

॥ श्रीः ॥

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अयि सहृदयाः ! श्रीमत्कविकुलतिलकायमानश्रीमर्तृहरिविरचितं नीतिशृंगारवैराग्यशतकत्रयाख्यं काव्यं विदितचरमेव तत्रमवाद्भिः श्रीमाद्भिः । तदेतत् कविवरमर्तृहरिविरचितमनुपमं काव्यं सुव्याख्याया अलाभात् मेघच्छन्नचन्द्रिकेवास्पष्टप्रकाशमभवत् । यद्यप्यस्य काव्यस्य सन्त्यन्यानि व्याख्यानान्यन्यत्रात्र च मुद्रितानि परन्तु तानि अल्पास्फुटार्यद्योतकत्वात् न प्रीणयन्त्यध्येतृजनचेतांस्यतो नार्हाणि तान्येतत्काव्यस्येति निश्चित्यास्माभिर्लब्धं महता प्रयत्नेन रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितं सहृदयनन्दिन्याख्यं व्याख्यानम् । एतद्व्याख्यानं स्फुटत्वात् विस्तृतत्वाच्छास्त्रप्रमाणितयुक्तिमत्त्वाच्छ्रीमर्तृहरिकवीशहृदयस्य सर्वतः प्रकाशनेऽलमतः एतदेव उक्तकविकृतशतकत्रयेण साकं मुद्रितम् एतद्व्याख्यानमान्ध्रलिपितोऽस्माभिर्देवनागराक्षरैर्विपरिवर्त्य मुद्रितम् । एभी रामचन्द्रबुधेन्द्रैः शतकत्रयस्य पद्यत्यादिप्रदर्शनेन व्यवस्था कृतास्ति । सा चानुक्रमणयाद्यवलोकनेन स्फुटीभविष्यति । अस्मिन् शतकत्रये रामचन्द्रबुधेन्द्रादृता एव पाठा मूले स्थापिताः पाठान्तराणि च तत्र तत्र टिप्पणीरूपेण रथापितानि । अस्मिन् शतकत्रये शतसंख्यावहिर्भूतत्वात् रामचन्द्रबुधेन्द्रस्य येषु श्लोकेषु व्याख्यानं नास्ति तेषु श्लोकेषु पूर्वतनं व्याख्यानं रथापितम् । किं च हिन्दीभाषाभिज्ञजनसौक्याय हिन्दीभाषाव्याख्यानमप्यनेन साकं मुद्रितम् । तदेतदनुपमं पुस्तकं संपाद्य शतकत्रयसपिपासवो लभन्तामनवरतानन्दमिति शम् ।

सावित्र्यं निवेदयिता—

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः ।

अथ

शतकत्रयस्थविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
- नीतिशतकम् ।		कामिनीगर्हणम् १४५
मगलाचरणम् १	सुखिरक्तदुर्विरक्तवर्णनम् १६३
मूर्खपद्धतिः ५	ऋतुवर्णनम् १८१
विद्वत्पद्धतिः १७	वैराग्यशतकम् ।	
मानशौर्यपद्धतिः २८	मगलाचरणम् २०२
अर्थपद्धतिः ३६	तृष्णादूषणम् २०३
दुर्जनपद्धतिः ४८	विषयपरित्यागविडम्बना २१३
सुजनपद्धतिः ५६	याञ्छादैर्न्यवर्णनम् २२४
परोपकारपद्धतिः ६६	भोगास्थैर्यवर्णनम् २३६
धैर्यपद्धतिः ७७	कालमाहिमवर्णनम् २४७
देषपद्धतिः ८५	यतिनृपतिसवादः २६०
कर्मपद्धतिः ९४	मनःसबोधननियमनम् २७०
शृंगारशतकम् ।		नित्यानित्यवस्तुविचारः २८१
मगलाचरणम् १०५	शिवाचनम् २९०
श्रीप्रशंसा १०६	अवधूतचर्या ३०५
संभोगवर्णनम् १२५	अधिकश्लोकाः ३१०

इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

संस्कृतटीका-भाषाटीकासहितं भर्तृहरिकृतं

शतकत्रयम् ।

नीतिशतकम् १ ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ॥

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

वन्देऽहं रघुनन्दनाघ्निसरसीजातद्वय्यामद्वया-

मन्दानन्दमरन्दविन्दुलहरीसन्दोहानिष्यन्दिनाम् ।

यत्रेन्दिन्दिरजातवन्मुनिमनोवृन्दकृतस्वाश्रय

काञ्चित्तुन्दिलतामविन्दत परानन्दावबोधोदयात् ॥ १ ॥

श्रीमाँखैलिङ्गदेशे स जयति विवुधश्रेणिकोटीरकोटी-

कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशीण्ड ।

धोर. शाण्डिल्यगोत्रः सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो

वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो वुधेन्द्र. ॥ २ ॥

वेदान्तोदन्तचिन्तामतनुत चतुरेणान्तरेणाकुतक

तर्कं चातर्कयद्य फाणिपतिवचना सारमाधत्त योगे ।

योगे य सारत्यसत्त्वागमसमयविवावप्यल तन्त्रविद्या-

विद्यायामिन्यधीनः स्फुगति निरूपमो वचवशाभ्युगर्शा ॥ ३ ॥

विप्रेणाभूतपूर्वं फलमधितपनालम्भि मृर्यप्रसादा-

ल्लब्ध्वा तस्मान्म्वयं तत्प्रचुरतरजरापञ्चताहुञ्चनाङ्गम् ।

द्विचा मोह स्वकान्ताश्रयतिविमश्रधिया त निवेद्यात्ममव्यो

योगीन्द्रो भर्तृहर्याह्वय इह कुरुतेऽद्यापि विद्याविलासम् ॥ ४ ॥

सांऽहमेतत्प्रणीतायाः सुभाषितकृतेः कृती ।

कुर्वे सहृदयानन्दिन्याख्या व्याख्या सता मुद्रे ॥ ५ ॥

व्याकुर्वन्ति निबद्धगौरवभयार्त्नव स्फुट युक्तिभि-

र्ये तेऽभ्येतृजनप्रतारणपरा का नैपुणी वा ततः ।

वैखर्या वचना कवीशहृदय प्रख्यापयन्नन्वय-

द्वारैवाहमिहाखिल प्रविष्टोऽभ्युक्तित्रजोऽजृम्भितम् ॥ ६ ॥

सस्कृतटीका—इह खलु तत्रभवानशेषविशेषसारपारदृश्या विश्वातिशायी
गुणगर्भमाधनारो भर्तृहरिनामा महायोगीश्वरो निजयोगमहिमानुसारेण करत-
लामञ्जूक्रीताखिलविरिञ्चिप्रपञ्चस्तृणकणामिव जगज्जालमालोकयन्परमकारुणि-
को लोकव्यवहारपरिज्ञानखिन्नान्त-करणो लोकानुजिघृक्षयानीतिशृङ्गारवैराग्य-
चर्णनप्रख्य सुभाषितत्रिशत्याख्य कञ्चित्प्रबन्ध प्रारम्भाणस्तत्परिपन्थिनिर्म-
थनद्वारा पारिसमाप्तिप्रचग्रगमनलक्षणफलमाशासान गिष्टाचारपरिप्राप्त-
विशिष्टपरज्योतीरूपेष्टदेवतानमस्काराकार मङ्गलमादौ निब्रज्जाति-
दिगिति ॥ दिशः प्राचादिदिक्प्रदेशाः । काला भूतमविष्यद्वर्तमानरूपाः ।
आदिशब्दसगृहीतानि वस्तूनि । तथा च दिक्काला आदयो येषा
तानि दिक्कालादीनि । तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिः । अन्यथा तेषामप्राधान्ये
विनाभावे शास्त्रविरोधः स्यात् । तैरनवच्छिन्ना अशरिक्तता । विमुत्वानित्य-
त्वादेकत्वाच्च देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नेत्यर्थः । अत एवानन्ता
परिमिता त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वादखण्डदण्डायमानेत्यर्थः । एतेन सजा-
तीयविजातीयस्वगतभेदत्रयराहित्यमर्यात्सूचितमिति विज्ञेयम् । आनन्देति
पाठे आनन्दाचिच्छब्दयोर्द्वान्ते श्रूयमाणो मात्रशब्दः प्रत्येक सन्नव्यते ।
तथा चानन्दमात्रा आनन्दमर्या चिन्मात्रज्ञानघना च । चिदेकरसेति
यावत् । तादृशी मूर्तिस्तस्यै तद्द्रूपायै इत्यर्थः । “सत्य ज्ञानमनन्त
ब्रह्म, एकमेवाद्वितीय ब्रह्म, विज्ञानमानन्द ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानात्, आनन्दमयोऽभ्यासात्, सत्य ज्ञानमनन्त यत्सानन्द ब्रह्म

केवलम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिरुदम्बकमत्र प्रमाणमिति भावः । नात्र बहुव्रीहिराश्रयणीयः । अन्यथा “ इकोऽचि विभक्ती ” इति नुमि ‘ मूर्तिने ’ इति स्यात् । न च “ नृतीयादिषु भाषितपुष्क पुषद्भावस्य ” इति न पुषद्भाव इति वाच्यम् । मूर्तिशब्दस्य नियतस्त्रीलिङ्गत्वेनाभाषितपुं-
 स्कत्वात् । तस्माच्चथाश्रुतमेव साधु मन्तव्यम् । भाषितपुष्कत्वस्थानित्य-
 त्वविवक्षाया तु बहुव्रीहिविहिते तदा न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम् । तथा स्वानुभूतिरात्मानुभव एव एक मुख्यमद्वितीय वा मान स्वप्रकल्पसाधन यस्य तस्मै स्वयप्रकाशमविद्वत्त्वादस्य प्रदीपवन्धवरप्रकाशकतया स्वमाक्षात्कारे
 म्यानुभव एव प्रमाण नतु यदादेरिव चक्षुरादि प्रामाणिकत्वमिति भावः ।
 एतेन वृत्तिविषयत्वमेव न तु फलविषयत्वमित्यत्राशयम् । तदुक्तमाचार्यैः ।
 “ स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः । न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्म-
 प्रकाशने ॥ ” इति । तथा ज्ञान्ताय अविद्यातत्कार्यमवन्वगून्वत्वात्प्रसन्नाय ।
 “ निष्प्रभ निष्क्रिय ज्ञान्तम् इति श्रुते । तेजसे ज्योतीरूपाय ब्रह्मणे
 नम प्रहीभाव । “ नम स्वस्मिन् । ” इत्यादिना चतुर्थी । अत्र “ मङ्ग-
 ल्यदीने मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते । शीरपुरुषकाण्यायु-
 र्गत्पुष्पकाणि च भ्रजन्ति । अव्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति । ” इति भग-
 वद्वाक्यकारवचनप्रामाण्यात् । “ अशीर्नमस्क्रिया वन्मुनिर्दशो वापि तन्मु-
 न्वम् । ” इत्यादिदण्डिचचनाच्चादौ नमस्काररूपमन्ते परब्रह्मस्मरणलक्षण च
 मध्ये तदुभयात्मकं च मङ्गलमाचारिणामिवगन्तव्यम् । “ अथ शब्दानुशा-
 सनम् ” इत्यादौ सर्वत्र शास्त्रारम्भे मङ्गलार्थत्वेनाथशब्दप्रयोगदर्शनात् तस्य
 तदर्थकत्वं च । “ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ । ” इत्याभि-
 यानात् । “ ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठ मित्वा विनि-
 र्याती तेन मङ्गलिकावुभौ ॥ ” इति स्मरणाच्च । तच्च निर्विघ्नं प्रारम्भित-
 परिसमाप्तिकामेनावश्यं कर्तव्यम् । “ परिसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् ’ इत्य-
 नुमितिश्रुतिबोधितकर्तव्यताकतान् । अनुमानं च मङ्गल वेदबोधितकर्तव्य-
 तावामर्शिकादिगोतीशष्टाचारीवदयन्वान् । दर्शाद्याचारशब्दित्यन्वयव्यतिरे-
 काद्यं नन्व कार्णत्वानिश्चयान् । पथमवश्यकर्तव्यताकतम् । तथाहि

शास्त्रभाष्यादीं कृतेऽपि मङ्गले नमात्तेरजातत्वान् किरणावल्यादावकृतेऽपि जात-
त्वादिति चेत् सत्यम् । क्वचिद्विघ्नबाहुल्येन तत्समसख्याकमङ्गलाभावात् ।
क्वचिन्प्राचीनमङ्गलबाहुल्याच्च व्यत्यय इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र चारुत्वेन
यथावद्वस्तुवर्णनान् स्वभावोक्तिरलङ्कार । “ स्वभावोक्तिरसी चारु यथावद्व-
स्तुवर्णनम् । ” इति लक्षणात् । श्लोकार्थमेतदानुष्टुभ वृत्तम् । “ पञ्चम
लघु मवेद्यु नमम द्विचतुर्थयोः । गुरुपट्क च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ ”
इति वचनान् ॥ १ ॥

भा० टी०-दिशा और काल जिसकी मूर्तिका संकोच नहीं कर
सकते और जो अंतरहित और चेतनरूप है और जो अपनेही
अनुभवमे जाना जाता है ऐसे शांत और तेजोरूप ब्रह्मको
नमस्कार है ॥ १ ॥

यां चिन्तयामि सततं मायि सा विरक्ता ।

साप्यन्यामिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ॥

अम्भन्तूने च परितुष्यति काचिदन्या ।

धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ २ ॥

“ प्रदोऽनमस्तुदिय न मन्दोऽपि प्रवर्तते । ’ एव नीतिर्वर्तते तर्हि केन
व्यग्रेण ग्रथ कृत्वन्तकाम्ण येन वेगयोऽपतिस्तट्टिखति—यामिति ॥ धिग्योगे
द्वितीयं स्वर्गि धर्ता द्वितीया विभक्तिक्ता । राज्ञा विक्रमशकेन स्वलब्ध फल
वर्गभ्रिद्वारात्तत्र दत्त तस्य फलस्य महिमा येन भक्षित सोऽमरो भवति
मन् न म्नि तद्वत् क्रम्येन मनमि विचार्य बहूना पाळको राजा भर्तृहरि-
मन्मै दत्त तेन भर्तृहरिणा स्वपत्नी प्रियतमा तस्य दत्त तयापि कश्चन
जन्मस्यै दत्त तरेप्रापि स्वस्य प्रिय काचन पुश्च्यी तस्यै दत्त तत्फलम्
एवमिन्द्रिने पुश्च्यीमन्मै राजा दृष्ट पश्चाच्छेव कृत । तावत्पूर्वापर ज्ञात्वा
पश्च्यीमन्मै निद्रति अह यः स्वद्विय चिन्तयामि प्राणादाविक्षा मन्ये मा
स्त्वं मये निद्रा अन्वजार प्रियतमनिच्छति नोऽपि अन्या पुश्च्यी प्रियवेने-
च्छति एव मन्दोऽपि काचन छे मन् मन् मन् भवितव्य इति मनमि

मतांप्र प्राप्नोति एव न कश्चित्कुर्याच्चिप्रिय अतो निदति । सा पुश्चली ता
धिक न जारः न धिक इव मदीया स्त्री इमा च धिक् अहमापि एतादृशो
मूर्खो मा च धिक् । इद सर्वे मदनकृत जातमतो मदन च धिक् ॥ २ ॥

जिमकी मैं निरन्तर चिन्ता करता हूँ सो मुझसे विरक्त
होकर दूसरे जनकी इच्छा करती है और वह जन अन्य स्त्रीपर
आसक्त है और वह अन्य स्त्री हमसे प्रसन्न है इसलिये मेरी प्रिया
(जो दूसरे जनको चाहती है) को और दूसरे जन (जो अन्य-
स्त्रीको चाहता है) को और इस अन्य स्त्री (जो फिर मुझसे
प्रसन्न है) को और मुझे (जो इससे फँसा हूँ) और कामदेवकोभी
धिक्कार है कि जिमकी यह प्रेरणा है ॥ २ ॥

बोद्धारो मत्सस्यस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ॥

अबोधोपहताश्चान्य जीर्णमङ्गं सुभाषितम् ॥ ३ ॥

प्रत्यग्गण्यं त्रिविधस्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्तत्पद्धतिनिबन्धनतया
चिर्गर्भितत्वात्तत्र सर्वत्रिविधप्रद्वयवर्णवर्तकभावस्यावशिष्टत्वेनोभयनिरूपणे
मप्राप्त प्राथम्ये मुख्यप्रसंगमग्न्योर्गन्तरस्याभावादशोकवनिकान्याप्रप्रायत्वा-
च्चादां मूर्खपद्धतिं वर्णयितुमारभते । तत्र प्रथमं सदृशभावात्सुभाषितस्य
वक्तुमनप्रकाशं दृष्ट्याह—बोद्धार इति ॥ बोद्धारः परिज्ञातार । “ बुध
वचनमने दृश्यमाह्वानोऽस्त्वृच । मन्मग्न्यामूयया परोत्कर्षामहनेन प्रस्ताः
क्षमाग्रान्ता न ते हृदयालयः अतो नानुमोदन्ते इति भावः । प्रभवो
राजान । स्मयदूषिता गर्वदुर्विनीता ननु त्रिनयप्रह्ला । अतो न शृण्य-
न्तीति भावः । अन्ये उक्तोभयव्यतिरिक्तजना अबोधेनाज्ञानेनोपहता नष्टा-
न्मानग्ने न त्रिविकारिण । अतस्तेषामाकर्णनयोग्यतापि नास्तीति भावः ।
तस्मात्सुभाषितं साधुभाषणं प्रियवचनमिति यावत् । नपुमके भावे क्त । अगे
लन्तरगे जीर्णमन्तद्वितन् । न त्रय्यापि वधि प्रवृत्तन । तथापि वक्ष्यामीति
नावयन् ॥ दृत्तं दृष्टवन् ॥ ३ ॥

विद्याभिमाना लोग तो अपने मत्सरहीसे ग्रसित हैं और धनवान् लोग अपने द्रव्यके गर्वसे किसी गुणीका आदरही नहीं करते और जो हैं सो साधारण अल्पज्ञ हैं इसलिये उनसे कहनेकोभी नहीं चाहता इन कारणोंसे सुभाषित (उत्तम काव्य) शरीरहीमें जीर्ण हो जाता है अर्थात् कटाचित् संसारमें प्रकट नहीं होता ॥ ३ ॥

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि च तं नरं न रंजयति ॥ ४ ॥

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्रदंशंतरात् ।

समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्भिमालाकुलम् ॥

भुजङ्गमपि कोपितं सिरसि पुष्पवद्धारयेत् ।

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

अथ द्वाभ्यां मूर्खजनचित्तस्य दुराराध्यतामाह—प्रसह्येति ॥ मकरः
शिशुमाराख्यो जलग्राहविशेषः । तस्य वक्त्रे वदनगह्वरे । दृष्ट्वाणा
निशिताप्रदशनविशेषाणान् । अन्तरात् अन्तरालात् । अतिसकटादित्यर्थः ।
प्रसह्य बलात्कारेण । मणिं रत्नं दुर्धरमपीति भावः । उद्धरेत् उद्धर्तुं शक्नु-
यात् । जन इति शेषः । केनचिद्वधानेनानयेदित्यर्थः । तथा प्रचलन्तो
लोलयमाना ये ऊर्मयस्तेषां मालाभिः परम्पराभिराकुलं सकुलम् । उल्लोल-
कल्लोलोज्ज्वलितमित्यर्थः । समुद्रमपि दुस्तरमपीति भावः । संतरेत् सम्यक्
तरितुं शक्नुयात् । केनचिद्व्यवधानेनानयेति भावः । लघयेदिति पाठे हनु-
मानि च केनचिच्छक्तिविशेषेण लघितुं शक्नुयादित्यर्थः । तथा कोपितं सजा-
तकोपं कोपवशात्सफूत्कारजिह्वयासृक्प्रान्तौ लेलिहानमित्यर्थः । “ तदस्य
सजाततारकादिभ्य इतच्च ” इतीतिप्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । भुजङ्ग-
सर्पमपि दुर्द्धरमपीति भावः । शिरसि केशपाशे पुष्पेण तुल्यं पुष्पवत् ।
पुष्पस्रजमिवेत्यर्थः । “ तेन तुभ्यं क्रिया चेद्वतिः ” इति वतिप्रत्ययः ।
धारयेत् धारयितुं शक्नुयात् । मणिमन्त्रादिसाधनेनेति भावः । किंतु प्रति-
निविष्टमभिनिवेशाक्रान्तम् । दुराग्रहाविष्टमिति यावत् । मूर्खजनस्य दुर्वि-
दग्धस्य चित्तं नाराधयेत् आराधयितुं ममाधातुं न शक्नुयात् । उपायाला-
भादिति भावः । मकरदृष्टान्तम्यमप्युद्गरणादिप्रायः मूर्खजनचित्तसमाराधन-
मिति श्लोकार्थः ॥ ५ ॥

बलात्कारसे मगरके मुखके दाढीकी जडमेंसे मणिको मनुष्य
निकाल सकता है और चंचलतरंगोवाले भरेहुए समुद्रको तैरके

पाग हो सकता है और क्रोधित सर्पको फूलकी समान मनुष्य शिर पर धर सकता है परन्तु मूर्खका चित्त जो असत् वस्तुमें धसाहुआ है उसे कोई नहीं विलगा सकता है ॥ ५ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् ।

पित्रेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ॥

कदाचिदपि पर्यटञ्छशविपाणमासादयेत् ।

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ६ ॥

सम्भावनाया चेत्तदनुवाद इति विवेक । उभययाप्यनुशासनसम्भवात्
 प्रकृतार्थोपपत्तेश्च । यथाहामरासिहः । “ गर्हासमुच्चयप्रश्वशकासम्भावना-
 स्वपि । ” इति । अत्र समुद्र लघयेदित्युदाजहार स्वामी । अत्र मण्युद्धर-
 णाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः । श्लोकद्वयमेतत्पृथ्वीवृ-
 त्तम् । तदुक्त केदारणेन वृत्तरत्नाकरे । “ जमी जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी
 गुरुः । ” इति । अत एव सिकतानु तैलमित्यत्र, मृगतृष्णिकानु सलिल-
 मित्यत्र, मूर्खजनचित्तमित्यत्र च अप्रमवर्णे विहितस्य विच्छेदस्याभावाद्यतिभ्रष्ट
 नाम दोष । इममेव केचिदपस्थयति वदन्ति । तदुक्त विद्यानाथेन ।
 “ यत्र स्थाने यतिभ्रशस्तद्यतिभ्रप्रमुच्यते । ” इति । “ कुत्रचित्पदमध्ये
 तु यतिमिच्छन्ति सूरयः । यत्र पूर्वापरौ भार्गौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”
 इति दतिलवचनमपि समाधातु न शक्नोति पूर्वापरभागयोरेकवर्णवगदत्वात् ।
 ‘ निरकुशा खलु कवयो भवन्ति सर्वपर्यायाः ’ इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ ६ ॥

यदि यत्नसे पैरै तो वालूमभी तेल पावे और मृगतृष्णामें
 प्यासा कदाचित् जलभी पीवे और हूँढनेसे शशका सींगभी
 मिलसके परंतु मूर्खका चित्त जो अनतत्वस्तुमें धसा है उसे कोई
 नहीं भिन्न कर सम्भाल सकता है ॥ ६ ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते ।

भेतुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यति ॥

साधुर्यं मधुविन्दुना स्वयितुं क्षाराम्बुधेरीहते ।

मूर्खान्यः प्रतिनेतुमिच्छति बलात्सूक्तैः सुधास्यंदिभिः

अथ मूर्खानुनयेच्छोरव्यन्ताऽविवेकितामाह—व्यालमिति ॥ असौ
 पुमान् व्याल दुष्टगर्जं न तु साधारणजन्तुमियर्थ । “ व्याले दुष्ट-
 गजे सपे ” इति विश्व । बालमृणालतन्तुभि कोमटविमकमलयज्ञत्रे ईष-
 न्निरोधस्याप्यनुपयुक्तैरिति भाव । रोद्धुं नियन्तुम् । नमुज्जृम्भते कृतप्रयत्नो

संमोहयन्ति मद्यन्ति विडम्बयन्ति ।

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ॥

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां ।

किं नाम वामनयना न समाचारन्ति ॥ ४९ ॥

समोहयन्तीति ॥ एता वामानि सुन्दराणि नयनानि यासा ताः वामनयनाः नराणां पुरुषाणा सदय दयायुक्त हृदय प्रविश्य समोहयन्ति मोहमुत्पादयन्ति, मद्यन्ति, विडम्बयन्ति, निर्भर्त्सयन्ति, पर च रमयन्ति विषादयन्ति विषादमुत्पादयन्ति तस्मात् एताः स्त्रियः किं नाम न समाचरन्ति अपि तु सर्वमेव आचरन्ति ॥ ४९ ॥

मोह लेती, मत्त कर देती, विडम्बना करती, डांट झिडकन देती, रमण कराती और विरहका विषाद देती है । ऐसी स्त्रियां मनुष्यके सदय हृदयमें प्रवेश करके क्या नहीं करती हैं ॥ ४९ ॥

यदेतत्पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिपरं ।

मुखाब्जं तन्वंग्याः किल वसति यत्राधरमधु ॥

इदं तैत्किपाकद्रुमफलमिदानीमंतरिसं ।

व्यतीतेऽस्मिन्काले विपमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥

अथापातरमर्णापरमर्णामुग्वाब्जोरुनेन न विमोहितव्यमित्याह—यदिपि ॥ यदेतद्दर्शनीयं तन्वंग्यास्तरुण्याः मुखमब्जमिव मुग्वाब्ज वक्रपद्म कर्तृ पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य द्युतिहर कातिचोरक तत्कल्पमित्यर्थः । अब्जम्य पूर्णेन्दुद्युतिहरसं विरद्भामिति ध्वनिः । तथा परमस्यतमुदारा स्या आकृतिराकारो यस्य तत्तपोक्तम् । किं च यत्र मुग्वाब्ज अधरमधरोष्ठमवन्विय मनु मातरद. अमृत वा वर्मान अस्ति क्लिष्ट । क्लिष्टेति वार्तायाम् । न तु कदाप्यनुभूतभित्तर्ये । प्राप्तिद्वाब्जे तु मरुन्दो वर्तने मुग्वाब्जे तु वार्तामात्रमेव न तु यत्किञ्चिद-
 १ दग्, वरम् इति च पाठान्तरम् । २ तत्र इति पाठान्तरम् । ३ पातः इति पाठान्तरम् । ४ मित्रकीय विरग्य इति पाठान्तरम् ।

अथैषां गतिमाह—स्वायत्तामिति ॥ विवात्रा ब्रह्मणा कर्त्रा ।
स्वायत्तामात्माधनि न तु परोपदेगसापेक्षम् । “ अधीनो निन्न आयत्तः ”
इत्यमरः । एकान्ताहितमत्यन्ताहितकारि । स्यानुगुणाच्छादकत्वादिति
भावः । तथा विशेषाकारेण सार्वविभक्तिक्स्तासि । सर्वविदा समाजे सर्व-
ज्ञसभायाम् । विभूषणमुपस्कारहेतुभूतत्याद्भूषणप्रायकमीन तूष्णीभावा कर्म
वा । “ इगन्ताच्च लघुप्रवृत्त ” इत्यण् । अपण्डितानामाविदुषा सम्बन्धिन्याः
अज्ञताया मौढ्यस्य छादनमाच्छादक साद्विनिर्मित रचितम् । अतोऽपण्डि-
तैर्निजमौढ्यसङ्गोपनार्थं मीनेनैव वर्तितव्यमिदमेवैतेषा गतिः अन्यथा हास्या
स्पदता स्यादिति भावः । एकान्तकृतमिति पाठे तु कृत कर्म । भावे क्तः ।
एकान्तकृत रहस्यनुष्ठित कर्म अज्ञताया छादन साद्विनिर्मितमपण्डिताना
मीनम् । भूषण साद्विनिर्मितमिति प्रत्येकमन्वयो द्रष्टव्य । अज्ञताच्छादना
र्थमेकात् एव कर्म कर्तव्यमपण्डितैर्मीर्नीभिरेव स्यात्तव्यम् । अन्यथा स्वरूप-
प्रकाशनेनापहास्यास्पदता स्यादिति भाव । उपजातिवृत्तम् । इन्द्रोपेन्द्र-
वज्रामिति लक्षणात् । तौ द्वौ कीदृग्विर्धा । “ म्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ
ग । उपेन्द्रवज्रा जतजाम्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाज पादा यदीया
उपजातयन्ताः । ” इति वृत्तरत्नाकरे उक्तत्वात् ॥ ८ ॥

‘मौन अर्थात् चुप रहना एक तो अपने अधीन है और भी
इसमें अत्यंत हित हैं, विधानाने इसको अज्ञानताका ढकना बनाया
है और विशेषकरके सर्वज्ञोंकी सभामे मूर्खोंका मौनही भूषण है ॥८॥

यदाकिञ्चिज्ज्ञोऽहं गजं इव मदान्धः समभवं ।

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलितं मम मनः ॥

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं ।

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ९ ॥

अथ कम्याचिदनुभाविनः परान् प्रति स्यानुभवप्रकारमाह—यदेति ॥

अर्किचिज्जः अयजः सन् यदा यस्मिन् समये गज इव मदेन दर्पेणान्धः

कर्तव्याकर्तव्यविवेकान्यः समभव जातोऽस्मि तदा तस्मिन् समये सर्वज्ञः
 अत्रोपज्ञोऽस्मीति मम मनोऽवलित गवितमभवत् । “ अल्पविद्यो महागर्वा ”
 इति न्यायादल्पज्ञस्यैव गर्वहेतुत्वादिति भाव । “ अवलेपस्तु गर्वं स्याल्ले-
 पने दूषणेऽपि च । ” इति विश्वप्रकाशः । तदा यदा बुधजनसकाशादि-
 दृजनमुखादित्यर्थः । “ आस्यातोपयोगे ” इत्यपादानात्पञ्चमी । किञ्चि-
 त्किञ्चिन् म्वल्प स्वल्पम् । शास्त्रत्रांधिताचारादिकमिति शेषः । अवगत
 ज्ञात तदा सर्वो मूढोऽस्मीति मे मम मदो ज्वर इव व्यपगतो निर्गतः ।
 अन्वदिति शेषः । ज्वरवद्विज्ञानकारित्वात्मदम्यतत्तमाभ्यामिन्यवगन्तव्यम् ।
 “ आचार्यवान्पुरुषो वेद ” इति श्रवणादाचार्यादवगतविद्यस्यैव विवेकस-
 म्भवादिति भावः । अल्पज्ञोऽपि सन् यः सर्वज्ञमात्मान मनुते स एव मूर्खः ।
 यस्मि सर्वज्ञोऽपि मूढमौनी भवति स एव विद्वानिति विवेकः । मदो गर्व-
 हेतुर्गुणशुभ्रादिविनयहेतुरिति फलितार्थः । यद्वा एतावन्त काल मदवशा-
 न्नोऽस्मि इत्याना गुरुशिश्नावशाद्विवेकावगतिरिति वा योजनीयम् । शिख-
 रिणीवृत्तम् । “ गमे रद्विच्छिन्ना यमनमभला गः शिखरिणी ” इति
 रत्नगान् ॥ ९ ॥

जब मैं अज्ञ रहा हाथीके समान मदाव था तब मेरे मनमें
 ऐसा गर्व हुआ कि, मैं सर्वज्ञ हूँ और जब मुझे कुछ कुछ पण्डि-
 तोमे ज्ञान प्राप्त हुआ तब मैंने अपनेको मूर्ख जाना और मेरा वह
 अट ज्वरके समान उतर गया ॥ ९ ॥

इमिच्छुलचितं लालाक्लिन्नं विगांधि जुगुप्सितं ।

निरुपमरसप्रीत्या खादन्खरास्थि निरामिपम् ॥

सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते ।

न हि गणयति क्षुद्रं जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ॥ १० ॥

निरुपमरसप्रीत्या खादन्खरास्थि निरामिपम् ॥ श्वा शुनकः
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते । व्याप्तम् । अलाक्लिन्न

वसापूरार्द्रम् । यद्वा लाला नृणिना दन्तान्तर्जलमिति यावत् । “ सृणिका-
 स्यन्दिनी लाला ” इत्यमर । तथा क्लिन्न खादनसमये तस्यास्तत्र
 स्रवणादिति भाव । विगन्धि दुर्गधि । अत्र विगन्धस्य पूतिपर्याय-
 त्वविवक्षाया “ गधस्ये० ” इत्यादिना नमामान्न इकारान्तादेश । यद्वा
 विगन्ध आमगन्धोऽस्यास्तीति विगधि । अत एव जुगुप्सित तदपि हेय निरामिष
 मासलेशगून्य तदपि खरास्थि रासभकीरुसम् । निरुपम उपमानरहितो यो
 रस. स्वाद तत्र या प्रीति प्रेम तथा खादन् भक्षयन् पार्धस्यमन्तिकस्थम् ।
 “ सुपि स्थ ” इति कप्रत्यय । नुरपतिमिन्द्रमपि किमुतान्यमिति भाव ।
 विलोक्य न शक्ने न लज्जते । तथाहि क्षुद्रो जन्तु. नीचजन्तु ।
 परिग्रहे स्वीकृतवस्तुनि फल्युता तुच्छत्व न गणयति न मनुते इत्यर्थः ।
 जुगुप्सितकर्माचरणतत्परो मूर्खोऽप्येव न महद्विग्रहणाद्विभेतीति भावः ।
 “ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः । ” इत्यमरः । फल्यु तुच्छमसार च ।
 “ फल्यु तुच्छमसार च ” इति यादवश्च । अत्राप्रस्तुतवृत्तान्तकथनात्प्रस्तु-
 तमूर्खजनप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशमालकारः । “ अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुत यत्र
 गम्यते । अप्रस्तुतप्रशसेय सारूप्यादिनियन्त्रिता ॥ ” इति लक्षणात् । इय
 चोक्तार्थानुप्राणितेति नकर । हरिणीवृत्तम् । “ भवति हरिणी न्सौ प्रौ
 स्लौ गौ रसाम्बुधिविष्ट्रपै ” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

कीड़ोंके समूहसे भरा, लारसे भीगा, दुर्गंधसे भरा हुआ निंदित
 नीरस और निर्मांस, खर्कके हाडको निर्लज्ज श्वान प्रीतिपूर्वक खाते
 समय इंद्रकोभी अपने पास खड़े हुए देखकर शंका नहीं करता है
 इससे यह सिद्ध हुआ कि, क्षुद्रजीव जिस वस्तुको ग्रहण करता है
 उसकी स्वच्छतापर ध्यान नहीं करता ॥ १० ॥

शिरः शार्वं स्वर्गात्पंशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं ।

महीश्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ॥

अथो गङ्गा संयं पदमुपगता स्तोत्रमथवा ।

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ ११ ॥

अथाविवेकस्यानर्थादिकथनद्वारा विवेकस्यावश्यकत्वं प्रदर्शयति शिर इति ॥ अत्रोत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छब्दोऽव्याहर्तव्यः उक्तदोषोऽनित्यमन्वधान् । उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दस्यैव पूर्ववाक्यतच्छब्दानपेक्षितत्वनियमान् । तथा च या गङ्गा स्वर्लोकात् शर्वस्येद आर्षमैश्वरम् । “ ईश्वर, शर्व ईशान ’ इत्यमर । “ तस्येदम् ” इत्यणप्रत्ययः । शिरः शीर्षमुपगतेति सर्वत्रानुपपद्यते प्रथमविशेषे । तदनु पशुपते शर्वस्य शिरस्त जीर्णान् । “ पञ्चम्यास्तमिद् ” । धरतीति वर । पचाद्यच् । क्षित्या धर इति धर, न हिमवन्तम् उपगता । महीं वरतीति महीध्र मूलविभुजादित्या क्तप्रत्यय । यदाह वामन । महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनादिति अत एव “ महीध्रः शिखरी ऽमामृन् ” इत्यमर । उत्तुङ्गादुन्नतान्महीध्राद्धिमपदात्प्राप्तिप्रसङ्गात् ननु उपगता । अवनेश्वापि जलधिं समुद्रमुपगता । “ नदीनां सागरो गतिः ” इति । गङ्गा सागरस्येति वचनादिति भावः । अथो जनन्तम् । “ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकालस्त्र्येष्वथो अथ । ” इत्यमरः । नैव परिगृह्यमाना गङ्गा मन्दाकिनी स्तोत्रमल्प परिमितमिति यावन् । पद स्थानमुपगता प्राप्ता । यदा अवः उक्तप्रकारेणावःप्रदेशे पाताले वा पदमिति योजना । अथवा तथा होत्यर्थः । पश्चान्तरे वा । विवेकभ्रष्टानां विवेकभ्रष्टानां स्थानभ्रष्टानां च शतमुखो बहुप्रकारः विनिपातो भङ्गः अधोऽयः पतनं च भवति । विवेकयुक्तानां तु नैवमतो विवेकान्न अशितव्यामीति भावः । यतः सकललोकमहिताया अपि गङ्गाया अश्वशार्दीदृगवस्यापत्तिः किमुतान्देषमिति विवेकस्यात्यन्तावश्यकत्वमित्यवगन्तव्यम् । पुरा किल तत्रमवान् भार्गवो अश्वमेधीयाश्वान्वेषणतत्परतया पातालमुपगतानां कपिलविलोचनान्द्रमन्मङ्कितानां नगन्तुमागामामूर्त्तिलोकप्रान्थये स्वर्लोकात्सुगमरितमवतारयन्मनेति दौर्गाणिनी कथात्रानुसन्धेया । अत्रानेकस्मिन्नावारे क्रमेणैकस्याधे-
नन्तानां गङ्गायाः स्थितिकथनात्पर्यायारूढोऽऽजगरः । यदुक्तं विद्यानाथेन ।

“ क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथयानेके पर्यायालङ्घाति-
मर्ता ॥ ” इति । शिखरिणीवृत्त लक्षण नूक्तम् ॥ ११ ॥

यह गंगा पहिले स्वर्गसे शिवजीके मस्तकपर गिरी फिर वहाँसे
ऊँचे पर्वतपर और पर्वतसे पृथ्वीपर पृथ्वीसे समुद्रमे इस क्रमसे
नीचे नीचेही गिरती गई और स्वल्प भी होती गई तैसेही विवेक-
अष्ट लोग भी सर्वदा सौ सौ प्रकारसे गिरतेही जाते हैं ॥ ११ ॥

शक्यो वारायितुं जलेन हुतभुक् शूर्पेण सूर्यातपो ।

नागेन्द्रो निशिताकुशेन समदो दण्डेन गौर्गर्दभः ॥

व्याधिभेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रैः प्रयोगैर्विषं ।

सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं सूखस्य नास्त्यौषधम् १२

अथाध्यादीना निवारणे शास्त्रप्रतिपादिनजलादिरूपहेतून् प्रतिपाद्य
मौल्यस्य निवारणे आत्माभाव हेत्वभाव च स्फुटीकुर्वन्नाह—अक्य इति ॥ हुत-
भुक् हुत होमद्रव्य हवि पुरोडाशवपादि भुनक्तीति हुतभुक् वैदिकाग्निः ।
अत्र तु गृहादिदाहकृन् लीकिन्नोऽग्निरिति मन्तव्यम् । जलेन उदकेन
वारायितु निवारयितु शक्य । एवरात्त्रा सूर्यातप सूर्यम्य ग्वेरातप शूर्पेण
वारायितु शक्य इति पटद्वयस्योत्तरत्राप्यनुपग इति मन्तव्यम् । समद मदस-
हित नागेन्द्रो गजश्रेष्ठ । निशिताकुशेन तीक्ष्णाकुशेन । गौ वृषभ गर्दभः
रासभश्च दण्डेन । व्याधि कुष्ठादिरोग भेषजनग्रहैर् औषधिसंग्रहणैश्च । अत्र
चकारात् महामन्त्रजपहोमसुरार्चनदानादिकमपि गृह्यते । “ तच्छान्तिरीष-
धैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनै । ” इति स्मरणात् । विष कालकृटादि । विविधै-
र्नानाविधैः मन्त्रैः मन्त्रारत्रायन्ते रक्षन्तीति मन्त्राः तैर्मन्त्रैः प्रणवादिभिः
विविधैः प्रयोगैश्च निवारयितु अक्यमित्यर्थ । तस्मात् सर्वस्य प्राणिहिंसाकां-
र्णाभूतदुष्टजन्तुजातस्य शास्त्रविहित शास्त्रविधिचोदितमौषध जलादिरूपभेष-
जमस्ति । सूखस्य तु औषध सूखनानिवारणममर्थं सुभाषितादिरूप नास्ति
शास्त्रविहित न वर्तते ॥ १२ ॥

जलसे अग्निका, छातेसे धूपका, पौने अंकुशसे उन्मत्त हाथीका, दंडसे दुष्ट बैल और गदहेका, नानाप्रकारकी औषधियोंसे व्याधिका और मन्त्रप्रयोगसे विषका निवारण होसकता है । ऐसे शास्त्रकी विधिसे सबकी औषधी है परंतु मूर्खकी औषधी नहीं होसकती ॥ १२ ॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनः ।

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ॥

तृणं न खादन्नपि जीवमान- ।

स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १३ ॥

साहित्ये ॥ साहित्ये संगीतस्य कलानामनाभिज्ञं ज्ञानं नास्ति एवभूतो यो नरः स पुच्छविषाणरहित साक्षात्पशुरेव । तर्हि यदा पशुस्तदा तेन तृणं भक्षणीयं तत्तु न खादति जीवत्यपि । इदं तु इतरपशूनां परममुत्कृष्टं भागधेयमदृष्टम् ॥ १३ ॥

साहित्य और संगीतशास्त्रकी कलासे जो मनुष्य हीन है वह पूंछ और सींगरहित साक्षात् पशु है तृण नहीं खाता और जीता है यह उन पशुओंका परम उत्तम भाग है ॥ १३ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ।

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ॥

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः ।

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १४ ॥

येषामिति ॥ येषां न विद्या न तपो न दानं न शीलं न द्रव्यं तदपि च न गुणं सत्त्वं गुणो न धर्म एवभूता ये मनुष्यान्तेऽस्मिन्मर्त्यलोके भुवि भारभूताः नतो मनुष्यरूपेण मृगा एव विचरन्ति ॥ १४ ॥

जिनको विद्या, तप, दान, ज्ञान, शील, गुण और धर्म नहीं वे मृत्युलोकमें पृथ्वीपर भाररूप साक्षात् पशु हैं और मनुष्यके स्वरूपसे विचरते हैं ॥ १४ ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ॥

न मूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ १५ ॥

वरमिति ॥ पर्वतदुर्गेषु वनचरैर्व्याघ्रादिभिः सह भ्रमणं वरमुत्कृष्टं परतु मूर्खजनसवध इन्द्रभवनेष्वपि मास्तिवति ॥ १५ ॥

पर्वत और वनमे वनचरोके संग भ्रमण करना अच्छा परंतु मूर्खजनका संसर्ग इन्द्रमवनमें भी बुरा है ॥ १५ ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरिः शिष्यप्रदेयागमा ।

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ॥

तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वर्थं विनापीश्वराः ।

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकैर्न मणयो यैरर्घतः पातिताः १६

अथ मूर्खपद्धतिवैलक्षण्येन विद्वत्पद्धतिं वर्णयति । यद्वा यदुक्तं विवेकस्यात्यन्तावश्यकत्वं तस्य शास्त्रपरिज्ञानसाध्यत्वात्तस्य च विद्वदधीनत्वात्तत्पद्धतिवर्णनमिदानीमारभते—शास्त्रेति ॥ शास्त्रैः काणादगीतमीयादिभिरुपस्कृताः अलकृतास्तथा शब्देन सुन्दराः मनोहरा गिरो वाचो येषां ते तथोक्ताः । अत्र यद्यपि शास्त्रपदग्रहणेनैव सर्वेषां शास्त्राणां सग्रहात्पार्थक्येन शब्दशास्त्रग्रहणे पीनरुक्त्यदूषणं स्यात्तथापि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयम् । तथा शिष्येभ्योऽन्तेवासिभ्यः प्रदेया व्याख्यानरूपेण प्रदातुं योग्या आगमाः सर्वशास्त्राणि येषां ते तथोक्ताः । सम्यक् शिक्षापाटवात् प्रबुद्धाखिलशास्त्रसिद्धान्तत्वेन शिष्यद्वारा व्याख्यातनिखिलागमा इत्यर्थः । यद्वा शिष्येभ्यः प्रदेया विनियोगार्हा न तु कुहकतया गर्भ एव विजीर्णीकृता इत्यर्थः । तथाभूता आगमा येषां ते तथोक्ताः । “आगमः शास्त्र आयती” इति विश्वः । अत एव विख्याताः सर्वत्र प्रसिद्धाः कवयो विद्वांसः । निर्धना वनहीनाः सन्तः यस्य प्रभोः राज्ञो विषये देशे सन्निर्धा वा सन्ति तिष्ठन्ति । तन्निरर्थत्वेनावस्थानं तस्य वसुधाविपस्य प्रभोरेव जाड्यं मान्द्यं हन्यमिति यावत् । “ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ” इति प्यञ् प्रत्ययः । सुधियो विद्वानस्तु अर्थं धनं विनापि । पृथग्वनेत्यादिना ममु-

१ कवयो अर्थं इति पाठान्तरम् । २ कुत्सा इति पाठान्तरम् ।

चप । ईश्वरा. नमर्या. पूज्या इत्यर्थः । विद्याया एव तेषा महाधनत्वा-
दिति भावः । किं तु यैः कुपरीक्षकैः रत्नशास्त्रपरिज्ञानाभावात्कुत्सितपरिज्ञा-
निमि म्णय अमूल्या अपीति भावः । अर्चतो मूल्यतः पातिता । बहु-
मूल्याः मणयोऽल्यमूल्याः कृता इत्यर्थः । कुत्स्याः स्युः किम् । न स्युरे-
वेत्यर्थः । अयमर्थः । विद्वद्भिः प्रभुसमाश्रयेणैव स्यातव्यम् । “ सदाश्रयेण
शोभन्ने पण्डिता वनिता लता । ” इति न्यायात् । तत्र न ते यदि विद्वन्म-
नोरथ पूर्येयुस्तत्तेषामेव कुत्सितत्वम् । विद्वानस्तु कुपरीक्षकोपहतमणय इव
न कुत्स्या इति । अतः श्रेयस्कामैः प्रभुभिस्तन्मनोरथपूरकैरेव भवितव्य-
मिति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥ १६ ॥

ज्ञानोक्तशब्दोसे जिनकी वाणी सुन्दर है और शिष्योंके पढाने
योग्य जिनकी विद्या है और वे आपभी प्रसिद्ध हैं ऐसे विद्वान्
जिस राजाके देशमे निर्धन रहते हैं उसमें जडता राजाहीकी है
और कपि लोग तो बिना द्रव्यके भी श्रेष्ठ ही हैं जिन्होंने मणि-
याका मोल घटाया वे परीक्षा करनेवालेही खोटे है मणि नही ॥ १६ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि ज्ञं पुष्पाति यत्सर्वदाऽ-

र्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ॥

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमंतर्धनम् ।

येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ १७ ॥

अथ विद्याधनस्य प्राप्तिद्वयवर्णनद्वारा विदुषामुत्कर्षमापादयन्नेतेषु
गौरवेण विश्वानोत्पादनार्थं नृपान् सत्रोधयति—हर्तुरिति ॥ यद्विद्यास्य धनं हर्तु-
श्चोरादे । हर्तुमिति तुमुनन्तपाठे अपहर्तुमित्यर्थः । गोचरं न याति विषयतां न
प्राप्नोति नान्यप्रधानो निर्देशः । तस्यात्यन्तदुर्ग्रहत्वादिति भावः । तथा सर्वदा
कालत्रयेऽपि किमपि निर्वाच्य श सुखं पुष्पाति प्रवर्धयति । “ अर्थानामर्जने
दुःखं इति स्मृणान्प्रसिद्धं तु नैवमिति भावः । अनिशं सर्वदा अर्थि-
भ्यो विद्वान्निधनं प्राचकेभ्यश्च प्रतिपाद्यमानं व्याख्यायमानं दीयमानमपि च

परामुक्तेषु वृद्धिमभ्युच्छय प्राप्नोति । विद्याया व्याख्यानेनाभिवृद्धिसववादिति भावः । तथा कल्पान्तेषु प्रत्येष्वपि निधन नाश न प्रयाति न नश्यतीत्यर्थः । कल्पान्तेष्वपीति बहुवचनग्रहण विद्याधनस्यात्यन्तविनाशाभावप्रकाशनार्थम् । प्रसिद्धं तूक्तविपरीतामिति भावः । तदुक्तम्—“ न भोगहार्या न च बन्धुहार्या न भ्रातृहार्या न च राजहार्या । स्वदेशमित्र परदेशत्रन्धुर्विद्यासुधा ये पुरुषाः पिवन्ति ॥ ” इति तद्विद्याख्य विद्याभिधानम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्याध्याहार । अन्तर्धनमभ्यन्तरस्थचित्त येषां पुरुषाणामस्तीति शेषः । अतन्तान्विद्याधनान् प्रति हे नृपा राजानो । मान कोप दुराग्रहमिति यावत् । उज्ज्वल त्यजत । नैविद्रुहि सह क. पुमान् स्पर्धते निगृह्णाति । न कोऽपीत्यर्थः । ततस्ते सदा सर्वदा गौरवेण बहुमाननीया इति भावः । अत्रोपमानार्त्प्रनिद्रधनाद्गुणमेप्रस्य विद्याधनस्याधिक्यकथनाद्भ्रतिरेकालकारः । “ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स एव स. । ” इति काव्यप्रकाश-चारलक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥ १७ ॥

चुरानेवालेको नही देख पडता और सदा सुखकी वृद्धि करता है और निरंतर याचकोंको दिया जाय तो परम वृद्धिको प्राप्त होता है और कल्पान्तमेंभी जिसका नाश नहीं ऐसा विद्यारूपी अंतर्धन जिनके पास है तिनसे हे राजालोगो ! अभिमान छोड़ दो क्योंकि उनके समान जगत्में दूसरा कौन है ? ॥ १७ ॥

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्था- ।

स्तृणामिव लघु लक्ष्मीनैव तान्संरुणद्धि ॥

अभिनवमदरेखाश्यामगण्डस्थलानां ।

न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १८ ॥

अथ त्रदीयलक्ष्मीर्न तेषां प्रतिवन्विका अतस्तेषु बहुमानाचरणतदरेणैव भवितव्यमिति सदृशान्त राजान सर्वोवयति-अधीति ॥ हे नृप ! अधिगत-परमार्थान् विज्ञाततत्त्वार्थान् सर्वे गन्थर्या ज्ञानार्था इति न्यायात् । अथवा प्राप्तपुरुषार्थान् । पण्डितान् जिदुषो मावमस्थाः मावमानय । मन्यतेरवपूर्वा-

ल्लाङ्गि याम् । “ न माङ्गयोगे ” इत्यट्प्रतिषेधः । कुलम्बुणामिव लघु लम्बा
 निसारा लक्ष्मीस्त्वदीयसम्पत्तिः । “ शोभासम्पत्तिपद्मानु लक्ष्मीः श्रीरिति
 गायते । ” इति विश्व । तान् पण्डितान् नैव सरुणाद्धि । ईषदपि सरोद्धु न
 शक्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अभिनवमदरेखाभिः दानवाराभिः श्यामा-
 नि गण्डस्यलानि येषां तेषा वारणाना मत्तेभाना विसतन्तुः मृणालसूत्र वारण
 प्रतिबन्धकभूत न भवति । अतः पण्डितेषु बहुमानाचरणतत्परत्वेनैव वर्तितव्य-
 मित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालंकारः । “ यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते ।
 नामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥ ” इति लक्षणात् । स चोक्तो-
 पमयाङ्गेन नकीर्यते । मालिनीवृत्तम् । “ ननमययुतेय मालिनी भोगिलोकैः । ’
 इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

जिनको परमार्थ अर्थात् मोक्षपर्यतका साधन प्राप्त है ऐसे
 पंडितोंका अपमान मन करो क्योकि उनको तृणकी तुल्य तुम्हारी
 लक्ष्मी न रोकसकेगी जैसे नवीन मटकी धारासे शोभित श्याममस्त-
 कवाले हाथीको कमलकी डंडीका सूत नही रोकसकता ॥ १८ ॥

अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव ।

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ॥

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधो प्रसिद्धां ।

वेदगध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १९ ॥

किं ब्रह्मना ब्रह्मापि तदीयप्रदग्याप्रहर्णे न शक्त इति दृष्टान्तमुखेनाह—
 अम्भोजिनीनि ॥ विधाता ब्रह्मा कुपितः केनचिद्धेतुना कुद्ध मन् हसस्य
 निन्दनममालम्ब्य अम्भोजिनीवने पद्मिनीवने यो विहार कीडा स एव
 विष्णुस्य कीडा तमेव न त्यज्यन् नितरामतिशयेन हन्ति नाशयति । अपहर्तुं
 विष्णुस्येति पाठे एक केवत्र विष्णुसमित्यन्वयः । अम्भोजाकरमशोपणे
 तत्र विष्णुस्येति शब्देन कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । किं तस्मा विधाता हसस्य
 दुग्धजलमे क्षीरनीरमेवेदविधिं विभागकरणे विषये प्रसिद्धां प्रत्यान-

वैदध्यकीर्तिं वैदग्येन । “ कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्यं परिकीर्त्यत । ” इत्यु-
क्तलक्षणर्नैगुण्येन प्रयुक्ता या कीर्तिस्तामपहर्तुं न शक्नोति । हसो इह क्षीर-
मिश्रिते नीर नीर विहाय क्षीरं गृह्णातीति प्रसिद्धिः । एव कुपितः राजा
स्वविषयवामादिभङ्गमात्रमेव कर्तुं शक्नोति न तु तेषामशेषविद्यापरिशीलन-
जनितचातुर्यभङ्गमतो निष्क्रोपेन भवितव्यं विद्वत्सु गङ्गोति तात्पर्यम् ।
अत्राप्राकृतविधातृवृत्तान्तकथनात् प्रस्तुतराजविद्वज्जनप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशसाल-
ङ्कार । लक्षणं तूक्तम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । “ उक्ता वसन्ततिलका
तमजा जगौ गः ” इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

ईसपर यदि विधाता कोप करे तो उसका कमलवनमें विहाररूप
विलास नष्ट करसकता है परंतु उसके दूध और जल बिलगानेकी
प्रसिद्ध पंडिताई (चतुराई) की कीर्तिको विधाताभी नहीं
नाश करसकता ॥ १९ ॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चंद्रोज्ज्वला ।

न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ॥

वाण्येका समलंकरोति पुरुषं वा संस्कृता धार्यते ।

क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥२०॥

अथ विदुषा तावद्विद्यैव भूषणरूपसम्यक्तिरित्याह द्वाभ्याम्—केयूराणीति ॥
केयूराण्यङ्गानि । यद्यपि केयूरयोर्निजभुजाशिरोभूषणत्वेन द्वित्वमेव वक्तव्यं तथापि
तद्विशेषविश्रयायां बहुवचनप्रयोग इति मन्तव्यम् । पुरुषं जन न भूषयन्ति
नालङ्कुरन्तीति यथायोगं सम्ब्रूयते । चन्द्रवदुज्ज्वला ववलतराः हारा मुक्ताहा-
राश्च न भूषयन्ति । स्नानमभिषेकोऽपि न भूषयति । विलेपनं घनसारकस्तूरी-
गन्धमागच्छाणि न भूषयति । कुसुमं गह्विकामालतीचम्पकादिपुष्पमपि । जा-
तावेकप्रचनम् । न भूषयति । अलंकृता अन्यङ्गपुष्पमाल्यादिना सम्यक्प्रसाधिना
मूर्धजाः शिरोरुहा अपि न भूषयन्ति । पुरुषमिति सर्वत्रानुपङ्ग । किंतु एका
केवला वाणी पुरुषं समलङ्करोति । सम्यग्भूषयति । केयु वाण्यित आह ।

या सम्कृता व्याकरणादिपरिशुद्धा धार्यते म्वायत्तीक्रियते । मेव्यव्याहनतच्छब्देन
 मन्वन्धः । ननु केयूरादीना विभूषणत्वेन प्रमिद्धत्वान्निषेधे प्रत्यक्षापत्तापः
 स्याद्विन्वागङ्कय तेषा क्षयिष्णुत्वान्न तथात्वमित्याह । अखिलभूषणानि केयू-
 राद्युक्ताशेषभूषणानि क्षीयन्ते कालक्रमेण नश्यन्ति । क्षीयन्ते गत्विति पाठे
 स्रष्टुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वाग्भूषण सस्कृतवाग्भूषण तु मनन भूषण
 निम्नभूषण कदापि न नश्यतीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः । लक्षण त्कम् ।
 एतन्नादिभिरुक्ततुष्टय गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २० ॥

विजायठ कंकण और चन्द्रमाके समान उज्ज्वल मोतियोके हार
 छान चंदनलेपन कूलोका श्रृंगार और सुधरे हुए केशादि पुरुषोको
 भूषित नर्हा करनहते केवल वह वाणी जो मंस्कारयुक्त धारण
 की गई हो सो पुरुषको भूषित करसकती है और सब भूषण
 व्याश्य भय हो जाते हैं परन्तु केवल वाणीहीना भूषण भूषणकी
 दौर रह जाता है ॥ २० ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं ।

विद्या भोगकर्ता यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ॥

विद्या बंधुजनो विदेशगमने विद्या परां देवता ।

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः २१

उभयत्रापि “ कृत्रो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ” इति टप्रत्यये टित्त्वात् डाप् ।
 तथा विद्यां गृणन्त्युपदिशन्तीति गुरवस्तेषां हिताहितोपदेष्टृणामाचार्याणामपि ।
 गुरुरूपदेष्टृभूता । तथा परमार्थबोधकत्वादिति भावः । विद्या विदेशगमने
 प्रवासे बन्धुजनः सुहृज्जन । तद्वद्विशेषोपचारसम्पादकत्वादिति भावः ।
 तदुक्तम्—“ स्वदेशमित्र परदेशबन्धु विद्यासुधा ये पुरुषाः पिवन्ति । ” विद्या
 परा देवता परमात्मभूता मोक्षदायकत्वादिति भावः । यद्वा परा देवता
 स्वामीष्टदेवता ऐहिकामुष्मिकफलत्वादिति भावः । विद्या राजसु राजमध्ये
 पूज्यते प्रशस्यते । गौरवसम्पन्नत्वाद्राजपूज्या भवतीत्यर्थः । यद्वा विद्याशब्देन
 विद्यावान् लक्ष्यते राजशब्देन च तत्सभा लक्ष्यते । तथा च विद्यावान्
 राजसभासु पूज्यते पुरस्क्रियते सम्भाव्यत इति यावत् । धन द्रव्य तु न ह्युक्त-
 प्रकार भवतीत्यर्थः । तस्माद्विद्यया उक्तरूपया विहीनः शून्यः जनः पशुः
 पशुप्रायः कर्तव्याकर्तव्यत्रिवेकराहित्यादिति भावः । अतो बहूपकारकत्वा-
 द्विशिष्टविद्यैव प्रधान न त्वन्यदिति तात्पर्यम् । अत्र विद्यायाः रूपधनाद्याकारेण
 बहुधानिरूपणान्निवयवमालारूपकालङ्कारः ॥ २१ ॥

‘विद्यारूपी वस्तु मनुष्यका अधिकरूप और छिपा हुआ अंत-
 र्धन है और विद्याही भोग यश और सुखकी संपादन करनेवाली
 और गुरुओंकी गुरु है । परदेशमें विद्याही बन्धुजन है और
 विद्याही परमदेवता है और विद्याही राजालोगोंमें पूज्य है, कुछ धन
 नहीं पूजित है इसलिये विद्याविहीन नर पशु है ॥ २१ ॥

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां ।
 ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्विद्यौषधैः किं फलम् ॥
 किं सपर्यादि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि ।
 व्रीडो चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् २२

अथ लोकाहिताहितवर्णनप्रसङ्गात्तस्या एव प्रकृष्टैश्वर्यभावेमाह—क्षान्तिरिति ॥
 देहिना प्राणिना क्षान्तिः नितिक्षा परिभवादिपृत्वद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धक इति

यावत् । अस्ति चेन् तर्हि कवचेन वर्मणा किं फलमिति सर्वत्रानुपपद्यते । न
 किञ्चिदपीत्यर्थः । तस्या एवारुन्नुदानामनत्रकाशप्रदत्वादिति भावः । क्रोधश्चित्त-
 क्षोभोऽस्ति चेन् आरिभिः शत्रुभिः किम् । तस्यैवान्तःशत्रुत्वानुपद्रवहेतुत्वाच्चेति
 भावः । जातिर्दायादोऽस्ति चेदनलेनाग्निना किम् । तस्यैव सर्वार्थनिर्मूलनिदान-
 न्यातिनि भावः । सुहृत् सन्मित्रमस्ति यदि । “ सुहृद्दुर्द्वि मित्रामित्रयोः ”
 इति निपातनात्माधु । दिव्यौषधी सिद्धीषधी किं फलम् । न
 किञ्चिदपि तस्यैवारोग्यकरत्वादिति भावः । दुर्जनाः खलाः सन्ति यदि
 नर्दगर्शतिर्गैः किं तेषामेव प्राणापहारित्वादिति भावः । अनत्रद्या निर्दुष्टा ।
 अत्राशयेरतादिना निपातनारमाधुः ततो नञ् समासः । “ तस्मानुडचि ”
 इति नुत्तगमः । प्रिया वेत्वेदाङ्गाध्यात्मिका अस्ति यदि धर्मः किम् ।
 तस्या अपातिभोगनावकरादिति भावः । ब्रीडा अकार्यप्रवृत्तो मनःसङ्को-
 चोऽपराधोऽभिचेतनयोः किं हारनूपुरायलङ्कारणैः किम् । तस्या एव
 तेषामेव प्रभूत्या शक्तिरिति भावः । मुक्तापिना सत्पाण्डित्यम् । “ सत्यावाम्
 तस्यैव कतिः ” इत्यमरः । यत्रा कवयति वर्णयति रमोह्लसितशब्दार्थ-
 नान्यत्र भवेत्तानि कतिस्मिन् भावस्वत्वा यदि राज्येन भूमण्डलाधिपत्येन
 इति । अत्र एव सत्तद्योकरवञ्जीकरत्वात्तिति भावः । राज्ञो भावः कर्म वा
 न । अत्र एव निपातनात्मकम् । पुमाहितादित्रयाद्यभ्रप्रत्ययः ॥ २२ ॥

अदि क्षमा हो तो कपचका क्या काम है, और जिस मनुष्यमें
 संभ्र है तो उसे शत्रुकी क्या आपश्यकता है, यदि ज्ञाति है तो उसे
 नपका क्या प्रयोजन है और जो अपने इष्टमित्र समीप हैं तो दिव्य
 औषधियोंमें क्या फल है, जिसके दुर्जन विद्यमान हैं उसका सर्प
 और अविष्क क्या कर्म और जिसको निर्दोष वित्या है तो उसे
 अनमंचपने क्या होगा और जिसमें लजा है तो उसके फिर और
 शृषण कव है और जिसकी सुन्दर कविता है उसके आगे
 तस्य क्या है ॥ २२ ॥

दाक्षिण्यं स्वर्जने दया परजने शाक्यं सदा दुर्जने ।

श्रीतिः माधुर्जने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम् ॥

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने कान्ताजने धृष्टता ।
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः २३

अथ विदुषा गुणवर्णनपूर्वकं लोकव्यवस्थापकत्वमाह—दाक्षिण्यमिति ॥
स्वजने वन्धुजनेष्वित्यर्थः । जातावेकवचनम् । एवमुत्तरत्रापि । दाक्षिण्य
छन्दानुवर्तनम् । अन्यथा त्वानन्दयोरिति भावः । 'दाक्षिणः सरलो वामपरच्छ-
न्दानुवर्तिवु' इति भवः । परिजने भृत्यजनेषु विषये दया दारिद्र्यादितदुःखप्र-
हाणेच्छा । अन्यथा विजहुरिति भावः । दुजेन खलजनेषु विषये सदा
शाठ्य विप्रियकारित्वम् । अन्यथा अविक्षिपेरन्निति भावः । साधुजने सज्ज-
नेषु त्वपये प्रीतिः स्नेहः आदर इति यावत् । अन्यथानुतपेयुरिति भावः ।
नृपजने राजसु विषये नयो नीतिः । अनुवर्तनतात्पर्यमिति यावत् । अन्यथा
दण्डयेरन्निति भावः । विद्वज्जने पण्डितजनेषु विषये आर्जवमवक्रता ।
अन्यथा निषिध्येरन्निति भावः । शत्रुजने शत्रुजनेषु विषये शौर्यं विक्रान्त-
त्वम् । अन्यथा निपातयेरन्निति भावः । गुरुजने पित्रादिषु विषये क्षमा
महिष्युत्वम् । अन्यथा शपेरन्निति भावः । कान्ताजने नारीजनेषु विषये
धृष्टता प्रागल्भ्यं च । अन्यथा वशीकुर्युरिति भावः । इत्येवमुक्तविधासु
कलासु विलेपः । "कला शिल्पे कालभेदे चन्द्राशे कलना कला ।"
इति वैजयन्ती । ये च पुरुषाः ते कुशला निपुणाः तेषु पुरुषेष्वेव लोक-
स्थितिः लोकमर्यादा अस्तीति शेषः । त एव लोकव्यवस्थासस्थापकाः न
नूतगुणरहिता इत्यर्थः । एवभूतास्तु विद्वाम एव न त्वन्य इति हृदयम् ॥ २३ ॥

अपने कुटुम्बके विषे उदारता, परजनपर दया, दुर्जनसे सदा
शठता, साधुजनसे प्रीति, राजसभामें, नीति, पण्डितोंसे नम्रता
सुधाई, शत्रुजनोंमें शूरता, बडे लोगोंमें क्षमा और स्त्रियोंमें धूर्तता
जो पुरुष इस भांति इन सब कलाओंमें निपुण हैं तिन्हीमें लोका-
चारकी स्थिति अर्थात् लोकमें वेही उत्तम होते हैं ॥ २३ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं ।

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ॥

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं ।

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥२४॥

इत्थं विद्वज्जनाननुवर्त्य सम्प्रति सत्सङ्गते श्रेयस्करत्वमाह—जाड्यमिति ॥
 धिय बुद्धेर्जाड्यं मानसं हरति निरस्पर्धति । वाचि वचने सत्यं सूनुतभाव
 मिश्रदयापापति । मानोन्नतिं बहुमानातिशयं दिशति प्रयच्छति । पाप
 क्रियानिपाकरोति नाशयति । वसोपदेशादिनेति भावः । तथा चेतः प्रसादयति
 निर्मादयति । ज्ञानोपदेशादिनेति भावः । दिक्षु दशसु कीर्तिं तनोति विस्तार-
 कति । पुंसाम् न करोति मज्जनसमागमं पुंसाम् किं श्रेयो न करोति कथयेति
 एषामसन्तोषनं । सप्तमि श्रेयं करोत्येवेत्यर्थः । अतस्तैरेव सङ्गतिः
 कति न करोति दुर्निमित्तं तावत्यन् । अत्र क्रियाणां बहुना समुच्चित-
 त्वं प्रकृतम् । “ गुणहितानामप्य समुच्चय उदाहृतः । ” इति
 भावः । अत्र हि ज्ञानम । तथाण तावत् ॥ २४ ॥

यद्विक्रं जडताहं हरती, वाणीमे सत्यको सीचती, मनको
 बधनी, पापको दूष हर्ती, चित्तको प्रमत्त रसती और दिशा-
 ओं मे कीर्ति हो विस्तृत करती, यह सत्संगति कहो तो पुरुषको क्या
 करती करती है ॥ २४ ॥

जयन्ति ते मुञ्चन्तिनां रससिद्धाः कर्वाश्वराः ॥

नाम्नि तेषां यज्ञः क्लृपे जरामाणजं भयम् ॥ २५ ॥

भीमाः पण्डितोत्तमाः इति वा । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । अद्यापीति शेषः ।
यद्वा रसासिद्धा सिद्धरसाः ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थः । “ रसो वै सः ”
इति श्रुतेः । “ शृङ्गारादौ विप्रे वीर्ये पारदे ब्रह्मवर्चसि । रेतस्यास्वादने
हेम्नि निर्यासेऽमृतशब्दयोः ॥ रसः ” इत्यभिधानाच्च । कवीश्वराः कवयः
क्रान्तदर्शिनस्तेषामीश्वराः कालत्रयामिज्ञा ब्रह्मविद्याविशारदा इत्यर्थः ।
जयन्ति । कुतस्तेषां कवीश्वराणां यशःकाये कीर्तिशरीरे जरामरणाभ्यां जात
मिति तथोक्तं भयं नास्ति । रसासिद्धानां भौतिकशरीर एव जरामरुणभयं
नास्ति यशःशरीरे तु किं वक्तव्यं तस्य कल्पान्तस्थायित्वादिति भावः । अत्र
रसासिद्धपदार्थस्य विशेषणगत्या भयाभावपदार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ।
वृत्तमुक्तम् ॥ २५ ॥

ऐसे पुण्यवान् रसासिद्ध सवसे उत्तम कवीश्वर हैं जिनकी यश-
रूपी कायामें जरामरणका भय नहीं होता ॥ २५ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः ।

स्निग्धं मित्रमवचकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ॥

आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदात्तं मुखं ।

तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ २६ ॥

सूनुरिति ॥ सूनुः पुत्रः सच्चरितः सदृत्तः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादो-
न्मुखः स्निग्धं मित्रमवचकः पारिजनः स्वकीयजनसमुदायः निः-
क्लेशलेशमाधिरहितं स्वस्थं मनः आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवसामर्थ्यं
विद्ययावदानं शोभितं मुखमिति एते पदार्था विष्टपहारिणि स्वर्गवासिनीष्टदहरौ
नारायणे तुष्टे प्रमत्ने सति देहिना पुन्येण प्राप्यन्ते ॥ २६ ॥

सदाचरणवाला पुत्र, पतिव्रता स्त्री, सर्वदा अनुग्रह करनेवाला
स्वामी, प्रेमी मित्र, अवंचक कुटुंबके लोग, क्लेशके लेशमें रहित
मन, सुंदर स्वरूप, स्थिर सम्पत्ति और विद्यासे शोभायमान मुख
यह सब उस मनुष्यको प्राप्त होते हैं जिसपर स्वर्गपति मनोरथ
दाता हरि प्रमत्त हों ॥ २६ ॥

अक्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशा- ।
 मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ॥
 अत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः ।
 किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामश्रेसरः केसरी ॥२७॥

शत्रुसंहरणनामर्थं शीर्यमिति विवेक । अत्र प्रायेणाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोऽ-
नुसन्धेयः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । लक्षण तत्कम् ॥ २७ ॥

भूखके मारे दुर्बल, वृद्धावस्थासे क्लेशित, शक्तिहीन, कष्टकी
दशाको प्राप्त, तेजहीन और प्राणभी नाश होनेपर हो तोभी
मत्तगजराजके विदारि हुए मस्तकके मांसके 'ग्रासकी सर्वदा अभि-
लाषा करनेवाला सिंह जो मानसे बडा अग्रगण्य है वह क्या सूखी
घास खायगा ? ॥ २७ ॥

स्वल्पस्त्रायुवसावसेकंमलिनं निर्मासमप्यस्थि गोः ।

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ॥

सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं ।

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्वानुरूपं फलम् २८

क्षुद्रजन्तुस्तु नैत्रमिति उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—स्वल्पेति ॥ श्वा शुनकः
स्वल्पयोः लेशमात्रयोः त्नायुवसयोः । त्नायुर्वस्त्रसाख्यनाडीभेद । वसा
मेदः । तयो रससेकेन मेलनेन मलिनं मलदूषितमपि । “ वस्त्रसा त्नायुर-
त्रियाम् । हन्मेदस्तु वपा वसा ” इत्यमरः । निर्मास मांसलेशशून्यमपि
गोः । “ स्वर्गेष्टु पशुवाग्वज्रदिद्वेत्रघाणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः त्रियया पुसिं
गौः ” इत्यमरः । अस्थि कीकस लब्ध्वा परितोषमेति सन्तुष्यति । तच्च
गवास्थि तु तस्य शुनः क्षुधा । “ आप चैव हलन्तानाम् ” इति वचना-
दृष्टम् । तस्या शान्तये क्षुन्निवारणाय न । पर्याप्तं न भवतीत्यर्थः । अस्ति-
र्भवन्तिपरो प्रयुज्यमानोऽप्यस्ति । इति भाष्यकारवचनात् भवन्तीति लटः
पूर्वाचार्याणां नञा । नीचजन्तोरिति भावः । सिंहस्तु अङ्कं समापमागतमपि
समापवतिनमपान्विर्यः । “ अङ्कः समाप उत्सङ्गे चिहे स्थानापवादयोः । ”
इति विश्वः । जम्बुक क्रोष्टारं त्यक्त्या अनादृत्यालक्षीकृत्येति यावत् । द्विप-
गजमेव दूरस्थमपीति भावः । निहन्ति विदारयति । तथा हि कृच्छ्रगतोऽप्य-
स्तिमङ्कटम्योऽपि सर्वोऽज्ञेयो जनः सत्वानुरूपं न्वशक्त्यनुगुणं फलं लाभं

वञ्छति । न तु दुर्बलं, प्रकृष्टफलाकाक्षी प्रबले निरुष्टफलाकाक्षी च भवति । अतः धानिहृष्टान्नेन कान्तानोचवन्तुपरिग्रहत्परेण भवितव्यमायु-
प्सतेति भावः । वृत्त पूर्ववत् ॥ २८ ॥

छोटेने बैलके हाडका टुकडा कुछ पित्त और चर्बी लगा हुआ मलिन और निर्मास पाकर कुत्ता प्रसन्न हो जाता है यद्यपि उससे उसकी भृंगव नहीं जाती और सिंह गोदमें आये हुए स्वारंगको छोड-
कम्पी हाथीको जाकर मागता है इससे यह सिद्ध हुआ कि, समस्त जन कैसे भी दुःखी होवें परन्तु वे अपने अपने पुरुषार्थके अनुसार कलकी इच्छा करते हैं ॥ २८ ॥

न्यांसूत्रचालनमवश्वरणावघातं ।

भूमौ निरन्य वदनादरदर्शनं च ॥

भा विपुडदरय कुरुत गजपुङ्गवस्तु ।

गीं विन्योकयति चाटशतेश्च भंक्ते ॥२९॥

पृच्छ हिलाना, चरणोंपर झुककर शिर देना, पृथ्वीपर लोटके
पेट और मुँह दिखलाना इत्यादि दीनता कुत्ता टुकड़ा देनेवालेके
आगे करता है और गजराज अपने आहार देनेवालेकी ओर एक-
चर गंभीरतासे देखता है और अनेक भाँतिकी प्रार्थनासे भोजन
करता है ॥ २९ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ३० ॥

अथ मानशीर्यमम्पन्नतया वशवर्धनस्यैव जनस्य सत्तालाभो न त्वन्यस्ये-
त्याह—परिवर्तिनीति ॥ परिवर्तिनि धर्माधर्मवशात्पौन.पुन्येन विवर्तमाने
संसारे जरामरणरूपे संसारचक्रं को वा पुमान् मृतः प्रेतः न जायते न
भवतीति उत्पन्नो वा न भवतीति शेष । यद्वा को वा न मृतः को वा न
जायते नोत्पद्यते सर्वोऽप्युत्पन्नो मृतश्च भवत्येवेत्यर्थः । “जातस्य हि
ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।” इति भगवद्रचनादिति भाव । ततः
किमत आह । स पुमान् जात उत्पन्नो जन्मलाभवानिति यावत् । काऽसा-
वित्यत आह । येन जातेनोत्पन्नेन पुना वशोऽन्वयः समुन्नतिं महौन्नत्य
याति प्राप्नोति । वशोद्धारको यः पुमान् न एव जन्मलाभवानेवम्भूतत्व च
मानशीर्यसम्पन्नस्यैव न त्वन्यस्यात् किमन्यैरजागलस्तनवदुत्पन्नैर्मशकवद्विन-
ष्टैश्चेति भाव । आनुष्टुभ वृत्तम् ॥ ३० ॥

वही पुरुष जगत्में जन्मा, जिसके जन्मसे वंशकी उन्नति हो,
नहीं तो इस चक्रकी नाई वृमते भये संसारमें मरके कौन नहीं
जन्म पाता है ॥ ३० ॥

कुसुमस्तवकस्यैव कुर्या वृत्तिर्मनस्विनाम् ॥

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्यै शीर्यते वन एव वा ॥ ३१ ॥

इत्थम्भूतस्य पुरुषस्य व्यापारमाह—कुसुमेति ॥ कुसुमस्तवकस्यैव
पुष्पगुच्छस्येवेत्येक पदम् । मनस्विनो श्रीरस्य मानशीर्यशालिनः पुस

इत्यर्थः । द्वयां द्विविधा वृत्तिर्यापारः । द्वे गर्ता हीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।
 तृतीया तु न समवतीत्यर्थः । किं तद्वृत्तिद्वयमित्यत आह । सर्वत्रोक्तस्य
 सर्वेषा जनानामित्यर्थः । मूर्ध्नि शिरस्युन्नतस्थाने च क्षीयन्त एवेति शेषः ।
 अथवा वन एवारण्ये शीर्यते वा जीर्यते वा । भावे लट् । एवमुभया वृत्तिः
 शीर्यादुन्नतस्थानस्थितिस्तदलाभे अरण्ये जीर्णता वेति विवेकः । इयमेव पुना
 श्रेयस्करा वृत्तिरिति भावः । कुसुमस्तवकस्येवेत्यत्र समासः । श्रौती पूर्णोपमा-
 लङ्कारः इवशब्देन सह समासस्य समवात् । तथा च वार्तिकम् । “इवेन
 सह नित्यसमासो विभक्त्यलोः पूर्वपदप्रकृतिः परत्व न ” इति १-वृत्त
 पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

फूलके गुच्छेके समान श्रेष्ठ जनोंकी रीति दो प्रकारकी है या
 तो सब लोगोंके मस्तकहीपर शोभित होंगे अथवा वनहीमें शुष्क
 होके नष्ट हो जायेंगे ॥ ३१ ॥

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चषा- ।

स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ॥

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ ।

भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषांकृतिः ॥ ३२ ॥

पुनरप्युक्तोभयगुणवैशिष्ट्यस्यैवोक्तकृष्णामाह—सन्तीति ॥ अन्ये वध्यमाण-
 सूर्यचन्द्रापेक्षया इतरे बृहस्पतिप्रभृतयः । बृहस्पतिप्रमुखाः । प्रभृतिशब्देन बुध-
 शुक्रादयोऽपि गृह्यते । पञ्च पञ् वा पञ्चषाः । “ मख्ययाव्यया० ” इत्या-
 दिना बहुव्रीहिः । “ बहुव्रीहौ सत्प्रेये उज्वद्गणपान् ” इति समामान्तो
 उच्प्रत्ययः । संभाविताः प्राशस्त्रेनोपस्थिता बहुमता वा । सन्ति प्रवर्त्तन्ते ।
 तान् प्रति बृहस्पतिप्रभृतान् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । विशेषेषु विशिष्टेषु तेजोम-
 स्त्विता यावत् । विक्रमे पराक्रमणे रुचि प्रीतिर्यस्य स तथाक ।
 तेजिष्ठैः सहव कलहाचरणतत्पर इत्यर्थः । एष उपरागकर्तृत्वेन प्रसिद्धो
 राहु तौहिकेय न वैरायते वैर न करोति । अलङ्कृत्यात्तत्कर्मणनतसरो न

भवतीत्यर्थः । “ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ” इति क्यङ् ।
 “ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ” इति दीर्घः । विक्रमरुची राहुरित्यत्र “ रो रि ”
 इति रेफलोपे “ ढूलीपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” इति दीर्घः । किंतु भास्वरौ
 तेजस्विनौ । “ स्थेशभास० ” इत्यादिना वरच्प्रत्ययः । द्वाभुवौ दिवाकर-
 निशाप्राणेश्वरी सूर्याचन्द्रमसावेव । अन्ययोगव्यवच्छेदार्यकोऽयमेवकारः ।
 शीर्षमेवावशेषो यस्याः सा शीर्षावशेषा आकृतिर्यस्य । शिरोमात्रावशिष्टगात्र
 इत्यर्थः । शीर्षावशेषाकृत इति पाठेऽप्ययमेवार्थः परिणमयितव्यः । दान-
 वपतिर्दानवेश्वरः पूर्वोक्तराहुः पर्वणि दर्शपीर्णमासीप्रतिपत्सन्धौ ग्रसति गिलति ।
 हे भ्रातरित्यादरेण पृथग्जनसंबोधनम् । पश्येत्यत्र वाक्यार्थः कर्म । यतः
 शिरोमात्रावशिष्ट एवायमीदृक्कर्माचरणतत्परोऽभूत् । सपूर्णाङ्गश्चेत् किं कारि-
 ष्यति न जानामीति भावः । एव मानशौर्यशालिनो हि निजाङ्गवैकल्य न
 परिगणयेयुरिति । किंतु महत्कार्यमेव कर्तुं व्यवस्यन्तीति तात्पर्यम् । पुरा
 किल देवानाममृतप्रदानसमये विष्णुचक्रेण छिन्नशीर्षत्वाच्छिरोमात्रावशिष्टगा-
 त्रोऽभूत् सैहिकेय इति पीराणिकी कथात्रानुसन्वेया । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥
 लक्षणं तूक्तम् ॥ ३२ ॥

बृहस्पति आदि और भी पांच छः ग्रह आकाशमें श्रेष्ठ हैं पर
 विशेष पराक्रमकी इच्छा करनेवाला राहु तिनके प्रति वैर नहीं
 करता है, हे माइयो ! देखो कि, अमावस और पूर्णिमाको दान-
 वपति राहु जो केवल मस्तकही मात्र रह गया है तिसपरभी
 दोही दिनेश्वर शोभाकर सूर्य और चन्द्रमा पूर्णतेजवालोंको जाकर
 ग्रसता है ॥ ३२ ॥

वहति भुवनश्रेणिं शेषः फणाफलकस्थितां ।

कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स च धार्यते ॥

तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा- ।

दहह ममतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ३३ ॥

अथ महता माहात्म्यमाह—वहतीति ॥ जेयः फणाः सहस्रसख्याः स्फटाः फलकानीव तेषु स्थितां भुवनश्रेणिं पातालादिचतुर्दशविष्टपपाक्तं वहति धारयति । “ स्फटाया तु फणा द्वयोः ” इत्यमरः । स च शेषः कमठपतिना आदिकूर्मेण । “ पतिः समास एव ” इति घिसज्ञायाः, “ आडो नास्त्रियाम् ” इत्याडो नाभावः । पृष्ठस्य मध्ये मध्येपृष्ठं निजखर्परोपारि-प्रदेश इत्यर्थः । “ पारे मध्ये पृष्ठया वा ” इत्यव्ययीभावः । तत्सन्नि-योगादेदन्तत्वं च मव्यशब्दस्य । सदा निरन्तर धार्यते उद्यते । तमपि कमठपतिमपि पयोधिः प्रलयार्णवः अनादरात् अनायासात् क्रोडाधीन-मादिवराहायत्तं कुरुते । प्रलयकाले पातालगतभूमण्डलस्यादिवराहाव-तारेण विष्णुना निजदृष्ट्या समुद्रतत्त्वादिती भावः । अतो महता मानशीर्य-शालिना महानुभावानां सम्बन्धिन्यश्चरित्रविभूतयो माहात्म्यसम्पदो निःसी-मानो निर्मर्यादा अवाङ्मानसगोचरा इति यावत् । अहहेत्याश्चर्ये । “ अह-हेत्यद्भुते खेदे ” इत्यमरः । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणोत्कर्षात्तन्मालादी-पकाख्योऽलङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन । “ यदा तु पूर्वपूर्वस्य सम्भवेदुत्तरो-त्तरम् । प्रत्युत्कर्षावहत्वं तन्मालादीपकमुच्यते ॥ ” इति । हरिणीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ३३ ॥

चौदह भुवनकीं पंक्तिकीं शेषजी अपने फणपर धारण करते हैं और कच्छपजी अपनी पीठके मध्यमें तिन शेषजीकोभी धरते हैं और उस कच्छपकोभी समुद्रने अनादरसे सूकरके अर्चीन करदिया है इससे यह सिद्ध हुआ कि, महज्जनोंके चरित्रकी विभूतिकी सीमा नहीं है ॥ ३३ ॥

वरं प्राणोच्छेदः समदमवन्मुक्तकुलिश- ।

प्रहारैरुद्धच्छद्द्रहुलदहनोद्धारगुरुभिः ॥

तुपाराद्रेः सूनोरहह पितारि क्लेशविवशे ।

न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्न्युरुचिनः ॥ ३४ ॥

मानशौर्यशालिन एवोक्तविधमहत्त्वं न तु तद्विहीनस्येति मैनाक दृष्टान्ती-
 कृत्याह—वरमिति ॥ तुषाराद्रेः सूनोः हिमवत्पुत्रस्य मैनाकस्य उद्गच्छेन्नुज्जृम्भ-
 माणो बहुलो भूयिष्ठश्च यो दहनः शिलासघर्षणजनितवह्निस्तस्योद्गर्गिर्निः-
 सरणीः गुरुभि दृग्महैः समदनेन नदपेण मघवता देवेन्द्रेण मुक्तस्य प्रयुक्तस्य
 कुलिशस्य वज्रायुधस्य प्रहारेर्विदारणैः प्राणोच्छेदो मरणमित्यर्थः । वर
 मनाक् प्रियम् । “ देवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीव मनाक्प्रियम् । ” इत्य-
 मरः । कुतः अहहेति खेदातिशयद्योतनार्थानुकरणशब्दः । पितरि हिमवति
 क्लेशेन वज्रप्रहारजनितदुःखेन विवशे विह्वले सति अमावद्याप्युपलभ्यमानः
 पयसा पत्यु समुद्रस्य । अत्राममासत्वेन विसज्ञाभावात् । “ ख्यत्यात्परस्य ”
 इति कृतयणादेशात्तिशब्दात्परस्य इमाऽकारस्य उकारादेशः । प्रयसि
 सलिले सम्पातः प्रवेशः निजप्राणनरक्षणार्थं निमज्ज्यावस्थानमित्यर्थः ।
 उचितो न्यायो न च न भवति हि अर्भवेति शेषः । यतो मानशौर्यसम्प-
 न्नस्य पुनः स्वप्राणमात्रनन्परतया क्वचिन्निलीयावस्थानमेवात्यन्तायशस्कर
 किमुत पितरि क्लेशविषये । अतः प्राणपरित्यागेनापि मानर्गाय एव प्रस्था-
 पनीये । अन्यथा महानपवादः स्यादिति भावः । अत्रोद्गारशब्दस्य गीण-
 त्वेन ग्राम्यदोषः प्रत्युत सौन्दर्यातिशयमेवापादयति । तदुक्त दण्ड्याचार्यैः ।
 “ निष्ठूतोर्द्वीर्णान्तादिगीणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां
 व्यगाहते ॥ ” इति । पुग किल भ्रमण्डलोपद्रवकारिणा पर्वताना कोपव-
 शान्पक्षच्छेदोद्यते शक्रे भयविह्वलो मैनाकः समुद्रमध्ये निमज्ज्यातिष्ठदिति
 वीराणिकी कथात्रानुमन्वेया । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

मदमें भरे हुए इन्द्रके चलाये वज्रके जो अत्यन्त प्रज्वलित
 आग्निकी ज्वालाके समान प्रहार (लगना) उनसे मरजाना अच्छा
 रहा परन्तु अपने पिता हिमाचलको क्लेशके विवश (पक्षहीन)
 छोडकर मैनाकको उचित न था कि, जलोंके गजा समुद्रमें भाग
 कूदकर अपने पक्ष बचावे ॥ ३४ ॥

यद्देनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिन्कातः ॥
 तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिहृतिं कथं सहते ॥ ३५ ॥

शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं ।

येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ ३७ ॥

मानर्शौर्ययोरप्यर्थमूलतत्त्वादेतन्निरूपणानन्तरमर्थपद्धतिं निरूपयति । तत्र प्रथममर्थकतत्पराणा मतमभिसन्धयाह—जातिरिति ॥ जाति ब्राह्मणत्वादिः रसातल नामाधोलोक यातु गच्छतु भ्रश्यत्वित्यर्थ । गुणगणो वैर्योदार्यगाम्भीर्यादिगुणसमूहः तत्रापि रसातलापेक्षयाप्यत्र पाताललोक गच्छता प्राप्नुयात् । शील मत्स्वभाव शीलतटात्पततु विशार्णि भवत्वित्यर्थ । अभिजनो वशः । “ अभिजनान्वयो वश ” इत्यमर । वहिना सन्दह्यतां भस्मीक्रियताम् । वैरिणि सक्षोभकारित्वाच्छत्रभूते शौर्ये शूरत्वमूर्ध्न्यित्यर्थ । आशु शीघ्र वज्रमशानिर्निपततु । अशानिनिपातेन तदपि विध्वस्त भवत्वित्यर्थः । एष पूर्वोक्तजातिकुलोचिताभिमानशौर्यादिनाशेऽप्यस्माक न किञ्चिदपि छिन्नमिति भाव । तथापि किं शुष्मदभिलषितमित्यत आहु । नोऽस्माकमर्थः केवल वित्तमेवास्तु सम्भवत्वयमेवाम्माक परमार्थ इति भाव । ननूत्कर्षावहस्वेन प्रनिद्धानामुक्तगुणाना विध्वममङ्गीकृत्यैकेन वित्तेन किं करिष्यथेति नाशङ्कनीय यतस्ताद्विना तेषामप्यत्यन्ताकिञ्चित्करस्वमेवेत्याहु । एकेन केवलेन । ‘ एके मुह्यान्यफेजला, ’ इत्यमर । येन अर्थेन विना । “ पृथग्विना० ’ इत्यादिना विकल्पात्तृतीया । इमे पूर्वोक्ता समस्ता अपि गुणा जातिकुलशीलाभिमानादयस्तृणलवप्राया तृणकणकल्यास्तद्वन्निःसारा इत्यर्थ । अतो गुणमहत्तयाप्येतन्मूलकत्वादयमेव सम्पादनीय इति भाव । “ ननमार्जय कावुन्स्थ वनमूलमिदं जगत् । अन्तर नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ ” इति लक्ष्मणवाक्यमेव निन्दान्तीकुर्म । “ अर्थानामार्जने दुःखमार्जिताना च रक्षणे । रक्षिताना व्ययं दुःख धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ ” इति मनुस्मरण त्वशक्तविषय मन्यामहे इति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । लक्षण नूतम् ॥ ३७ ॥

जाति रसातलमें जाय और सर्व गुण उससेभी अधिक नीचे जायँ और शील पर्वतसे गिरके नाश हो जाय और शूरतारूपी शत्रुपर वज्र पडे परन्तु हमको केवल द्रव्यहीसे काम है कि जिसके बिना सब गुण तृण टुकड़ेके समान हैं ॥ ३७ ॥

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा ॥

चक्षुष्पथादतीता तु विषादप्यतिरिच्यते ॥ ४४ ॥

तावदिति ॥ तावदेव तावत्पर्यंतमेवामृतमयी अमृतोपमाना तद्वन्मधुरत-
रेत्यर्थः । वधूरिति शेषः । “ तत्प्रकृतवचने मयट् ” “ टिड्ढाणञ्० ३
इत्यादिना ङीप् । कियत्पर्यंतमित्यत आह । यावत् यावत्पर्यंत लोचनगोचरा
चक्षुर्विषया भवति तावदिति सम्बन्धः । व्यातिरेके तु नैवमित्याह ।
चक्षुष्पथात् लोचनमार्गात् । “ ऋक्लू० ” इत्यादिना समासांतः ।
अतीता तु अतिक्राता चेद्विषादक्तात्कूटादप्यतिरिच्यत अतिरिक्ता भवति ।
तद्वस्त्राणप्रयानकारिणी भवतीत्यर्थः । अत्र वध्या अमृतमयत्वविषातिरिच्यमा-
नत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सतधरूपातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

स्त्री तभीलों अमृतमय है जबलों नेत्रके सामने है । नेत्रसे
जब दूर हुई तब विषसेभी अधिक हो जाती है अर्थात् विरहसे
सन्ताप देती है ॥ ४४ ॥

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्या नितम्बिनीम् ॥

सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥ ४५ ॥

उक्तमेवार्थं भग्यतरेणाह—नेति ॥ एका नितम्बिनीं मुक्त्या विहाय अमृत-
ममृतशब्दवाच्य किञ्चिदस्मि नास्ति विष विषशब्दवाच्यमपि किञ्चिनास्ति । इय-
मेवामृतप्राया चेत्पर्यः । तुल्य एतद्विद्याशय तन् मावयति । रक्ता अनुरागवती
चेत् नैव नितम्बिन्येव अमृतवता सजीवनी भवतीत्यर्थः । विरक्ता अनुराग-
रहिता चेत् विषवल्लरी विषलतामजरी । “ वल्लरी मञ्जरी स्त्रियाम् ” इत्य-
मरः । प्राणापहारिणी भवतीत्यर्थः । अत्र नितम्बिनीव्यतिरेकेणागृतविषयो-
रस्तिन्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धासम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । यथोक्तार्थं
तस्या मोहानृतवतास्त्वविषवल्लरीवत्स्वभावात्पक्षात्कारः । स च रक्तविरक्त-
पदार्थहेतुक्ताव्यङ्गिणीत्यत एव पूर्वानि शयोक्तिमुज्जीवयतीति सङ्गः ।
प्राणैकार्यमप्यनेक श्लोकमुक्तिविशेषयोमाहृष्टमिति कस्य । यथा नीचे

ईदृग्गुणसाकल्यसम्पन्नत्वं कुत इत्याशङ्कयाह । सर्वे गुणाः पूर्वोक्तकुलीनत्वा-
दयः काञ्चन वित्तमाश्रयन्ति अतोऽनेनैव सकलगुणसपत्तिसम्भवे किमन्यैः
प्रत्येकप्रयासाद्यैरिति भावः । अत्र वित्तस्थैतावद्गुणसम्पादकत्वासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । वृत्तमुपजाति ॥३९॥

जिसके पास द्रव्य है वही नर कुलीन, पण्डित, गुणज्ञ, वक्ता
और दर्शनयोग्य है इससे यह सिद्ध हुआ कि, सब गुण सुवर्णके
आश्रय रहते हैं ॥ ३९ ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनाद् ।
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ॥
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥४०॥

अथ द्वाभ्यामर्थस्य विनाशप्रकारमाह—दौर्मन्त्र्यादिति ॥ नृपतिः राजा ।
दुष्टो न सुलक्षणप्रयुक्तो मन्त्रः पाङ्गुण्यचिन्तन यस्य तस्य दुर्मन्त्रस्य भावो
दौर्मन्त्र्य तस्माद्धेतोर्नश्यति विनष्टो भवति । मन्त्रवैकल्ये परेषामवकाशसम्भ-
वात् राज्याद्यपहरणादिति भावः । दुष्टा मन्त्रिण प्रधानानि यस्य तस्य
भावस्तस्मान्नश्यति । अदण्ड्यदण्डनाद्युपदेशेन लक्ष्म्यादिरहितो भवतीत्यर्थः ।
“ सन्मन्त्रिणा वर्धयते नृपाणा लक्ष्मीर्मही धर्मयश समूह । दुर्मन्त्रिणा
नाशयते तथैव लक्ष्मीर्मही वर्मयश समूह ॥ ” इति वचनादिति भावः ।
यतियोगी सङ्गात् समागमान्नश्यति । सङ्गस्य कामक्रोधादिहेतुत्वात्तदुत्पत्ती
भ्रष्टयोगो भवतीत्यर्थः । ‘ सङ्गात्सजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्समृतिविभ्रमः ॥ ’ इति गीतावचना-
दिति भावः । सुतो लालनान्नश्यति गुणहानो भवतीत्यर्थः । “ लाल-
नाद्देहो दोषास्ताडनाद्देहो गुणाः । तस्मात्पुत्र च शिष्य च ताडयेन्न तु
लालयेत् ॥ ” इति न्यायादिति । भावः । विप्रो ब्राह्मणोऽनध्ययनात् वेद-
शास्त्राध्ययनाभावान्नश्यति नीचो भवति । “ वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो विप्रः सर्वत्र
पूष्यते । अनधीतश्रुतिर्विप्रः सभामध्ये न शोभते ॥ ” इति । कुल व्रगः

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ॥

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥४१॥

अथ वित्तस्योत्तमादिभेदेन त्रैविध्यमाह—दानमिति ॥ दान सत्पात्रत्यागः । भोग स्वचन्दनादिद्वारानुभवः । नाश दानधर्माद्यभावे चोरादिना विलयश्च । तदुक्तम् । “ चत्वारो धनदायादा धर्माग्निनृपतस्करा । तेषां ज्येष्ठावमानेन तत्र कुप्यन्ति सोढरा ॥ ” इति । एवमुत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तस्य तिस्रो गतयो गमनोपाया भवन्ति । तत्र य पुमान् न ददाति अर्थिभ्यो न प्रयच्छति वित्तमिति शेषः । अथवा न भुङ्क्ते नानुभवति तस्य दानभोगाभ्यां वित्तव्ययमकुर्वत पुरुषस्य सम्बन्धिनो वित्तस्येति शेषः । तृतीया गतिर्नाशावस्था भवात् । सा त्वत्यन्तकष्टेत्यर्थः । अयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । वित्तस्य दानेन गतिन्त्तमा आत्मभोगेन मध्यमा चोरादिनाशगतिरधमेति । अतो दानशौण्डेनेत्र भवितव्य धनाढ्येनेति भावः । आर्याभेदः ४१

दान भोग और नाश येही तीन धनकी गति हैं जिसने नहीं दिया और जो अपने भोगमें न लाया उसके धनकी नाशरूप तीसरी गति होती है ॥ ४१ ॥

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदेलितो ।

मदक्षिणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना ॥

कलाशेषश्चन्द्रः सुस्तमृदिता बालवनिता ।

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ ४२ ॥

अथ दानशीलस्य वित्तव्ययजनिततनुत्वमपि शोभावहमेवेत्याह—मणिरिति ॥ शाण अस्त्रोत्तेजनसाधनोपलक्ष्यशेषः तेनोल्लीढ सघृष्टो मणिश्च । हेतिदेलित अस्त्रक्षत समरविजयी रणधूरश्च । “ जिदक्षि० ” इत्यादिना इति । “ हेति शस्त्रं तु नृत्त्रियो ” इति केशव । मदेन दानवर्षेण परिक्षीण कृशो नागश्च । “ प्रहाभ्राहिगजा नागा ” इति वैज-

१ निहत इति पाठान्तरम् । २ नारीतः श्यानपुलिना इति पाठान्तरम् ।

३ ललना इति पाठान्तरम् । ४ जना, नृपाः इति पाठान्तरम् ।

प्सितः ” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । “ शतशूक्यवौ समौ ” इत्यमरः ।
 स परिक्षीणः पुमान् पश्चादनन्तर कालान्तर इत्यर्थः । सम्पूर्णो दैवशास्त्र-
 नसम्पन्नः सन् धरित्री भुवः तृणसमां तृणकल्या तद्बलुञ्चामीत्यर्थः । कलयति
 मनुते धनमद्वेन तथालोकयतीत्यर्थः । अतश्चात् एव हेतोरर्थेषु यवधरिञ्चा-
 दिषु विषये गुरुलघुतया महत्त्वाल्पत्वभावेन अनेकान्ता सर्वथा गुरुणि गुरु-
 त्वमेव लघुनि लघुत्वमेवेति नियमाभाववतीत्यर्थः । धनिना सम्बन्धिन्यवस्था
 व्यापारः वस्तूनि यवधरिञ्चाद्यलभमहत्तरवस्तूनि प्रथयति च । धनाभावदशाया
 नीचमपि वस्तु गुरुकरोतीत्यर्थः । तथा सङ्कोचयति च । तत्सद्भावदशाया
 महदपि वस्तु निराकरोतीत्यर्थः । निर्धनधनिकयोरित्यभूतावस्था प्रत्यक्ष-
 सिद्धा अतो विवेकिना नैव विपर्यस्तबुद्धिना भवितव्यमिति भावः । शिख-
 रिणी वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ४३ ॥

जब कोई परिक्षीण अर्थात् निर्धन अवस्थामे होता है और तब
 एक पसौ यवकी इच्छा करता है और वही मनुष्य जब संपूर्ण
 संपन्न अर्थात् धनिक अवस्थामें हो जाता है तब पृथ्वीको तृण-
 समान गिनता है । इस कारण येही दोनों चंचल अवस्था पुरु-
 षको गुरु और लघु बनाती हैं और वस्तुओंकोभी फैलाती और
 समेटती हैं ॥ ४३ ॥

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां ।

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ॥

तस्मिंश्च सम्यगनिज्ञं परिपुष्यमाणे ।

नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४४ ॥

अथ राजान् सम्बोधयस्तम्यार्थसाधनोपायमतिदिशति—राजानिति ॥ हे
 राजन् त्वामिति श्लेषः । अन्यथा श्लेषे प्रथमपुरुष स्यात् । एनामेता त्वद्-
 स्तगतामित्यर्थः अत्रान्वादेशाभावादेनादेशश्चिन्त्यः । क्षितिधेनुश्चेत्युपामिति-
 समासः । न तु क्षितिरेव धेनुरिति रूपक वत्समिवोति स्पष्टोपमालिङ्गात् । ता

“ शरारुर्घातुको हिंस्र ” इत्यमर । “ नमिकम्भि० ” इत्यादिना रप्र-
 त्ययः । दयालुरपि कारुणिका च । “ स्यादद्यालु कारुणिक ” इत्यमरः ।
 “ स्पृहिगृहि० ” इत्यादिना आलुचप्रत्ययः । तथा अर्थपरा धनलुब्धा
 वदान्या दानशौण्डा च कुत्रचिद्विषये इति सर्वत्राप्यध्याहार्यम् । “ स्युर्वदान्य-
 स्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे । ” इत्यमर । तथा नित्य प्रतिदिन व्ययो
 धनस्यागो यस्या सा तथोक्ता । प्रचुरतरनित्यधनागमा प्रचुर प्रभूत यथा
 तथा नित्य धनस्य आगम प्राभिर्यस्या सा तथोक्ता च । अतो वाराङ्गना
 वेश्येव । “ वारस्त्री गणिका वेश्या ” इत्यमर । नृपनीति राजवृत्तिः
 अनेकरूपा बहुप्रकारा न त्वेकातिकीत्यर्थः । वाराङ्गनायामपि विशेषणानि
 समानानि । अत्र सत्यानृतेत्यादिपदश्रवणमात्रेण झटिति विरोध स्फुरति
 तस्य स्वाभाव्येनाभासीकरणादलङ्कार सन् वारागनेवेत्युपमाङ्गाङ्गीभावेन
 सकीर्यते ॥ ४९ ॥

कही सत्य कहीं असत्यवादिनी, कहीं कठोर कहीं प्रियभाषिणी,
 कहीं हिंसा करनेवाली कहीं दयालु, कहीं लोभी, कही उदार, कहीं
 नित्यप्रति बहुतसा द्रव्य उठानेवाली और कहीं बहुतही संचय कर-
 नेवाली यह राजनीति वेश्याकी नाई अनेकरूपसे रहती है ॥ ४९ ॥

आज्ञां कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां ।

दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ॥

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः ।

कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४६ ॥

सोऽपि गुणाढ्य एव वलाश्रयणीयो न तु निर्गुण इति राजानमेव सर्वो-
 धयति—आज्ञेति ॥ आज्ञा मर्यादापरिपालनात्मकशासनम् । कीर्तिः दानक्षा-
 त्रोद्भवा सत्समारख्या । ब्राह्मणानां पालन निरुपद्रव ब्राह्मणसन्तर्षणम् । दानं
 सत्पात्रे त्याग । भोगः नृकचन्दनादिजनितमुखानुभवः । मित्रसंरक्षण
 सुदत्समुद्धरणं चेत्येते षड्गुणा येषा राज्ञां न प्रवृत्ता न प्रवर्तन्ते । कर्तारि

कमत एतदृष्टान्तेन समाहितचित्तेन भावितव्यं न तु कार्पण्यपर्याकुलेनेति
त्वात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

विधाताने जो अपने ललाटे लिख दिया है किंचित् धन
अथवा बहुत चाहे मारवाडकी भूमिमें भी जाय बैठे उसे वह निरं-
तर प्राप्त होगा उससे अधिक सुमेरुपरभी जानेसे न मिलेगा इस,
लिये धैर्य धरो और धनवालोंके निकट वृथा याचना न करो-
क्योंकि देखो कूप और समुद्रमें घडा समानही जल ग्रहण
करता है ॥ ४७ ॥

त्वमेव चातकाधारोऽसीति केषां न गोचरः ॥

किमम्भोद्वारास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्ष्यसे ॥ ४८ ॥

मेव प्रति, चातकोक्ति — त्वमेवेति ॥ हे अभोद्वार ! हे मेघश्रेष्ठ ! त्व
चातकानामाधार" आश्रयोऽसीति केषां गोचर प्रत्यक्ष न अपि तु सर्वेषां
गोचर । तस्मादस्माकं चातकानां कार्पण्योक्तिं किं प्रतीक्ष्यसे ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४८ ॥

तुमही मुझ पपीहाके आधार हो, हे श्रेष्ठ मेघ ! यह बात किस-
पर प्रसिद्ध नहीं है ? अब तुम हमारी दीनताका क्या पैँडा
देखते हो ? ॥ ४८ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता- ।

मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ॥

केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा ।

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ४९ ।

चातकोक्तेरुत्तरमिदम् । रे रे चातकेति ॥ रे रे इति वीप्सा । हे चातक !
सावधानमनसा स्वस्थचेतसा क्षण क्षणमात्र श्रूयतां मम वच इति शेषः । हि
यस्माद्गगनेऽम्भोदा मेवा बहवो वसन्ति क्विन्तु सर्वे एतादृशाः करुणावतो न
कुत केचिद्वृष्टिभिर्वसुधा पृथ्वीमार्द्रयन्ति जलेन मिचन्ति । केचिद्वृथा गर्जन्ति

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालंकृतोऽपि सन् ॥

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ५१ ॥

आस्ता तावद्दुर्जनमात्रस्य परित्याज्यत्वकथनमशेषावगुणावमार्जकसम्प-
न्नोऽपि दुर्जन. परित्याज्य एवेति सदृष्टान्तमाह—दुर्जन इति ॥ दुर्जनो
विद्यया वेदवेदाङ्गाध्यात्मिकयालंकृतो भूषितः सन्नपि सकलविद्यापारीणः
सन्नपीत्यर्थ । परिहर्तव्यस्त्याज्य । कुत इत्यत आह । सर्प. आशीविषः
मणिना फलकस्थमणिक्येन भूषितोऽलंकृत सन्नपि असौ सर्पः न भयकरः
किं भयकर एवेत्यर्थ । अतो मणिभूषितसर्पप्रायो विद्यावानपि दुर्जनो दूर-
तस्त्याज्य एव । “ दुर्जन दूरतस्त्यजेत् ” इति न्यायादिति भावः ।
“ मेघर्तिभयेषु कृञ. ” इति कृञः । खस्य “ अरुर्द्विषत्० ” इत्यादिना
मुमागमः । अत्र विम्बप्रतिविम्बन्यायेन धर्मधर्मिणोर्वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशादृ-
ष्टान्तालङ्कार. । “ विवानुविम्बन्यायेन निर्देशा धर्मधर्मिणो । दृष्टान्ताल-
ङ्कारतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसश्रयात् ॥ ” इति लक्षणात् । वृत्तमानुष्टुभम् ॥५१॥

दुर्जन यद्यपि विद्यावान् भी हो तो भी परित्यागहीके योग्य
होता है जैसे मणिसे भूषित सर्प क्या भयंकर नहीं होता? ॥५१॥

जाड्यं हीमति गण्यते व्रतशुचौ दम्भः शुचौ कैतवं ।

शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ॥

तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिस्थिरे ।

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ५२

अथाम्य सर्वदूषकत्वमाह—जाड्यमिति ॥ हीमति लज्जावति पुंसि जाड्यं
मान्यम् । “ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्माणि च ” इति प्यञ्प्रत्ययः ।
गण्यते सख्यायते दुर्जनैरिति शपः । न तु जुगुप्सितकर्माचरणपराङ्मुख-
त्वम् । व्रतैस्तपश्चान्द्रायणादिनियमैः शुचौ शुद्धे दम्भो वर्मव्यजत्व गण्यते
न त्वनुष्ठातृत्वम् । शुर्चा स्वभावादेव वाह्यान्तरशुद्धे कैतव कपट गण्यते न

१ भूषित इति पाठान्तरम् । २ अलङ्कृत इति पाठान्तरम् । ३ र्चौ इति पाठान्तरम् ।

४ वक्तव्यशक्ति इति पाठान्तरम् । ५ दुर्जनानां नन इति पाठान्तरम् ।

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् ॥

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ५१ ॥

आस्ता तावदुर्जनमात्रस्य परित्याज्यत्वकथनमशेषावगुणावमार्जकसम्-
नोऽपि दुर्जन परित्याज्य एवेति सदृष्टान्तमाह—दुर्जन इति ॥ दुर्जनो
विद्यया वेदवेदाङ्गाध्यात्मिकयालंकृतो भूषितः सन्नपि सकलविद्यापारीणः
सन्नपीत्यर्थः । परिहर्तव्यस्याज्य । कुत इत्यत आह । सर्पः आशीविषः
मणिना फलकस्थमाणिक्येन भूषितोऽलंकृतः सन्नपि असौ सर्पा न भयकरः
किं भयकर एवेत्यर्थः । अतो मणिभूषितसर्पप्रायो विद्यावानपि दुर्जनो दूर-
तस्याज्य एव । “ दुर्जन दूरतस्यजेत् ” इति न्यायादिति भावः ।
“ मेघर्तिभयेषु कृञ् । ” इति कृञः । खस्य “ अलङ्घित्० ” इत्यादिना
मुमागम । अत्र विम्बप्रतिविम्बन्यायेन धर्मधर्मिणोर्वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशादृ-
ष्टान्तालङ्कारः । “ विवानुविम्बन्यायेन निर्देशा धर्मधर्मिणो । दृष्टान्ताल-
ङ्कारिज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसश्रयात् ॥ ” इति लक्षणात् । वृत्तमानुष्टुभम् ॥५१॥

दुर्जन यद्यपि विद्यावान् भी हो तो भी परित्यागहीके योग्य
होता है जैसे मणिसे भूषित सर्प क्या भयंकर नहीं होता ? ॥५१॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतशुचौ दम्भः शुचौ कैतवं ।

शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ॥

तेजस्विन्यवलितता मुखरता वक्तव्यशक्तिस्थिरे ।

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ५२

अथाम्य सर्वदूषकत्वमाह—जाड्यमिति ॥ ह्रीमति लज्जाव्रति पुंसि जाड्यं
मान्द्यम् । “ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ” इति प्यञ्प्रत्ययः ।
गण्यते सख्यायते दुर्जनैरोति शपः । न तु जुगुप्सितकर्माचरणपराङ्मुख-
त्वम् । व्रतैस्तपश्चान्द्रायणादिनियमैः शुचौ शुद्धे दम्भो वर्मव्यजत्व गण्यते
न त्वनुष्टुप्त्वम् । शुचौ स्वभावादेव वाद्यान्तरशुद्धे कैतव कपट गण्यते न

१ भूषित इति पाठान्तरम् । २ अलङ्कृत इति पाठान्तरम् । ३ र्ची इति पाठान्तरम् । ४

४ वक्तव्यशक्ति इति पाठान्तरम् । ५ दुर्जनाना मत इति पाठान्तरम् ।

क्षान्त्या भीरुर्यादि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ५६ ॥

कथं न समाश्रयणीय इत्याशक्य तत्मेवाया दुष्करत्वादित्याह—मौना-
दिति ॥ मौनात्तष्णाभावान्मूको निर्वचो भवति मेवक इति शेषः ।
ध्रुवचनपटु प्रगल्भश्चातिवक्तेति वाचको बहूभाषी जल्पतीति जल्प-
कोऽसंबद्धप्रलापी भवति । उभयत्रापि “ ष्वुन्तृच्चा ” इति कर्तरि ष्वुल्प्र-
त्यय णित्त्वाद्बुद्धिः । जल्पक इति पाठे जल्पतीति जल्पक । पचाद्यच्-
स्वार्थे कप्रत्यय । अन्यथा “ जल्पमिक्ष० ” इत्यादिना कन्प्रत्यये जल्पाक
इति स्यान् । यथाहामरसिंह । “ स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः ” इति ।
पार्श्वे समीपे च वसन् धृष्टो निर्भीतो भवति । दूरतो विप्रकृष्टदेशे वसन्
अप्रगल्भ अप्रीढो भवति । क्षान्त्या परिभवादिप्रत्ययमानेषु क्रोधप्रतिलम्ब-
लक्षणयोपलक्षितश्चेद्भीरुर्मयशीलो भवति । ‘ भिय क्रुक्कुनौ ’ इति कुप्र-
त्यय । यदि न सहते परिभवादिक न क्षमन्तं यदि तर्हि प्रायशो बाहुल्येन
अभिजात सत्कुलीनो न भवति । अतः परमगहनोऽत्यन्तदुर्गमगाहः सेवाधर्मः
परिचर्यान्मक कर्म योगिनामपि कालत्रयाभिज्ञानामप्यनीन्द्रियवस्तुपरिज्ञानवता-
मित्यर्थः । किमुतान्येषामिति भावः । अगम्यो ज्ञानुमशक्यः । सर्वे गत्यर्था
ज्ञानार्था । यतः परब्रह्मापि व्यानादिना माक्षान्क्रियते न त्ययमिति भावः ।
मौनादिव्यतिरिक्तधर्मस्य गगनारविन्दप्रायत्वात्तस्य ब्रह्मणोऽपि दृविज्ञेयतया-
त्यन्तदुष्करत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र सेवाधर्मस्य योगिगम्यत्वेऽप्यगम्यत्वोक्तेः
सद्वधे अवयवरूपातिशयोक्तिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । “ मन्दाक्रान्ता जल-
धिपडगैर्भो नती ताद्गुरू चत् ” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

मौन रहनेसे गुंगा, वक्ता होनेसे वाचाल और बकवादी, समीप
शनेसे ठीठ, दूर रहनेसे मूर्ख, क्षमा करनेसे कादर और न सह-
नेसे कुलहीन कहलाता है । तात्पर्य यह है कि, सेवाधर्म परम-
कठिन है योगियोंको भी अगम्य है ॥ ५६ ॥

अथ दुर्जनसुजनमैत्रीप्रकारमाह—आरभोति ॥ पूर्वार्धपरार्धाभ्यां पूर्वाहमेदेन
भिन्ना पृथग्विधा छाया अनातप इव । “ छाया त्वनातपे कांती प्रातीववाक-
जाययोः । ” इति वैजयन्ती । आरंभे प्रारभसमये गुर्वी गरु वाधष्णुरि-
त्यर्थ । “ वोतो गुणवचनात् ” इति विकल्पात् ङीष् । क्रमेण कालक्रमेण
क्षयिणी क्षयिष्णुश्च । “ जिह्वाक्ष० ” इत्यादिना इनि । तथा पुरा प्रारभे
लृष्वा लघु ह्रस्वेत्यर्थ । पूर्ववत् ङीष् । पश्चादनन्तर वृद्धिमुपैति प्राप्नोतीति
भाव । अयमर्थ दुर्जनमैत्री पूर्वाहच्छायेव प्रारभगुर्वी क्रमेण क्षयिणी च
भवति । सुजनमैत्री तावदपराहच्छायेवादौ लृष्वा तता वर्धिष्णुश्च भवतीति ।
अतोऽत्र यदुक्त तत्कर्तव्य कुशलेनेति भावः । अत्र यथासख्यासकीर्णोपमा-
लकारः । उपजातिवृत्तमुक्तम् ॥ ५८ ॥

आरम्भमें बहुत लंबी चौड़ी फिर क्रमसे पूर्वाह्न दोपहरकी
छायाके समान खलोंकी मैत्री क्षण क्षण घटती जाती है और सज्ज-
नोंकी मैत्री पहिले बहुत किंचित् फिर क्रमही क्रम पराह्न दो पहर
की छायाकी नाई प्रतिक्षण बढती जाती है ॥ ५८ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ॥

लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणमेव वैरिणो जगति ५९ ॥

यदुक्तमेकरुण्यमकारणविग्रह इति तदेव प्रकटयन्नुपसहरति—मृगोति ॥
सतोपो ढँवशाहृद्वेन मन मनुष्टि । तृणजलसतोषिर्विहिना कल्पिता वृत्ति-
जीवन येषा तेषा न तु परोपतापोपजाविनामित्यर्थ । “ वृत्तिर्वर्तनजीवने ”
इत्यमर । मृगाणा हरिणादीनां मनिाना मत्स्यानां सज्जनाना सावृना च
लुब्धको व्याध धीवरो दाशः जालिक इत्यर्थ । पिशुन. सूचकश्च ।
“ व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स । ” “ कैवर्त्ते दाशर्धावसै ”
इति चामर । एते जगति भुवि निष्कारण निर्हेतुकमेव वैरिणो त्रिद्वेषिणः
घातुका इत्यर्थ । तृणेन विहितवृत्तीना मृगाणा लुब्धका निष्कारणवैरिण
इत्यादि यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथामंख्यालकारमन्दुक्त विद्यानाथेन ।
“ उद्दिष्टाना पदार्थाना पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद्यत्र तद्यथास-
ख्यमुच्यते ॥ ” इति । आर्या वृत्तम् ॥ ५९ ॥

न तु निर्लज्जत्वम् । “ लोकापवादो बलवानिति सत्यवती । श्रुतिः । ”
 इत्यादिवचनात्तस्य बलिष्ठत्वादिति भावः । शूलिनि परदेवताया शिवे
 भक्तिरनुरागः न तु अद्रुष्टेवतायाम् । “ शिवे भक्तिः शिवे भाक्तिः ”
 इत्यादिवचनेष्व्रावृत्त्या तस्या प्राशस्त्यश्रवणादिति भावः । आत्मदमने
 स्वपरिभवे सति शक्तिः सामर्थ्यं पराक्रम इति यावत् । न तूपशमेनी-
 दासीन्यम् । “ अन्यदा भूषण पुसा शमो लज्जैव योषिताम् । पराक्रमः
 परिभवे वैयात्य सुरतेष्विव ॥ ” इति वचनादिति भावः । खलैर्दुर्जनैः सह
 संनर्गमुक्ति सगत्यागः न तु तत्सहवासाभिलाषः । “ दुर्जनं दूरतस्त्यजेत् ”
 इति । “ दुर्जनं परिहर्तव्य ” इत्यादिवचनादिति भावः । इत्येते
 निर्मलाः निष्कलकाः गुणा मज्जनसगतिवाञ्छादयो येषु पुरुषेषु सति तेभ्यो
 महद्भयो नमः । इत्थभूतगुणविशिष्टानामेव नमस्कारार्हत्वादिति भावः ।
 “ नम स्वास्ति० ” इत्यादिना चतुर्थी । तैरेव भूर्भूषितेति पाठे तैर्निर्म-
 लगुणमपन्नैरेव भूरलकृता न त्वन्यैस्तेषामेव चारुत्वाद्यतिशयहेतुत्वादिति
 भावः । शार्दूलविश्रीडित वृत्तम् ॥ ६० ॥

सज्जनोके संगकी वाञ्छा, पराये गुणमें प्रीति, बडे लोगोंसे
 नम्रता, विद्यामें व्यसन, अपनीही स्त्रीसे रति, लोकनिंदासे भय,
 महेश्वरमें भक्ति, आत्माके दमनकी शक्ति और खलके संगका त्याग
 ये निर्मल गुण जिन पुरुषोंमें हैं तिन्हें हम नमस्कार करते हैं ॥ ६० ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ।

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥

यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ ।

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६१ ॥

अर्थया निर्गमिद्धगुण गणयति—विपदाति ॥ विपद्यापत्काले धैर्य
 निर्दिष्टकारचित्तत्वं न तु दैन्यम् । “ मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वापि
 हेतुषु । ” इति । अथानन्तर वाक्यारभे वा । अभ्युदये मपादि क्षमा सहिष्णुत्वं

विनापि । “ पृथग्विना० ” इत्यादिना विकल्पात्तृतीया । प्रकृत्या स्वभावेन महता महात्मनां सौजन्यसपन्नानामित्यर्थः । “ प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया ” इति तृतीयासमासः । मडन भूषण तस्यैव लोकोत्तररामर्णयादिकहेतुत्वादिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६२ ॥

हाथ दानसे, मस्तक वडे लोगोंके पैरमें पडनेसे, मुख सत्य बोलनेसे, दोनों भुजा अतुल पराक्रमसे, हृदय स्वच्छ वृत्तिसे, कान शास्त्रश्रवणसे बडाईके योग्य होते हैं और येही सत्पुरुषोंके विना ऐश्वर्यके भी भूषण हैं ॥ ६२ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं ।
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनककथामूकभावः परेषाम् ॥
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा ।
सामान्यं सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ६३ ॥

गुणाढ्यत्वे को लाभ इत्याशक्य तेषां श्रेयोहेतुत्वमाह—प्राणेति ॥ प्राणाघातात् प्राणहिंसायाः निवृत्तिर्निवर्तनं च । “ मा हिंस्यात् सर्वभूतानि, आर्हंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिना वध ” इत्यादिनाग्नीषोमीयपश्चालभनवृत्त्यतिरिक्तहिंसाया निषेधश्रवणात् । परधनहरणे मयमो मनोरोवश्च । “ परद्रव्याणि लोष्टवत् ” इति न्यायादिति भावः । काले समये सत्यवाक्यं यथार्थभाषणं च धर्मोपदेशश्रवणादिति भावः । अत्र “ ब्राह्मणार्थं गवामर्थे ” इत्यादिष्वस्त्वचनन्यापि निषेधाभावश्रवणात् काल इत्युक्तम् । शक्त्या प्रदानं वित्तानुसारेण त्यागश्च । “ वित्तग्राह्यं न कारयेत् ” इति वचनादिति भावः । युवतिजनककथायां परस्त्रीवृत्तात्कथने मूकभावस्तृष्णाभावशीलत्वं च । “ स्वप्नेऽप्यन्यवधूकृत्याम् ” इति वचनात् । परेषामन्येषां याचकानामित्यर्थः । तृष्णा धनलिप्सा तस्या एव स्रोतसः प्रवाहस्य विभङ्गो निरोधः अर्भीष्मितद्वानेन मनोरथपरिपूरणं चेत्यर्थः । “ याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय वत जन्म न यस्य । तेन भूमिरतिभारवती न दुर्मैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ” इति श्रवणादिति भावः । गुरुषु विनयेन नम्रत्वं च । “ गुरौ नम्रता ” इत्युक्तत्वादिति भावः । सर्वभूतेष्वशेष-

प्रागिह्य अनुकृत्या दयया सामान्यं समद्वर्गात्वं च । सर्वशास्त्रेषु वेदवेदाता-
 दिनकृत्वागमेष्वनुग्रहतः अविच्छिन्नः विधिरव्ययनविधान न । यदा सर्व-
 भूतात्करोति पृथक् पदम् । तथा सर्वशास्त्रेषु सामान्यमवैगम्येण तत्तत्सिं-
 ज्ञानानुवर्तित्वम् । अनुग्रहतविधिरनुत्तरुर्मानुषान् चेत्येव गुणममुदायः । श्रेयसां
 पंच भवद्वितैश्चर्वादिश्रेय प्राप्तिमार्गः । न चेतद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्तित्यर्थः ।
 एतादृशगुणमपत्तिं सुजनानामेवेति कृत्वा त एव ध्याया इति भावः ।
 अथवा देवता प्रगम्याना मुजानाना संवर्णा पन्था । तत्प्रवृत्तिमार्ग इत्यर्थः ।
 प्रगम्याना गार्दीयवुनि प्रगम्यास्य श्रः " इति श्रादेः । अत्र वाचा सज्ज-
 नमगतत्तिवार्तिभेदोक्तगुणा । प्रायेण दैन्यमपदभिजातानामेव सभयन्ति न
 इत्यादिनात्त भगवद्दीतासु । " अभय मत्वमशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
 दान भद्र भद्र व्याख्यायन्तप आर्जाम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रौवसत्यागः
 अतिशयानु- । तथा गृतेण्योलुप्तम मर्दय ह्रीरचापलम् ॥ तेजः क्षमा
 धूर्तः । अथमद्रोह नातिमानिता । भवति गपद दीनीमभिजातस्य भारत ॥ "
 इति मर्तृहारि । " सर्वयोगात् प्रथमं त्रिमुनियनियु ॥ मन्वरा कीर्तितयम् ॥ "
 इति मर्तृहारि ॥ २ ॥

जीवित्वाग्ने निवृत्त रक्षणा, पगया धन हरण करनेसे संयम
 रक्षणा, मत्प्र पालना, समयपर यथाशक्ति दान देना, पगन्त्रियोंकी
 दयार्थि मान रक्षणा, नृष्णाके प्रवाहकी तोडना, बडे लोगोंमें नम्र
 रक्षणा, प्रथिमात्र पर दया रखना, सब शास्त्रोंमें प्रवृत्ति रखना,
 बौद्ध विरुद्धैति विरु कर्माको न छोडना यह सब मनुष्योंके कल्या-
 णका पंच है ॥ ६३ ॥

मंपन्मु मङ्गनां चित्त भवेदुत्पलकामलम् ॥

आपन्मु च महाशैलशिलासंचानकर्कशम् ॥ ६४ ॥

मपन्मु मङ्गनां चित्त भवेदुत्पलकामलम् ॥ मपन्मु यनवान्यवसा-
 शक्यविकसु शि नयन मपन्मु मङ्गनां चित्त भवेदुत्पलकामलम् ॥

भवेत् । न तु कठिनामित्यर्थः । विपत्सु दारिद्र्याद्यनर्थसकटेषु महाशीलाशिला-
सघात पापाणकृट तद्वत् कर्कश कठोर च भवेत् न त्वधैर्यविश्लथमित्यर्थः । न
कदाप्युक्तवैपरीत्यमन्यथा माहात्म्यभगप्रसगादिति भावः । विवेकिनामविवेकिनां
चायमेव पन्था आदरणीय इति तात्पर्यम् । अत्र शैलस्य महत्त्वविशेषण
तच्छिलामघातस्यात्यन्तदुर्भेद्यत्वद्योतनार्थमुक्तं चैतदन्यत्रापि । “ सीजन्यामृत-
सिंधवः परहितप्रारब्धवीरव्रता वाचाला परवर्णने निजगुणालापे च मौन-
व्रताः । आपत्त्वप्यविलुप्तधैर्यनिलया सपत्त्वनुत्सेकिनो मा भूवन् खलवक्र-
निर्गतविषम्लानानना सज्जना ॥ ” इत्युपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

संपात्तिमे महात्मालोगोका चित्त कमलसेभी कोमल रहता और
आपत्तिमें पर्वतकी बड़ी शिलाकी तुल्य कठिन हो जाता है ॥ ६४ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मालिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं ।

त्वसन्तो नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ॥

विपद्युच्चैः स्थैर्यं पदमनुविधेयं च महतां ।

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ६५ ॥

अथ द्वाभ्यामेव तद्वत्तस्यास्मावारण्यमाह—प्रियेति ॥ न्यायादनेपेना न्याय्या
नीतिप्रवणा वृत्तिर्जीवनम् । “ वृत्तिर्वर्तनजीवने ” इत्यमरः । प्राणातीति
प्रिया इष्टा । न त्वन्याय्या नस्या एव श्रेयस्करत्वादिति भावः । “ इगुपधजा-
प्रीतिर क ” इति कप्रत्ययः । अनुभवं प्राणप्रयासे किमुनान्यादिति
भावः । मालिनः दुःकर्म असुकरमकर्तव्यं न त्वापत्काले नास्ति मर्यादेति
न्यायात्सुकरं तर्प्यैर्वाहिकामुष्मिःफलदत्तादिति भावः । “ ईप् ० ” इत्या-
दिना खलप्रत्ययः । नतो नज्जमाम । अमनः 'कुहकास्तु नाभ्यर्थाः कस्मि-
श्चिद्विषयेऽपि न प्रार्थनीयाः कितु सन् एव तेषामुपेक्ष्यन्त्यादीनि भावः ।
यद्यपि “ न पदादौ खल्व्वादय ” इत्याह वामनस्तथापि कविप्रीत्या तुश-
ब्दस्य षाढादौ प्रयोगः । सुहृदपि प्राणप्रियवन्पुरापि किमुतान्य इति
भावः । “ नुत्तुर्दो मित्रामित्रयो ” इति निपातनात् नाधुः । कृशधन
धनहीनधेनू न याच्य याचितु न योग्यः । धनादिकमिति शेषः । किन्तु

धनपरिपूर्णा एव तथाविधयाञ्चाया अनुचितत्वादिति भावः । विपचनर्थस-
कट्रेऽप्युच्चैर्वैर्यं महार्थैर्यं न तु भयविह्वलत्वम् । “ आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्य-
निवृत्तं, त्रिगुणैर्वैर्यमथान्युदये क्षमा ” इति चोक्तत्वादिति भावः । महतां
ज्ञानानामनुविधेयमनुकूल पद व्यवसित न त्वननुकूल तथाभूतस्यैव श्लाघ्य-
त्वादिति भावः । “ पद व्यवसितनाणस्थानलक्ष्माघ्रिवस्तुषु । ” इत्यभि-
धानान् । इतीदमेतत् विगममनाधारणतया दुष्करमासिधाराव्रतमस्यभिचारि-
तत्रा म्ना मत्तुरुपाणां केनेद्विष्टमुपदिष्ट न केनापीत्यर्थः । स्वतःसिद्धत्वा-
त्तिति भावः । अनामिधाराव्रतनिशितत्वादमि गगनचारवत्सावधानेनैकाग्रतया
विगमनाय अनिधाराव्रतम् । गगन आसिधारया व्यवहारता व्रत वीरव्रत-
मित्यर्थः । अथवा । “ युवा युवत्या सार्धं पन्मुग्धभर्तृदाचरेत् । अतर्निवृ-
त्तम् । म्नापि गगनव्रत म्नाम् ॥ ” इत्याशेषम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥६५॥

मत्पुरुष लोग अमंतांसि कुछ याचना नहीं करते और स्वल्प
तया ही सज्जनमेभी नहीं याचते, न्यायोक्त अपनी जीविका उन्हें
भिय है, प्राण जानेपरभी मलिन गर्म उनसे दुष्कर है, विपत्तिमें
उंचे पंच रहते हैं और श्रेष्ठलोगोंके आचरणको धारण किये रहते
हैं । यह परमके भाम्ने कठोर व्रतको उन्हें किराने उपदेश किय
माले । अथ ने उपदेश मिला है ॥ ६५ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं मृदुमुपागतं सम्भ्रमाविधिः ।

दियं कृत्वा मानं सदसि कथनं चाप्युपकृतः ॥

अनुमेकां लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः ।

गता केनेद्विष्टं विपममासिधाराव्रतमिदम् ॥ ६६ ॥

कीर्तन, न दत्त्वा शरिर्कोर्तयेत् ” इति मनुस्मरणादिति भावः । सदासि सजविद्वत्सभायामुपकृतेः कथन परोपकारप्रख्यापन च न तु तत्र तूष्णीं-शीलत्वमन्यथा कृतघ्नत्वप्रसगादिति भावः । लक्ष्म्या सपत्न्यामनुत्सेको गर्व-राहित्य न तु मदावत्वम् । “ सपत्न्यनुसेकिनः ” इत्युक्तत्वादिति भावः । निरभिभवसारा अनिदापराः परकथा. पुरुषातरप्रसगाच्च न तु गर्हणपराः । “ आत्मप्रशम्ना परगर्हामिति च वर्जयेत् ” इत्यादिस्मरणात् । सतामित्यादि । वृत्त च पूर्ववत् ॥ ६६ ॥

दानको गुप्त रखना, अपने घर आये हुए पुरुषका सत्कार करना; पराया भला कर मौन रहना, दूसरेके किये हुए उपकारको सभामें वर्णन करना, धन पाकर गर्व न करना और पराई चर्चामें उसके निरादरकी बात बचाकर कहना, यह तरवारकी धाराके समान काठिन व्रत सत्पुरुषोंको किसने उपदेश किया है ॥ ६६ ॥

सततायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते ।

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं दृश्यते ॥

अन्तःसागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते ।

प्रायेणाधममध्यमोत्तमजुषामेवाविधा वृत्तयः ॥ ६७ ॥

अथाधममध्यमोत्तमवृत्तिमाह—सततायसीति ॥ सम्यगग्मितताय.पिंडे सस्थितस्य निक्षिप्तस्येत्यर्थः । पयसो जलस्य नामापि नामवेयमात्रमपि न श्रूयते । मूढतो ष्वस्तमेव भवतीत्यर्थः । स्वरूपदर्शन तु किमु वक्तव्यमिति भावः । तदेव पयः, नलिनीपत्रस्थित पत्रपत्रगत मन् मुक्ताकारतया मौक्तिकरूपेण दृश्यते न तु मौक्तिकत्वेनेत्यर्थः । तदेव पयः अतः सागरे सागरातराले । अतरित्यव्ययम् । या शुक्तिः मुक्तास्फोटः तस्याः मध्ये उदरं पतितं सन्मी-क्तिकं जायते । मौक्तिकत्वेन परिणमतीत्यर्थः । “ ज्ञाननोर्जा ” इति जादेशः । मुक्तव मौक्तिकमिति विग्रहः । विनयादित्यात्म्यार्थं ठक् । अतः

प्रायेण भूत्वा अधममध्यमोत्तमत्रया निरुष्टसाधारणोत्कृष्टाश्रयाणा श्रितवता-
मेवविद्य. नानश्रवणादिदृष्ट्या वृत्तयो व्यापारा भवतीति यथाक्रममन्वयावयास-
न्याल्लकारः । अतः महदाश्रय एव कर्तव्यः । “ कर्तव्यो महदाश्रयः ”
इति वचनात् । अत्रोत्तममध्यमाधमा इति लोकप्रसिद्धोद्देशक्रम कथिना न
वर्णित इति ज्ञेयम् । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् ॥ ६७ ॥

तप्त लोहेपर जलकी चूंद पडनेसे उसका नाम भी नहीं रहता,
वही चूंद कमलके पत्रपर पडनेसे मोतीके सदृश शोभित होता है,
किन्तु वही चूंद स्वाती नक्षत्रमें समुद्रकी सीपमें पडनेसे साक्षात्
मोती हो जाती है । इससे यह सिद्ध हुआ कि, प्रायः अधम मध्यम
और उत्तम गुण संसर्ग (संग) हीसे होते हैं ॥ ६७ ॥

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो ।

यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रयम् ॥

तन्मित्रमापदि सुखे च समाक्रियं य- ।

द्वन्द्वयं जगति पुण्यकृता लभन्ते ॥ ६८ ॥

त्रयमुक्तसत्पुत्रादित्रितय जगति भुवि पुण्यकृतो धन्या लभते प्राप्नुवति । न
त्वकृतसुकृता इत्यर्थः । एवाविधात्रितयलाभस्य महापुण्यफलत्वादिति भावः ।
वसततिलका वृत्तम् ॥ ६८ ॥

जो अपने चरित्रोंसे अपने पिताको प्रसन्न रखे ऐसा पुत्र,
जो अपने पतिका निरंतर हित चाहै ऐसी स्त्री और जो आपत्ति
और सुख दोनोंमें समान भाव रखे ऐसा मित्र, जगत्में यह
तीनों पुण्यवान्हीको मिलते हैं ॥ ६८ ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा ।

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ॥

एको वासः पत्तने वा वने वा ।

एका नारी सुन्दरी वा दरी वा ॥ ६९ ॥

-एक इति ॥ एको मुख्यो देवः प्रशस्ताः केशाः यस्य स केशवः ।
“ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ” इति वप्रत्ययः ; विष्णुर्वा शिवः शकरो वा ।
एक मुख्य मित्र भूपतिः राजा वा यति सन्यासी वा । एको मुख्यो वासो
वसतिस्थान पत्तने नगरे वनेऽरण्ये वा । एका मुख्या नारी भार्या सुन्दरी
सुरूपा वा दरी पर्वतगुहा वा । शालिनी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

एक देवको ग्रहण करना चाहिये केशव हो वा शिव, एक
मित्र करना चाहिये राजा हो वा तपस्वी, एक जगह वास चाहिये
नगर हो वा वन और एक स्त्रीसे प्रीति हो सुंदरी हो वा कंदरा
(गुहा) हो ॥ ६९ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान् गुणान्
ख्यापयन्तः । स्वार्थान् सम्पादयन्तो विततपृथु-
तरारम्भयन्ताः परार्थे ॥ क्षान्त्येवाक्षेपरूक्षाक्षरमु-
खरमुखान् दुर्जनान् दुःखयन्तः । सन्तः साश्चर्य-
चर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥ ७० ॥

१ प्रियतरा इति पाठान्तरम् । २ दूषयन्तः इति पाठान्तरम् ।

अथ सत्ता तावद्वयाधारणगारिमास्वदस्वेनाशेषोपादयतेवमाह—नम्रत्वेनेति ॥
 नम्रत्वेन प्रहृत्त्वेनैवोन्मत्त औन्मथ्य प्राप्नुवतस्तथा भावस्वैवोन्मथ्यहेतुत्वादिति
 भाव । परेषा गुणकथनैः स णवर्णनैः स्वान् स्वकीयान् गुणान् सीजन्त्या-
 जीन् ह्यनायतः प्रकटयत न त्वात्मप्रशंसया । तादृग्भावस्वैव निजगुणप्रक-
 टनहेतुत्वादिति भावः । परार्ये परप्रयोजननिर्वहणे वितती विस्तृती पृथुतरी
 गृह्णतरी चारभयती प्रारभोत्माहौ तेषां ते तयोक्ताः सत एव स्वार्थान् स्वप्र-
 योजनानि मयादयतो निष्पादयतः परकार्यसाधनपुरस्कारेणैवात्मयिककार्यसाध-
 नन्तत्पग न स्वकातत इत्यर्थः । तथाभूतत्वस्वैवात्मार्थकत्वादिति भावः ।
 ज्ञानं महान्गीतत्वेनेनाशेषेण निदया रुक्षाक्षराणि परुषाकणानि तेषां
 सृजगामि तात्राजानि मुक्तानि तेषां तान् परुषभाषिण इत्यर्थः । दुर्जनान् खलान्
 इत्यादि मयास्य न त्वाडतया तथानि मत्वस्वैव तेषां ह्युच्यतेप्रागत्वादिति
 भावः । एत एव साध्यवत्तमगिता सत सत्पुरुषाः जगति लोके बहुमता
 तद्वन्ति । सत तस्य ता पुया नाम्नायेनीया न पूजनीया इति काकुः ।
 इत्येवमेतदीति कथयति । मयासा दृत्तम् । अक्षय तत्तम् ॥ ७० ॥
 नम्रत्वात्वे ऊने दोने हे ओर पर गुण कथन करनेसे अपना गुण
 प्रकट करने हे ओर निन्दक विस्वाग्पूर्वक परकार्य करनेसे अपना
 कार्य सम्पादन करने हे ओर निन्दक दृष्टिको अपनी क्षमाहीसे
 दुर्जन करने हे तेषां आश्रय आश्रयणाले बहुमाननीय संतलोग
 मयासा दृत्तम् परतीय वदी हे ॥ ७० ॥

भवन्ति नम्राः नम्रः फल्यद्रुमे ।

नेवाम्बुभिर्द्वैग्विलम्बिना घनाः ॥

अनुद्धनाः सन्पुष्पाः सन्नुद्भिः ।

स्यभाव एवमप्यप्योपक्रामिणात् ॥ ७१ ॥

स्वन्तता भवति । घना मेघाः नवांबुभिर्नूतनोदकैरुपलक्षिताः सतः दूरविल-
विन सर्वत्र प्रवर्षणार्थमन्तरिक्षसञ्चारिणो भवति । सत्पुरुषाः समृद्धिभिरुप-
लक्षिता अपि अनुद्धता अनुच्चडा भवति । तीक्ष्णस्वभावा न भवतीत्यर्थः ।
अनर्थिता इति पाठे अयाचिता भवति याच्ञा विनैव परहितमाचरतीत्यर्थः ।
तथा एष उक्तनिजनम्रत्वाडिव्यवहार परोपकारिणा परहिताचरणतत्पराणा
स्वभावो निसर्गसिद्ध एव न त्वाहार्यक इत्यर्थः । महातो हि परोपकारार्थ-
क्लेश क्लेशत्वेन न गणयन्ति तेषा तस्य म्वाभाव्यादिति भावः । तदुक्तम् ।
“ परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः । परोपकाराय
चरन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ” इति । अर्थांतरन्यासोऽल-
ङ्कारः । वशस्थवृत्तम् । “ जती तु वशस्थमुदीरित जरी ” इति
लक्षणात् ॥ ७१ ॥

जैसे फल होनेसे वृक्ष नम्र होते हैं, जैसे नवीन जल भरनेसे
मेघ भूमिपर झुकजाते हैं वैसेही सत्पुरुषभी सम्पत्ति पायके उद्धत
नही होते किन्तु नमते हैं अर्थात् परोपकारी जीवोका यही
स्वभाव है ॥ ७१ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ॥
विभाति कायः करुणाकुलानां परोपकारेण न चंदनेन ७२

अर्थपां मुख्यमण्डनसम्पत्तिमाह—श्रोत्रमिति ॥ करुणाकुलाना दयालुना
परोपकारिणामित्यर्थः । श्रोत्र कर्ण । “ कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम् ” इत्यमरः ।
श्रुतेन धर्मशास्त्रश्रवणेनैव विभाति प्रकाशते । कुण्डलेन सुवर्णमणिमयकर्ण-
भूषणेन न तु विभाति । पाणिर्हस्त दानेन सत्यात्रत्यागेन विभाति । कङ्क-
णेन कनकवलयेन न तु विभाति । कायो देह परोपकारेण परेषा हिताच-
रेण विभाति । कस्तूरीघनमारमिश्रितपटीरपङ्कट्येन तु न विभाति । महा-
त्मना श्रवणादियमेव स्वाभाविक मण्डन न त्वन्यत् । तस्य नश्वरत्वादिति
भावः । वृत्तमुपजाति ॥ ७२ ॥

- कानकी शोभा शास्त्रश्रवणसे है कुण्डल पहिरनेसे नहीं, हाथकी शोभा दान करनेसे है कंकण पहिरनेसे नहीं, करुणामय जनोके देहकी शोभा परोपकार करनेसे है कुछ चंदन लगानेसे नहीं ॥७२॥

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति ।

चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ॥

नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति ।

सन्तःस्वयं परहिते विहिताभियोगाः ॥७३॥

यदुक्तमनर्थिता सत्पुरुषा इत्यादि तदेव प्रपचयति-पद्माकरामिति ॥ दिन दिवस करोतीति दिनकर सूर्य । “ कृजो हेतु० ” इत्यादिना ट्चप्रत्ययः । नाम्नाथेन न याचित मन्नित्यर्थः । नगब्दस्य सुप्सुपेति समासः । पद्माकरं पद्मम् विकचं विकासितं करोति । “ प्रफुल्लोत्फुल्लसफुल्लव्याकोचविकच-कुट्टा । फुट्श्चैते विक्रमिन्ते ” उत्पमर । तथा चन्द्रोऽपि कैरवचक्रवालं कुमुदमण्डम् । “ मिते कुमुदकैरवे ” इत्यमरः । विकासयति व्याकोचयति । तथा जलधरो नारिशाहोऽपि । पचायान् । नाभ्यर्थितः सन्नेव जलं ददाति प्रार्थति । तथा च मत् सत्पुरुषा स्वयमयाचिता एवेत्यर्थः । परेषां हि ते विहिताभियोगा विहिताभियोगा कृताभिनिवेशा न तत्रवोविक्रा इत्यर्थः । अतो युक्तमेतद्विचारणं तेषामिति भावः । सामान्येन विशेषमर्थनस्वपोऽर्थांतर-त्वं च । नान्नन्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां न दृष्टप्रकृतिकार्यमर्थनमर्थांतर-त्वं न इति नर्गममत्रम् । समनविक्रमा वृत्तम् ॥ ७३ ॥

सूर्य विना याचे स्यतः कमलके समूहको विकासित करता है, चन्द्रमा विना याचे कुमुदके समूहको प्रफुल्लित करता है और मेघ विना याचना बिने सृष्टिमें जल देता है ऐसेही सन्तजन विना याचे ही परम हितके हेतु आपसे आप उद्योग करते हैं ॥ ७३ ॥

एते सत्पुरुषाः परार्थवदक्ताः स्वार्थान् परित्यज्य ये ।

सामान्यान्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधन ये ॥

तेऽर्मा मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ।
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥७४॥

अथ व्यापारतारतम्येन पुरुषाणामुत्तमादिभेदमाह—एत इति ॥ ये पुगासः स्वार्थान् स्वप्रयोजनानि । “ अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । ” इत्यभिधानात् । परित्यज्य त्यक्त्वा परार्थघटकाः परप्रयोजनसघटनशालि एते सत्पुरुषा पुत्पुत्तमा नर्वस्य तेनैवाभिव्यक्तत्वादिति भाव । ये तु स्वार्थस्याविरोधेनाविप्रम्येण । स्वार्थनिर्वाहत्त्परत्वेनैवेत्यर्थ । परार्थं परप्रयोजनानिर्वाहार्थमुद्यमभूत उद्योगभाज ते सामान्या नाधगणा मध्यमपुरुषा इत्यथेः । ये तु स्वार्थाय स्वार्थनिष्पत्त्यर्थं परहित निघ्नन्ति नाशयन्ति तेऽर्मा मानुषराक्षसाः मानुषशब्दवाच्यराक्षसा । तथा क्रूराचारतत्परत्वात्पुरुषाधमा इत्यर्थः । ये तु निरर्थक निष्फल प्रयोजननिष्पत्तिराहित्येनापीति यावत् । परहित घ्नन्ति ते पुमानः के वा कथम्भूता वा न जानीमहे । उक्तत्रिविधपुरुषविलक्षणत्वात्तान् शालु न शक्नुम इत्यर्थः । अत एव परमनीचा इत्यर्थः । उक्तपक्षेषु य. श्रेयान् तत्पक्षाश्रयण कतव्यमायुष्मतांति भावः । आदूलधिक्रीडित वृत्तम् ॥७४॥

सत्पुरुष वे हैं जो अपना अर्थ छोड दूसरेके कार्यको साधते हैं, सामान्यपुरुष वे हैं जो अपने और पराये दोनो कार्योंको साधन करते हैं और मनुष्योंमें राक्षस वे पुरुष हैं जो अपने हितके अर्थ पराये कार्यको नष्ट करते हैं और जो व्यर्थ पराये कार्यकी हानि करते हैं वे कैसे पुरुष हैं उन्हें हम नहीं जानते ॥ ७४ ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय ।

गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ॥

आपद्रुतं च न जहाति ददाति काले ।

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ७५ ॥

अथ सन्मित्रलक्षणमाह—पापादिति ॥ पापात् पापाचरणान्निवारयति ।
निवर्तयति । धर्मोपदेशेन दुष्कर्मप्रवृत्ते विरमयतीत्यर्थः । “ जुगुप्सावि-
राम० ” इत्यादिना पञ्चमी । हिताय योजयते सत्कर्माचरणाय प्रवर्तयत-
इत्यर्थः । यद्वा श्रेय सप्रहार्यं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । गुह्य गोप्य निगूहत्याच्छा-
दयति न कुत्रापि प्रकटयतीत्यर्थः । गुणान् सौशील्यादिसद्गुणान् प्रकटी-
करोति प्रख्यापयति न तु निगूहयतीत्यर्थः । आपद्गतमतिसकटस्थमपि न
जयति न त्यजति । तन्मित्रमापादि सुखे च समक्रिय यदित्युक्तत्वादिति
भावः । काले व्यसनादिसमये ददाति वाञ्छित दिशति तदिदं पापनिवार-
णादिकम् सर्वं मतः सत्पुरुषा सन्मित्रस्याकैतवसुहृद् लक्षण स्वरूप प्रव-
दन्ति । यमन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७५ ॥

मित्रको पाप करनेसे वर्जित करै और उसके हितकी बात उसे
उपदेश करै, उसकी गुप्त बातको छिपावै, गुणोंको प्रगट करै,
आपत्तिकालमें साथ न छोडै और समय पडेपर यथाशक्ति द्रव्य
भी दे यह अच्छे मित्रोंका लक्षण सन्तोंने कहा है ॥ ७५ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिला ।
क्षीरांतापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ॥
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं ।
युक्तं तेन जलं न शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ७६

गन्तुमुन्मनः उद्युक्तमभवत् । “ उक्त उन्मनाः ” इति निपातनात् साधुः । जलसशोषणे क्षीराणा वहिर्निर्गमनसमवादिति भावः । तदनन्तर तेन जलेन युक्तमिति सशाम्याति प्रशात भवति । “ शमामष्टानाम् ” इति दर्धिः । तथा हि सता मैत्री सौहार्दं मैत्री व्याख्याता ईदृशी पुनः परस्परव्यसनासहनगाला खलु अत एतद्युक्तमिति भाव । अत्र स्वभावसिद्धस्य क्षीरान्-रव्यवहारस्य परस्परमन्तापदर्शनहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रिया-स्वरूपोत्प्रेक्षा । सा चोक्तार्थांतरन्यासनिर्व्यूढेत्यनयोर्विजातीयसङ्करः शादू-लविक्राडित वृत्तम् ॥ ७६ ॥

दूधमें जब जल मिला तो उस दूधने अपना सब गुण और रूप अपने जलरूपी मित्रको दे दिया, फिर दूधने ताप देखकर जलने अपना शरीर अग्निमें होम दिया अर्थात् जल गया फिर दूधने भी मित्रकी इस आपत्तिको देखकर अग्निमें गिरना चाहा फिर जलके छींटे पाके अपने मित्रको आया जान ठंडा हो बैठ गया सो उचित ही है क्योंकि सत्पुरुषोंकी मैत्री ऐसीही होती है ॥ ७६ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयाद्विषा-

मितश्च शरणार्थिनं शिखरिणां गणाः शेरते ॥

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ७७ ॥

अथैतन्माहात्म्यमाह—इत इति ॥ इतोऽस्मिन् देशे केशवो विष्णुः कुक्षि-स्याखिलभुवन इति भाव । स्वपिति योगानुसवानेन निद्राति । “ रुधा-दिभ्य सार्वधातुके ” इतीडागम । इतोऽस्मिन् प्रदेशे तस्य केश-वस्य इमे तदीया । त्यदादित्वात् “ वृद्धाच्छ ” । य द्विषो हिरण्या-क्षरावणादयस्तोषा कुल समूहस्तिष्ठतीति शेषः । इतस्ततोऽन्यस्मिन् प्रदेशेऽपि शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो रक्षणाभिलाषिणः । “ शरण गृहरक्षित्रो ” इत्यभिधानात् । शिखरिणां मैनाकादिपर्वताना गणाश्च शेरते स्वपते । “ शशिं रुट् ” इति ऋडागम । इतस्तस्मादप्यन्यस्मिन् प्रदेशे

समस्ता ये सवर्तकाः प्रलयकालप्रवर्धिमेघविशेषाः । अत एव पुष्कलावर्तकस-
जया च व्यवर्हयन्ते तैः सह वडवानलोऽपि वसति । तस्मात् सिधोः समुद्रस्य
वपुः शरीर विततं केशवावतारत्वेन विस्तृतमूर्जितम् । वडवानलाश्रयत्वेऽप्यति-
वर्धिष्णुभरसह पर्वतभरणेन भरोद्धहनक्षम च । अहो अप्रमेयानुभावत्वेनात्यं-
ताश्चर्यमित्यर्थः । अत्र लक्षयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्रस्यापरिच्छिन्नकेशवावत-
तारत्वकथनादाधिकप्रभेदोऽलकारः । “ आचाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको
ऋतः । ” इति लक्षणात् । पृथ्वा वृत्तम् ॥ ७७ ॥

समुद्रं एक ओर शेषशायी विष्णु सोते हैं, एक ओर विष्णुके
शत्रु राक्षसोंका कुल रहता है, एकओर शरणार्थी पर्वतोंके समूह
पड़े हैं और एकओर वडवानल प्रलयकी अग्निसहित जलको
औटाय रहा है परन्तु इन सबोंसे वह कुछ नहीं घबराता है इससे
यह जान पड़ा कि समुद्रका शरीर बड़ा विशाल बलवान् और भारस-
टनेगाला है भाव यह कि, सत्पुरुष भी समुद्रवत् होते हैं ॥ ७७ ॥

जातः कर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं ।
श्राव्यं जन्मध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजास्वि चक्रम् ॥
संज्ञानव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिऽन्न चाधो ।
अज्ञांढोदुंबरांनमेशकवदपरं जंतवां जातनष्टाः ॥ ७८ ॥

णिधुव स्वायत्तत्वेन तेजस्विचक्र प्रवर्तयतीति श्रीविष्णुपुराणभागवतादिकथा-
नुसन्धेया । ततः किमत आह । परहितकरणे परोपकाराचरणे विषये व्यर्थो
निरर्थः असमर्थः अप्रयोजक इति यावत् । यः पक्षः सजातो येषां त
सञ्जातव्यर्थपक्षाः न तु सजातपरहितकरणमर्थपक्षा इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वात्समास । अपरे उक्तोभयादन्ये जन्तव प्राणिनः । नैच्योद्भावना-
र्थकोऽयं जन्तुशब्दप्रयोगः । उपरिष्ठान्न ध्रुववदुपरिभागेऽपि वर्तमाना न
भवन्तीत्यर्थः । अधश्च न कूर्मवदधस्ताद्वा वर्तमाना न भवन्तीत्यर्थः । कितु
उद्वर जन्तुफलाख्यवृक्षविशेष तस्य फलमुदुम्बरम् । “ उदुम्बरो जन्तु-
फलो यज्ञागो हेमदुग्धक । ” इत्यमरः । ‘ फले लुक् ’ इति लुक् ।
ब्रह्माडमुदुम्बर तस्यात् अन्तराले । अव्ययमेतत् । ये मगकास्तैस्तुल्य तद्वत् ।
“ तेन तुल्य क्रिया चेद्वति ’ इति वतिप्रत्यय । जाता उत्पन्नाश्च ते
नष्टाश्च जातनष्टा भवन्तीति शेषः । स्नातानुलिप्तवत्पूर्वकालसमासः । यतो
न तै किमपि साधितमतो मगकवन्निष्फल जन्मभिः किमन्यैरिति भावः ।
रूपश्रोपमेययोः सकरः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एक तो उस कूर्मका जन्म लाभवान् हुआ कि जिसने अपनी
पीठ चतुर्दश भुवनोंके भारके धारणके लिये अर्पण की है और
एक औत्तानपादि ध्रुवका जन्म स्तुत्य हुआ कि जिसमे यह ग्रह-
नक्षत्रादियोंका शिशुमागख्य तेजस्वी चक्र नियुक्त हुआ घूमता
है । इन दोनोंसे अतिरिक्त दूसरे जंतु जो कि परहित करनेमें
असमर्थ पक्षवाले और न ध्रुवके समान ऊपर न कूर्मके समान
नीच किंतु बीचमेंही ब्रह्माडरूप उदुंबर फलके बीचमें रहनेवाले
मशकाके समान कितने जन्म लेकर नष्ट नहीं हुए हैं ॥ ७८ ॥

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं सा कृथाः ।
सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ॥

मान्यान्मानयः विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं ।

कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेषितम् ७९

अथ विधेयलोके सवोधयन् सदाचार शिक्षयति—तृष्णामिति ॥ हे जने-
 ल्यत्राध्याहार्यम् । सर्वत्रापि मध्यमपुरुषप्रयोगसमवात् । अलभ्येषु परधनेषु
 लाभामिलात्र तृष्णा ता छिधि वैराग्यशस्त्रेण विदारय । अन्यथा अनेका-
 श्चायाशनिवद्धत्वेन क्लेशभागित्व स्यादिति भावः । परिभवादिपूत्पद्यमानेषु क्रोध-
 प्रतिबन्ध. क्षमा ता भज सेवस्व । अन्यथा उग्रभावेन कार्यहानिः स्यादिति
 भाव । मद विद्याजनितदर्पं जहि विज्ञानेन विनाशय । अन्यथा विवेकश-
 न्यतया अकार्यकरणप्रवृत्तौ अनर्थप्राप्ति स्यादिति भाव. । पापे पापकर्मा-
 चरणे रतिं प्रीतिं मा कृथा अज्ञानेन मा कार्षी । किंतु वर्म चरेत्याद्यपदे-
 रत्नचनेन सत्कर्माचरण एव रति कुर्वित्यर्थ । अन्यथा निरयपात स्यादिति
 भाव । करोनेर्लड् यास् । “ न माङ्योगे ” इत्यट्प्रतिषेध । सत्य
 सुन्दत ऋति मरय वदेति वचनेन यथार्थमेव वचन वदेत्यर्थ । अन्यथा ।

दुःखेषु भूतेष्वित्यथेः । तारकादित्वादितच् । जातावेकवचनम् । दयां
दुःखप्रहरणेच्छालक्षणा कुरु । दुःखिषु करुणेति आत्मानुरोधाद्विधेहि ।
अन्यथा चित्तशुद्धयसम्भवादिति भावः । कुत एतत् सर्वं तृष्णाच्छेदादिकम्
सता सज्जनानां चोष्टित व्यापारः यदि सौजन्ययशःकामी तदैव प्रवर्तस्व ।
अन्यथा पुरुषार्थलाभासम्भवादिति भावः ॥ ७९ ॥

तृष्णाकाच्छेद, क्षमाका सेव, मदको त्याग, पापमें प्रीति
मत करो, सत्य बोलो, साधुजनोंकी मर्यादा (मार्ग) को प्राप्त
हो, पण्डितोंका सेवन करो, मान्यजनोंको मानो, शत्रुओंको भी
प्रसन्न रखो, अपने गुणोंको प्रसिद्ध करो, अपनी कीर्तिका पालन
करो और दुःखियोंपर दया रखो यही सत्पुरुषोंका लक्षण है ॥७९॥

मनसि वचासि काये पुण्यपीयूषपूर्णा- ।

त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ८० ॥

ईदृशा विरला एवेति निगमयति—मनसीति ॥ मनसि वचासि काये
मनोवाक्कायेषु पुण्यमेव पीयूषममृतं तेन पूर्णां करणत्रितयेनापि सत्कर्मचर-
णतत्परा इत्यर्थः । “ पीयूषममृतं सुधा ” इत्यमरः । त्रयाणां भुवनानां
समाहारस्त्रिभुवनम् । लक्षणया त्रिभुवनस्थजनानित्यर्थः । “ तद्वितार्थः ० ”
इत्यादिना समानं । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । उपकारश्रेणिभिर्हिताचरणपर-
म्पराभिः प्रीणयन्तः मन्तोपयन्तः प्रीञ् प्रीणने ” इति वातोश्चुरादि-
काणिञ्चि शतृप्रत्ययः । “ वृञ्प्रीञ्जोर्नुग्वक्तव्य ” इति नुगागमः । परेषां
गुणपरमाणून्त्यस्यगुणानर्पात्यर्थः । यतोऽगुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ।
पर्वतीकृत्य महत्तगन् कृत्वा अभूततद्भावे च्चि । “ ऊर्यादिच्चिडाचश्च ”
इति गतिसज्ञाया “ कुगतिप्रादयः ” इति समासः । नित्यं ख्यापयन्तः
निरन्तरं प्रशानन्तः । तथा निजहृदि स्वात्करण एव विकसन्तः सन्तुप्यन्तः
सन्तः सत्पुरुषाः कियन्तः कतिपये विरला एवेत्यर्थः । सन्ति न तु माद्राः ।

खटया समा । ” “ स्यान्निद्रा शयन स्वाप. ” इत्युभयत्राप्यमरः ।
 क्वचिच्छक एवाहारो यस्य नीरसाहारोऽपीत्यर्थः । क्वचिच्च शाल्योदने
 शाल्यने क्वचि म्यादो यन्म स तथोक्त पङ्क्तौपेतमुष्टान्नभोजनसतुष्टोऽपी-
 त्यर्थ । क्वचित् कथा जीर्णवस्त्रगकलनिर्मैताच्छादन धारयतीति कथाधा-
 र्यपि । क्वचिच्च दिव्यावरवर, कनककनकपीतावरधरोऽपि कार्यार्थी कार्यनि-
 प्पन्त्यामिलाषा । अर्थ अभिलाष तद्वानर्थीति विग्रह । “ कृद्वत्तेस्ताद्धि-
 तवृत्तिर्वलीयसी ” इति महाभाष्ये । मनस्वी महामनाः धीरः । “ प्रश-
 सायामिनिः ” । पृथ्विशिष्यादिना दुःख न गणयति । पर्यकशयनादिना
 सुखं च न गणयति । किंतु सुखदुःखयोः समानावस्थयैव कार्यसाधनत-
 त्परो भवतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कभी खाली मूँमिपर सो रहते, कभी अच्छे पलंगपर शयन
 करते, कभी साग पात खाके रह जाते, कभी अच्छे चावलादि
 पदार्थोंको भोजन करते, कभी गुदडी ओढके दिन बिताते और
 कभी दिव्यवस्त्र धारण करते हैं । मनस्वी और कार्यार्थी पुरुष
 सुखदुःख दोनोंको नहीं गिनते ॥ ८४ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८५ ॥

अथ धीराः लोकनिदास्तुतिप्राप्ता अपि न्यायमार्गान्न अश्यन्तीत्याह-
 निन्दन्तिवति ॥ नीतिनिपुणा नयविशारदा निन्दन्तु कथाञ्चिद्गुण्यन्तु वा । यदि
 अथवा स्तुवन्तु भूषयन्तु वा । लक्ष्मी. नम्यत् समाविशतु प्राप्नोतु वा । उत
 यथेष्टम् निरर्गलम् गच्छतु वा । अथैवैदानीमेव मरण निधनमस्तु वा उत
 युगांतरे कल्यांतरे वास्तु तथापि धारा धैर्यशालिन न्याय्यान्यायादनपेतात्
 ण्यो मार्गान् पदमेकपादविन्यानमात्रमापि न प्रविचलन्ति न अश्यन्ति । तेषां
 न्यायमार्गासिन्ध्याग एव परमार्थो न निदास्तुत्यादिरीति भावः ॥ ८५ ॥

रमयेद्यः स कांत इतीरितः ॥ ” इत्युक्तलक्षणः कांत इवाचरति । उक्त-
विशेषणैः कातसादृश्यलाभात्स इव वर्तते इत्यर्थः । “ उपमानादाचारे ”
इति क्यद् । “ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ” इति दीर्घः । अत एवो-
पमा सा च प्रायःशब्दाभिव्यजितोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । तदुक्तमाचार्वदडिना ।
“ मन्ये शके ध्रुव नून प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरि-
चशब्दोऽपि तादृशः ॥ ” इति ॥ १०२ ॥

बालोंको विखेरता, आखोंको किञ्चित् २ मूंदता, साडी बला-
त्कारसे उडाता, देहमें रोमाञ्चित करता, चलनेमें उद्वेग और कम्प
प्रकट काता बेरबेर सीसी करनेमें ओठोंको पीडित करता इस
प्रकारका शिशिरऋतुका वायु स्त्रियोंके विषयमें पतिकासा आचरण
करता है ॥ १०२ ॥

वैराग्ये सञ्चरत्येको नीती भ्रमति चापरः ॥

शृङ्गारे रमते कश्चिद्भुवि भेदाः परस्परम् ॥ १०३ ॥

वैराग्य इति ॥ एकः पुरुषो वैराग्ये सञ्चरति । चापरोऽन्यो नीती भ्रमति
भ्रमणं करोति कश्चित् पुरुषः शृङ्गारे रमते भुवि पृथिव्या पुरुषः परस्पर
भेदविशिष्टाः सन्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कोई पुरुष वैराग्यमें सञ्चार करता, कोई नीतिमें प्रवृत्त रहता
और कोई शृंगारमें रमता है यां परस्पर मनुष्योंमें इच्छाका भेद है
इसलिये भर्तृहरिजीका तात्पर्य यह है कि तीन प्रकारके मनुष्योंके
हेतु तीन शतक निर्माण किये हैं ॥ १०३ ॥

यद्यस्य नास्ति रुचिरं तस्मिस्तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ॥
रमणीयेऽपि सुधांशौ न मनः कामः सरोजिन्याः ॥ १०४ ॥

इति भर्तृहरिकृतं शृंगारशतकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

यदिति ॥ यस्य यन् रुचिरं नास्ति तत्र मनोज्ञेऽपि सुन्दरेऽप्यस्य स्पृहा न
भवति । अत्र दृष्टान्तः । चन्द्रस्तु सर्वेषां प्रियम् रमणीयं । तस्मिन् सूर्य-

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते ।

न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ॥

अधोमुखस्यापि कृतस्य वहे- ।

र्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८७ ॥

धैर्यगुणन्यक्कार कथञ्चिदपि न युज्यते इति सदृष्टान्तमाह—कदर्थितम्येति ॥
कुत्सितोऽर्थ कदर्थ- । “ को कत्तत्पुरुषेऽचि ” इति कुञ्जदम्य कदादेव ।
कदर्थीकृत कदर्थित । तस्य नीचे कृतस्यापि नत धैर्येण वृत्तिर्वर्तन यस्य
तस्य सम्बन्धि धैर्यमेव गुण प्रमार्ष्टुमत्र कर्तुं न शक्यते । तत्र दृष्टान्त ।
अधोमुखस्य कृतस्य अत्राङ्गमुखीकृतस्यपि नतो वहे शिखा चान्ना कदाचि-
देव कदाचिदप्यधो न याति । किं तत्रमेव प्रसङ्गान्तर्यर्थ । तद्वदङ्ग-
स्यापि धैर्यगुण इति त्रिवेक ॥ ८७ ॥

क्लेशित जन यदि धैर्यवृत्तिवाला होय तो उमकी धैर्यवृत्तिको
नहीं मिटा सक्ता । जैसे प्रज्वलित आग्निको उलट दे तांभी ज्वाला
ऊपरहीको रहती है नीचे नहीं जानती ॥ ८७ ॥

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महान्तलम् ॥

क्रियते भास्करणैव परिस्फुरितनजसा ॥ ८८ ॥

एक एव शूर सपूर्णं जगत् सर्वाकारोत्तानि मृयदृष्टान्तन स्पष्टयति—युक्त
नेति ॥ यथा परित आममतान् स्वारत दीपिमन्तेजा यस्य तन भास्करण
दिवाकरेणैव महान्तल पृथ्वीतल पादे किरणैराक्रान्त व्याप्त क्रियते । तथा
एकेनापि हि शूरेण महान्तल भूतल पादाभ्यामाक्रान्त व्याप्त क्रियते । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ८८ ॥

एकही अकेला शूर
लेता है । जैसे अकेला
करता है

दवाकर वज्र कर
को प्रकाशित

वरं शृंगोत्संगाद्गुरुशिखरिणः कापि विषमे ।

पतित्वायं कायः काठिनदृषदंते विगलितः ॥

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीक्ष्णदशने ।

वरं वह्नौ पातस्तदापि न कृतः शीलविलयः ८९॥

नद्वर्च्छितलो भवतीत्यर्थः । “ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ” इति क्यङ् ।
 “ अकृन्मार्वाधातुकयो ० ” इति दीर्घः । एव सर्वत्र प्रयोज्यम् । जलाधिर्दु-
 स्तरोऽपीति भावः । कुल्यायने अत्यनदीवाचरति । तस्येति सर्वत्रान्वयोऽवग-
 तव्यः । तत्क्षणात्तास्मिन्नेत्र क्षणे न तु विलम्बेनेत्यर्थः । मेरुः स्वल्पशिलायते
 अल्पदृषद्विवाचाति । मृगपति सिंह हिमोऽपीति भावः । सद्यः कुरगायते
 हरिण इवाचरति । व्यालः सर्प विपरोपभीषणोऽपीति भावः । मात्यगु-
 णायते पुण्यश्रगिवाचरति । विस्मेव रमो द्रवः प्राणप्रयामहेतुरिति भावः ।
 शीयूपवर्षायते अमृतवृष्टिरिवाचरति । कस्येन्यानाक्षायामाह । यस्य पुसोऽगे
 खिललोकाणामशेषजनाना बह्वृभतरमत्यतमनोहर शील मत्स्वभावः समुन्मालति
 समुद्रमति तस्येति सप्रवः । शीलमपन्नम्य दृ खहेतवोऽपि सुखहेतवोऽपि
 सुखहेतव एव भवति । अयमेव परमशाम इति भावः । अत्र कृत्रार्थादीपम्य-
 प्रतितेरुपमाभेदः । “ इवादिन्लोपे द्विविवे णमुञ्चि ल्यचि विष्वापि ।
 तथा वाक्ये नमाने च नसर्वेषा प्रकीर्तिता ॥ ” एषा उपमेत्यर्थः ॥ ९० ॥

अग्नि उस पुरुषको जलके समान जान पडता है, समुद्र स्वल्प
 नदीसा उसको तत्काल दीख पडता है, मेरुपर्वत स्वल्प शिलाके
 तुल्य बूझ पडता है, सिंह शीघ्रही उसके आगे हिरन बन जाता
 है, सर्प उसके हेतु फूलकी मालासा बन जाना है और विषरस
 उस पुरुषको अमृतकी वृष्टिके समान हो जाता है । जिस पुरुषके
 अंगसे नमस्त जगद्का मोहनेवाला शील प्रकाशमान है ॥ ९० ॥

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ॥

इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न विश्वंथेषु लोकेषु ११ ॥

अर्धेण कदापि नन्तापो न प्रवर्तत इत्याह—छिन्न इति ॥ तरु छिन्न
 मनपि पुना रोहत्युत्थति । चन्द्र क्षीण दृग्गमक्षे दिननामेण कृगः
 मपि पुनरुपचीयते प्रवर्धने । इत्येव विमृशतो मनपि अनुनदधानाः सन्त
 शीलमपना लोकोषु विश्वंथेषु विहृलेषु नत्स्वपि न सन्तप्यते । किंतु तत्चन्द्र-
 दृष्टानेनान्दृष्टिमिदमन्त एव सन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

छाया हुआ वृक्ष फिर बढ़कर फैल जाता है, चंद्रमा क्षीण होकर फिर बढ़कर पूर्ण हो जाता है, इससे विचार करनेवाले संत विपत्तिसे संतापको प्राप्त नहीं होते ॥ ९१ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमः ।
 ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ॥
 अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता ।
 सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शलिलं वरं भूषणम् ॥ ९२ ॥

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः ।
 स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैवणो वारणः ॥
 इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलंभिद्भयः परैः संगरे ।
 तद्व्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्बृथा पौरुषम् ॥ ९३ ॥

अथ धैर्यशीलयोरपि दैवायत्तत्वात्तन्निरूपणानन्तरं दैववृद्धिं निरूपयति—नेतेति ॥ यस्य चन्द्रमिदं नेता शिक्षकं हिताहितोपदेशकर्ता वृहतां वाचां पतिवृहस्पतिः न तु यः कश्चिन् । “ तद्वृहतोः करण्योश्चोरदेवतयोः सुहृत्तन्योपदच ” इति सुडागमतलोपी । प्रहरणमायुधं प्रहारसाधनं तु वज्रं वज्रायुधं पर्वतपक्ष्मच्छेदनेऽप्यकुटितमिति भावः । न तु यत्किञ्चिदयोमयम् । सैनिका सुरा न तु दुर्बललीकिका । दुर्गं गुप्तिस्थानं स्वर्गं स्वर्गलोकं न तु नृत्पाप्राणादिनिर्मितम् । अनुग्रहं पारिपालनतात्पर्यं हरे खलु सकललोकाधीश्वरस्य विष्णोः । ननु तस्मात्परजभावेनावर्तनीयत्वादिति भावः । न तु क्षुद्रदेवतायाः । वृष्णो गज ऐरावणं न तु यः कश्चिन्कृत्स्नम् । इत्यनेन प्रकारेण न बलंभिद्भिर् आश्चर्यबलान्वितोऽनाधारणत्वाद्द्रुतकरशक्तिमहितोऽपि महेश्वर एव परैर्दानवैर्भयं विदारितः । तन्मात्कारणान् व्यक्तं स्फुटं यथा तथा दैवमेव शरणं रक्षकं न तु पुरुषस्य कर्म पौरुषम् । “ हायनातयुवादिभ्योऽङ्ग ” इति युवादित्वाटणम् । “ पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि । ” इति विश्वः । पौरुषं पुंस्यकारणं विना विकर्षणं पुन्येन निन्द्यमित्यर्थः । वृथा व्यर्थमप्रयोजकत्वादिति भावः । धिग्धिगिति “ नित्यवीर्यमयो ” इत्याभक्ष्ये द्विरक्तिः । तत्रोगात्पौरुषमिति द्वितीया । अतः पौरुषस्याकिञ्चिद्व्यक्तत्वेऽप्यश्रयणीयमिति भावः । “ उद्योगिनं पुरुषमिहमुपैति लक्ष्मीर्दिव प्रवानमिति कापुरुषा वदन्ति । दैव निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्र कृते यद्वि न मिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ” इत्यादिवचनस्य अयमेव दत्तजगज्जलिरिति

१ दुर्गमनिग्रह इति पाठान्तरम् । २ किल इति पाठान्तरम् । ३ ऐरावत इति पाठान्तरम् । ४ ऐःश्र्ये इति पाठान्तरम् । ५ बलिभिर्भयं इति पाठान्तरम् । ६ तद्वृत्तं हरेः दैवशरणं इति पाठान्तरम् ।

वेदितव्यम् । अत्र सामिप्रोत्रविशेषणत्वात्परिक्रान्तकारः तदुक्तम् । “ सामि-
प्रोत्रविशेषण परिकरः ” इति ॥ ९२ ॥

बृहस्पति ऐसे मंत्री, बज्र ऐसा शस्त्र, देवताओंकी सेना ऐसी सेना, स्वर्ग ऐसा गढ़, ऐरावतसा चढनेको हाथी और तिसपर विष्णुका पूर्व अनुग्रह तोभी ऐसी आश्चर्यकी सामग्रीवाला इन्द्र जन्तुओंसे संभ्राममे हागताही रहा । इससे यह सिद्ध भया कि देवही सुराज जगण गोन्य है, पुरुषार्थ वृथा है और उसको विचार है ॥ ९३ ॥

भयाशान्य कण्ठापिडिततनोमर्त्यानिन्द्रियस्य क्षुधा ।

कुन्वाञ्जुर्विचरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ॥

नृत्तमन्त्रिणितेन सत्तरमसौ तेनेन यानः पथा ।

स्वयं कान्तिजन देवमेव हि नृणां वृद्धो क्षयं कारणम् ९४ ॥

करके आपसे उस सर्पके मुखमें गिरा वह उस मूसेके मांससे वृष होकर उसी छेदके रस्ते निकल गया, सो हे लोगो ! स्वस्थ रहो ऐसेही मनुष्योंके क्षय और वृद्धिमें दैवही कारण है ॥ ९४ ॥

पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ॥

प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ९५ ॥

साधुवृत्तीना विपत्तयः अस्थायिन्यो भवतीति कन्दुकदृष्टान्तेन दर्शयति—पातित इति ॥ यथा करस्य हस्तस्याघातैस्ताडनैः कन्दुक पातितोऽपि पुनरूर्ध्वमुत्पतत्येव । तथा प्रायो बाहुल्येन साधुवृत्ताना सज्जनाना विपत्तयो अस्थायिन्यो भवति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ९५ ॥

हार्योंकी ताडनासे गिरायाभी गेद ऊपरकोही उछलता है इससे यह प्रगट हुआ कि साधु आचरणवालोंकी विपत्ति प्रायः स्थिर नहीं होती ॥ ९५ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ॥

नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति ॥ ९६ ॥

इदानीमुद्यमप्रधान्य वर्णयति—आलस्यमिति ॥ आलस्यमुद्योगराहित्य मनुष्याणां शरीरे तिष्ठति शरीरस्थो महान् रिपुः शत्रुः हि इति निश्चयेनास्ति । उद्यमेनोद्योगेन समो बन्धुर्न । यमुद्यम कृत्वा मनुष्यो नावसीदति दारिद्र्यादिदुःखं न प्राप्नोति । उद्यमोऽवश्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ ९६ ॥

आलस्य मनुष्योंके शरीरमें महाशत्रु है, उद्योग समान दूसरा बंधु नहीं कि जिसके करनेसे दुःख नहीं आता ॥ ९६ ॥

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥

तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ९७ ॥

बुद्धिमता सुविचारपूर्वमेव कार्यं कर्तव्यमिन्याह—कर्मेति ॥ यद्यपि पुंसां फलं सुखदुःखादिकं कर्मायत्तं कर्माधीनमस्ति । तथा बुद्धिः कर्मानुसारिणी कर्मानुगामिनी अस्ति तथापि सुधिया बुद्धिमता सुविचार्यैव कर्म कुर्वता भाव्यम् ॥ ९७ ॥

यद्यपि पुरुषोको फल कर्मके अनुसार होता है और बुद्धिभी कर्मके अनुसार हो जाती है तौभी पण्डितोंको विचारहीके काम करना चाहिये ॥ ९७ ॥

यथा कंदुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ॥

तथा त्वनार्यः पतति मूर्तिपिंडपतनं यथा ॥ ९८ ॥

अथ दैवायतिकृतदन्वयोरवस्थामाह—यथेति ॥ आर्यो दैवायतिकः पतन्नपि कुनश्चित्कारणानीर्चयन्नपि कन्दुकपातेन दृष्टातेन यथोत्पतत्युच्छ्रय प्राप्नोति तथा तरदेन अनार्य मूर्तिपिंडपतनं यथा सार्द्रमृत्कपालमिव. “ इव-
नहायथाग्रन्दी ” इति दद्याचार्यानुशासनात् । पतति मिलितो नरान्तर्य. ॥ ९८ ॥

आर्य लोग तौ गेदके समान गिरनेपरभी फिर उन्नतिको प्राप्त होने हैं, परंतु अनार्य लोग एक बार मूर्तिपिंडके समान गिर जानेपर फिर उन्नतिको प्राप्त नहीं होते ॥ ९८ ॥

सत्त्वाद्यो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापिते मस्तके ।

गच्छन् देशमनातपं द्रुतगतिस्तालस्य मूलं गतः ॥

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः ।

प्रायो गच्छति यत्र देवेहतकस्तत्रैव यान्त्यापदः ९९

इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् देशे गच्छति य देशमुद्दिश्य गच्छति तत्र तमुद्दिश्यै-
चापद उपद्रवा अपि प्रायो भूम्ना याति । तदेतन्मशकभयाद्ग्रामं विहाय
गच्छतोऽरण्ये व्याघ्रग्रहणमभूदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

खलवाट अर्थात् गंजा मस्तकका पुरुष सूर्यकी किरणसे जलने
लगा तब वह छायाकी वाछा करता हुआ दैवसंयोगसे तालके
वृक्षके नीचे जा खड़ा हुआ तहां जाते ही शीघ्र बड़ा फल ऊपरसे
गिरा उसका शिर फूटा तिसका बड़ा शब्द हुआ इससे यह सिद्ध
हुआ कि, अभागा पुरुष जहां जाता है वह विपत्ति भी उसके
साथ जाती है ॥ ९९ ॥

राजभुंजङ्गविहंगमबन्धनं ।

शशिदिवाकरयोरग्रहपीडनम् ॥

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां ।

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ १०० ॥

अतो दैवमेव वलीय इति मम मति प्रवर्तत इत्याह—गजेति ॥ अयं
स्वष्टार्थः । यतोऽत्यन्तदुर्ग्रहाणा गजादीना बन्धन जगत्प्रकाशयो सूर्याच-
न्द्रमनो. राहुग्रहपीडन मतिमतां प्राज्ञाना दरिद्रतामकिंचनत्प्र च विलोक्य
दृष्ट्वापि अहो आश्चर्यम् । अत सर्वम्यापि दैववलीयस्त्व मन्ये दैवमेव मूल-
मिति तात्पर्यम् ॥ १०० ॥

चन्द्रमा और सूर्यको भी राहुग्रहसे पीडित देखते हैं, हाथी और
सर्प इन दोनोंको बन्धनमें देखते हैं और बुद्धिमानोको दरिद्री देखते
इससे हमारे मतमें विधाता ही बलवान् दीख पडता है ॥ १०० ॥

सृजति तावदशोपगुणाकरं ।

पुरुपरत्नमलङ्करणं भुवः ॥

तदपि तत्क्षणभाङ्गि करोति च- ।

दहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ १०१ ॥

एव चेद्विधेरप्यज्ञता म्यादित्याशयेनाह—सृजतीति ॥ विधिरशेषगुणाकर-
सकलसद्गुणाश्रय भुवोऽलकरण मडन पुरुपरत्नं पुरुषश्रेष्ठ सृजति ताताभि-
र्माति खलु । तत किमन आह । तदपि तथापि सृजनपीत्यर्थ । तत्पुरुष-
रत्न क्षणभंगि क्षणमात्रेण भगुर नश्वरमित्यर्थ । करोति चेत् निवेरपडितता
मर्द्विमहह कष्टमतिकृच्छ्रमिति निपादातिशयाभिद्योतकमहहेति । करोति
चेत्तन्वाडिव्यमंत्रेणार्थ । तथा तादृक्पुरुपरतस्या क्षणभंगित्वेनैव निर्माणान्
अपण्डित एव विधिरिति परमरहस्यम् ॥ १०१ ॥

पाहिले विधाता पुरुपरतको सब गुणोकी खानि और पृथ्वीका
भूषण रचता है परन्तु उसका शरीर क्षणभंगुर करता है यह बड़े कष्टकी
बान है और इसमें विधाताकी मूर्खता जान पडती है ॥ १०१ ॥

अयममृतनिधानं नायकोऽप्योषधीनां ।

शानभिपगनुयातः शंभुमूर्धोऽवतंसः ॥

विरहयति न चैनं राजयश्मा शशांकं ।

द्वतविधिपरिपाकः केन वा लंघनीयः ॥ १०२ ॥

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं ।

नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥

धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम् ।

यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः १०३

विधिलिखितं मार्जितुं कः समर्थ इति करीरवृक्षादेर्दृष्टानेन वर्णयति—उ-
मिति ॥ करीरविटपे करीरवृक्षे यदा पत्रं न भवति तदा वसन्तस्य दोष-
किम् । यद्युद्धको दिवाभीतो दिवापि दिवसेऽपि नावलोकते तर्हि न दूष्य-
दूषणं किम् । यदि चातकमुखे धारा जलधारा नैव पतन्ति तर्हि मेघस्य दूषण-
किम् । यत् यस्मात् विधिना ब्रह्मणा जन्मकाले ललाटे लिखितं तन्मार्जितुं
कः क्षमः समर्थः न कोऽपि । प्रारब्धमेव बलीय इति भावः । आर्दुर्याग्नी-
डितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

करीरवृक्षमें पत्तं नहीं लगते तो इसमें वसन्तऋतुका क्या दोष
है, घूघूपक्षी दिनमें नहीं देखता तो सूर्यका इसमें क्या दोष है,
और जलकी धारा जो चातकपक्षीके मुखमें नहीं पडती तो इसमें
मेघका क्या दोष है, इससे यह जाना जाता है कि विधाताने जो
प्रथम ललाटमें लिख दिया है उसे मिटानेको किसका सामर्थ्य है १०३

प्रियसख विपदंडाघातप्रवातपरंपरा- ।

परिचयबले चिंताचक्रे निधाय विधिः खलः ॥

मृदमिव बलात्पिंडीकृत्य प्रगल्भकुलालवत् ।

भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति १०४ ॥

मनोनियताप्ययमेवेति सखायं संबोधयति—प्रियंति ॥ प्रियश्चासी सखा च
प्रियसखस्तस्य सवुद्धि हे प्रियसख । “राजाहःसाखिम्यष्टच्” इति टन्प्रत्ययः ।
खल शठोऽयं विधिः प्रगल्भकुलालेन तुल्यं प्रगल्भकुलालवत् प्रीढकुम्भकार
इवेत्यर्थः । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति ” इति वति । मनो मदीय-
चित्तं मृदं मृत्तिकांमिव बलात्मान्मार्ध्यात् पिंडीकृत्य कपालीकृत्य विपदः आपद-

दण्डाघाता मुद्गवृष्टनानीव तेषां प्रवाताना च या परपराः पीन.पुन्येना-
वृत्तिस्तरया यः परिचय सन्तरो निविडावयवपरस्परसन्निवेशश्च स एव बलं
धाष्ट्यं प्रस्य तस्मिन् चित्ताचक्रमिव तस्मिन्निधाय भ्रमयति । अत्र भ्रमणे किं
विश्राम्यति किं कारिष्यति वा नो जानीम । कुत्वालस्तु घट कारिष्यत्यय
टु किं विश्राम्यति न जानीम इत्यर्थ ॥ १०४ ॥

हे प्रियसख ! यह देव धृष्ट कुम्हारकी तरह हमारे मनको मूर्तिप-
डकी तरह भिड़ित करके विपत्तिरूप दंडाघातके प्रपातकी परंपराका
परिचय है बल जिसमें ऐसे चिंतारूपी चक्रमे हठमे धरकर
जुमाता है सो हम नहीं जानते हैं कि इस दशाको पहुँचाकरभी यह
आगे क्या करेगा ॥ १०४ ॥

विरम विरमायासादस्माद्दुरध्यवसायतो ।

विपादि महता धैर्यध्वंसं यदाक्षितुर्माहसं ॥

आयि जड विधे कल्पापायेऽप्यपेतनिजक्रमाः ।

कुलशिशुर्गणः श्रुत्वा नेते न वा जलराशयः ॥१०५॥

दायास एवावशिष्टो न तु फललाभ इति भाव । “ महेन्द्रो मलयः
सह्यः सानुमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सर्तते कुलपर्वता ॥ ”

“ लवणेक्षुमुरासर्पिर्दक्षिणरजलार्णवाः । ” इति ॥ १०५ ॥

हे जड विधे ! यदि तू विपत्कालमें महात्माओंके धैर्यके
ध्वंसको देखनेकी इच्छा करता होगा तौ ऐसा हठेन कष्ट मत कर
क्योंकि ये महात्मा कल्पातमेंभी अपनी मर्यादाको न छोड़नेवाले
कुलाचलोंके समान हैं, कुछ क्षुद्र समुद्रोंके समान नहीं हैं ॥ १०५ ॥

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणाकृतं ।

तत्तस्योपनमेन्मनागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ॥

सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं ।

सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविद्वः १०६-

तथापि दैवमेव शरणमित्याह—दैवेनेति ॥ प्रभुणा समर्थेन दैवेन जगति
लोकके यस्य पुंसो यद्वस्तु प्रमाणाकृत निर्दिष्ट तद्वस्तु तस्योपनमेत्सगच्छेत् ।
महानाश्रयो मनागीपदपि नैव कारण न साधन हि । बहुफलप्राप्ताविति
शेष । तत्र दृष्टांत । सर्वाशापरिपूरके सकललोकमनोरथपरिपूरके सकलादि-
गंतव्यातफलके वा जलधरेऽनुवाहे । पचाद्यत्र । अहन्यहानि प्रत्यहम् । “अव्ययं
विभाक्तिः०” इत्यादिना ययार्थेऽव्ययीभाव अतश्च “नपुसकवदन्यतर-
स्याम्” इति समासात् । वर्षति सत्यपि चातकस्य स्तोककपक्षिणो मुखे
चक्षुषुटे सूक्ष्मा अणव एव तथापि द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा एव । “सख्य-
याव्ययामन्नः०” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ सख्येये डज-
बहुगणात्” इति डच्प्रत्यय । पयोविद्वो जलकणा पताति न त्वाश्रय-
महत्तया बहुफललाभस्तत्रापि दैवस्यैव नियतृत्वादिति भावः । तस्मात्सर्वथा
दैवमेव शरणमिति तात्पर्यम् । “स्तोककश्चातक समाः” इत्यमर ॥ १०६ ॥

स्वयं इस समर्थ दैवने इस जगत्में जिस पुरुषके लिये जो
निर्दिष्ट किया है सो उसको अवश्य प्राप्त होगा, उमके लिये कुछ
आश्रय साधन नहीं है । देखो, सबकी आशा पूर्ण करनेवाला यह

मेघ सत्र जगह प्रतिदिन जल बरसाता है परंतु चातकके मुँहमें उस जलकी दो तीन बूंदही गिरती हैं ॥ १०६ ॥

येनैवांबरखंडेन संवीतो निशि चंद्रमाः ॥

तेनैव च दिवा भादुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १०७ ॥

येनेति ॥ निशि रात्रौ चंद्रमा येनैव यावता चांशुराडेन तत्रशकलेन मर्दान् अन्वष्टादित्तो भवतीति शेषः । दिवाहनि तेनैव ताता चांबरखंडेन भातु सूर्ये न गीतो भवति । अत एतापोश्चंद्रमूर्धोर्दौर्गत्य दुर्गतित्व प्रकल्पितेऽप्यमनात्मानन्वष्टादित्वादिर्गर्भे । अतो इत्याश्रयो । एतन्नादि तैरमनात्तदमेते रोगजनकम् ॥ १०७ ॥

जिम अंबर (आकाश वा वस्त्र) के एक खंडको ओढ़कर चंद्रमा रात्रिको व्यतीत करना है, उसीको ओढ़कर रात्रि दिनको व्यतीत करना है, जब इनही ऐसी दुर्गति है तो हम धुद्रजनोंका क्या करना है ॥ १०७ ॥

नमरयामो देवान्नु हतविधेस्तऽपि वशगा ।

विधिर्वचनैः सांऽपि प्रतिनियतक्रमैकफलदः ॥

एते कर्मायतं यदि विधिपरैः किंच विधिना ।

नमरन्वक्रमेभ्यो विधिर्गर्भे न येभ्यः प्रभवति १०८ ॥

फल कर्मायत्त यदि कर्माधीन चेदपरे देवै किं विधिना च किम् । न
 प्रकांचिदपीत्यर्थः । तस्यैव फलदानस्त्राम्यादिति भावः । तत्तस्मात् कर्मभ्यो
 ज्योतिष्टोमनमोदानादिरूपेभ्यो नमः । यत् विधिरपि येभ्य कर्मभ्यो न
 प्रभवति न समयो भवति । स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेरभावादिति भावः । अत्र पूर्वपूर्व-
 स्योत्तरोत्तर प्रत्युत्कर्षवद्वान्माश्रयीपकारव्योऽलकारः । लक्षण तूक्तम् ॥ १०८ ॥

देवताओंको हम नमस्कार करते हैं परन्तु उनको विधाताके
 चशमे देखते हैं, इसलिये विधाताको नमस्कार करते हैं, पर विधा-
 ताभी हमारे पूर्वनिश्चितकर्मके अनुसार फल देता है, फिर जब फल
 और विधाता दोनों कर्मके अधीन हैं तो देवता और विधातासे
 क्या काम है ? इस कारणसे कर्महीको नमस्कार है क्योंकि, विधा-
 ताका भी सामर्थ्य जिसपर नहीं चलता ॥ १०८ ॥

ब्रह्मा येन कुलालत्रयियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ।
 विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ॥

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते ।

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ १०९ ॥

वदुक्तमिदिरपि न येभ्य प्रभवतीति तत् प्रपचयति—ब्रह्मेति ॥ येन कर्मणा
 कर्त्रा ब्रह्मा चतुर्मुखो ब्रह्माडमेव भाट तस्मादरे कुशल्लेन कुमकारेण तुल्य कुला-
 लत्रयियमित । विविधवस्तुनिर्माणकर्मत्वेन नियोजित । येन विष्णु कुक्षि-
 स्थादिभुवनोऽपि महानकटेऽनिकृच्छ्रतरे दशावतारा एव गहनमरण्यानि तत्र
 क्षिप्तो निर्दिष्ट । येन कर्मणा रुद्रो मृत्युजयोऽसीति भावः । कपाल ब्रह्मशिर

पाणिपुटके करतलस्थामिश्राहरणोचितभाजन तत्र भिक्षाटन सेवते
 कदाचरथामिक्षान्न मुक्ते इत्यर्थः । किं च येन सूर्योऽपि सकललोकप्रकाशकोऽ-
 पीति भावः । नियमित इति शेषः । गगनेऽन्तरिक्षे नित्यमेव न तु क्षणमात्रमपि
 विभ्रमावैकांश इति भावः । भ्राम्यति परिवर्तते । “ वा भ्राश्र० ” इत्या-
 दिना श्रितत्वात् अन्प्रत्ययः । तस्मै सकलनिवृत्ते कर्मणे नमः । तथाभूतस्यै-
 यानि शतनौचित्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

जिस कर्मने ब्रह्माको कुम्हारके समान निरंतर ब्रह्मांडरचनाके हेतु बनाया और विष्णुकी वारंवार दश अवतार ग्रहण करनेके संकटमें डाला और रुद्रको कपाल हाथमें लेकर भिक्षा मांगनेके कष्टमें रक्खा और सूर्यको आकाशमें नित्यभ्रमणचक्रमें डाला उस कर्मको प्रणाम है ॥ १०९ ॥

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः ।
 प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ॥
 तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं ।
 हे साधो व्यसनेर्गुणेषु विपुलेष्व्वास्थां वृथा मा कृथा ११०

शुभ्रं सन्न सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला ।

लक्ष्मीरित्यनुभूयते चिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि ॥

विच्छिन्ने नितरामनंगकलहक्रीडावृट्तंतुक् ।

मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यदिशो दृश्यताम् ११९

वृद्धिहान्योरप्येतन्मूलकत्वमेवेत्याह—शुभ्रमिति ॥ चिर चिरकालमारभ्यानु-
स्यूतेऽनुवर्तमानेऽपि । “ सिवु ततुसन्ताने ” इति वातो कर्तारिक्त ।
“ छोः शूडनुनासिके च ” इति ऊठि यणादेश । शुभे कर्मणि पुराकृत-
विशेषे सभवति सतीत्यर्थः । शुभ्रं सन्न सौधादिकं सविभ्रमा सविल्याना
युवतयस्तरूपः श्वेतातपत्रेणैकश्वेतछत्रेणोज्ज्वला लक्ष्मी राज्यश्रीरित्येतदग्विन्-
मित्यर्थः । अनुभूयतेऽनुभुज्यते । जन्मातरीयफलहेतुत्वात्तस्येति भावः ।
विच्छिन्ने शुभकर्मणि विनष्टे मति नितरामतिशयेन अनगकलहो रतिरण
स एव क्रीडा केलिस्तया हेतुना वृटन् भिदुरस्ततुर्यस्य तत्तथोक्तम् +
शेषे कप्रत्ययः । मुक्ताजालमिव भ्रश्यत् सत् सन्नादिकमिति शेषः । झटिति
द्राग्दिशो याति । “ यत्र यत्र स्थित गेहे तत्र तत्र विनश्यति । ” इति
न्यायादिति भावः । दृश्यता विलोक्यतामित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
वृद्धिहान्योरस्यैव कारणत्व द्रष्टव्यमिति भावः ॥ १११ ॥

स्वच्छ गृह, उत्तम हावभावयुक्त युवती, श्वेतछत्रसहित शोभा-
यमान लक्ष्मी तबही स्थिरतासे भोगी जाती है जब कि पुण्यकी
वृद्धि होती है । परंतु पुण्यके क्षीण होनेपर संपूर्ण भोगविलास
कामदेवकी क्रीडाके कलहसे टूटे हुए हारके मोतियोंके समान भ्रष्ट
होकर देशांतरोंमें लुप्त हो जाते हैं ॥ १११ ॥

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं ।

परिणतिरवर्धाया यत्नतः पण्डितेन ॥

अर्थात् भेद न रहा, दरिद्री वह होता है जिसे बड़ी तृष्णा है, जब मन संतोषसे पूर्ण हुआ तो फिर कौन दरिद्री और कौन धनवान् है ? ॥ ५३ ॥

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं ।

क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ॥

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥

तथापि शरीरयात्राया अन्यथा समाव्यमानत्वान्न दुर्जनाविनयं सोढुं शक्नोमीत्याह—फलमिति ॥ फलमशनाय भोजनाय क्षुन्निवारणार्थमित्यर्थः अल पर्याप्तम् । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणात् “ नमस्वस्ति० ” इत्यादिना चतुर्थी । एवमुत्ररत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा स्वादु मधुरम् । “ त्रिष्विष्टे स्वादु मधुरम् ” इत्यमरः । तोयमुदक पानाय तृष्णोपशान्त्यर्थमलम् । क्षितिरपि शयनार्थं सवेशनायालम् । तथा वल्कलं च वामसे आच्छादनार्थमलम् । अतः नव सद्यःसम्भावित यद्भन तदेव मधुपान मद्यपान तेन भ्रातान्यन्यमार्गव-
तान सर्वाणीन्द्रियाणि येषां तेषाम् । वनमधुपानस्य चित्तविकाराविवेकादि-
कारित्वेन यथाकथञ्चिद्विवेकलेशसम्भवे तन्नित्यवृत्तिर्धनविशेषणमत्तस्य । दुर्ज-
नानां दुर्मार्गशालिनामविनय दुर्विनयमनादरमिति यावत् । अनुमतुमर्गकर्तुं नोत्सहे न मृश्यामि । सति गत्यतरे किमर्थं सोढव्यमिति भावः ॥ ५४ ॥

बहुतसे फल भोजनके लिये, मधुर जल पीनेको, पृथ्वी सोनेको और वृक्षके वकले पहिरनेके निमित्त हैं, फिर थोडासा धन-
रूपी मदिरापानवाले, जिनकी सब इन्द्रियां घूमती हैं ऐसे दुर्जनोंका निरादर हम क्यों सहें ॥ ५४ ॥

अशीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ॥

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥

“ विदूराञ्ज्यः ” इति व्यप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्यायो वा तत्रोपचरितो वा तेन बालवायाङ्गिरसी प्रभवति स विदूरानगरात् तत्र सकृत् इत्याक्षेप प्रत्युक्तः । “ बालवायो विदूर च प्रदेशातरमेव वा । न चेत्तत्रेति चेहूयाञ्जित्वरविदुपाचरेत् ॥ ” वैदूर्यमग्न्या वैदूर्यमणिविकारायाम् । विकारार्थं मयट् । स्थाल्या पात्रे चाटनैश्चदनतल्लसवाधिभिर्निधनीघ्न. काष्ठभारैर्मितिलखल तिलपिष्ट पचति । तथा सौवर्ण. सुवर्णविकारैर्लौंगलर्त्रहलमुखैरर्कतूलस्य हेतोरर्काख्यवृक्षतूलार्थमित्यर्थः । “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी । वसुधा भुव विच्छिद्यति कर्षति । तथा कर्षूरखटान् कर्षूरजडलीकाडाच्छिच्छ्वा कोद्रवाणा कोरदूपकाख्यसस्यविशेषाणाम् । “ कोरदूपस्तु कोद्रव ” इत्यमर. । ममतात्सर्वतोऽधिकमित्यर्थ. । इतिमावरण वुरते । कोऽसावीदृशो दुर्भग इत्याशङ्कयामाह । इमा कर्मभूमि कर्माचरणयोग्यभूमि प्राप्य मद्भाग्यो निर्भग्यो मनुजस्तपश्चाद्रायणादि कर्म न भजति न नेवते स एति सवधः । वैदूर्यपात्रे तिलपिष्टपचनादिप्राय कर्मभुव्यस्या तपोऽननुष्ठानमित्यर्थ । अनः सर्वथा नक्तर्मानुष्ठेय श्रेयस्कामेनेति तात्पर्यम् । अत्र प्रस्तपो न भजति न तिलखल पचतीत्यादिविशिष्टभजनपचनाद्योर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टकत्वानभवात्माट्यलक्षणायामसभवद्वस्तुसङ्गधवाक्यार्थवृत्तिर्निदर्शनाभेद इत्येतेमर्थं मूर्खैरुद्धनी व्याख्यातमिनीहोपरम्यते ॥ ११३ ॥

वह पुरुष मानो मग्धतमणिके वरतनमें तिलखलको चंदनके ईंधनसे पकाता है और खेतमें सोनेका हल चलाकर आकवृक्षकी वृद्धको जलानेके हेतु निकालता है और कपूरके टुकड़े टोके काटकर कोदोंके चारों ओर ढंडवार बनाता है जो मंदमागी मनुष्य इस कर्मभूमिमें आके तप नहीं करता ॥ ११३ ॥

नैवाह्वतिः फलति नैव कुलं न शीलं ।

विद्याऽपि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ॥

भाग्यानि पूर्वतपसा खलु राञ्जितानि ।

दास्ये फलन्ति पुत्रपत्न्य यथैव वृक्षाः ॥ ११४ ॥

पुण्यविशेष एव फल न त्वन्यद्विद्विह—नेति ॥ आकृतिराकारमन्वितिनैः
 फलैः । फलकारणं न भवतीत्यर्थः । कुत्र समशो य नीत फलानि ।
 शान्ते सम्बन्धो वा न फलति । निशानि वेदोसगामिहाणि नीत
 फलानि । अस्तकदा प्रयत्नानुष्ठिता सेना राजादिपरिचर्या च न फलती ।
 अिह दुर्नदमन्, पुण्यकृतानुष्ठानेन सनिपाणि सपादितानि पुण्यस्य भाग्यनि
 स्यान्ति इति इति इति इति इति । ' इति सपथ्याशरी ' इति दशा-
 न्तर्गतानुष्ठानम् । शान्ते परिय समया एव फलति गत् । तपोजनिताभाष्य-
 तिनैः यतिनैः फलानक न विविस्तीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

इतनी सुंय सासनि कृत फल नहीं देती और उत्तम कुल,
 शील, विद्या और तपे यन्त्रे की हुई सेवाभी फल नहीं देती एक
 दशांश्यागे संनित विद्ये इण भाष्यशी मनुष्योक्तो समसप्रयपम
 प्रभाते एतत् फल देते हैं ॥ ११४ ॥

मन्वनाम्भापि यातु मेरुशिखरं शशुअयत्नाहवे ।

गामिन्त्यं कृषिमंषनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु ॥

आकृष्टं विपुलं प्रयातु यगात्कृत्वा अयन्ने परं ।

नाभ्यान्धं भवतीति कर्म । प्रतो भाष्यस्य नाशः कुतः ११५.

फलस्य नाश. कुत. । तस्य ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वात् । “ यद्भावि
तद्भवत्येव यदभावि न तद्भवेत् ” इति न्यायादिति भावः । अत्रामोमज्ज-
नादीना चतु.पाष्टिकलास्वेवातभूतत्त्वमवगतव्यम् । ताश्च कला मदीयशृंगार-
शृंगाटके सख्यातास्तत्रैव द्रष्टव्या इतीहांपरम्यते ॥ ११५ ॥

चाहे समुद्रमें डूबो, चाहे सुमेरुके शिरपर चढ जाओ, चाहे
घोरसंग्राममें शत्रुओंको जीतो, चाहे और वाणिज्य खेती सेवा आदि
विद्या और नाना कला करो और आकाशमें पक्षीके समान बडे
यत्नसे उडो फिरो पर अनहोनी नहीं होती और जो कर्मवश होनी है
सो नही टलती ॥ ११५ ॥

वर्षे रणे जन्तुजलाग्निमध्ये ।

महार्णवे पर्वतमस्तके वा ॥

सुप्तं प्रसक्तं विषमस्थितं वा ।

रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥ ११६ ॥

अतिमक्रटम्यस्यापि प्राचीनपुण्यजडानि तु न क्षतिरित्याह वन इति ॥
उत्तं तु स्वष्टोऽर्थ ॥ ११६ ॥

वन, रण, जन्तु, जल और अग्निमें, समुद्रमें, पर्वतके संकटमें,
सोते हुए, असावधान और विषम अवस्थामें पुरुषकी पूर्वजन्मके
पुण्यकी रक्षा करते है ॥ ११६ ॥

भीमं वन भवति तस्य पुरं प्रधानं ।

सर्वो जनः सृजनंतामुपयाति तस्य ॥

कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिस्तनपूर्णा ।

यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ ११७ ॥

वि. वदुना सुहृदिनामतावत्सर्वमप्यनुकृत्यमेव प्रयातीति निगमयति—भीम-
निति ॥ अथ नृप-नीम हिमादिप्राचुर्येण नयकर वननरण्यानि कर्तृप्रधान

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनः ॥

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ ११९ ॥

मनस्विनो द्वे गती भवत इति मालतीकुसुमदृष्टातेन वर्णयति—मालतीति ॥ मालत्याः कुसुम पुष्प तस्येव मनस्विनो धिवेकिनः पुरुषस्येह द्वे गती दशे स्तः । यथा कुसुमेन सर्वलोकस्य मूर्ध्नि मस्तके स्थायतेऽथवा वन एव शीर्यते शार्णिभूयते तत्रन्मनस्विन पुरुषा लोकमान्या गृहे वा वनेऽरण्यवासिनो भवतीत्यर्थः ॥ ११९

मालतीके फूलोंके समान मनस्वी (धीर) पुरुषकी दो वृत्ति होती हैं या तो सब लोगोंके मस्तकपर रहे अथवा वनमेंही नष्ट हो जाय ॥ ११९ ॥

अप्रियवचनदारिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ॥

परपरिवादानिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ १२० ॥

अप्रियोति ॥ अप्रियवचनदारिद्रैः अप्रियवचनेषु दरिद्रास्तैः प्रियवचनेषु भाव्या. सपन्नास्तै स्वदारेषु परितुष्टैः परापवादात्परनिंदाया निवृत्ता एवमादिभिर्गुणैर्युक्त. पुरुषैः क्वचित्क्वचित्स्थले वसुधा मण्डिता शोभायमाना ॥ १२० ॥

अप्रियवचनके दरिद्री, प्रियवचनोंसे संपन्न, अपनीही स्त्रीसे संतुष्ट और पराई निंदासे रहित जो पुरुष हैं उनसे कहीं कहीं ही पृथ्वी शोभायमान है अर्थात् ऐसे पुरुष सब ठौर नहीं होते १२०

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वा-

सत्यन्तशुद्धहृदयाम्भुवर्तमानाम् ॥

तेजस्विनः सुखमसूनापि संत्यजन्ति ।

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् १२१ ॥

इति भर्तृहरिकृतं नीतिशतकं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

लज्जाति ॥ सत्यमेव व्रत तदेव व्यसन येषां ते प्रतिज्ञा न त्यजन्ति पुनरन्या न कुर्याति । कथभूता प्रतिज्ञा लज्जाया ये गुणान्तेषामोवः समुदाय-

॥ श्रीः ॥

अथ भर्तृहरिविरचितं

शृंगारशतकम् ।

शंभुस्वयंभुहरयो हरिणेक्षणानां ।

येनाक्रियन्त सततं गृहकुंभदासाः ॥

।।चामगोचरचरित्रविचित्रिताय ।

तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥ १ ॥

शम्भिति ॥ अत्र स्वयमुगवदस्य शंभुगवदवदौणादिकटुप्रत्ययातत्वम-
नन्तव्यम् न तु “ भुवः सज्ञान्तरयो किम् ” इति किंप्रत्ययातत्वम् ।
अन्यथा स्वयभू देवोऽसावयमित्येव दीर्घप्रसगात् । तथा च येन मकरध्वजेन
शंभुस्वयंभुहरयो हरिविरचिमुरारयः महारसृष्टिस्थितिकर्तृत्वेन मकरलभुवना-
वीश्वग सर्पाति भावः । हरिणेक्षणाना हरिणवन्मनोहरलोचनानां पार्व-
तीनरस्वतीश्रीदेवीनां संततम् । “ समो वा हिततयोः ” इति वचनात्
समो मकरस्य लोपः । गृहे कुम्भदासाः जलकुम्भमारवाहकमूल्या अत्रित्यत
तानु नादङ् मोहमुत्याद्य तथाविधेर्याकृता इत्यर्थः । किमुतान्ये इति भावः ।
वृत्त कर्माणि क्यङ् तट् । अर्धनारीश्वरत्वाच्छभोः स्वयंभुश्च सरस्वतीनिके-
तनीश्वरतमुद्धत्वात् इरेवेक्ष-स्थलस्थापितलक्ष्मीकृत्वाच्चैत्रमुक्तमित्यत्रगतव्यम् ।
एत एव गचामगोचरमयात्मानमगोचर यच्चरित्र माहात्म्य तेन विचित्रव-
स्तुतो विचित्रितः तस्मै अत्यनाश्रयकारमायेत्यर्थः । “ विस्मयोऽद्भुतमाश्रयं
चित्रम् ” इत्यमरः । विचित्रशब्दात् “ तत्करोति० ” इति ष्यत्तात्कर्मिण
त्तः । णादिष्टवद्भावे विन्मतोर्लृक् । भगवते सकललोकाराध्याय यद्वा चतुर्व्यू-
हमध्यप्रविष्टत्वात्प्रद्युम्नरूपेण भगवत्पुत्रत्वाद्वा तद्भायेत्यर्थः । “ आत्मा वै
पुत्रनामामि । पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्या पुनर्नवो
भूत्वा दशमं मानि जायते ॥ ” इत्यादिश्रुते । तस्मै मकरध्वजाय मकरके-

तनाय कामदेवसार्धभौमाय नमः । “ नमःस्वास्ति० ” इत्यादिना चतुर्थी ।
वसतातिलका वृत्तम् ॥ १ ॥

जिसने शिव ब्रह्मा और विष्णुकोभी स्त्रियोंके कार्य करनेके लिये
दास बना रक्खा है और विंचित्र चतुर जिसका वर्णन नहीं हो
सकता ऐसे पुष्पायुध कामदेवको नमस्कार है ॥ १ ॥

स्मितेन भौवेन च लज्जया भिर्या ।

पराङ्मुखैरर्द्धकटाक्षवीक्षणैः ॥

वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया ।

समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

तत्रालम्बनाविभावयोः स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये स्त्रीणां प्रशस्तत्वाद्विंशतिश्लोकैः प्रथमं
स्त्रीप्रशंसा चिकीर्षुस्तत्रादौ तावत्तासा बन्धनंहेतुत्वमाह—स्मितेनेति ॥ स्मितेन
यौवनादिमदविकारजानिताकस्मिन्मन्दहासेन । “ आकास्मिन् तु हसित
यौवनादिविकारजम् । ” इति वचनात् । बाल्ययौवनसध्रावुत्पन्न शृगार-
विषयः प्रथमातःकरणविकारो भावस्तेन च । तदुक्तम् । चित्तस्य विकृते
कारणे सति । “ ततोऽर्वाङ्विकृतिर्भावो वीजस्यादिविकारवत् । ” इति ।
हावेनेति पाठे “ ईपट्टविकारः स्याद्भावो हावः प्रकीर्तितः । ” इत्युक्त-
लक्षणेन चेत्याविशेषेण च । लज्जया कुचकुभटोर्मुटाच्छादनवदनविनमनदरानि-
मीलितनयनत्वानुभावकमनःसकोचनरूपत्रीडया च । “ चेत मकोचन व्रीडा-
संगरागन्तनादिभिः । ” इति लक्षणात् । भिर्या आकास्मिन्मयजनितत्रानेने-
त्यर्थः । तदुक्तम् । “ आकास्मिन्मयाचित्तशोभन्नाम प्रकीर्तितः । ” इति ।
लज्जया गुणैरिति पाठे आसामेवालंबनभूतःपर्ययौवनादिगुणैरित्यर्थः । “ आल-
बनगुणो न्पर्यायवनादिरुदाहृतः । ” इत्युक्तत्वात् । पराङ्मुखैः द्विर्यवाश्कुट-
प्रसारिभिरित्यर्थः । अर्द्धकटाक्षवीक्षणैरसमप्रापागावत्योरुनैश्च । कटाक्षलक्षण
तु संगीतगत्नाम्ने । “ यद्गतागतविश्रान्तवीचित्र्येण विवर्तनम् । तारकायाः
कलाभिज्ञास्तन् कटाक्ष प्रचक्षते ॥ ” इति । वचोभिः शुककोक्तिमधुगतर-

मृदुलालापैश्च । ईर्ष्याया परोत्कर्षात्तहनम्पास्यया य जन्मन्द च ।
 “ परोत्कर्षात्सहिष्णुत्वमीर्ष्या प्राहुर्मनीषिणः ” इति लक्षणम् ।
 यद्वा ईर्ष्याया कलहेन प्रणयकलहेन चेति द्वैतकवद्वाच । मया ईर्ष्या विमर्श-
 कवद्भवतीत्यनुशासनात् । लीलाया वागादिभिः प्रियानुकरण-प्रणयप्रणय-
 पेण च । “ लीलाप्रियानुकरण वाग्भिर्गत्प्राथ चेष्टया । ” इति लक्षणम् ।
 किं बहुना समस्तभावैः स्तभरोमाचस्वेदादिसात्विकभावै हृषोत्सुक्यावद्विष-
 दिसचारिभावैश्चेत्यर्थः । त्रिय वधन खलु पुसा समारब्धहेतव न्द्वित्यर्थः ।
 लिगवचनव्यत्ययो नित्यनपुनकत्वेन जान्यभिप्रायेण च वेदा प्रमागामिनिवृ-
 ष्टव्यः । अत्र स्मितकटाक्षालाया अनुभावाः । “ कार्यभूतोऽनुमात्र म्पत्न-
 दाक्षादि शरीरजः । ” इत्युक्तत्वात् । लज्जाभयेर्ष्या नचाग्निभावा ।
 भावलीले शृंगारचेष्टाविशेषाविति द्रष्टव्यम् । तदुक्तम् । “ भावं हा-
 वश्च हेला च माधुर्यं धैर्यमित्यापि । लीला मिलासो विच्छित्तोऽथमः क्लि-
 किचित्तम् । मोह्यमित रुद्रमित विवोको ललित तथा । कुतूहल च चरित
 विदित हान इत्यपि ॥ एव शृंगारचेष्टा स्युरष्टादशविधा मता । ” इति ।
 ईदृक्साधनमपन्नाना त्वाणा बन्धनहेतुत्व मि वक्तव्यमिति भावः । तथा
 चैनासा शृंगारनायिकाणा मध्ये भावलज्जाभयवत्यो मुग्धाः । स्मितार्धकटाक्षम-
 सुरालापवत्यो मन्थना । ईर्ष्याकलहलीलावत्य प्रौढाश्चेति विवेकस्तदुक्तम् ।
 “ लडयधीवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथु । लज्जानन्मथमव्यस्था मन्थमो-
 दितर्गवना ॥ स्मरमदीकृती व्रीडा प्रौढा सम्पूर्णयीवना । ” इति ।
 वशास्थदृत्तन् ॥ २ ॥

मंद मुसुकाना, लज्जित होना, मुख फेर लेना, अर्धकटाक्षसे
 देखना, मधुरवचनसे बोलना, ईर्ष्यासे कलह करना और अनेक-
 चरित्र दिखाना इन सब प्रकारोंसे स्त्री बंधनरूपही हैं ॥ २ ॥

चांतुर्यात्कुंचिताक्षाः कटाक्षाः ।

त्रिगधा वाचां लज्जितान्ताश्च हासाः ॥

लीलामन्दं च प्रस्थितं स्थितं च ।

स्त्रीणामेतद्भूषणं चायुधं च ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं प्रकारातरेणाह—श्रुचातुर्यादिति ॥ श्रुचोश्चातुर्यादृष्टलिताक्षेपवर्चि-
त्र्यात् कुचितानि कुणीकृतान्यक्षाणि येषां ते तथोक्ताः । “ बहुव्रीही
सकथ्यक्ष्णो र्वागात्पच् ” इति पच् । कटाक्षा अपागेक्षणानि च एतेन
रेचितश्रुकुट्याख्यौ व्यपारविशेषावुक्ती । तदुक्तम् । “ स्याद्बुवोर्ललिता-
क्षेप एकस्या एकं रेचितम् । द्वयोर्मूलसमक्षेपकौटिल्याद्भुक्ताटं विदु ॥ ” इति
स्निग्धा स्नेहरिपुता वाचश्च । स्नेहलक्षण तु ‘ विस्त्रम्भे परमा काष्ठामारूढे
दर्शनादिभिः । येनातरग द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ ’ इति । लज्जित-
मन्त येषां ते लज्जिताता लज्जावसाना हासाश्च । तथाभूतहासानामेव मोहन-
त्वात् । अन्यथा हास्यरसपर्यवसानादिति भावः । लीलामन्दं लीलामधुर
प्रस्थितं प्रस्थानं गमनमिति यावत् । स्थितमवस्थानं च । इत्युभयत्रापि भावे
क्तः । इत्येतत्सर्वं स्त्रीणां भूषणं च चातुर्यातिशयहेतुत्वादायुधं शस्त्रं च ।
युवजनविषयसाधनत्वादिति भावः । अत्र कटाक्षार्दना लक्षणानि प्रागेवोक्तानि ।
लज्जितसंचारिलीलागृगारचेप्रात्रश्रुकुट्यादयोऽन्येऽनुभावा इति ज्ञेयम् । तथा
लीलामन्थरगमनस्य पद्मिनीनियतलक्षणान् प्रायेणैतामा लजातिशयत्वं सूच्यते ।
तदुक्तं रतिरहस्ये । “ व्रजनि मृदु सलीले राजहर्षाव तन्वी त्रिवलिलित-
मध्या हसवाणी मुवेना । मृदु शुचि'ल्यु भुक्ते मानिनी गाढलजा वलकुसु-
मगसोवट्टभा पद्मिनी म्यात् ॥ ” अत्र श्रुकुट्यादिसमुदाये भूषणत्वायुध-
त्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । आलिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

मौह फेरनेकी चतुराई, अर्द्धनेत्रसे कटाक्ष चलाना, मीठी बातें
बोलना, लज्जित हो हसना, लीलासे मंद मंद चलना और घुमते
खडे हो जाना स्त्रियोंके ये सहज गुण और शस्त्र अर्थात् इन्हीं
भावोंमें पुरुषोंको मारता हैं ॥ ३ ॥

क्वचित्सत्त्वभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः ।

क्वचिद्भ्रूरिस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलासितैः ॥

कुमारिणामेतैर्मदनसुभर्गेनेत्रवलितैः ।

स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥ ४ ॥

अथ शृंगारानुभावदृग्विलासान् सपरिकरं वर्णयति—ऋचिदिति ॥ ऋचिन् कुत्रचित् सभ्रुभगी भ्रुकुटिरेचिताख्यभ्रूव्यापारसहितै । कचिदपि च लज्जया परिगतैः प्रस्थावृत्तैश्च स्वानुकूल्यप्रकाशकैरित्यर्थः । तदुक्तम् । “सत्री-
डालोकनेनेव स्वानुकूल्यप्रकाशनम्” इति । कचिद्भ्रुरितस्तैः बहुलभयसम्प्राप्तैः ।
कचिदपि च लीलाभिर्गतप्रत्यागतविलासविशेषैर्हेतुना विलसितः कमनीयैः
उज्ज्वलैर्वा । तथा मदनेन सुभर्गमनोहरैः विरक्तस्यापि चित्तक्षोभकैरित्यर्थः ।
“ यदृशनाद्विरक्तोऽपि क्षुभ्यत्येतत्समन्मथम् । ” इति लक्षणात् । एतैरुक्त-
प्रकारैः कुमारिणा तरुणानामुत्पलाक्षिणामिति भावः । “ वयसि प्रथमे ”
इति ङीप् । नेत्रवलितैर्नयनविलासैर्दिशः स्फुरता विकसिताना नीलाब्जानां
नीलोत्पलानां प्रकरैर्निकुरवैः परिकीर्णा इव व्याक्षिता इव लक्ष्यत इति शेषः ।
प्रसिद्धक्रियाध्याहारदोष इत्याह वामन लिंगाध्याहार इत्यत्र । अत्र नयनवि-
लासानां प्रियजनादिरम्यवस्तुदर्शनचापलं विना असम्भवात् कुतूहलं नाम
शृङ्गारचेष्टितं नून्यते । “ कुतूहलं रम्यदृष्टी चाविलं परिकीर्तिम् । ” इति
लक्षणात् । भ्रुकुट्यादीनां लक्षणं प्रागेवोक्तम् । तथा नयनवलनक्रियया
विकीर्णत्वोत्प्रेक्षणाद्युणक्त्यानिमित्तक्रियाम्बरूपोत्प्रेक्षा । “ यत्रान्यदपि सर्व-
पादन्यत्वेनोपकीर्तितम् । प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षा प्रचक्षते ॥ ” इति
लक्षणात् । तत्र च नयनानां नीलोत्पलानाम्य गम्यते तेन चोपमा व्यज्यत
इत्यलकारेणात्कारध्वनिः । शिरपरिणां वृत्तम् ॥ ४ ॥

किसी समय सुन्दर भौंहसे कटाक्ष करता, कभी लज्जासे शोभा-
यमान दिखाई पडता, कभी भयसे भीत होता और कभी लीला-
हीसे विलासोंको धारण करता है इसभाति नेत्रोंसे शोभित नवीन
स्त्रियोंका जो मुखकमल है उससे दृष्टि ऐसी व्याप्त हो रही है जैसे
नीलकमलके समूहसे ॥ ४ ॥

१ नयनानामेभिर्वदनकमलैर्नेत्रवलितै इति पाठान्तरम् । २ परिकीर्णा इति पठान्तरम् ।

३ दृश इति पाठान्तरम् ।

ण्डिना । “ स्वर्धते जयति द्वेष्टि ह मतीर्ष्यत्यसृयति । तदन्वयेत्यनुद्वेष्टति
तच्छीलति निषेधति । तच्च वानुकरोतीति शब्दा, सादृश्यवाचना ॥ ”
इति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५ ॥

चन्द्रमाको फीका करनेवाला मुख, कमलको हंसनेवाले नेत्र,
सुवर्णकी दमकको मन्द करनेवाली देहकी कांति, भौंगोंके पुंजको
जीतनेवाले केश, गजमस्तककी शोभा हरनेवाले स्नान और विशाल
भारी दोनों नितंब और मन हरनेवाली कोमलवर्णा चेसत्र च्चिर्योमै
स्वामाविक भूषण हैं ॥ ५ ॥

स्मितं किञ्चिन्मुग्धं सरलतरलो दृष्टिर्विभवः ।

परिस्पंदो वाचासभिनवविलासोत्तिसरसः ॥

गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः ।

रूपज्ञान्यास्तारुण्यं किमिदं न हि रम्यं मृगदृशः ॥ ६ ॥

अथालम्बनगुणप्रवचनमाह—स्मितमिति ॥ स्मित मन्दहास किञ्चिदीप-
न्मुखं मुन्दर भवतीति यथायोग्यमव्याहारम् । “ मुखः मुन्दरमृदयोः ”
इत्यम् । वात्यगैवतमव्यमथत्वेन तरण्याः प्रागत्न्याभावात् स्मितस्येपन्मु-
खंरमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टिर्विभवः विलोकनमस्यति, सरलमकुटिलं
यथा तथा सरलश्चक्षणे भवति । अत्रा परिस्पन्दो वाग्वापारोऽपि । अभि-
वगन्तानां विगतानां गता ता या उक्तयः उच्यन्ति ताभिः मग्मो रम्ययुक्त

शेषणयोगादुदात्ता नाम गुणः । “ श्वायैर्विशेषणैर्योगो यस्याश्च स्वाद्गुदा-
त्ता ॥ ” इति लक्षणात् । शिञ्जरिणी वृत्तम् ॥ ६ ॥

मन्द मुसुकुराता हुआ मुख, सीधे और चंचल दृष्टिपात करना,
नये नये विलास उक्तिसे सरस बात करना, लीलासे कमलके
समान मन्द मन्द गतिसे गमनका आरम्भ करना, युवा अवस्था
चढतेही क्या क्या सुन्दर हावभाव स्त्रियोंमें नहीं उत्पन्न होते ॥६॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदंशः प्रेमप्रसन्नं मुखं ।

घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्रव्येषु किं तद्वचः ॥

किं स्वाद्येषु तदोष्टपल्लवरसः स्पृश्येषु किं तद्वपुः ।

ध्यैयं किं नवयौवनं सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमाः ॥७॥

अथ चक्षु प्रभृतिपांडद्रियाणामत्रैव लोकोत्तरप्रतिनियतविषयान् वर्णयति—
द्रष्टव्येषु । अत्र प्रश्नोत्तरमालिकयान्वय कार्य । द्रष्टु योग्यानि द्रष्टव्यानि
तेषु दर्शनीयेषु वस्तुषु । योग्यार्थे तस्यप्रत्यय । श्रेष्ठ वस्तु किमिति प्रश्न ।
प्रेमप्रसन्नमनुरागिभूमित प्रेमदागीत्यर्थः । ‘ इतीभूत मनो यत्र दर्शने
प्रेमदागिनि । ’ इति लक्षणात् । मृगदंशश्चरुणा मुखं वदनमित्यर्थः ।
एवमुत्तरापि चक्षु प्रीतिरुग्स्तादिति भावः । घ्रातव्येषु आघ्रातव्येषु
किमुत्तममिति प्रश्नः । तदास्यपवनं तस्यास्तस्या आस्यपवनो मुखमारुतः ।
तस्यैव घ्राणतर्पणत्वादिति भावः । यद्यपि घ्राणेन्द्रियविषयो गन्ध न तु
पवनभ्रमरापि तस्या पद्मिनीजातित्वात्तदास्यगन्धस्य तस्य सक्रमणाद्वीणा
श्रुत्ये भेर्ये श्रुत्ये पुण्याण्यावायत इत्यादिवद्गन्धसवधिति पवने तदहर्म्योप-
चरित्वाच्च विगोचः । श्रव्येषु श्रोतव्येषु । अत्र योग्यार्थे यत्प्रत्ययः । एव-
मुत्तरापि । उत्तमं किं तद्वचं तस्यास्तस्या वचं मृदु मधुरभाषणम् ।
तस्यैव श्रवणानन्दरुग्स्तादिति भावः । स्वाद्येषु भुवनयोग्येषु उत्तमं किं तस्या
ओष्ठेषु पल्लव इव तस्य रसः । श्रवणमृत्तमित्यर्थः । तस्यैव गमनेन्द्रियविषयो-
तुल्यमिति भावः । स्पृश्येषु स्पर्शनयोग्येषु वस्तुषु उत्तमं किं तस्य वपुः

कुसुममुकुमारशरीरमित्यर्थः । तस्यैव निरुपमत्वविगिन्द्रियसौख्यावहृत्गादिनि-
मावः । उत्तम ध्येय ध्यानार्हं किं ध्यातव्येष्विति शेषः । नवयौवन तन्गीन-
वतारुण्यमेव तस्यैवात्यतमनोरजकत्वादिति भावः । अयं मर्चदा मुख्य व्ये-
माह सहृदयैः हृदयालुभिः रासिकजनैरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वदेशेषु सकृन्नाल्लेषु वा
तस्यास्तरुण्या विभ्रमा विलासा ध्येया इति शेषः । अत्र तत्तत्प्रमिद्धविषयाणामे-
कत्र समष्टिवर्णनान्महान् शृङ्गारपरितोपातिशय उक्तः । एतेनास्या लोकोत्तरमा-
भिरूप्य सूच्यते । तथा चोत्तमविषयाकाक्षिभिर्विगिष्टतरुणांसभोग एव कर्तव्य
इति फलितार्थः । अत्र प्रश्नोत्तरयोश्चातुर्यातिशयार्थमसकृन्निवधनाद्दुत्तगल्-
कारभेदः । “ उत्तरात्प्रश्न उन्नेयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा । बहुधा च निवधेने
तदुत्तरमुदीर्यते ॥ ” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७ ॥

रासिकोंके देखने योग्य वस्तुओंमें उत्तम वस्तु क्या है ? मृगन-
यनी नायिकोंका प्रेमसे प्रसन्नवदन, सुँधनेकी वस्तुमें उनके मुखकी
भाफ, सुननेमें मधुरवाणी, स्वादिक वस्तुमें उनके अधरपल्लवका
रस, स्पर्शकी वस्तुमें उनका शरीर और ध्यान करनेके योग्य
उनका यौवन और विलास है ॥ ७ ॥

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलात्थ-

झङ्कारनूपुरपराजितराजहंस्यः ॥

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो ।

वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

अथासा मुखावलकरणवर्णनद्वारा सकललोकसमोहकत्वमाह द्वाभ्याम्—एता
इति ॥ चलत्यां गतिर्विचित्र्याद्वलमाने ये वलयसहतिमेखले वलयसहतिः
ककणश्रेणीः । मेखलाशब्देन काचीवाचिना तन्निवद्धाः किंकिण्यो लक्ष्यते ।
तदुत्थस्तदुत्तरो यो झकार, झणझणन्तेन नूपुराभ्या मञ्जुलनिनाटमजीराभ्या च
पराजितान्तरिस्कृता राजहंस्य कलहसागना याभिस्ता, कलनादयुन्दरमन्दगम-
नराजहंसरमणीया इत्यर्थः । “ राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहसयोः । ”

इति विश्व । “ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ” इति डीप् । शीपिकस्य कपो वैभापिकृत्वान्न प्रयोग । एता पूर्वोक्तास्तरुण्य किञ्चिद्विंशतिवर्षिकाः स्त्रिय इत्यर्थः । त्रिस्ता चक्रिता मुग्धा प्रौढा च या हरिणी कुरगी तत्सदृशीस्ताद्विलोकननिर्भरित्यर्थः । कटाक्षरपागवीक्षणैः । एतेनैतासां पद्मिनोत्व सूच्यते । “ चकितमृगदृगाभे प्रातरक्ते च नेत्रे ” इति लक्षणात् । कस्य मनो विवश समोहित न कुर्वति कुर्वत्येवेत्यर्थः । तरुणालक्षणमुक्त रतिरहस्ये । “ बाला स्यात् षोडशान्दा तदुपरि तरुणी विंशतेर्यावद्ध्वं प्रौढा स्यात् पञ्चपचाशद्वधि परतो बृद्धतामेति नारी । ” वयोलक्षणमुक्तम् । “ निदावशरदोर्बाला पथ्या विषयिणो भवेन् । हेमते तरुणी योग्या प्रौढा वर्षावसतयो । सतत सेव्यमानापि बाला प्रथयते बलम् ॥ ” इति । अत्र गजहृमीपराजयस्य सादृश्यपर्यवसानादिका उपमा । हरिणीसदृशेरित्यत्र चान्या । अनयोः परस्परनिर्पेक्ष्यात्सजातीयससृष्टिः । एताश्च मध्यमना-दिताः । “ उज्जामन्मयमध्यम्या मध्यमोदितयौवना । ” इति लक्षणान् । मन्मनिलता वृत्तम् ॥ ८ ॥

पसी म्रिया जिनके चंचल कंकणोंके शब्द धुदधंटिका (कांधनी) की ध्वनि और नृपुरके झनकारने राजहंसिनियोंकी चान्द जीत ली है वे तरुणी भटकी हरिणोंके समान नेत्रपात कर किनके मनको विवश नहीं करती ॥ ८ ॥

कुंकुमपङ्ककल्लङ्घितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ॥
नृपुरहंस्तरणनपदपद्मा कं न वशीकुरुत भुवि रामा ॥ ९ ॥

सिद्धरादिरेज्जक्रद्रव्यगृह्णारिताकारेत्यर्थः । अत एव गौरयोररुगयोर्द्वया पद्मिनी-
 त्वात् श्रीफलसच्छाययोः । “ स्तनयुगलमनिच श्रीफलश्रीविडम्बि ” इति
 लक्षणात् । पयोधरयोः कुचकुम्भयोः काम्बिताश्चलिता हारा मुक्तावलयो
 वस्या सा तयोक्ता । नूपुरौ मञ्जीरा एव हसी हसात्रिव नूपुरौ वा तान्या
 रणती शब्दायमाने पदे एव पद्मे पद्मे इव पदे वा यस्या सा अत एव रूप-
 कोपमयो साधकवाधकप्रमाणाभावात्सन्देहसङ्करः । रामा सुन्दरी भुवि क
 पुरुष न व्रजाकृत्ते न म्नायत्ती कुरुते । जितेंद्रियमपि म्नायत्तीकुरुत एवे-
 त्यर्थः । “ वय आयत्तताया च ” इति विश्व । अभूततद्वावे च्चि ।
 ऊर्यादिच्चिडाचश्च ” इति गतिसज्ञाया “ कुगतिप्रादय ” इति समासः । अत्र
 मुष्पुपेयननुवृत्ते । अत्र हाराणा काम्बितत्वविशेषणेन पयोधरयोरत्यन्तपटुत्व
 सूच्यते । अन्यथा कम्पनायोगात् । तेन चात्युत्कटयौवनसम्पत्तिश्च गम्यते ।
 पयोधरयोश्च गौरत्वविशेषणेन रूपसमृद्धिर्व्यज्यते । एतेनालम्बनगुणलाभ
 उक्त । एव कुङ्कुमपङ्केत्यनेन तटस्थोदीपनभाव काथितः । तथा हारनूपु-
 रात्मकालम्बनालङ्करणमभ्युद्भूतम् । रणत्वपद्मेत्यनेन सूचिता लीलागति-
 विशेषरूपानुभावश्च । तथा चैत्रविधनामग्रीममुल्लासितेन “ आभिरूयमका-
 टिन्यसदान्ना चातिमार्दवम् । एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत् ॥ ”
 इत्युक्त्या “ कृताधरागसस्कारा सखीकेलिषु लालसा । ” इत्युक्तचेष्टाविशि-
 ष्टयौवनपरिपूणेन रमयतीति गमेति व्युत्पत्त्या लोकोत्तरावप्यमम्बनेन आल-
 म्बनविभावेनोदिते शृङ्गाग्रमार्णवे को वा न निमज्जतीति भावः । अत्र
 मध्यविशेषणयोगाद्गुणदत्तता नाम गुण । लक्षण तूक्तम् । तथात्यन्तमुकुमा-
 रार्थमन्दाभित्वात्कैशिकी वृत्ति । “ अत्यन्तमुकुमार्यमन्दर्भा कैशिकी मता । ”
 इति लक्षणात् । दावणवृत्तम् । “ दावणवृत्तमिदं भमभा गौ ” इति
 लक्षणात् ॥ ९ ॥

केसर और चन्दनसे जिसका देह जोभित है गौर स्तनोंपर
 रार झूमता है और चरणकमलमें हंससे नूपुर बोलते हैं ऐसी
 सुन्दर स्त्री इस पृथ्वीपर किस पुरुषका मन नहीं मोह लेती ॥ ९ ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतवांचो ।

ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ॥

याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः ।

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ १० ॥

अर्थतासा प्रागल्भ्य वर्णयति—नूनमिति ॥ ते कविवराः कवीश्वरा विपरीतवाचो व्यत्यस्तवचना. नून सत्य हि । ते क इत्याशङ्कानामाह । ये कविवरास्ताः प्रसिद्धा. कामिनीरनला दुर्बला इति नित्यमाह । व्रुवते वर्णयन्तीत्यर्थः । न इति सम्बन्ध । “ व्रुव पञ्चानामादित आहो व्रुः ” इति उसादेश. व्रुव आहादेशश्च । कथं विपरीतवाक्यमित्याशङ्क्य तासा प्रागल्भ्य साधयति । याभिः कामिनीभिः विलोलतरा अतितरलास्तारकाः कर्नानिका येन ते तयोक्ता ये दृष्टिपाताः लोचनप्रसाराम्नीः दृष्टिप्रेरणैः । “ कर्तृकरणश्रेष्ठमृतीया ” इति तृतीया । ‘ तारकाश्च कर्नानिका ’ इत्यमरः । इत्ता एव इन्द्रादयोऽपि विजितान्य इति भाव । विजिता. निर्जिता म्पाय-र्न इत्या इत्यर्थः । नाम्नु कामिन्य. कथमबला. कुतो वा दुर्बला किंतु प्रवृत्त प्रवेत्यर्थः । मद्राणामार्थेनेद्रागुज्जयिनीना बलिष्ठत्वं किं नक्तव्यमत एतस्मां तीत्यर्थप्रतिपादजाः प्राय एव दुर्बलाणां न तु ता इति भावः । अत्रोच्चराम्यार्थस्य प्रथं न भा.र्थवर्णयत्तस्माद्राक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । “ श्रेष्ठोऽस्मिपदार्थं वे काम्ये नमस्य इत्यन् । ” इति लक्षणात् । नमन्त-विजिता म्चन ॥ १० ॥

वे श्रेष्ठ कवि निश्चिन उरुदी समझवाले हैं जिन्होंने स्त्रियोंका नाम अचदा रक्ता है । जिनकी चंचल पुतळियांके कटाक्षसे इन्द्रादिकभी हार मानने है भला कहे तो वे अबला कैसे हैं ॥ १० ॥

नूनमाज्ञाकरन्तस्याः सुश्रुवां मकरध्वजः ॥

यनस्तन्मंत्रमंचागमूचिनेषु प्रवर्तने ॥ ११ ॥

चनम् । सुश्रुवामित्यर्थ । आज्ञा करोतीत्याज्ञाकरः किकरः । “ कृञो हेतु० ” इत्यादिना टप्रत्यय । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । कुत. यतः कारणात्तस्या. सुश्रुवो नेत्रसचारेण दृष्टिप्रसारेण सूचितेषु सजापितेषु प्रवर्तते । यथा लोके म्यामिदृष्टिसूचिते भृत्यः प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अतः कामिनीनां नूनमय किकर इति भाव । कामिनीकटाक्षमात्रेणैव जनस्य मन्मथावेशमभवान्दियमुत्प्रेक्षा सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या । तदुक्तम् । “ मन्ये शके ध्रुव नून प्राय इत्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा व्यज्यते ज्यैरिवशब्दोऽपि तादृश ॥ ” इति । एतेनैतानामप्रतिहतजगद्दर्शीकरणमामर्शरूपं व्यज्यते । अनुष्टुप् ॥ ११ ॥

कामदेव निश्चय करके स्त्रियोंका आज्ञाकारी सेवक है, क्योंकि जिसे वह आंखोंसे सैन कर देती हैं उसी पुरुषको वह दबा लेता है ॥ ११ ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने ।

अन्तर्वक्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गर्णैः ॥

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरी वक्षोजकुम्भाविमा- ।

वित्थं तन्वि वपुः प्रज्ञातमपि ते रागं कूरोत्येव नः १२ ॥

अथ रागिण श्लेषवैचित्र्यात् कामिनीप्रशसापर वचन सर्वोवनमभिधायाह द्वाभ्याम्-केशा इति ॥ केशा. शिरोरुहा संयमिन संयता सम्यक् नियमवतश्च । लोचने अपि श्रुते. पर पार कर्णांतविश्रातत्व वंदातपरिशीलनतात्पर्यं गम्यते । अन्तर्वक्त्र वक्त्राम्यतरमपि स्वभावतो निमर्गाच्छुचिभिः शुभं परिवेशश्च द्विजाना विप्राणा च । “ दन्तविप्राडजा द्विजाः ” इत्यमरः । गर्णं कीर्णं व्याप्तम् । इमावेताविति हस्तनिर्दश । वक्षोजकुम्भा कुचकुम्भा च मुक्ताना मौक्तिकहाराणा जीवन्मुक्ताना च सतताधिवासेन निरन्तरावस्थानेन मत्ततनियामेन च रुचिरी । “ मुक्ता तु मौक्तिके मुक्ता, प्राप्तमुक्ती तु मोचितः । ”

१ रुचिर इति पाठान्तरम् । २ कुम्भद्वयमित्य इति पाठान्तरम् ।

३ क्षौभ इति पाठान्तरम् ।

इत्युभयत्रापि विश्व । अत हे तन्नि, इत्यमुक्तप्रकारेण ते वपुःजरीर प्रशात
 प्रसन्न वैराग्यसाधनसपत्तिमदर्शयति यावत् । “ वा दान्त० ” इत्यादिना
 निपातः । नोऽस्माक रागमनुराक्त सभोगाभिलाषमेवेति यावत् । करोत्युत्पा-
 दयति न तु वैराग्यमिति विरोध । स चोक्तरीत्या आभासितत्वाद्भिरोप-
 मासोऽलङ्कार । “ आभासत्वे विरोधस्या विरोधाभास इष्यते । ” इति
 लक्षणान् । स च श्लेषप्रतिभोत्थापितयोरज्ञागिभावेन लङ्कार । लोचने
 चन्तर्गतमिन्नन प्रगृह्यत्वात्पल्लविभावः । “ इदूदेमिन्ननं प्रगृह्यत् ” इति
 प्रगृह्यत्वात् । उक्तमुक्तम् ॥ १२ ॥

केज संयमी हैं अर्थात् सुगंधित तेलयुत कंधीसे रांवारे हैं, नेत्र
 दोनो श्रुतिके पार हो गये हे अर्थात् कानोतक अत्यन्त विशाल हैं,
 मुग्ध अन्तर्गमे सदजही शुचि अर्थात् विमल द्विजांके समूहसे भरा
 अर्थात् दांतोनी पांक्तिके किण्णमं चमकता ओर दोनों स्तनफलश
 मुक्तादा नाम निरंतर अर्थात् मोतियांजी मालासे शोभित स्त्री
 स्रक्षमासि ! तेरा जगीर जातस्वरूपभी हे अर्थात् संगमी नियमी
 श्रुति वेदना पागुगामी श्रुति पवित्र द्विज ब्राह्मण और मुक्त विरक्त
 मुक्तप जगमे मुक्त है, पर मुझे तो अनुगगही उत्पन्न करता है ॥ १२ ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ॥

ययां विध्यमि चंतांसि गुणैरं व न सायकैः ॥ १३ ॥

विध्यसि । यतो लोके धानुष्काः प्रौढा एव सुलक्ष्याण्येव लक्ष्याणि वाणैरेव
विध्यति । त्वं तु मुग्धापि दुर्लक्ष्याण्यपि लक्ष्याणि मौर्ध्वाभिरेव विध्यसीति
कृत्वा त्वदीयधानुष्कताया अपूर्वत्वादजेयत्वमिति भावः । स्त्रीणां रूपयौवन-
गुणसपात्तिरेव प्रहरणसाधनमिति फलितार्थः । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्या-
र्थसमर्थितत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यालिंगं तच्च गुणयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसा-
यमालातिगयोक्तिर्निर्व्यूढामित्यनयोरगागिभावेन सकर । तेन च प्रसिद्धाद्वा-
नुष्कादुपमानादुपमेयीभूतमुग्धायामाधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेको व्यज्यत इत्यल-
कारध्वनि ॥ १३ ॥

हे सुंदरि ! तेरी यह धनुषविद्यामें कुशलता विचित्र देख
पढती है जो चित्तको गुण अर्थात् प्रत्यंचा वा चतुराईहीसे
बांधती है वाणसे नहीं ॥ १३ ॥

सति प्रदीपे सत्यग्रौ सत्सु तारामर्णान्दुषु ॥

विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतामिदं जगत् ॥ १४ ॥

अथात्रिशतिसमाप्ति कामिन्युद्देशेनोक्तान्यत्यतानुरागिणां प्रशसावचना-
न्याह—सतीति ॥ प्रदीपे अर्थप्रकाशे दीपार्चिषि सति विद्यमानेऽपि । अग्नी
तथाभूते वही च सत्यपि । सत्यर्क इति पाठे त्रिलोकप्रकाशके सूर्ये सत्यपि ।
तथा तारामर्णांदुषु तिमिरनिरामकत्वेन प्रसिद्धेषु नक्षत्रपद्मरागादिमाणि-
क्यचद्रेषु सत्त्रापि । तथा प्रसिद्धया पूर्वानुभूतया वा मृगशावस्य बालहरि-
णस्येवाक्षिणां यस्यास्तया प्रियतमया विना-। “ बहुव्रीही सव्यक्ष्णोः
स्वागात् पञ्च पिङ्गैरादिभ्यश्च ” इति ङीप् । इदं जगत् तमोभूतमन्ध-
कारमयं लक्ष्यत इति शेष । तस्या एव मम नयनज्योतिष्ठादिति भावः ।
अत्राधिकारनिगकरणसमर्थत्वेन प्रसिद्धे प्रदीपादिकारणसमुदाये संत्यपि तन्नि-
रासरूपकार्यानुत्थानद्विशेषोक्तिरलकार । “ तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्ति-
निगद्यते । ” इति लक्षणात् । तथा प्रदीपादिसद्भावेऽपि तमोभूतत्वमिति
विरोधश्च व्यज्यते । तेन चास्य महामोहांधत्व वस्तु गम्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः ॥ १४ ॥

दीपक अग्नि तारे सूर्य और चंद्रमा ये सब हैं परन्तु एक मृग-
नयनी स्त्री विना मुझे सब जग अंधेरा है ॥ १४ ॥

उद्धृतः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते ।

- रागाधिष्ठितमोष्टपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ॥

सौभाग्याक्षरमालिकेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं ।

मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावलिः केन वां १५

उन्नत स्तनके भार चंचल नेत्र और भ्रूलता और राग भरे नवीन पत्तोंसे दोनों अधरपल्लव ये रागसे अंधे रसिकोके शरीरमें पीडा करें तो करें क्योंकि कामदेवके हाथकी लिखी तेरे मस्तकमें सौभाग्यके अक्षरोकी पंक्ति है परन्तु मध्यस्थ रोमावली क्यों अधिक ताप देती है तात्पर्य यह कि, उन्नत, चंचल, रागवान् प्रायः पीडा देता ही है परन्तु मध्यस्थ जिसका काम छुडा देनेका है वह रोमावली क्यों अधिक पीडा देती है अर्थात् विपरीत करती है ॥ १५ ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ॥

कराभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ १६ ॥

मुखेनेति ॥ चन्द्रकातेनेदुमुदरेण चन्द्रकातमणिरूपेण चेति गम्यते । मुखेन च । महानीलैरतिमेचकै सिंहलद्वर्षिसभवेद्वनीलैश्च शिरोरुहैः कुतलैश्च । “ भिहृत्स्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृता । ” इति भगवान्-गस्य । तथा पद्मस्य राग इव रागो ययोस्तौ ताम्यं पद्मरागरूपाम्भ्या च कराभ्या च सा मुदरी रत्नमयी रत्नरूपेव रेजे । “ तत्प्रकृतवचने मयट् ” “ टिड्डाणम् ० ” इत्यादिना डीप । अनुष्टुप् ॥ १६ ॥

चंद्रकात मुख, महानील केश और दोनों पद्मराग हाथोंसे ऐसी रत्नमय वह स्त्री शोभा देती है अर्थात् चंद्रकान्त, महानील, पद्मराग तीन प्रकारकी मणिरूप स्त्री शोभित होती है ॥ १६ ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ॥

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥

गुरुणेति ॥ गुरुणा दुर्भरेण गीष्पतिरूपेण च । “ गुरुस्तु गीष्पती श्रेष्ठे गुरी पितारि दुर्भरे । ” इत्युभयत्रापि शब्दार्णव । स्तनभारेण च । भास्वता प्रकाशवता भास्करेण च । “ भास्वान् भास्वरसूर्ययोः ” इति शिष्य । मुखमेव च स्तन च । शनैश्चराभ्या मदगमनान्या शनैश्चराख्यप्र-

हाम्या च ना ग्रहनधीच रेजे । प्रक्रिया पूर्वत् । अत्र श्लोकप्रयेऽपि शेष-
महिम्ना रत्नग्रहमयत्वोन्प्रेक्षणात् श्लेषमर्कार्णैयमुत्प्रेक्षा तथा चास्या लोकोत्तरा-
काररूपलावण्यनोद्वर्धकानिविशेषभाग्यसौभाग्यादिमकलकल्याणगुणाभिरामता
गम्यते । एतच्च मद्रोपशृगारशृगाटके रुक्मिणीतद्गुणभङ्गाख्यानं निर्दिष्टा
ग्रहमर्थान्वयं विस्तरेण प्रसञ्चितमितीहोपरम्पते ॥ १७ ॥

स्तनोंके भारसे गुरु, प्रकाशमान मुखसे चन्द्र और दोनो चरणसे
मन्दगामी ग्रहमयसी वह स्त्री शोभा देती है अर्थात् गुरु बृहस्पति
मन्दगामी शनि चंद्र प्रसिद्धही हैं इन ग्रहोंका नामभी प्रकाशित है १७॥

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि ।

वक्त्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ॥

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा ।

पुण्यैर्निना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १८ ॥

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत- ।

प्रतापप्रारंभः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ॥

चिरं चेतश्चोरा अभिनवविकारैकगुरवो ।

विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् १९-

अथ विलासवर्णनं निगमयति—इम इति ॥ तारुण्यश्रियो र्यावनसम्पद नव-परिमला । नूतनपरिमलप्राया । तद्बदभिव्यज्जका इत्यर्थ । यद्वा तान्प्य-श्रिया नव-अपूर्व-परिमल नीभाग्यविजोपो येषां ते तथोक्ता । प्रौढसुरत प्रचण्ड-रति । तत्र य प्रताप सामर्थ्यं तस्य प्रारम्भा । उपक्रमा । स्मरस्य जगज्जि-त्वरस्य मन्मथस्य विजयदाने प्रतिभुवो लम्बका । “ स्युर्लम्बका प्रतिभुव ” इत्यमरः । यथा प्रतिभुव अवमर्णाद्भनमुद्धृत्य उत्तमर्णाय दातु समर्था इत्यर्थः । चिर चिरकालमारभ्य चेतश्चोराश्चित्कार्कषका मनोहरा इति यावत् । अभिनव-विचारैककस्मिकभयकम्पानुत्तरणादिप्रत्यप्रयौवनविकारैरेकगुरवोऽन्तन्तभूयिष्ठा मृगदृशा तरुणीना सम्बन्धिन इमे पूर्वोपवर्णिता विलासव्यापारा शृङ्गारचेष्टा-विशेषा किमप्यनिर्वाच्यतया विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । “ विपराम्या-जः ” इत्यामनेपदम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १९ ॥

यौवनश्रीके अपूर्व परिमलप्राय, प्रचण्ड रतिसंवधी सामर्थ्येक-प्रारंभ, मन्मथको विजय देनेमें प्रतिभू (जामिन), चिरकालसे-चित्तके चोर, आकास्मिक भयकम्पादि नूतन यौवनविकारोसे युक्त ऐसे-ये तरुण स्त्रियोंके विलास (शृङ्गारचेष्टा) उत्कर्षतासेही वर्तते हैं ॥ १९ ॥

प्रणयमधुराः प्रेमोदारा रसाश्रयतां गताः ।

भणितिमधुरा मुग्धप्रायाः प्रकांशतसंमदाः ॥

प्रकृतिसुभगा विस्रंभार्द्रा स्मरोदयदायिनो ।

रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥२०॥

१ प्रेमोदारा इति पाठान्तरम् । २ रसादल्पा तथा इति पाठान्तरम् । ३ भणिति-इति पाठान्तरम् । ४ विश्रंभार्द्रा इति पाठान्तरम् ।

प्रणयेति ॥ “ विस्रभे परमा काष्ठामारूढे दर्शनादिभिः । येनातरग
 द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इत्युक्तलक्षण स्नेहः प्रणयशब्देन प्रितक्षि-
 तस्तेन प्रणयेन मधुरा सन्तापहराः । “ शीतलीक्रियते तापो येन तन्मपुर
 स्मृतम् । ” इति लक्षणात् । प्रेम्णानुरागविशेषेणोदारा रम्या मनोहरा इति
 यावत् । रसाश्रयता शृङ्गारस्पर्शत्वात् गताः । शृङ्गाररसप्रसरोद्गमिता इत्यर्थः ।
 फणित्या सदर्भविशेषेण मधुरा माधुर्यगुणयुक्ता । अमृतप्राया इत्यर्थः ।
 सुगन्धप्रायाः सौकुमार्यभारिता श्रुतिरजका इत्यर्थः । प्रकाशितोऽभिज्यजितः
 समदः ममोगोत्सुक्य धैर्ये तथोक्ता । प्रकृतिमुभगा रामारुचिरा तिम-
 भार्द्रा विश्रामपारिप्लुता अत एव स्मरोदगदायिनो जितेन्द्रियस्यापि मन्मथो-
 द्रेकावहाः मृगादृशां सवन्धिन स्त्रीगलापा नर्माक्तग इति यावत् । किमपि
 हरन्ति । यद्वा रहमि स्त्रीगलापा इत्यन्वयः । किमपि हरन्ति । यद्वा आनि-
 र्वाच्यतया मनोहरा भवतीत्यर्थः अत्र श्लोकद्वयेऽपि समर्थसहित्वात् । शृङ्गारस्य
 पाठममयेऽप्याप्तमानत्वादन्तर्गमिः स्फुरणेन । “ द्राक्षापाकः स कथितो
 बहिरतः स्फुरद्रम । ” इति लक्षणात् । तथा श्रेयप्रमादादगो ददृशाचार्यो-
 क्ता दश प्राणाश्च प्रायेणात्र सन्ति निपुणीकृतेया इति मन्त्रेण । प्राणगणेऽस्मिन्
 प्रायशो नायका अनुकृत्या दक्षिणाश्चानुभवया । “ ए तावतोऽनुकृत्य स्थान-
 ल्योऽनेकत्र दक्षिण । ” इति लक्षणात् । हरिणी जन्म ॥ २० ॥

मुशीलनामे मीठे, प्रेमरमकी पूर्णतासि द्दिले, स्वर्गसं सुखदाई,
 मुननेमै मुंदर, आनन्द प्रकाश करनेवाले, सहजही मुडोल, विश्वागके
 योग्य अर्यात् कामदेवके उदय करनेवाले प्रेमे एकान्तमे श्रियाके
 स्वच्छन्द मुपायण मनको हरण करलेते हैं ॥ २० ॥

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां ।

आयासु तन्वी विचचारकाचिन ॥

स्तनोत्तरीयेण कगेद्धतेन ।

निवारयन्ती शशिनो मयुष्वान् ॥ २१ ॥

अथ समोगविप्रलभभेदविभिन्नयोः शृंगारयोर्मध्ये समोगशृंगार सप्रपञ्चमु-
त्तरत्र वर्णयिष्यन्नादी विप्रलभशृंगारमेकेनाह—विश्रम्येति ॥ काचित्तन्वी कृशागी
वनद्रुमाणा छायासु चन्द्रातपरहिताधःप्रदेशेषु विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनः श्रमम-
पनीय । वीप्साया द्विर्भाव । ‘छाया त्वनातपे काती’ इति विश्वः । विच-
चार सचचार । केलिवनसचारस्य विरहिजनविनोदोपायत्वादिति भावः ।
कथभूता सती करोद्धतेन हस्तोत्क्षिप्तेन स्तनोत्तरीयेण कुचकुभाच्छादनपटा-
चलेन शशिनश्चन्द्रस्य मयूखान् किरणान् आतपानिति यावत् । निवारयन्ती
निराकुर्वती ग्रीष्मोष्मणो व्यजनेनेवेति भावः । चन्द्रकिरणाना विरहिणी-
जनमतापकरत्वात्तन्निवारणोक्तिः । एतेन दशात्रस्थापक्षे षष्ठी मन्मथावस्था
तथा च चतुर्थी जागरात्रस्था । तथोत्तरीयेण शशिमयूखानामनिवारणीयत्ववि-
वैकामावाञ्छितविभ्रमप्रतीतेः । कामशास्त्रोक्तद्वादशावस्थापक्षे दशमी उन्मादा-
वस्था सूच्यते । तन्वीत्यनेन कार्यावस्था च कथिता । तदुक्तम् । “दृड्मन-
सङ्गसकल्यो जागरः कृशतारति ॥ ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छाताइत्यनगदशा दश ॥”
इति । कामशास्त्रोक्तास्तु । “ चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सकल्योऽथ प्रलापिता ।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जाल्यागोऽथ मञ्जरः ॥ उन्मादो मूर्च्छन चैव मरणः
चरम विदुः ॥ ” इति । इयं च विरहोत्कटिता । “ चिरयत्याधिकं कान्ति
विरहोत्कटितोन्मना । ” इति लक्षणात् । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

वनके वृक्षोंकी छायामें विश्राम लेती २ कोई एक स्त्री हाथसे
अपने स्तनोंके आँचलोंको उठायें चंद्रमाकी किरणोंको रोकती हुई
जाती है । यहां कृष्णाभिसारिका नायिका जानो ॥ २१ ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा ।

दृष्ट्वा परिष्वङ्गसुखकलाला ॥

आलिङ्गितायां पुनरायताक्षया- ।

माशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २२ ॥

अथ सम्भोगवृद्धारः स च ब्राह्मभ्यन्तरभेदेन द्विविधः । वात्स्यायने-
नाप्यस्य द्विविधस्यापि प्रकारातरेण द्विविधत्वमुक्तम् । “ ब्राह्मभ्यन्तरं
चेति सुरत द्विविध स्मृतम् । तत्राद्य चुम्बनाच्छेपनखदन्तक्षतादिकम् ।
द्वितीय सुरत माक्षान्नानाकरणकृत्पितम् ॥ ” इति । तत्र प्रथमा-
लिंगरूप सोपस्कारमाह ब्राह्मभ्याम्—अदर्शन इति ॥ अत्र यत्तच्छब्दा-
व्याहारेणान्वयः कार्यः । अदर्शने प्रियतमविषयकदर्शनाभावे सति । क्वचि-
त्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्प्रमास इष्यते । यथा अदर्शनेनभाषणमभाषणमनुच्चार-
णमित्याद्याभियुक्तोक्ते । दर्शनमात्र एव कामोऽभिप्रायो यस्याः सा तथोक्ता
त्तावन्मात्राभिलाषिणीत्यर्थः । ततो दृष्ट्वा प्रियतममिति शेषः । परिष्णागुखे
आलिंगनजनितमुखे एक मुख्य यथा तथा लोच्य सतृष्णा । “ लोचश्चल-
सतृष्णयोः ” इत्यमरः । या आयताक्षीति शेषः । तस्यामागताश्च यो कर्णांत-
विश्रान्तलोचनाया प्रियतमाया सपरिष्णक्ताया सत्या निप्रहयो शरीरयोः ।
“ शरीर वर्ष्म विश्रहः ” इत्यमरः । अभेदमेक्यमात्रास्मिन् तादृग्गाढालि-
गनसुखमनुभवितुमभिलाषाम्महे इत्यर्थः । तद्यथा । “ प्रियया रिपया गप-
रिपक्ता न वाप्य किंचन वेद नांतरमेव वाय पुरयः ” उवाचिषुत । प्रिय-
तमगाढालिगनपरिष्णगे विगच्छितवेद्यांतरत्वेन ब्रह्मानन्दगत्रयत्वाभियुक्ताविशोप-
नमवाचयविद्यालिंगनाशमन युक्तसंवेदि भावः । तदुक्तं रत्नसंग्रहे ।
“ तस्मात्स्य परतरभेदेनमग्नानन्दोपम मटव्री. का वा निदति सदममन्य-
कलात्रैचिध्यमूढो जनः । ” इति । अन्यत्राप्युक्तम् । “ प्रीटाळिगननु-
वनन्निष्टस्य प्रच्छलेवेद्यातम् । इति । वृत्त पूर्वस्य ॥ २२ ॥

जवनक हम श्रीको नहीं देखते नवनक तो देखनेदीकी इच्छा
रहती है, देखते हैं तब उसमें आलिंगनरमका सुख चाहते हैं और
लिपटनेपर यह अभिलाषा मयने है कि, यह मृगनवनी हमारे
शरीरमें विलग न हो ॥ २२ ॥

मालती शिरसि जृम्भणं मुखं ।

चंदनं वष्टुपि कुंकुमाविलम् ॥

वक्षसि प्रियतमा मदालसा ।

स्वर्ग एष परिशिष्ट आगमः ॥ २३ ॥

एष परमानन्दानुसधायकत्वेन परिष्वगस्यापवर्गरूपत्वमुक्त्वा सप्रति
स्वर्गरूपत्वमाह—मालतीति ॥ गिरसि मालती जातिकुसुममालिकेत्यर्थः ।
“ सुमना मालती जाति ” “ पुष्पे जातिप्रभृतयः ” इत्युभयत्राप्यमरः ।
“ पुष्पमूलेषु बहुलम् ” इति लुक् । मुखे जृभण मदनमदजनितजृमश्च ।
“ जृमस्तु त्रिषु जृभणम् ” इत्यमरः । यद्वा सभोगीत्सुक्यसूचकरागविला-
सस्फूर्तिश्च । वपुषि कुकुमाविल काश्मीरजमिश्रित घुसृणरसमसृणित वा ।
चन्दन पाटीरपङ्क च । वक्षसि मदालसा मदेन मन्थरा प्रियतमा गाढालि-
गितमत्तकाशिनी चेत्येषोऽय समुदाय स्वर्ग स्वर्गशब्दवाच्यः आगम एत-
द्रागतिरिक्तस्वर्गाभिधायकशास्त्र तु परिशिष्टः सारानभिज्ञत्वादमुख्यः स्वर्गपद-
वाच्यमुख्यार्थबोधशून्य इत्यर्थः । अन्यर्थतत्परत्वेनैव वदेदिति भावः ।
स्वर्गसमानर्गोऽयप्रदोऽयमेवेति परमार्थः । रथोद्धतावृत्तम् । “ रान्नराविह
रथोद्धता लगी ” इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

शीघ्र खिलनेवाली मालतीकी कलियोंकी माला माथेमे पहिने
हों, केशरयुक्त चन्दन अंगमें लगाये हों और सुन्दर प्यारी स्त्रियोंको
आतीसे लिपटाये हों तो यह जानो कि, शेष स्वर्गका भोग यहाँ
प्राप्त हुआ है ॥ २३ ॥

प्राङ्गामोति मनांगनागतरसं जाताभिलाषं ततः ।

सत्रीडं तदनु श्रुथोद्यममथ प्रध्वस्तधैर्यं पुनः ॥

प्रेमार्द्रं स्पृहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगलभं ततो ।

निःसंगांगविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ २४ ॥

१ मनोरर इति पाठातरम् । २ आगत इति पाठातरम् । ३ मनागमानितशुण इति
पाठातरम् । ४ श्रुथोद्यममुप्रत्यस्त० इति पाठातरम् । ५ प्रेमार्द्रं स्पृ० इति पाठातरम् ।
६ प्रगल्भा इति पाठातरम् । ७ निःसंगांगविकर्षणादिक इति पाठातरम् ।

अथाभ्यन्तरसभोग वर्णयितुमुपक्रमते—प्रागिति ॥ प्राक्प्रारम्भे मनागत्य मा
मेति मास्तु मास्त्विति निषेधवचनेन अनागतोऽनुत्तन्नो रसोऽनुरागविशेषो
यस्मिन् तत् । मौग्ध्यादिति भावः । ततो निषेधानन्तर जातोऽङ्गारतोऽभि-
लाषो वाञ्छा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तदन्वभिलाषानन्तरम् । “ अनुर्लक्षणे ”
इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । नीर्वाविससनादिषु मन्दोपमनभाषो व्रीडा
तया सह सन्नैडम् । “ तेन सहेति तुल्यभोगे ” इति बहुव्रीहिः । “ वेप-
सर्जनस्य ” इति सहभावस्य सत्त्वम् । अथ व्रीडानन्तर भयोसम निराकरणे
शिथिलप्रयत्नम् । पुनरुद्यमनाभाषानन्तरम् । पुनः शब्दोऽज्ञानन्तरार्थकः ।
प्रव्वस्त विगलित धैर्यं प्रातिलोम्यलक्षण यस्मिन् तत्तथोक्तम् । अंगीकृताभि-
मुख्यमित्यर्थः । ततः प्रेमार्द्रं प्रणगरसपरिप्लुत ततः स्पृहणीया अन्योपमभि-
लाषणया निर्भरा उद्वेलाश्च या रहःक्रीडा एकातफेलय । विगम्भितारा
इति यावत् । ताभिः प्रगम्भ प्रीड ततो निमङ्गेनाप्रतिान्धेन अगतिर्कर्मणेत
कुचाधवयवमर्दनेनाधिक सुरा परमानन्दो यस्मिन् तत्तथोक्तकुलम्बीगत सप्त-
सम्भोगः रम्य सुन्दरमन्यन्तमनोहरमिति यावत् । एतच्च प्रथममामगमपदोऽन
द्वष्टव्यमन्यथोक्तयप्रहारामम्भवादिति भावः । कुलशब्दोऽप्युत्तिसम्भोगस्यादित
आरभ्य प्रागन्त्यत्रटितत्वेनोक्तविलक्षणत्वादित्यादृशो द्वष्टव्यः । नापिक्ता त
मुग्धा नायकस्तुत्तमोऽनुकूल कामतन्त्रेषु निपुणोऽन्यथोक्ततमसम्भोगात्सम्भग-
दिति मन्तव्यम् । सम्भोगलक्षणमुक्त रत्नरश्मयः । “ अनुकूला निषेधे
यत्रान्योन्य मित्रमित्री ” दर्शनमर्थनादीनि म गम्भाग उदाहृत ॥” इति ।
अत्र मामेति यागारम्भमृत्विनेगनुमविर्जाताभिलाषामित्युक्तेन ग्नात्प्यगापिभाषेति
सन्नैडमित्यनेनोपश्लिष्टैः सञ्चारम्भयिर्वाशिश्रिष्टैःशेषैर्यथायथ मभिर्गुणासादि-
विशेषं कुञ्चर्वा इत्युक्तेनाम्बनविभाषेन प्रत्ययमानो रम्यमभिर्भाष कुञ्चि-
नि मङ्गाविरुद्धव्यविकृतुवमियमेत पम्बोपातिनाय प्राप्तेर्भाषेति (१२९)
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २१ ॥

पहिले तो नहीं नहीं करना यह मनोहर गुण उभयं है फिर आभि
छाया उत्पन्न होना और लज्जामें दर्शकको डील देना यथे उदका
प्रेमरसमेंही विशेष मगदने योग्य एकान्तमोडाका नादुर्ग विस्तार

करना, फिर निडर हो अङ्ग खँचनेका अधिक सुख लाभ करना
इससे निश्चय जानो कि, कुलस्त्रीकीही राति अच्छी होती है ॥२४॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां ।

मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ॥

उपरिसुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलाना- ।

मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं नानाकरणकल्पितमिति तत्र नानाकरणानि धनुकादिवन्धवि-
शेषास्तेषां मध्ये एक वन्धविशेष विवक्षुस्तदनुकूलमुपरिसुरतमाह—उरसीति ॥
उरसि निपतितानां पुरुषायितवन्धवशाद्भ्रमस्थलमधिष्ठितानामत एव स्रस्त-
धम्मिल्लकानां रतिरभसविश्लथकचप्रचयानाम् । “ धम्मिल्लः सयता-
कचा ” इत्यमर । मुकुलितनयनानां सुखपारवग्याहृज्जानुभावानुकरणाद्वा
निर्मलितलोचनानामपि तथापि किञ्चिदुन्मीलितानामोपन्मुकुलितलोचनानाम्,
अन्यथाऽर्नाच्चिन्यादिति भाव । अत एव उपरिसुरते य. खेद. श्रमस्तेन
स्विन्नानि स्वेदाद्ग्राणि गण्डस्थलानि यामा तानाम् । “ श्रम खेदो हि रत्या-
देर्जात. स्वेदादिभूमिकृत् । ” इति लक्षणात् । वधूनां प्रियतमानां सवधि-
अधरमधु अधरानृत भाग्यशालिनः पिबन्ति । पुम स्त्रीमुखस्य निजमुखसा-
मुख्यादङ्गशेनाधर चुषतीत्यर्थ । एतच्च पुण्यकृतामेव सभवति न त्वन्येषामत
एव भाग्यवन्त इत्युक्तम् । तथा ब्राह्मसुरतविशेषरूपमपि चुवनमारभ्याभ्य-
न्तरागतया कथितमित्यवगतव्यम् । पुरुषायितलक्षणमुक्तं रातिरहस्ये । “ स्वे-
च्छया श्रामीणि वल्लभे तथा योपिदाचरति पुरुषायितम् । ” इति । नायिकास्तु
प्रगल्भा । “ स्मरमदीकृतर्थाड प्रौढा नपूर्ग्यौवना । ” इति लक्षणात् ।
नायिका. कामतन्त्रकुशला अनुकूलाश्च । स्वभावोक्तिरलङ्कार । “ स्वभावो-
क्तिरनी चारु यथावद्वस्तुगर्णनम् । ” इति लक्षणात् । मालिनी
वृत्तम् ॥ २५ ॥

छातीपर लेटी हुई हैं और सुगंधित केश उनके बिखरे हुए हैं, आधे नेत्र मूंदे हुए हैं, कुछ कुछ हिल रही हैं, मैथुनके श्रमसे उनके गालोंपर पसीने झलक रहे हैं ऐसी स्त्रियोंके अधरमधुको भाग्यवान् ही पुरुष पान करते हैं ॥ २५ ॥

आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनुसंविदं भाति ॥

मिथुनैर्मिथोऽवधारितमवितथामिदमेव कामनिर्वहणम् २६

अथ ज्ञानपूर्वक एव सुरतानुभवः सार्थको न तन्न्य इत्याह—आमीलिते-
ति ॥ आमीलितनयनानां सुखमारवशाद्दस्मुक्कृतितनयनानां युतां यः सुरतरसः
सुरतास्वाद. सविदमनुज्ञातमनुसृत्य भाति । अयमेतादृश इति ज्ञानगोचरताया
प्रातिभातीत्यर्थः । इदमेव ज्ञानपूर्कसुरतानुभवप्रातिभानमेवातीत्यमव्यर्थं
सार्थकमित्यर्थः । कामस्य मन्मथस्य कामपुरुषार्थस्य वा निर्वाहणं प्रातिप्राप-
ननुजीवनमिति यावत् । न तन्न्यदाभासत्वादिति भावः । मिथुनै रस्त्री-
स्त्रीपुरुषैः । “ स्त्रीपुंसी मिथुन इदम् ” इत्यमरः । मिथोऽन्योन्यमाचारितं
निश्चितम् । अनुमीभानामेवार्थनिश्चयसमनादिति भावः । ज्ञानपूर्कसुरता-
नुभव एव ज्ञानपुरुषार्थ इति फलितार्थः । अत इत्यभूत्सुरतगोचरं कर्तव्यं न
तन्न्यादृश तस्य प्रेशमात्रकृत्वादिनि तात्पर्यम् । आर्यावृत्तमंद. ॥ २६ ॥

आलस्य भरे नेत्रवाली स्त्रियोंका काममे वृम होना गद्दी स्त्री
सुदृष्य दोनोंका परस्पर कामपूजन है ॥ २६ ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां ।

यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ॥

तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां ।

स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २७ ॥

वृद्धमिति सवन्ध । किं तु यौवनाधिकसुरतमेव न्याय्ये मर्यादागोचरं
चेत्यर्थः । तदुपरिवर्तनसुरतस्याभासत्वादिती भावः । तथा नितम्बिनीना
स्त्रीणा च तदनुचितम् । किं तदित्यत आह । स्तनपतनमवधिमर्यादा यस्य
तत्तयोक्त जीवित जीवन वा रत सुरत वा न कृतमिति यत् ब्रह्मणेति
शेषः । तदिति सवन्ध । स्त्रीणा तावत् स्तनपतनावधिक्रमेव जीवन कर्तव्य
सुरतमपि तदवधिकमेवान्यथा । “ तारुण्य पञ्चपञ्चाशदवधिपरतो वृद्धतामेति
नारी ’ इति कामशास्त्रोक्तेर्वृद्धाना सभोगानर्हत्वात् । “ त्यजेदत्यकुलोद्भूता
वृद्धर्त्री कन्यका त्यजेत् । ” इति निषेधस्मरणात् । “ आर्लिगन लम्बपयो-
ग्यगणा स्त्रीणा च दु ख त्रयेमेव भूमौ । ” इति लम्बस्तननितविनीसभोगस्य
दु खरूपात्वाच्चेति भावः । यथाह भावः । “ अयमतिजरठाः प्रज्ञामगुर्वी-
रद्युविलविप्रयोधरोपरुद्धा । सततममुमतामगम्यरूपा परिणतटिकारिकास्त-
टीविभर्ति ॥ ” इति । अत्र स्त्रीणा पुरुषाणा च यौवनकृतसुरतमेव रमणी-
यमिति तात्पर्यम् । पुष्पिताप्रावृत्तम् । “ अयुजि नयुगरेफतो यक्षारो युजि
च नर्जा जरगाश्च पुष्पिताप्रा । ” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

यह विधाताने पुरुषोंमें बड़ी अनुचित और उलटी बात
उत्पन्न की है कि, बुढापेमेंभी कामका विकार प्रगट होता है
ऐसाही स्त्रियोंकाभी नहीं किया कि, जबलों स्तन न गिरें तभीलों
जिये और कामचेष्टा रक्खें ॥ २७ ॥

एतत्कामफलं लोके यद्वयोरेकाचित्ता ॥

अन्यचित्तकृते कामे शवयोरिव संगमः ॥ २८ ॥

लोके स्त्रीपुरुषयोरैकाचित्ता एव कामफलमित्याह—एतदिति ॥ लोके यत्
शृंगो. स्त्रीपुरुषयोरैकाचित्ता एकाचित्तत्वमेतदेव कामस्य फलमस्ति । अन्य-
म्बिन् पुरं अन्वग्य योपिति यच्चिन् तेन कृते कामे नति शवयाः मृतयोः
संगम एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

स्त्री और पुरुषके सभोगमें एकाचित्त हो जाना कामदेवका
यही मुख्य फल है । यदि काममें दोनोंका चित्त और ठौर रहा
तो मृतयोंकासा संगम होता है ॥ २८ ॥

राजंस्तृष्णांबुराशेर्न हि जगति गतः कश्चिदेवाव-
 सानं । को वार्थोऽर्थैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते
 यौवने सानुरागे ॥ गच्छामः सन्न तावद्विकसित-
 कुमुदेदीवरालोकिनिनामाक्रम्याक्रम्य रूपं झटिति
 न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥ २९ ॥

हे महाराज ! इस तृष्णारूपी समुद्रके कोई पार न गया और जब हमारी अनुरागभरी युवा अवस्था देहहीमें जीर्ण हो गई तब अधिक द्रव्यही प्राप्त करके हमको क्या करना है तो शीघ्रही अपने घर चले जाय ऐसा न हो कि विकसित कुमुद और कमल ऐसे नेत्रवाली हमारी प्यारियोंका रूप वृद्धावस्था घुला २ विगाड न डाले, यहा कुमुद रात्रिविकासी और कमल दिनविकासीसे अभिप्राय है इससे यह सूचना होती है कि, वे रातदिन हमारा मार्ग देखती होंगी ॥ २९ ॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु- ।

मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताशाधिपस्य ॥

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधरूपपृदापप्रबन्धं ।

लोकेऽस्मिन्नह्यनर्थव्रजकुलभवनं यौवनादन्यदस्ति ३०

अथान्धानधर्मवृत्तमाह—रागस्येति ॥ रागस्य मान्मर्ष्येकमगारं मुन्यायत-
जमनुरार्गमभ्यानमिति वा । तथा नरकशतेषु निरयत्तरपरामु यानि महादुःखानि
शीघ्रयातनाभेण प्राप्तिंश्च प्राप्तिबाधनम् । जगभ्यागमनादिदृग्कर्म्मप्रवर्तक-
त्वादिनि भाव । मोहस्य ह्यतगशक्तिरूपस्य जन्मोत्पत्तिबीजं जन्मकारणम् ।
“ हेतुर्ता कारण बीजम् ” इत्यमर । ज्ञानताशाधिपस्य प्रबोधचन्द्रस्य
जलधरपटलमन्धकन्दम् । ज्ञानप्रकाशप्रतिबन्धकमित्यर्थ । कन्दर्पस्य शामदे-
परप्र एक मित्रं पुण्यद्वेषुस्तद्वेद्रेकमित्यर्थ । प्रकटितं प्रवृद्धो विविधो नाना-
विध स्पष्ट प्रकाशश्च दोषप्रबन्ध पातकनवन्धो यस्य तत्तथोक्तं यद्यौवन-
मिति शेषः । अतोऽस्मिन् लोके तस्माद्यौवनादन्यादितरत् जनर्थानामुक्त-
दिधान्तां व्रजत् समूहस्य कुलभवनमुत्पत्तिनिर्केतन नास्ति हि । इदमेवा-
ल्पानधर्ममित्यर्थ । तदुक्तम् । “ यौवनं गत्यस्यपत्तिं प्रभुत्वमविवेकिता ।
एषांशान्मर्ष्येकमिन्द्रियं मित्रं प्रप्र चतुष्टयम् ॥ ” वृत्त पूर्ववत् ॥ ३० ॥

अनुरागका घर, सैकड़ो नरकोके दुःख प्राप्त होनेका हेतु, मोहकी उत्पत्तिका बीज, ज्ञानरूपी चंद्रमाके ढाकनेका मेघ, काम-देवका एकही मित्र, अनेक दोषोंका प्रगट करनेवाला और वैराग्य और नीतिका हरण करनेवाला इस लोकमें युवा अवस्थाके व्यक्ति-रिक्त भिन्न दूसरा कोई अनर्थ नहीं है ॥ ३० ॥

शृङ्गारद्रुमनरिदे प्रसृमरक्रीडारसस्रोतासि ।

प्रद्युम्नाप्रियबान्धवे चतुरवाङ्मुक्ताफलोदन्वाति ॥

तन्वीनेत्रचकोरपार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ ।

धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ३१

इत्यभूते यौवने कश्चि देव निर्विक्रिय इत्याह—शृंगारेति ॥ शृंगारः सम्भोगविप्रलम्बरूपशृंगाररस एव द्रुमो वृक्षस्तस्य नीगदे अम्बुगते अजुरितत्पक्वन्दलितत्वपल्लवितत्त्वमुष्णितत्त्वस्वानस्याभि परिपोषानह इत्यर्थः । प्रसृमरो व्यापनशीलो यः क्रीडारस मन्मथकेलिरमस्वस्य मौतगि प्राप्ते आविर्भेदेन प्रवर्तक इत्यर्थः । अथवा प्रसृमरक्रीडानी रसस्रोताभि रसप्रवाहे यथेच्छावि-हाराश्रित इत्यर्थः । प्रसृमरेत्यत्र “सुवम्बद स्मरच्” । प्रसृमरण फन्द-र्पस्य प्रियबान्धवे आमबन्धो ऽ स्वार्थेऽणप्रत्ययः । “प्रसृमो मीनकतनः । फन्दर्पो दर्पकोऽनगः” इत्यमरः । चतुरवाचो निष्पणवास्यान्येऽ मुक्ताफ-लानि मौक्तिकमण्यस्येऽपामुदन्वाति समुद्रं सममगटाप्योत्पत्तिनिकेतनभूत इत्यर्थः । “उदन्वानुदवो च” इति निषान्तात्मातुः । समुद्रस्य मुक्ता-करत्वमुक्त रत्नशब्दे । “करीश्रुजीमूतसगह्यायमत्प्यादिशु स्वर्णोऽणुगानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि व्यंक्तं तेषु तु शुक्लमुद्रमम मूलं ॥” इति । तन्वीनेत्रचक्रोन्मीनाः नेत्राण्येव चक्रोराश्चद्रिकापार्ष्णिप्रादिधापान्धवा पार्ष्णि-विर्ण इर्गचन्द्रे तद्द्रष्टुमरु इत्यर्थः । पर्वणि मव प एत इति । ३१ । “विद्युजिष्णौ चन्द्रमणि” इत्यमरः । सौभाग्यलक्ष्मी मोक्षयन्प्रदी

निधी निधाने कदाचिदपि स्वावस्थानन्ददशायां सौदर्यलक्ष्मोर्न क्षीयते
इत्यर्थः । नवयौवने नूतनवयसि प्राप्ते सति कोऽपि धन्यः कश्चिदेव सुकृती
विक्रिया मन्मथविकार न कलयति न प्राप्नोति । ईदृशस्तु विरल इति भावः ।
श्लोकद्वयेऽपि निरवयवरूपकालकारः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३१ ॥

शृङ्गाररूपी वृक्षोका सीचनेहारा मेघ, विस्तारित क्रीडारसका
सोता, कामदेवका प्यारा भ्राता, चतुरतारूपी मोतिर्योका समुद्र,
स्त्रियोके नेत्ररूपी चकोरका पूर्ण चन्द्र और सौभाग्यलक्ष्मीका एक
पात्र ऐसी युवा अवस्था पाकर जो पुरुष विकारको नहीं प्राप्त होता
सो धन्य है ॥ ३१ ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे कुन्तृपतिभवनद्वारसेवाकलंक- ।

व्यासंगव्यस्तर्धैर्यं कथममलधियो मानसं संविदधुः ॥

यद्येताः प्रोद्यद्दिदुद्युतिसिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः ।

प्रेखत्कांचीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभाजस्तूरुण्यः ३२

यदुक्त यौवनस्थानर्थमूलत्वं तत् कामिनीपरित्यागेऽत्यन्तदुरापास्तमित्या-
शक्य तासामपरित्याज्यता त्रिभिर्वणयति—ससार इति ॥ अमलधियो निर्म-
लमतयो महातः मानस निज मन असारे नि.सारे अस्मिन् परिवर्तमाने।
ससारे कलत्रादिपोषणव्यासङ्गरूपे कुन्तृपतिभवनद्वारस्य कुत्सितराजमन्दिरस्य
प्रतीहारस्य सेवा अनुवर्तनमेव कलकोऽपवादस्तत्र यो व्यासङ्गोऽत्यासक्तिस्तेन
व्यस्त धैर्यं धीरत्वं यस्य तत्तथोक्तम् । ईदृक्कष्टकर्मासक्तिमलिनमित्यर्थः । कथं
साविदधुः कुर्युः न कथञ्चिदपीत्यर्थः । किं न स्याच्चेदित्यत आह । प्रोद्यन्नु-
दिततरो य इदुस्तस्य द्युतिरिव द्युतिर्येषा तानि चन्द्रवन्नलानि माजिष्ठानि वा ।
उद्यद्विशेषणसामर्थ्यात् तानि सिचयान्यशुकानि विभ्रतीति तथोक्ता । अम्भोजे
इदं नेत्रे यासां ता पद्मपलाशविशाललोचना इत्यर्थः । प्रेखत्काञ्च. कृष्ण-
द्रशना एव कलापा भूषणानि यासां ता । यद्वा काञ्चो भूषणानि यासा

१ मेशादलद० इति पाठांतरम् । २ निचय इति पाठांतरम् ।

३ भागास्त० इति पाठांतरम् ।

त्ताः । “ कलापो भूषणे वर्हे ” इत्यमरः । स्तनभरेण कुचकुम्भगीरवेण
 विनमन्ति अवनतानि मध्यान्ववल्ग्वानि भजन्तीति तथोक्ताः । पीवरकुचाः
 कुशोदर्यश्चेत्यर्थः । एतेन सौंदर्यातिशय उक्तः । एताः प्रसिद्धास्तरुण्यो युव-
 तयो न स्युर्यदि न भवेपुर्यदि तर्हि कथं सविदध्युरिति सम्बन्धः । धातः
 त्रिशिष्टतरुणीनां विद्यमानत्वादेव सुधियोऽप्येवभूता भवन्तीत्यर्थः । तस्मा-
 त्तरुण्यो दुष्पांगहरा इति भावः । तदुक्तम् । “ असाधानिह समारे दुर्योरे
 ममरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का वा स्यात्परिकल्पना ॥ ” इति ।
 अत्रोत्तरवाक्यार्थस्तु पूर्वात्कार्थममर्थकहेतुत्वात्काव्यविद्भिर्भेदः । मग्नरा
 इत्तम् ॥ ३२ ॥

उदित चन्द्रमार्कासी कातिधारी, कमलनेत्रवाली, झुलती हुई
 कम्बुनीकी लरियोंवाली और स्तनभारसे झुकी कटिवाली युवती
 स्त्री यदि न हो अर्थात् इनसे स्नेह न होय तो इस असारसंसारमें
 निर्मल बुद्धिवाले मनुष्य खोटे राजोंके द्वारकी सेवा नानाभांतिसे
 कलंकसे अधीरचित्त होकर क्यों करे ॥ ३२ ॥

सिद्धाध्यामितकन्दरे हृत्पुष्पस्कन्धावरुणद्रुमे ।

गङ्गाधोताशिलानले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ॥

कः कुर्यान्न शिरःप्रणाममल्लिनं म्लानं मनस्वी जनां ।

यद्विन्नस्नकुलङ्गशावनयना न स्युः स्मराम्ब्रं स्त्रियः ३३

सम्बन्धिनि स्थाने प्रदेशे स्थिते सति को वा मनस्वी सुमेधा· चीरो जन ।
 प्रशमाया विनि । शिरो निजोत्तमांग प्रणामेन कुनृपतिपादवन्दनेन मलिन
 कलकितमत एव म्लानमुत्कर्षहीन कुर्वीत । मलिन मानमिति पाठे मान
 निजाभिमान कर्म शिर प्रणामेन निजोत्तमांगविनमनेन मलिन प्रति-
 ष्टाहीन कुर्वीत । न कोऽपीत्यर्थः । कुत' यद्यस्मात्कारणात् विव्रस्त-
 कुरगजावनप्रना. पद्मिनीजातिस्वाच्चकितबालहरिणेश्चगाः । अत एव स्मरार्थं
 महावीरस्य जगद्विजयसाधनभूतत्राण इत्यर्थः ।। लिंगवचनव्यत्ययो नित्यनपु-
 सकृत्वेन जात्यभिप्रायेण वा । वेदाः प्रमाण तन्त्रव' पटस्य समवायिकारण-
 मित्यादिवदृष्टव्य इत्युक्तम् । प्राक् स्त्रियो न स्युश्चेत् । अतः अमोचमदनशस्त्र-
 भूतस्त्रीणामप्रारित्यज्यातया विद्यमानत्वादेव मनस्विनामपीदृग्द्रवस्थापत्तिरिति
 भाव । वृत्तमुक्तम् ॥ ३३ ॥

सिद्ध लोग जिस कंदगमे बैठे हैं और महादेवजीका बैल
 जहा वृक्षोंमें कंधा रगडता फिरता है और गंगाजलसे जहांके
 पापाण धोये जाते हैं ऐसा हिमालयका स्थान कल्याणदायक
 छोडकर कौन मनुष्य स्त्रीपुरुषलोगोंके समीप जाकर माथा झुकाय
 प्रणाम कर अपने मानको मलीन करता । यदि भीतियुक्त हरि-
 गजाशकनयना कामास्त्रस्वरूप कामिनी वरमें न होती ॥ ३३ ॥

संसार तत्र पर्यंतपदवी न दवीयसी ॥

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि ते मद्विरेक्षणाः ॥ ३४ ॥

ननारति ॥ हे नसार, तत्र पर्यंतपदवी अवमानसीमा न दवीयसी न
 उद्विष्टा भवति न दूरतरेति यावन् । किं तु नेदीयस्येवेत्यर्थः । दूरशब्दादा-
 यस्तुनि " उगितश्च " इति षष् । " स्थूलदूर० " इत्यादिना पूर्वयणा-
 दिप्रश्लेष । कुतरते तत्र अन्तरा मध्ये दुस्तरा महानद्य इव तारितुमशक्याः ।
 ' इन्दु० ' इत्यादिना ख-प्रत्ययः । मद्विरेक्षणा. स्त्रियं न स्युर्यदि
 न नभाविनाधेत् न दवीयसीति नवन्व । सभावितत्वादेव दवीयसीत्यर्थः ।

ताः । “ कलापो भूषणे वर्हे ” इत्यमरः । स्तनभरेण कुनकुम्भगीरवेण
 दिनमन्ति अवनतानि मध्यान्वक्लमानि भजन्तीति तथोक्ताः । परिवरकुनाः
 कुशोद्वयश्चेत्यर्थः । एतेन सौदर्भतिशय उक्तः । एताः पक्षिजास्तरुणो सुत-
 लयो न स्युर्यदि न भवेत्पुर्यदि तर्हि कथं सतिद-पुरिति सम्पन्नाः । अतः
 विधिप्रतस्फांनि विद्यमानादेन सुभियोऽप्येवभूता भवन्तीत्यर्थः । तस्या-
 त्तन्मये दृष्योस्तरु इति भावः । तदुक्तम् । “ अमाभातिह मभारे दुर्गरे
 मन्मध्वजे । कुते न कामिनीमूरे ता ता स्यात्परिकल्पना ॥ ” इति ।
 कन्वेत्तन्मन्मध्वजे इति तात्पर्यमर्थमर्थमतेऽपराधकालात्प्रियेभ्यः । मन्मध-
 वम् ॥ २२ ॥

उदित चन्द्रमाहीसी काविधारी, कमलनेत्राङ्गी, गुलती सुई
 मन्मध्वीकी लरियोवाली और स्तनभारसे झुकी कटिवाली सुती
 श्री यदि न ही यथाव इतये सेत न हीय तो इस अभागसंगामे
 निर्दम बुद्धिवाले मन्मध्व गोरे मन्मध्वे दारही सेता नानामातिके
 न संममे श्रीमन्मध्वे ही कर क्या कर ॥ २२ ॥

मिच्छाध्यामिनकन्द्रे दारप्रमकन्धानसंगदुमे ।

भङ्गाभानाश्लानले दिमन्तः स्थानं स्थितं श्रेयसि ॥

कः कुर्यात्त शिष्टप्रणाममन्त्रितं मन्त्रितं मनमूर्त्ता जना ।

यद्विप्रसन्नाङ्गद्वारावनयना न समुः समान्त्रं स्थितः २३

सम्बन्धिनो स्थाने प्रदेशे स्थिते सति को वा मनस्वी सुमेधा. वीरो जनः ।
 प्रशमाया विनि । शिरो निजोत्तमंग प्रणामेन कुनृपतिपादवन्दनेन मलिन
 कलकितमत एव म्लानमुत्कर्षहीन कुर्वीत । मलिन मानमिति पाठे मान
 निजाभिमान कर्म शिर प्रणामेन निजोत्तमागविनमनेन मलिन प्रति-
 ष्ठाहीन कुर्वीत । न कोऽपीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्कारणात् विव्रस्त-
 क्षुरगशावनयनाः पद्मिनीजातित्वाच्चकित्वाहहरिणेश्चगाः । अत एव स्मरत्र
 महावीरस्य जगद्विजयसाधनभूतवाण इत्यर्थः ।। लिंगवचनव्यत्ययो नित्यनपु-
 त्तत्वेन जात्यभिप्रायेण वा । वेदा प्रमाण तन्त्रव' पटस्य समवायिकारण-
 मित्यादिवद्दृष्ट्य इत्युक्तम् । प्राक् स्त्रियो न स्युश्चेत् । अतः अमोचमदनशस्त्र-
 भूतस्त्रीणामपारित्यज्यात्तया विद्यमानत्वादेव मनस्विनामपट्टिद्वयस्थापत्तरीति
 भावः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३३ ॥

सिद्ध लोच जिस कंदर्गमे बैठे हैं और महादेवजीका बैल
 जहा वृक्षोंमें कंधा रगडता फिरता है और गंगाजलसे जहांके
 पापाण धोये जाते हैं ऐसा हिमालयका स्थान कल्याणदायक
 छोडकर कौन मनुष्य स्त्रीपुरुषलोगोंके समीप जाकर माथा झुकाय
 प्रणाम कर अपने मानको मलीन करता । यदि भीतियुक्त हरि-
 गशाशकनयना कामास्त्रस्वरूप कामिनी वरमें न होती ॥ ३३ ॥

संसार तत्र पर्यंतपदवी न दवीयसी ॥

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यादि ते मदिरक्षणाः ॥ ३४ ॥

सनांगति ॥ हे संसार, तत्र पर्यंतपदवी अवमानसीमा न दवीयसी न
 उच्छिष्टा भवति न दूरतरेति यावन् । किं तु नेदीयस्येवेत्यर्थः । दूरशब्दादा-
 यस्तुनि “ लगितश्च ” इति षोष् । “ स्थूलदूर० ” इत्यादिना पूर्वयणा-
 दिप्रत्यये । कुतस्ते तत्र अन्तरा मध्ये दुस्तरा महानच इव तरितुमशक्याः ।
 ‘ ह्रस्व० ’ इत्यादिना क्वप्रत्ययः । मदिरक्षणाः स्त्रिय न स्युर्यादि
 न नभाविताश्चेत् न दवीयसीति नन्वन्व । सभावितात्वादेव दवीयसीत्यर्थः ।

एतेन ससारपारगमनप्रतिवन्धिन्युत्थित्य इत्युक्तम् । तत्पारिणामे तु वेद-
संभव इति भावः । पूर्वभ्रमेऽप्यत्रापि च पूर्वतरभ्रमेकवत्कार्यमुत्पन्नम् ॥ २५ ॥

हे संसार ! तुझसे पार होना कुछ दुस्तर न था यदि अन्ते
नेत्रवाली कठिन स्त्रियां वीचमें बाधक न होती ॥ २५ ॥

दिश वनहरिणीभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां ।

कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ॥

शक्युवतिकपांलापांडुतांबूलवल्ली- ।

दलमरुणनसाग्रैः पादितं वा वध्रभ्यः ॥ २६ ॥

हे मनुष्यो ! तुम या तौ वनमृगियोंके लिये बांसके दंडके
समान छविवाले पत्थरके अग्रभागसे कटे हुए दर्भोंके ग्रास दो
अथवा उत्तम स्त्रियोंके लिये अरुण नखोंसे तोड़े हुए शकदेशीय-
युवतीके कपोलके समान किंचित् पांडुवर्णवाले तांबूल दो ॥३५॥

असाराः सर्वे ते विरतिविरसाः पापविषया ।

जुगुप्स्यन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ॥

तथाप्येतद्भूमौ न हि परहितात्पुण्यमधिकं ।

न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥३६॥

असारा इति ॥ ननु हे जनेति ते प्रसिद्धाः सर्वे पापहेतुत्वात्पापाः
विषया. शब्दादयः सक्चदनवनितादयो वा असारा अस्थिरा निःसारा
इति वा । “ सारो बले स्थिराशे च ” इत्यभिधानात् । तथा विरतौ पारि-
णातिममये विरमा अनर्थकरा इति वा । यद्वा सकलदोषास्पद रागद्वेषमोहा-
यशेषदोषा इति वा । “ आस्पद प्रतिष्ठायाम् ” इति निपातनात्सुडागम ।
लिगषचनव्यत्ययस्तु पूर्ववद्द्रव्यः । जुगुप्स्यता परित्यज्यताम् । परित्यागे
परमसुखलाभादिति भावः । तथा च वक्ष्यति । “ स्वयं त्यक्ता ह्येते शम-
सुखमननं विदधाति ” इति । “ गुपेर्नित्यम् ” इति सन्नतात्कर्माणि यकि
विधौ लोटि नट् । तथाप्युक्तप्रकारेण विषयाणां जुगुप्स्यत्वेऽप्येतद्भूमौ अस्या
भुवि परहितात्परोपकारकरणादधिकमतिरिक्तं पुण्यं न हि नास्ति खलु ।
“ श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं प्रथमकोटिभिः । परोपकारं पुण्याय पापाय
परपाटनम् ॥ ” इति वचनादिदमेवात्यतपुण्यमित्यर्थः । अथास्मिन् संसारे
च कुवलयदृशो उत्पन्नाक्षया । “ अन्यारादितरते ० ” इत्यादिना पचमी ।
अपरमन्वद्द्रव्यं वस्तु नास्ति । इयमेवात्यतमनोहरेत्यर्थः । अतः दोषदृष्ट्या
विषयान् परित्यज्य शमसुखानुभवतात्पर्येण वा स्थातव्यमन्यथा परहिताच-

१ एतैते इति पाठान्तरम् । २ विरसायासविषया इति पाठान्तरम् । ३ जुगुप्स्यता
इति पाठान्तरम् । ४ तथाप्यतस्त्वे प्रणिष्टिभियान्प्रतिवस्त्वदीयोऽनाप्येयं स्फुटि
हरये षोऽपि नदिमा इति पाठान्तरम् ।

रूपत्वेन संसारिकता वा वर्तितवान् । न तु पञ्चागरेजोत्ते भाव ।
द्विग्वरिणी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

यह सब भोगविषय असाध और वैराग्यमं गिरस करनेवाले हों
और इन्हें सब दोषोंका गृह समझकर यदि लोग निराभी कर्ष
तथापि हम यह ठीक निवेदन करते हैं कि इस संसारमं पगया
हित करनेसे अधिक दूसरा पुण्य नहीं और कमलनयनी स्त्रियोंमें
अधिक सुंदर वस्त्र नहीं ॥ ३६ ॥

मानसयमुत्सापे विनार्थकार्य- ।

सायाः समर्थादमिदं वदन्तु ॥

मन्या निनम्नाः किमु भूधराणा- ।

सुत समग्मर्गात्यासिर्नानाम् ॥ ३७ ॥

धिनुप्रत्ययः । नितम्बा, कटिप्रदेशा आश्रयणिया वा इदं वदन्तिवति
सम्बन्धः । यदि वैराग्य स्यात्ताहि गिरिनितम्बाः सेव्याः । अन्यथा
विलासिनीनितम्बा इति त्वदीयप्रभस्येदमुत्तरं न त्वन्यदस्तीति भावः ।
“ कटकोऽन्वी नितम्बोऽष्टे ” “ पश्चान्नितम्ब स्त्रीकथ्याः ” इति चोभय-
त्राप्यमरः । अत्र पूर्वार्धे एकवर्णस्य पुनःपुनरावृत्तेः वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कार-
भेदः । “ एकद्विप्रभृतीनां तु व्यञ्जनानां यथा भवेत् । पुनरुक्तिरस्ती नाम
वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥ ” इति लक्षणात् । अयं च नितम्बा इत्यत्र द्वयाना-
मपि नितम्बानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वगोचरेण एकनालालम्बिफलद्वयवदेक-
शब्दार्थद्वयप्रतीतेः केवलार्थप्रवणेन विजातीयनोत्तरवाक्यस्थेन श्लेषेण तिल-
तण्डुलवत्परस्परनैरपेक्ष्यान्मसृष्टि कञ्चिच्चमत्कारातिशयमावहतीति काव्यस्य
महानुत्कर्षः प्रतिपादित इति रहस्यम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ३७ ॥

हे पण्डितो ! मत्सरता त्याग और मर्यादासहित विचार कर
कहो कै तो पर्वतहीके नितम्ब सेवने योग्य हैं कि कामदेवकी
उमंगसे मुसुदाती विलासिनी स्त्रियोंके नितम्बही सेवने योग्य हैं ।
नितम्ब पर्वतके मध्यभाग और स्त्रियोंकी कटीके पश्चाद्भागको
कहते हैं ॥ ३७ ॥

संसारे स्वप्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां ।
तत्त्वज्ञानामृतांभःपुंवललितधियां यातु कालः कथंचित् ॥
नो चेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनघनजघनाभोगसंभोगिनीनां ।
स्थूलोपस्थस्थलीषुस्थागितकरतलरुपर्शल्लौघमानाम् ॥

सनार इति ॥ स्वप्नसार इव सारं यस्मिन् स निध्यानूत इत्यर्थः ।
“ नस्तमुपमाने ” इत्यादिना बहुव्रीहिः । तथा परिणामावस्थायां तरले
आरिषरे उन्माश्रित इत्यर्थः । ननारे नमृतां पण्डितानां परिज्ञानृगा द्वे गती
अवश्ये विद्यन्ते इति शेषः । के हे इत्यादिनायामाह । तत्त्वज्ञानमेव अमृ-

१ सनारेऽस्मिन्सारे इति पाठान्तरम् । २ हुम् इति पाठान्तरम् । ३ नदा इति
पाठान्तरम् । ४ स्तनघनजघना इति पाठान्तरम् । ५ लोरेऽङ्गनानाम् इति पाठान्तरम् ।

-रणत्वेन सासारिकतया वा वर्तितव्यम् । न तु प्रकारात्तरेणेति भावः ।
-शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

यह सब भोगविषय असार और वैराग्यमें विरस करनेवाले हों
और इन्हें सब दोषोंका गृह समझकर यदि लोग निदाभी करें
-तथापि हम यह ठीक निवेदन करते हैं कि इस संसारमें पगया
-हित करनेसे अधिक दूसरा पुण्य नहीं और कमलनयनी स्त्रियोंसे
-अधिक सुंदर वस्तु नहीं ॥ ३६ ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यकार्य- ।

भार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ॥

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणा- ।

धुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ ३७ ॥

मात्सर्यमिति ॥ आर्या पडिता मात्सर्यमस्या पक्षपातमिति - यावत् ।
-उत्सार्य निराकृत्य तस्य यथार्थरूथनप्रतिबधकत्वादिति भावः । कार्यं कर्तुं
योग्य विधेयमित्यर्थः । विचार्य ऊहापोहाभ्याम् । सम्भ्रगालोच्य तत मर्यादया
सन्मार्गानतिक्रमणेन महित यथा भवति तथा इदमेतत् वदन्तु कथयन्तु ।
किमिदमित्यत आह । वरतीति वरा । पचायच् । भुवो धरा भूधरास्तेषां
भूधराणां नितम्बा कटिप्रदेशा सेव्या. किमु । आश्रयणीया वा । उत
अथवा स्मरस्मेर स्मरोद्भूयिता मदनमदोत्कृष्टा इत्यर्थः । यद्वा स्मेरेण
मन्मथावेगेन हेतुना स्मेरा. सम्भोगीत्सुक्यसूचकमन्दास्मितसुन्दरवदनारावेदा
इत्यर्थः । “ भिन्न् ईपद्धमने ” इति श्रुताः “ नमिस्त्विति ० ” इत्यादिना
रप्रत्यय. । अथवा विषयमात्रविश्रातिविरहेण विशृङ्खलवृत्तित्वमदमन्दादिगुण-
विशिष्टकृताक्षरीक्षणानि स्मेरशब्दाविवक्षितानि । तदुक्त भावप्रकाशे ।
“ अपरिच्छिन्नविषय मदनमन्यर्माळितम् । स्मुरङ्गपक्षतायुक्त तस्मेरमिति
कथ्यते ॥ ” इति । तानि च स्मरप्रधानानि याना ता स्मरस्मेरगणा
विलासिनीना । वदन्तु नशीलाना तन्नीनाम् । “ वी कपटम ० ” इत्यादिना

धिनुष्प्रत्ययः । नितम्बा. काटिप्रदेशा आश्रयणीया वा इदं वदन्तिवति
सम्बन्ध । यदि वैराग्य स्यात्ताहि गिरिनितम्बाः सेव्याः । अन्यथा
विलासिनीनितम्बा इति त्वदीयप्रश्नस्येदमुत्तरं न त्वन्यदस्तीति भावः ।
“ कटकोऽर्त्वा नितम्बोऽडे. ” “ पश्चान्नितम्ब स्त्रीकथ्या. ” इति चोभय-
त्राप्यमर । अत्र पूर्वार्धे एकवर्णस्य पुनःपुनरावृत्ते वृत्त्यनुप्रास शब्दालङ्कार-
भेद । “ एकद्विप्रभृतीनां तु व्यञ्जनानां यथा भवेत् । पुनश्क्तिरसौ नाम
वृत्त्यनुप्रास इष्पते ॥ ” इति लक्षणात् । अयं च नितम्बा इत्यत्र द्वयाना-
मपि नितम्बानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वगोचरेण एकनालालम्बिफलद्वयवदेक-
शब्दादर्थद्वयप्रतीतिः. केवलार्थप्रवणेन विजातीयनोत्तरवाक्यस्थेन श्लेषेण तिल-
तण्डुलवत्परस्परनैरेपेक्ष्यात्मसृष्टिः काञ्चिच्चमत्कारातिशयमावहतीति काव्यस्य
महानुत्कर्षः प्रतिपादित इति रहस्यम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ३७ ॥

हे पण्डितो ! मत्सरता त्याग और मर्यादासहित विचार कर
कहो कै तो पर्वतहीके नितम्ब सेवने योग्य हैं कि कामदेवकी
उमंगसे मुसुकाती विलासिनी स्त्रियोंके नितम्बही सेवने योग्य हैं ।
नितम्ब पर्वतके मध्यभाग और स्त्रियोंकी कटीके पश्चाद्भागको
बहते हैं ॥ ३७ ॥

संसारे स्वप्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां ।
तत्त्वज्ञानामृताभिःपुंवललितधियां यातु कालः कथंचित् ॥
नो चेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनघनजघनाभोगसंभोगिनीनां ।
स्थूलोपस्थस्थलीषुस्थागितकरतलस्पर्शल्लौघमानाम् ॥

सनार इति ॥ म्प्रत्यय सार इव सारो यस्मिन् स मित्याभूत् इत्यर्थः ।
“ सतम्बुपमाने ” इत्यादिना बहुव्रीहिः । तथा पारिणामावस्थायां तरटे
आरिषे अन्ताश्चत इत्यर्थः । सनारे नमृतां पण्डितानां पारिणामावस्थायां द्वे गती
अवस्थे विद्यन्ते इति शेषः । के हे इत्यत्राकाश्यामाह । तत्त्वज्ञानमेव अमृ-

१ सनारेऽस्मिन्सारे इति पाठान्तरम् । २ इत इति पाठान्तरम् । ३ कदा इति
पाठान्तरम् । ४ रतनजघनभोग इति पाठान्तरम् । ५ लोकेऽन्तानाम् इति पाठान्तरम् ।

त्तामः अमृतप्रायजल तत्र प्लव इव ललिता रुचिरा । यद्वा तत्पञ्चानामृताभासि
 .प्लवः प्लवनम् । ऋडिेति यावत् । तत्र ललिता उल्लासवती धीर्येषा तत्त्वज्ञा-
 नोल्लसितबुद्धीना सतामित्यर्थः । कथाञ्चिदतिप्रयत्नेन कालः यातु गच्छतु अति-
 क्रामत्त्वित्यर्थः । “ कथमादि तथाभ्यन्तर्यत्तर्गौरवत्राढयोः । ” इत्यमरः ।
 -काल. कदाचिदित्यपि पाठ । इयमेकावस्था नो चोद्रेव न स्याच्चेत्तर्हि स्तन-
 योर्धनजघने त्रिपुलकटिपुरोभागे च । आभोगसभोगिनीना विस्तृतसम्भोगेच्छा-
 वतीनाम् । यद्वा स्तनयोर्धनजघनस्य निविडतरजघनस्य च य आभोगो विस्ता-
 रस्तत्र सम्भोगिनीना कुचमर्दननिधुवनरूपवाह्याभ्यन्तरसम्भोगाकांक्षिणीना-
 मित्यर्थः । एतेन समानुरागित्प्रमुक्तम् । अन्यथा आभासप्रसगात् । तदुक्तम् ।
 “ एकत्रैवानुरागश्चोत्तिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा । योषितो बहुसाक्तिश्च रसाभास-
 स्त्रिधा मत्तः ॥ ” इति । मुग्धागनाना सुन्दरस्त्रीणा नवयौवनाना वा ।
 “ उदयद्यौवना सुग्धा ” इति लक्षणात् । स्थूलोपस्यस्थलीषु वर्तुलोच्छूर्नमद-
 नसदनप्रदेशेषु । “ जानपद० ” इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । स्थगितमाच्छादित
 यत्करतल तस्य स्पर्शः सम्पर्क. स एव लीला तत्र उद्यम उद्योगो येषां तेषा
 .सताम् । कामिनीमोहनोपस्यस्पर्शसुखमनुभवता सतामित्यर्थः । काले यातु । इय
 चैकावस्था । इमे द्वे एवोत्तमे गती न त्वेतद्वयतिरिक्त गत्यतरमस्ताित्यर्थः ।
 -सर्वदा ज्ञानानिष्टया वा कामगोष्ठया वा पण्डितानां कालो यापयितव्य. ।
 न त्वन्यथेति भावः । स्थूलोपस्येत्यनेन आसां चित्रिणीजातित्व सूचितम् ।
 तदुक्त रतिरहस्ये । “ मदनसदनमस्या वर्तुलोच्छूर्नमतर्षुदु मदनजलाढ्य
 रोमाभिर्नातिसांद्रैः । प्रकृतिचमलदृष्टिर्वाह्यसम्भोगरक्ता रमयति मथुराव्य चि-
 त्रिणी चित्ररक्ता ॥ ” इति । एतज्जात्यनुकूलसुरतनियतयामोऽपि तत्रै-
 वोक्तः । “ व्रजाति रतिमुखार्थं चित्रिणीमप्रयामे भजाति दिनरजन्योर्हस्तिनीं
 च द्वितीये । रमयति च तृतीये अखिनीमार्द्रभावा रमयति रमणीयां पथिनीं
 तुर्ययामे ॥ ” इति । मत्तातरं तु द्वितीययाम इत्युक्तम् । “ घनकुचनग्न-
 भेदैर्मुष्टिवातैश्च मध्ये रतिनियतकरैश्च प्रातियुक्तैर्वचोभिः । अनृतनरकयाभि-
 स्तत्र थामे द्वितीये सुगुणसहितमनश्चित्रिणीं सलमेत ॥ ” इति ।
 अग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यह असार संसार जिसकी अंत अवस्था अति चंचल है उसमें पंडितोंके हेतु दोही सुलभ गति हैं एक तो तत्त्वज्ञानरूपी अमृत-रसमें स्नान करनेवाली जिनकी निर्मल बुद्धि है उनका काल अच्छा व्यतीत होता है अथवा सुंदर कामिनीके पुष्टस्तन और जघनसे भोगमें सुख पाई जो स्त्री उनके शरीरपर हाथ दिये लीलासे उद्योगमें जो तत्पर हैं उनका काल भलीमाँति व्यतीत होता है ॥ ३८ ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ॥

स्तनद्वये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ३९ ॥

आवासान् इति ॥ पापानि हस्त्यभीक्ष्णमिति पापहारि । “गाग वारि मनो-
हारि मुरारिचरणच्युतम् । त्रिपुरारिशरश्रुतीर पापहारि पुनातु माम् ॥ णपाप-
हारि दुरितारि तरगवारि दूरप्रमारि गिरिराजगुहाविहारि । झकारकारि हरिपा-
दरजोविहारि गाग पुनातु पारित शुभकारि वारि ॥ ” इत्यादिना समस्तपा-
पक्षयकर इत्यर्थ । “ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ” णिति । गागे गगासबन्धिनि ।
“तस्येदम् ” इत्यणप्रत्ययः । वारिणि आवास क्रियता स्नानपानादिना
वात्वाभ्यतरशुद्धिमपादनद्वारा स्वर्गापवर्गप्राप्त्यर्थं तत्र निवासो विधीयतामि-
त्यर्थः । तथा च श्रुति । “ सितासिते सरिते यत्र सगतं तत्राप्सुतासो
दिग्मुत्पतन्ति । ये वै तन्त्र १ विमृजन्ति धीरास्ते जनासोऽमृतत्वं भजन्ते ॥ ”
इति । स्मृतिश्च । “ गगा तुगतरीणिर्णा भवभयक्लेशापहा सर्वदा मर्त्या-
नामवगाहनात्सहृदपि स्वर्गेऽपि मस्थापिनी । ” इत्यादि । अथवा मनोहा-
रिणि अन्यतमनोहरे । पूर्ववृष्णिनि । कुत हारिणि मुक्ताहारवति । अत्र
मत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । तरुण्या नवयौवनाया स्तनद्वये आवासः परिशी-
लनतात्पर्यं क्रियताम् । तरुणास्तनाश्रयस्यैव निरतिशयसुखावहत्वादिति
भावः । अत्र तरुणात्प्रहण स्तनद्वयस्य पतनाभावेन पाटवातिशयद्योतनार्थम-
प्यामानप्रसंगान् । एतेन मणिहिरण्मयऋकणयोरिव स्तनद्वयहारयोरप्यन्यो-
परगमर्गापवर्गप्रज्ञापरिपोषावहत्वेन शिरीशस्तनद्वयस्याश्रयणयोग्यत्व सूचि-

तामित्यवगतव्यम् । यथाह श्रीहर्ष । “ तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहा-
रावलिरामणीयकम् । ” इति । अत्र पूर्वोत्तरवाङ्मयस्थयोरनुप्रासयमकयो-
शब्दालंकारयोः ससृष्टि स्पष्टा ॥ ३९ ॥

पाप हरनेवाला है जल जिसका ऐसी श्रीगंगाजीके तटपर बसे
अथवा युवा स्त्रीके उन स्तनोंके मध्यमें बसे जो मनको बशमें
कर लेते हैं और जिनपर हार पडा हुआ है ॥ ३९ ॥

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-

द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ॥

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां ।

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ४० ॥

अथ द्वाभ्या निगमयति—किमिति ॥ इहास्मिन्नर्थे बहुभिरपरिमितैर्युक्तिशू-
न्यैर्नि.सारैरुक्तेरुदितै प्रलापैरनर्थकवचने किं फलमिति शेष. । वाचो विज्ञा-
पन विना न किञ्चित्फलमस्तीत्यर्थ । “ प्रलापोऽनर्थक वच. ” इत्यमर ।
किं त्विहास्मिन् लोके पुरुषाणा द्वय सर्वदा निरतरम् । सर्वथेति पाठ ।
सेवनीयम् । किं तद्व्यमत आह । अभिनवा नूतना या मदलीला मन्मथा-
वेशजनितविलासास्तासु लालस लोलुपमत्यासक्तमित्यर्थः । स्तनभरेण कुचक-
लशामोरेण परिखिन्न परिश्रातमुभयत्रापि यौवनवतीवर्मो यौवन उपचर्यते ।
सुन्दरीणा यौवन वा । न त्वसुन्दरीणामिति भावः । उत वन पुण्यारण्य वा
सेवनीयमिति सम्बन्धः । एतयोरेव परममुखनिदानत्वादिति भावः ।
मास्तिनी वृत्तम् ॥ ४० ॥

युक्तिशून्य प्रलाप अर्थात् बकवादसे क्या प्रयोजन है ? पुरु-
षोंको दोही वस्तु सर्वदा सेवने योग्य हैं, नवीन मदांधलीलाल
अमिलाषी और स्तनभाग्ने खिन्न ऐसे सुन्दरियोंका यौवन अथवा
वन ॥ ४० ॥

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाता- ।
 लोकेषु सप्तस्वपि तथ्यमेतत् ॥
 नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो ।
 दुःखैकहेतुर्न च काश्चिदन्यः ॥ ४१ ॥

इदानीं निष्कृष्टमर्थमाह—सत्यामीति ॥ किं बहूना हे जनाः । सत्य वच्मि यथार्थं ब्रवीमि पक्षपाताद्विषम्यान्न वच्मि । सप्तसु लोकेष्वप्येतदेव सत्यामित्यर्थः । किमेतदित्यत आह । नितम्बिनीभ्यस्तरुणाभ्यो मनोहारि मनोहर वस्तु नास्ति । तथा ताम्योऽन्य इतर दुःखानामेकहेतुर्मुख्यकारण च नास्ति । “ को भोगो रमणां विना ” इत्यादिना भोगैकमावकत्वात् । “ बद्धमूलस्य मूल हि महद्भ्रूतरो ह्यिय । ” इत्यनर्थकमूलत्वाच्च नितम्बिनीनामेव परमसुखदुःखैकानिदानत्वादिति भाव । अत्र सप्तश्लोक्या पक्षद्वयानिरूपणस्यायमाभिप्रायः । अखटानिरतिरायानदावात्तिलक्षणत्वेनाभ्यर्हितत्वान्मुख्यो मोक्षः पुरुषार्थ इति सकलमतसिद्धात् । प्रभृतिभाजो विश्वस्य ह्यपिसाम्यामेव निष्पन्नत्वात्कामस्य पितृश्रणविमोचनहेतुभूततया सतत महापुण्यपारिग्रहात्पुरुषार्थत्वामिति नन्दि-केश्वरश्वेतकेतुपाचालवात्स्यायनादिपूर्वासिद्धातः । एव च सति “पूर्वालाभे परः-पर ” इति न्यायान्मुख्यकल्यालाभेऽनुकलयस्यापि विहितत्वान्मोक्षपुरुषार्थ-साधनप्रवृत्त्यलाभे कामपुरुषार्थसाधनेषु वा अवश्य प्रवृत्तिः कर्तव्येत्यनुमधान्यैवमुपन्यस्तमिति । तत्र नितम्बिन्यतिरिक्तस्वयम्वनर्थहेत्वोः सत्यापि सबन्धेऽप्यसबन्धोक्तेऽतिशयोक्तिभेदः । इद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४१ ॥

हे लोगो ! यह हम सत्य कहते हैं इसमें कुछभी पक्षपात नहीं करते । संसारमें यह विदित है कि, स्त्रियोंसे अन्यमन हरण करने-वाली और दु खदाई कोईभी वस्तु नहीं है ॥ ४१ ॥

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभस्तेयुन्नम- ।
 त्पीनोत्तुङ्गपयोधरोति सुमुखाम्भोजेति सुहृरीति ॥

१ सर्वेषु च इति पाठान्तरम् । २ त्युत्तुङ्ग इति पाठांतरम् ।

दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि ।

प्रत्याक्षाशुचिभस्त्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ४२

यदुक्तं “ वृ खैकहेतुर्न च काश्चिद्व्यः ” इति तदेव प्रचयितुमिदानीं कामिनीगर्हणमारभते । अथ कामिनीगर्हणम् । अथ सभोगनिरूपणान्तरं कामिनीगर्हणं कामिनीनिदा आर्विशतिसमाप्तिं क्रियत इति शेषः । ननु शृगारालम्बनत्वेन प्रसिद्धानां कामिनीनां गर्हणे शृगारवर्णनप्रतिज्ञाभङ्गः प्रसज्येतेति चेन्न शिशुपालादिकृतभगवद्गर्हणस्य पुरुषार्थपर्यवसानवत्कामिनीगर्हणस्यापि यथाकथञ्चिच्छृङ्गारवर्णन एव पर्यवसानान्न कोऽपि विरोध इति मन्तव्यं तत्प्रकारमेव विवृणोति—कार्तेति ॥ वेत्तीति विद्वान् सारासारविचारचतुरः ज्ञानवानपीत्यर्थः । किमुतान्य इति भावः । “ विदे. अतुर्वमुः ” इति वस्वादेशः । प्रत्यक्षणाशुचिभस्त्रिकामपवित्रचर्मपुटम् । स्वार्थे कः । “ प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्य० ” इत्यादिना इकारादेशः “ भस्त्रैपाजाज्ञा० ” इत्यादिना वैकल्पिकः । पुत्रिकामिति पाठे अशुचिपाचालिकाम् । अत्यन्तजुगुप्सितस्वरूपामित्यर्थः । तदुक्तम् । “ हासोऽस्थिसदर्शनमाक्षियुग्ममत्युज्ज्वलतत्कलुषावसाया । स्तनी च पीनी पिशिताम्बर्षिर्डा स्यानांतरे किं नरके न योपिन् ॥ ” इति । इत्यभूता स्त्रियम् । “ वाम्शसो. ” इति त्रिकल्पादि-यडादेशः । दृष्ट्वा काता कमनीयेति । “ कांत मनोहर रुच्यम् ” इत्यमरः । उत्पले इन्दीवरे इव लोचने यस्याः सा तथोक्तेति । विपुलश्रोणीभरा पृथुनितम्बविम्बोति । उन्नमन्तावूर्द्धमुत्पतन्ताविव स्थितौ कुलः पीनी पीवरी उत्तुगी उन्नती च पयोधरी स्तनी यस्याः सा तथोक्तेति । “ स्त्रीस्तनाब्दी पयोधरी ” इत्यमरः । मुमुखांभोजा मुन्दरवदनारविदेति । शोभने मदनकार्मुकचिरे भ्रुवौ यस्याः सा तथोक्तेति च । माद्यति मत्तो मवति, मोदते दृष्ट्यानि, अभिरमते क्रीडते । अभिपूर्वाद्रमनेर्लटि तद् । व्याड्पाप्पूर्वस्यैव परस्मैपदित्वानियमान् । प्रस्तौति उक्तप्रकारेण प्रकारान्तरणं वा अभिष्टौति । अतो मोहस्याविद्याया दुश्चेष्टित दुर्दिलमिनम् । अहो विद्रांसमपीगणस्थानम्

१ नृद्यानि इति पाठान्तरम् । २ भाद्रिगमने इति पाठान्तरम् । ३ जानप्रति इति पाठान्तरम् । ४ पुनिका इति पाठान्तरम् ।

करोतीत्याश्चर्यमित्यर्थः । एतत्सर्वं व्यामोहमूलमेव तस्य दुरवच्छेदत्वादिती भावः । अपि “ अमेयपूर्णा कृमिजन्तुकुल स्वभावदुर्गंधमशीचमधुवम् । कलेत्रे मूत्रपुरीषभाजने रमेत मूढो न रमेत पण्डितः ॥ ” इति वचनात्पण्डितस्येत्य जुगुप्सितकामिनीकलेत्रे रमणमेव नास्ति तथापि मोहस्यात्यत-प्रायत्यप्रकृतनार्थमित्यमुक्तमित्यवगतव्यम् । अत्र क्रियाणा बर्हिना समुच्चित्त्यान् क्रियासमुच्चयालङ्कार एकविषय । “ गुणक्रियार्यौगपचमलङ्कारः नमुच्चय । ” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४२ ॥

काता, कमलनयनी, बडे नितम्बवाली, पुष्ट और उत्तुंग (जंचे) स्तनवाली, सुन्दर कमलमुखी और सुन्दर भौंहवाली यों कह कह पण्डितलोगभी स्तुति करते हैं और देखके मोहित होते हैं, आनन्द पाते, रमण करते और उत्कण्ठित होते हैं, प्रत्यक्षही अपवित्रताकी पुतलीरूप स्त्री है उसपर देखो यह मोहकी क्या खोटी चेष्टा है ॥ ४२ ॥

स्मृता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादकारिणी ॥

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ४३ ॥

अथ त्रिभिरानुष्टुभैः स्वरूप दूषयति—स्मृतेति ॥ या स्मृता सदृशादृष्टार्चितादिस्मृतिव्रीजोद्बोधकमद्भावशात्प्रवासे कदाचित्स्मरणविषयीकृता सती तापाय भवतीत्यर्थः । ततो दृष्टा सती उन्मादकारिणी चित्तविभ्रमकरा भवति । स्पृष्टा आलिंगिता सती मोहाय भवति । वहि प्रपचविस्मरणकारिणी भवति । अतः ना वधू कथ नाम कुतो वा दयिता प्रियतमा न कथंचिदपीत्यर्थः । किं तु उक्तवदर्थकहेतुभूतत्वादप्रियतमैवेति भावः । अत्र “ स्मृता भवति तापाय ” इति पदार्थाना विशेषणगत्या तुरीयपादस्थपदार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलक्षणे ॥ ४३ ॥

जो स्मरणसे सन्ताप देती है, देखनेसे उन्माद बढ़ाती अर्थात् मदबारा कर देती है और स्पर्शसे मोहित कर लेती है ऐसी स्त्रियोंको प्रिया क्यों कहते हैं ॥ ४३ ॥

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा ॥

चक्षुष्पथादतीता तु विपादप्यतिरिच्यते ॥ ४४ ॥

तावदिति ॥ तावदेव तावत्पर्यंतमेवामृतमयी अमृतोपमाना तद्वन्ममुरत-
रेत्यर्थः । वधूरिति शेषः । “ तत्प्रकृतिवचने मयट् ” “ टिड्ढाणञ् ० ॥
इत्यादिना ङीप् । कियत्पर्यंतमित्यत आह । यावत् यावत्पर्यंत लोचनगोचरा
चक्षुर्विषया भवति तावदिति मन्वन्धः । व्यतिरेके तु नैवमित्याह ।
चक्षुष्पथात् लोचनमार्गात् । “ ऋक्लू ० ” इत्यादिना समासांतः ।
अतीता तु अतिक्राता चेद्विपात्कालकूटादप्यतिरिच्यत अतिरिक्ता भवति ।
तद्वस्त्राणप्रयामकारिणा भवतीत्यर्थः । अत्र वच्चा अमृतमयत्वविषातिरिच्यमा-
नत्वासन्वन्धेऽपि तत्सन्वन्वाभिवानादसन्वन्धे सतधस्त्रपातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

स्त्री तभीलौ अमृतमय है जबलौ नेत्रके सामने है । नेत्रसे
जब दूर हुई तब वियसेभी अधिक हो जाती है अर्थात् विरहसे
सन्ताप देती है ॥ ४४ ॥

नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ॥

सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विपवल्लरी ॥ ४५ ॥

उक्तमेवार्थं भगवत्तरेणाह—नेति ॥ एका नितम्बिनीं मुक्त्वा विहाय अमृत-
ममृतशब्दवाच्यं किंचिद्वस्तु नाम्नि विष विषशब्दवाच्यमपि किंचिन्नाम्नि । इय-
मेवामृतप्राया चेत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य तन् मावयति । रक्ता अनुरागवती
चेत् नैत्र नितम्बिन्येव अमृतयता सजीवनी भवतीत्यर्थः । विरक्ता अनुराग-
रहिता चेत् विपवल्लरी विपलतामजरी । “ वल्लरी मज्जरी श्वियाम् ” इत्य-
मरः । प्राणापहारिणी भवतीत्यर्थः । अत्र नितम्बिनीव्यतिरेकेणागुत्तविषयो-
रस्तिवमन्वन्धेऽप्यसन्वन्ध्यामन्वन्धेऽसन्वन्धरूपातिशयोक्तिः । तथोचरार्थं
तस्या मोहानृतउतात्वविपवल्लरीवन्वन्ध्यादृपकालद्वारः । स च रक्तविरक्त-
पदार्थहेतुरुक्ताव्यङ्गिहोनि-यत सन् पूर्वानिशयोक्तिमुच्चीक्यतीति मङ्गल ।
प्रायेणैकार्यमन्वन्धेन श्लोकमुक्तिविशेषयोभासिद्युगति कस्य । यथा नीचे

“ आदावेव, निषीय ” लोकाद्वयं यथा च “ मुखे, प्रसाधितंरय ” इत्यादिश्लोकाद्वयमित्यादि ॥ ४९ ॥

स्त्रियोसे परे न कोई अमृत है न विष, यदि वह प्रीति बरे तो अमृतकी लता है और प्रीति तोड़ बैठे तो विषकी मञ्जरी है ॥४९॥

आवर्तः संशयानामविनयभुवनं पत्तनं साहसानां ।

दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ॥

स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं ।

स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिलोकस्य पाशम् ४६

अथ स्त्रीयन्त्रप्रकारं रूपयति—आवर्त इति ॥ सशयानां सन्देहानामावर्तः परिपक्व अकटसन्देहास्पदीभूतमित्यर्थ । अपिनयानां भुवनं लोक । साहसानां पट्टनं नगरम् । दोषाणां रागाद्रेपादीनां सन्निधानमक्षयनिधि । कदाचिदप्यत्र दोषां न क्षीयन्त इति भावः । कपटशतममनेककृतवप्रचुरम् । बहुविधकैतवान्त्रैव प्राचुर्येण वतत इति भावः । प्राचुर्ये मयद् । अप्रत्ययानामविश्वानाम् । “ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वानहत्तुषु । ” इत्यमरः । क्षेत्रमुत्पत्तिभूमि । अनेकाप्रत्ययोत्पादकमित्यर्थ । स्वर्गद्वारस्य स्वर्गलोकप्राप्तिनायनस्य विघ्नः प्रतिबन्ध । नरकपुरमुखं यमलोकद्वारं तत्प्रापकमित्यर्थः । “ मुखं तु वदने मुखे ताप्रे द्वाराभ्युपाययो । ” इति यादव । सर्वमायाकरण्डमशेषां सर्गविघ्नैश्च जालमहेच्छजालपेटिकेत्यर्थ । अमृतमयं पुषारूपविषम् । अतिमृतपट्टनीयमानं विचार्यमाणे विषप्राप्तमित्यर्थ । प्राणिलोकस्य जनपमुदायस्य पाशो बन्धनमायनं स्त्रीयन्त्रं स्त्रीरूपमीत्युक्तं केन सृष्टं निर्मितम् । ईदृशानर्थशययन्त्रनिर्माणत्वेन अस्य कुत्सितत्वमेवेत्यर्थ । अत एव केनेत्युक्तम् । यद्वा यद्यपि ब्रह्मर्षेण सृष्टं तथापि ईदृशदुष्टनिर्माणत्वेन तस्य नामोच्चारणमपि कर्तुं न युज्यत इति केनेत्युक्तम् । अत्र स्त्रीयन्त्रे पट्टनादिरूपान्तरि यन्त्ररूपकालकार्त्तनदुक्तम् । “ आरोग्यविषयस्य स्यादतिरोगहितरूपेण । उपरजयमारोग्यभागं तद्रूपकं मतम् ॥ ” इति । अन्धरा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

१ अत्र इति पठ्यते । २ प्राणिना मोहपाश इति पाठ्यते ।

संशयोका भँवर, अविनयका घर, साहसका नगर, दोषोंका पात्र, अविश्वास और सैकड़ों कपटका खेत, स्वर्गद्वारका विघ्नकारक, नरकनगरका द्वार, मार्योंका पेटारा, अमृतलपेटा विष और प्राणियोंके फँसानेका फंदा ऐसा स्त्रीरूपी यंत्र किसने वा ब्रह्माने सृजा है ॥४६॥

नो सत्येन मृगांक एष वदनीभूतो न चेन्दीवरः ।

द्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयाष्टिः कृता ॥

किंत्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विजानन्नपि ।

त्वङ्गांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मंदो जनः सेवते ॥ ४७ ॥

इत्थमनर्थकतत्रमपि स्त्रीयन्त्र कविवाक्यप्रपञ्चवचितो मूढोऽनुवर्तत इत्याह—
नो इति ॥ एष परिदृश्यमानो मृगाकश्चद्र. सत्येन गथार्थेन अवदन वदन मप
द्यमानो वदनीभूतः वदनत्वेन परिणत इत्यर्थः । नो न भवतीति शेषः ।
अभूततद्भावे चिः “ ऊर्वादिन्विडाचश्च ” इति गतिसज्ञायां “ कुगति-
प्रादयः ” इति समास । तथा इदीवरद्वन्द्व नीलात्पल्युगुलम् । “ द्वन्द्व
रहस्य० ” इत्यादिना निपातः । लोचनता लोचनभाव च न गतम् । “ तस्य
भावः वतली ” इति तत्प्रत्यय । तथा कनकैः सुवर्णैश्चै यथा चापिय-
प्रमूनेरित्यर्थः । “ कापि चापेर्गर्गरी ” इति पश्मिर्नाम्नस्त्वनिष्पणान् ।
“अथ चापियश्चपको हेमपुत्रः ” इत्यमरः । “ पुष्पमष्टेष्टु बहुलम् ” इति
दुक् । अगयष्टिर्गात्रयष्टिषि न कृता न निमित्ता । किं त्वेवमुक्तप्रकारण
वदन चद्र इत्याद्याक्तोऽण्येयर्थे कविभिः प्रगतमपचर्नी कर्वागैः प्रतारित-
मना वचितचित्तः विमोहित गन्निति यावत् । मंदो मूढो जनस्तत्र जान-
न्नपि न विद्व चन्द्रः किंतु तस्यास्येन तथा व्यपदिश्यत इति विद्वन्पीत्यर्थः ।
स्वत्मान्सास्थिमयमप्यन्तनुगुणितमपीत्यर्थः । मृगदृशा स्त्रीणा णु कर्त्तव्य
नेवने नमोगार्थमाश्रयते । विद्वान्नु नैवमिति भावः । अत्र प्रगमिष्यन्त -
पदार्थस्य विशेषणमत्रा तुगुणितमपुत्रप्रवणपदार्थे प्रति हेतुना कार्यसा-
धेदः । अपद्वैतविद्वीटित वृत्तम् ॥ ४७ ॥

देखो तौ सच चन्द्रमाही मुख नहीं बन गया, कमलही दोनों नेत्र नहीं हुए, स्वर्णहीसे देह नहीं बना है यह स्त्रियोंका शरीर चाम, मांस और हाडमय है परन्तु यह बात जानकरभी कवियोंके वहकानेसे अन्धे अर्थात् विवेकरहित मनुष्य उसे सेवन करते हैं ॥ ४७ ॥

लीलावतीनां सहजा विलासा- ।

स्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ॥

रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्ध- ।

स्तत्र भ्रमत्येव वृथा षडङ्घ्रिः ॥ ४८ ॥

अथ पुरुषाणां भ्राति मृदुशानमाह-लीलावतीनामिति ॥ लीलावतीनां विलासिनीनामन. विलासा विभ्रमा. सहजा नैसर्गिका अत एव ते विलासा मूढस्याज्ञस्य हृदि स्फुरन्ति । आत्मगोचरा इमे विलासा इति बुद्ध्वा सर्वदा हृदये विस्तारिता भवतीत्यर्थ । एतच्च कृत्येति भावः । तथा हि नलिन्याः रागो रक्तिमा अनुरागश्च निसर्गसिद्धः किंतु षडङ्घ्रिः षड्पदः विटश्च व्यन्यते । वृथा व्यर्थमेव तत्र नलिन्या भ्रमति रागोऽय मृदोचर इति भ्रात्या पर्यटति । वस्तुतस्तु न तथा अतो व्यर्थमस्य भ्रमणमिति भाव । अत्र वाक्यद्वयेऽपि विवप्रतिविवभावेन साम्यनिर्देशादृष्टतालङ्कारः । “ यत्र वाक्यद्वये विवप्रतिविवतयोच्यते । सामान्यवर्गे वाक्यज्ञे स दृष्टतो निगद्यते ॥ ” इति लक्षणात् । अयं च रागयोर्द्वयोर्भेदेऽपि शेषभित्तिरामेदाव्यवसायमूलातिशयोक्तिनिर्वृद्धभ्रातिमृदुजीविनया प्रस्तुतनलिनीषट्पदविशेषणामान्यादप्रस्तुतकामिनीविटप्रतीतिगोचरनमानोक्यागेन सकीर्यते । वृत्तमुपजाति ॥ ४८ ॥

लीलावती स्त्रियोंका लीला करना महजस्वभाव है सोई मृदोंके हृदयमें बर्गीकरण हो लगता है । जैसे कमलिनीमें ललाई स्वभाविक होती है भ्रमर उसपर व्यर्थही आसक्त होकर घूमता है अर्थात् वर नमस्कृतता है कि मेरेही लिये ललाई चमकाय रही है ॥ ४८ ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति ।

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ॥

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां ।

किं नाम वामनयना न समाचारन्ति ॥ ४९ ॥

समोहयन्तीति ॥ एता वामानि सुन्दराणि नयनानि यासा ताः वामनयनाः नराणां पुरुषाणा सदय दयायुक्त हृदय प्रविश्य समोहयन्ति मोहमुत्पादयन्ति, मदयन्ति, विडम्बयन्ति, निर्भर्त्सयन्ति, पर च रमयन्ति विषादयन्ति विषादमुत्पादयन्ति तस्मात् एताः स्त्रियः किं नाम न समाचरन्ति अपि तु सर्वमेव आचरन्ति ॥ ४९ ॥

मोह लेती, मत्त कर देती, विडम्बना करती, डांट झिडकन देती, रमण कराती और विरहका विषाद देती है । ऐसी स्त्रियां मनुष्यके सदय हृदयमें प्रवेश करके क्या नहीं करती हैं ॥ ४९ ॥

यदेतत्पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिपरं ।

मुखाब्जं तन्वंग्याः किल वसति यत्राधरमधु ॥

इदं तैत्किपाकद्रुमफलमिदानीमतिरसं ।

व्यतीतिऽस्मिन्काले विपमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ५० ॥

अथापातरमणीपरमणीमुखाब्जोरुनेन न विमोहितव्यमित्याह—यदिति ॥ यदेतत्पूर्णेनीयं तन्वंग्यास्तकण्याः मुखमब्जमिव मुखाब्ज वक्रपद्म कर्तृ पूर्णेन्द्रो. पूर्णचन्द्रस्य द्युतिहर कातिचोरक तत्कल्पमित्यर्थः । अब्जम्य पूर्णेन्दुद्युतिहर इति विरहमिति ध्वनिः । तथा परमस्यतमुदारा स्या आकृतिराकारो यस्य तत्तथोक्तम् । किं च यत्र मुखाब्ज अधरमवरोष्टमवान्त्रि मनु महत्तद. अमृत वा वमति अस्ति किञ्च । किञ्चेति वार्तायाम् । न तु कदाप्यनुभूतभिरस्ये. । प्रासिद्धाब्जे तु मकरन्दो वर्तते मुखाब्जे तु वार्तामात्रमेव न तु कदाप्यनु तद-

१ इव, वरुण इति च पाठान्तरम् । २ तत्र इति पाठान्तरम् । ३ पातः इति पाठान्तरम् । ४ निवृत्तौ च विरह इति पाठान्तरम् ।

स्तांति भावः । तदिदं वक्रपद्ममिदानामस्मिन् समये प्रारंभकाल इत्यर्थः ।
 अतिरसमतिगणितमाधुर्यगुणयुक्त रुचिरतरमिति यावत् । किमप्यानिर्वाच्य-
 मित्यर्थः । पाकद्रुमस्य बालरसालादिवृक्षस्य फलमातिसवालवृक्षफल नैवे-
 त्यन्तान्निर्देशः । “ पोत पाकोऽर्भको ङिम ” इत्यमरः । यद्वा पाकद्रु-
 मफल पचेलिमवृक्षविशेषफलमित्यर्थः । तथाभूतस्यैवात्यन्तरसवत्त्वादिति
 भावः । यद्वा किंपाकमीपत्पक द्रुमफल तथाभूतस्यैव रुचिविशेषास्पद-
 त्वादिति भावः । अथवा किंपाकाल्यां द्रुमः यस्य फलमापातमधुर परिणाम-
 विप्रम च तस्य किंपाकद्रुमस्य फल तत्कल्पमित्यर्थः । किंपाकशब्दो निघट्टत-
 रेषु मृश्यः । तस्य रसालादिवृक्षविशेषवाचकत्व तु कविरेव प्रमाणम् ।
 अग्निन् प्रवर्तमाने काले व्यतीते आतिक्राते सति विप्रमिव गरलमिव असु-
 खद म्बलावप्यदर्शनजनितसमोहेन विवेकभ्रंशे विहिताकरणात्प्रत्यवाये वात्य-
 न्तद्रुग्वप्रदमित्यर्थः । भविष्यति । तथा च कालातरेऽवश्य दुःखजनकत्वा-
 त्तादात्मिकमुक्त्येभेन तल्लणीवदनपत्र न विश्वसनीयमिति भावः । किंपाकश-
 ब्दस्य “ विप्रमुष्टी निरर्थके च ” इति शब्दरत्नकोशे वर्तते तस्मान् रसाला-
 दिवृक्षान् पातित्व न नभवतीति मन्तव्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९० ॥

पूर्णमासीवे चन्द्रमाळी छावि हरनहार सुन्दर आकारवाली
 खिर्योका मुखकमल जिसमें अधरामृत रहता है वह अज्ञात वा
 युवा अवस्थामें अच्छा लगता है फिर वह काल व्यतीत होनेपर
 ज्ञात वा वृद्धापन प्राप्त होनेसे मदारके फलके समान विपसा बुरा
 लगेगा ॥ ९० ॥

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन- ।

द्वन्द्वेनोर्द्वतचक्रवाकयुगुला वक्राम्बुजोद्भासिनी ॥

वान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूरात्र नापेक्षते ।

संसारार्णवमज्जनं यदि तदा दूरेण संत्यज्यताम् ५१ ॥

१ नीचन इति पाठांतरम् । २ मिथुना इति पाठांतरम् । ३ कृशाशया नेष्यते

इति पाठांतरम् । ४ ततो इति पाठांतरम् ।

अथास्या अनर्थहेतुभूतनदीत्वानिरूपणेन परित्याज्यतामाह—उन्मीलदिति ॥ तिस्रश्च ताः वल्यश्च त्रिवल्य इति द्विगुसमासः । यथाह वामनः । त्रिवलीशब्दसज्ञा च इति सूत्रेण सप्तर्षय इतिवत् “ दिक्सख्ये सज्ञायाम् ” इति सज्ञाया द्विगु इति । उन्मीलय उत्पद्यमानास्त्रिवल्यो वलित्रयमेव तरगाः । यद्वा त्रिवल्यसख्या वल्यस्त्रिवल्यः । उत्तरपदलोपिममासः । ता एव तरगा ऊर्मयस्तेषां निलया । प्रोक्तुगावत्युन्नती पीनी पीवरौ च यौ स्तनौ तयोर्द्वेन युगलेन हेतुना उद्गतमुच्चलच्चक्रवाकयुगल चक्रवाकाख्यपक्षिशेषयुग्म यस्याः । स्तनरूपचक्रवाकयुगलेत्यर्थः । वक्रमेवावुज तेनोद्भासते अमीक्ष्यामिति तदुद्भासिनी । “ बहुलमाभीक्ष्ये ” इति णिनि । अभितः समतात् क्रूरा कुटिलहृदया । नदीपक्षे क्रूरा वक्रगतिप्रवाहा अथवा अभितः सर्वतः प्रवर्तमाना क्रूरा नकादिक्रूरजननो यस्याः सा । कांताकारनरा कातारूपधारिणी इयं परिदृश्यमाना नदी कर्म । अत्रास्मिन् लोके रागा एवार्णवः तत्र मज्जन नापेक्षते नाभिलष्यते यदि तदा अनपेक्षापक्षे दूरेण सत्यज्यता दूरतर एव विमृज्यताम् । “ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया न ” इति विकल्पात्तृतीया । अन्यथा तत्समाश्रयेण अर्णवमज्जनमेव सिद्ध स्यादिति भावः । अत्र ममस्तवस्तुवार्तिसावयवस्तुकात्कारः । आर्तुनि-क्रीडितं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

शोभितपेटकी त्रिवलीही तरंगका समूह है, उत्तुंग और पुष्ट दोनों स्तनही उसमें चक्रवाकके जोड़े हैं, जिसका गंभीर आशय मुखरूपी कमलसे शोभित है ऐसी स्त्रीका आकार धारण क्रिये नदी है सो हे पुरुषो ! जो तुम संसारसमुद्रमें न मग्न हुआ चाहो तो इसे दूरहीमे परित्याग करो । इसका यह तात्पर्य है कि नदीमें गिरी वस्तु घूम फिरके समुद्रमें जा पडती है ॥ ९१ ॥

जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ॥

हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम यांपिताम् ५२ ॥

इतोऽपि न विद्वान्नार्ता त्रिव इत्याह द्वा-यान-तयन्तीनि ॥ अन्येन सार्धन्नेकेन पुत्रेण नृद जयति मन्दयति । सविभ्रमा सवियमा मय

अन्य पुरुष पश्यति । हृद्गत हृदयस्थमन्य चिंतयति अतो योषिता स्त्रीणां
प्रियतमः नियत इति शेषः । को नाम न कोऽपीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

वातें तो किसी अन्य पुरुषसे करती हैं और विलाससहित
औरहीकी ओर देखती हैं और हृदयमें औरहीसे मिलनेकी चाह
रखती हैं, फिर कहो तो इनमेंसे कौन स्त्रियोंको प्यारा है सो नहीं
जान पडता ॥ ९२ ॥

अपसर सखे दूरादस्मात्कटाक्षविषानला - ।

त्प्रकृतिविषमाद्योपित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ॥

इतरफणिना दष्टः शक्यश्चिकित्सितुमौषधे - ।

श्चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥९३॥

अथ योषितः सर्पस्वरूपेण सखाय भपियन् दूरादपसर्पणमुपादिशति—अप-
सरोति ॥ हे नखे बन्धो कटाक्षा अपागत्रीक्षणान्नेव विषानला विषाम्निज्वाला
यस्य तस्मात् । प्रकृत्या भवभावन एव कुटिलात् । “ प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया
च ” इति तृतीयाममाम । विलासा द्वित्रमा एव फणा । स्फुटास्ता विभ-
तीति तथोक्तात् । “ स्फुटायाः तु फणा द्वयोः ” इत्यमरः । तस्मात् योषि-
त्सर्पात् कामिनीरूपव्यालादूरादपसर दूग् गच्छ । योषित्सर्पसमागम मा कुवि-
त्यर्थः । अन्यथा तत्समागमेन दशनप्रसंगे चिकित्साया दुष्करत्वादिति
भावः । “ दूरानिकार्येभ्यो द्वितीया च ” इति चकारात्प्रचर्मा । तदेव
प्रवटयति । इतरेति । इतरफणिना प्रमिद्धनर्षेण दष्ट पुनान् औषधे मूलि-
कामणिमत्रादिभिरित्यर्थः । चिकित्सितु विषानरोपणेनोज्जीवयितु शक्यः ।
चतुरवनिताभोगिना निपुणतस्वीनर्षेण ग्रस्त दष्ट समाक्रात च पुरुष तु
मन्त्रिणो मात्रिका विषत्रेद्यास्त्यजन्ति हि । तद्ग्रानजनितोन्मादस्य दुरवरोप-
णत्यादिनि भावः । अत्रापि नमस्तवमुदार्तिसावयवगणकालङ्कार । तेन
षोपगानाप्रतिद्धसर्पादुपमेयस्य योषित्सर्पस्याधिक्यप्रतीनेर्व्यतिरेको व्यज्यत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । टारिणी इत्तन् ॥ ९३ ॥

हे मित्र ! सहजही क्रूर और विलासरूपी विपात्रिसे दूर भाग क्योंकि अन्य सर्पोंका डसा हुआ औषधीसे अच्छा हो सक्ता है पर चतुरस्त्रीरूपी सर्पके डसे हुएको मन्त्रतन्त्रवालेभी छोड भागते हैं ॥ ५३ ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण ।

स्त्रीसंज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ ॥

येनाचिरात्तदधरामिपलोलमर्त्य- ।

मत्स्यान् विकृष्य विपचंत्यनुरागवह्नौ ॥५४॥

पुन. प्रहारातरेण भीषयति—विस्तारितमिति ॥ मकरकेतनो मदन एव धीवरः केतनमत्नेन कर्ता । “ केवर्ते दाशवीवगी ” इत्यमरः । अत्रास्मिन् भवाम्बुराशौ समारसागरे स्त्रीसंज्ञाम्य सजाता स्त्रीमज्ञ योऽपिद्रूपमित्यर्थः । तारकादित्वादिनच् । बडिश मत्स्यवेवन मत्स्यगळप्राठकसामिपवक्तायोवामित्यर्थः । “ बडिश मत्स्यवेवनम् ” इत्यमरः । विस्तारितं प्रवर्तितम् । येन स्त्रीवादिनेन तस्य स्त्रीवडिशभावमेवामिप मासखण्ड तत्र लोला मनुष्या ये मर्त्या मनुजास्त एव मत्स्या मीनास्तानाचिराद्विकृष्याकृष्याननुराग एव बह्निमत्र प्रित्यर्ति विशेषेण पत्नान् कर्गेनि अत्यन्त सन्तापयतीत्यर्थः । सन्मयधीवर एवेति शय । गोऽप्येतद्वारेव मनुजान् परिपीडयतीति भावः । अत्रापि पूर्वमद्रयनाटकार । अमन्तानिलका वृत्तन ॥ ५४ ॥

इमं संसाररूपी समुद्रमं कामदेवरूपी केवटने स्त्रीरूपी जालकी इसालेचे फैलाया है कि वह कामदेव मनुष्यरूपी मच्छ उमके अधरमासके जो लोभी है उन्हें वशमें कर अनुरागरूपी अग्निमें पकाता है ॥ ५४ ॥

कामिनीकामयकान्तारं कुचपर्वतदुर्गम् ॥

मा संचर मनःपान्थ तत्रास्ति स्मरतरुकरः ॥ ५५ ॥

अथ मानस भोषयाति—कामिनीति ॥ पन्थान गच्छति नित्यमिति पाथो
नित्यपाथिकः । “पन्थो ण नित्यम्” इति णप्रत्ययः, पन्थादेशश्च । मन एव
पाथस्तस्य सद्युद्धिः हे मन.पाथ । कुचावेव पर्वती ताभ्यां दुर्गमे गन्तुमशुक्ये
कामिन्याः कायो देह स एव कातारमरण्य तत्र मा सचर सचार मा कुरु । न
प्रवर्तस्त्वैत्यर्थः । कुनस्तन कातारं स्मर एव तस्कर. चोरः आस्ते वर्तते । स च
मानमर्षत्वमपहोरण्यतीति भाव । “चोरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करभोषका. ।”
इत्यमर. । “तद्वृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदत्तलोपश्च ” इति-
सुडागमतलौपी । अलकारस्तु पूर्ववत् ॥ ९९ ॥

स्त्रियोका शरीररूपी वन जो कुचरूपी पर्वतोंसे अतिदुर्गम हो
रहा है उसमें हे बटोही मन ! तू मत जा, तहां कामदेवरूपी चोर
रहता है ॥ ९९ ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना ।

नीलवज्रघृतिनाहिना परमंहं दृष्टो न तच्चक्षुषा ॥

दष्टः संति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो ।

सुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ६६

अथ त्रिभिः कस्यचिदनुभवमालक्ष्याह—व्यादीर्घेणेति ॥ व्यादीर्घेण अला-
पतेन अन्यत्र कर्णांतविश्रांतेन । चलेन चञ्चलप्रकृतिना वक्रगतिना निसर्गकुटि-
रसञ्चारेण । समानमेतद्विशेषणद्वयम् । तेजस्विना बलवता अत्युज्ज्वलेन च ।
प्रणम्यामिति । भोगिना फणवता । “भोग. मुखे ख्यादिभृतावहेश्च फण-
कायगो. ।” इत्यमर । अन्यत्राभोगिनेति च्छेदः । विशालेनेत्यर्थ । नीला-
वज्रस्य नीलोत्पलस्य घृतिर्गिष्ठ घृतिर्षस्य तेन एकत्र तदूर्णेन अन्यत्र तत्सदृ-
शेनेत्यर्थ । अहिना मर्षेण परमत्यन्तमह दष्टः । किंतु तच्चक्षुषा तस्याः
कामिन्या चक्षुषा उक्तादीर्घेणेन न दष्ट इत्यर्थः । चिकित्सका वैद्या वर्मा-
रिणः परोपकार एव प्रयोजनमपानगति तथाभूता नन्तं दिशि दिशि प्रति-
दिशम् । नित्यवीप्साया दिर्मात्र । प्रायेण भून्ता लन्ति नर्द्धत्र सन्तीत्यर्थः ।

किंतु मुग्धायाः मुग्धागनाया. यदक्षि यद्वा मुग्धाक्षि सुन्दरावलोकन तेन सर्परूपेण क्षण क्षणमात्रं वाक्षितस्य दृष्टस्य प्रस्तस्येत्यर्थः । विक्षतस्वेति पाठे दृष्टस्येत्यर्थः । मे मम तु वैद्यो न हि चिकित्सको नास्ति हि । औषध विप-हरभेषजमपि च नास्तीत्यर्थः । अतो महामोहार्णवनिमज्जनमेव न तु तस्या-रगमनामिति भावः । अत्र प्रसिद्धाह्यपेक्षया चक्षुरूपपाहेराधिक्यरूपथनाद्यतिरे-कालङ्कारः । “ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः । ” इति लक्ष-णात् । आदूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५६ ॥

बडा लम्बा चञ्चल टेढी चालवाला ओर तेजवाला फनधारी नीलकमलसा काला सर्प जो मनुष्यको काट ले तो अच्छा परन्तु स्त्रीके कटाक्षका काटा अच्छा नहीं क्योंकि सांपके डसेको बचाने-वाले सब देशमें बसते हैं प्रायः धर्मार्थी भी होते हैं पर अच्छे नेत्रवाली स्त्रीकी दृष्टिसे काटे हुएको न कोई मन्त्र न औषधी है ५६ ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्यभेतद्रसोऽयं ।

स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एषः स्तनानाम् ॥

इति हतपरमार्थैरीन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः ।

स्वंहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ५७ ॥

इहेति ॥ इह हि तस्मात्पेक्ष्यर्थः । तिरत्राववाग्नार्थकः । “ द्विर्वा-चववाग्ने ” इत्यमरः । मधुर मतापहर श्रोत्रमुष्वाहमिन्यर्थः । “ शीत-लीक्रियते तापो येन तन्मधुर स्मृतम् । ” इति वचनात् । तद्वाच्यं मान स्फुरति एतन्नयनानन्दरूपं नृत्यं नाट्यं स्फुरति, अयं मनोऽप्यत्राशानि-यत्रप्रदा न्न अधराभूत स्फुरति, अर्मा प्रागनर्षणं परिमद पद्मिनी-नातिनिमित्तगन्धविशेषः, वनवाग्नेवसागदित्येनप्रयुक्तामोदविशेषात् । स्फुरति एष स्वागद्विषयान्वाहयः स्तनानां स्पर्शः स्फुरति । ‘ स्तनानां द्विन्द्विदिशु इति प्रयोगः ’ इति वामदेवः प्रायस्कृताद्वृत्त-प्रयोगः । इत्येदं प्रयोगेन इत्ये विनष्टं परमानन्दमार्थं । इति परिमद-

परतत्रोरत्यर्थ । अत एव स्वहितकरणे धूर्तैः कित्तवैः आत्महिताचरण-
तत्परैरिव स्थितेरित्यर्थः । पञ्चभिरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्भ्राम्यमाणस्तत्तद्विष-
येष्वसज्यमान. सन् वञ्चितः प्रतारितोऽस्मि । न चैतन्कैतव प्रागेवाज्ञासिप-
मित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ १७ ॥

यह कैसा सुन्दर मधुर गीत है, रूप देखो कैसा अच्छा है,
इस वस्तुका रस कैसा स्वादिष्ट है, इस वस्तुकी कैसी अच्छी सुगंध
है, स्त्रीके स्तनोंका स्पर्श क्या अच्छा सुख देता है इस भांति पर-
लोककी नष्ट करनेवाली और अपने प्रयोजन साधनेमें अति धूर्त है
उन पांचों ज्ञानेन्द्रियोंसे हे नर ! तु हेर फेर कर ठगा गया ॥ १७ ॥

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो ।

न चापि प्रव्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ॥

भ्रमावेशादङ्गे कर्मपि विदधद्भ्रंगमसकृ-

त्स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥६८॥

अथागनाव्यामोहजनक मन्मथ दूषयति—नेति ॥ मन्त्राणां गम्यो मन्त्र-
साध्यो न भवति । भैषज्यविषय औषधाद्यपनेयश्च न भवति । भेषजमेव
भेषयमिति विग्रहः । स्वार्थे ण्यञ्प्रत्ययः । “ भेषजीषधभैषज्यानि ”
इत्यमरः । तथा विविधैर्नानाप्रकारैः शान्तिकशतैरनेकशान्तिकर्मभिः प्रव्वंसं
प्रिनाशं चापि न व्रजति न गच्छति । “ पूर्वजन्मकृत पाप व्याधिरूपेण
वाधते । तच्छांतिरीपर्यर्धनिर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ” इति स्मरणात् ।
प्रभिर्द्वस्तु जपादिभिः शान्तयति न त्वयमिति भावः । किं तु भ्रमावेशान्मोहो-
न्पादनात् अगे शरीरे कमप्यनिर्वाच्य भग जाड्यम् । यद्वा भ्रमावेशान्मति-
भ्रशापादनात् अगे वारचरणाद्यवयवेष्वित्यर्थः । कमपि भग विक्षेपादिविकार-
ममच्छदुवार विदधत्तुर्वन् । दधातेर्विपूर्वाच्छतृप्रत्ययः । “ नाम्यस्ता-
रतु ” इति तुमभावे । स्मरापस्मार स्मरप्रयुक्तागनाव्यामोहरूपापस्मा-
रोगो दृशं मदीयदृष्टिं भ्रमयति व्यत्यानयति । अतस्मिन् तज्ज्ञान करो-

स्तीत्यर्थः । तथा वूर्णयति चक्रवन् आमयति च । किमत्र करोमि कथमय चिकित्स्य इति भावः । यथद्वर्नेटानिका. “ कुर्द्धैर्वातुभिराहते च मनसि प्राणी तमः सविशन् दन्तान् खादति फेनमुद्गमति दोषादौ क्षिपन् मूढधीः । पश्यन् रूपमसंस्थितौ निपतति प्रायः करोति क्रिया बोभत्स्याः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥ ” अत एव व्यतिरेकालङ्कारः लक्षण तूक्तम् । शिखरिणीं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

यह कामदेवरूपी अपस्मार (मृगी) रोग भ्रमके आवेशसे बड़ा दुःखदाई शरीरको तोड़ता और मनको भ्रमाता नेत्रोंको घुमाता है और इस रोगमें मंत्रोंकी गति नहीं, ओषधीभी नहीं काम करती, अनेक प्रकारकी शांति अर्थात् पाठ पूजादिसेभी नाश नहीं होता ॥ ५८ ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च ।

ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुट्याभिभूताय च ॥

यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया ।

पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ५९ ॥

अयं त्रिभिः पण्यगतामर्षेण कुर्वन्निगमयति—जात्याधायेति ॥ जात्यन्धाय जन्मप्रभृत्प्रसन्नदशे पुण्याय च दुष्कुलाय च दुर्मुखाय मुग्गाय वदुर्गर्भमाप-
णदूषितवदनाभेत्पर्य. । “ दुर्मुखे मुग्गावद्वदुर्गर्भे ” इत्यमरः । यदा दुष्-
व्याध्यादिना जुगुम्भित दुर्गन्धयुक्त वा मुख यस्य तर्भे । जात्या विगमयति
जीर्णानि शिथिलानि कृशानि विश्रथसविद्यन्वानि च अगिच्छानि ह्यप-
णाद्यजेपायस्या यस्य तर्भे च ग्रामीणाय ग्रामीणगताय जात्याधाय-
त्राय पाथाय चैत्पर्य. । किं वदता गलत् कुट्या अभिभूताय गल-
तेनान्निभूताय गर्भिताय च लक्ष्मीलवश्रद्धया गलत्कुट्याधायया गतामर्ष-
सुन्दर निजवपु स्वशरीर यच्छन्तीष्वर्षयतीषु सुवना स्वपदन्तरेणप्राप्त्या
मोक्षार्थं नन्दनेन दुर्भेत्स्वियर्थः । वदते “ वदते वदते ” इत्यमरः ।
इत्यर्थः “ इतिवदश्च ” इति वदते । “ वदते वदते ” इत्यमरः ।

देश. । तथा विवेकं कर्तव्यकार्तव्यविचारः स एव कल्पलतिका तस्या-
शस्त्रीषु छुरिकासु विवेकविच्छेदकरीष्वित्यर्थः । विवेकस्याप्यखिलार्थसघटकः-
स्वात्कल्पलतिकारूपगमवगन्तव्यम् । “ स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका
चासिवेनुका । ” इत्यमरः । “ बह्वादिभ्यश्च ” इति ङीप् । पण्यस्त्रीषु ।
वेश्यांगनासु कं पुमान् विवेकरहितोऽपीत्यर्थः । रज्येतानुरक्तो भवेन्न कोऽपी-
त्यर्थः । “ वारस्त्री गणिका वेश्या सुलावण्यागनापि च । ” इति वैजयन्ती ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५९ ॥

जन्मांध, कुरूप, वृद्धापनसे शिथिलांग, गँवार नीचजाति और
टपकते कोढसे भरे पुरुषोंकोभी अपना सुंदर देह थोडे धनकी
आशासे समर्पण करती है ऐसी वेश्या विवेकरूपी कल्पलताकी
छुरीसी है उसमे कौन बुद्धिमान् रमे ॥ ५९ ॥

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनविर्वर्धिता ॥

कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ६० ॥

वेश्येति ॥ अनी वेश्या रूप सौंदर्यमेव धनानि तैः समिद्धिर्विर्वर्धिता
प्रवर्धिता मन्मथज्वाला मन्मथाम्निज्वाला । “ इन्धन त्वेव इधममेधः समि-
त्स्त्रियाम् । ” इत्यमरः । यत्र मदनज्वालारूपवेश्याया कामिभिः कामुकैः
यौवनानि नूतनवयासि । युवादित्वादणप्रत्ययः । धनानि च हूयते हव्यरूपेण
तत्सात्प्रियन्ते विलुप्यन्त इत्यर्थः । स्वर्गादिफलकाक्षिभिराहवनीयाम्निज्वालायां
दृशीपि वेति भावः । अत्र वेश्यायामारोप्यमाणस्य ज्वालत्वस्य प्रकृतहवनोपयो-
गित्वात्परिणामालङ्कारः “ आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः । ” इति
लक्षणात् । न च रूपेणनेति रूपकेण संकीर्यते । रूपकत्वारोपणस्यैपर-
जवत्मात्रमेवेति विवेकः ॥ ६० ॥

वेश्या तो कामात्रिकी ज्वाला है, रूपरूपी इन्धनसे प्रचण्ड है
कामी पुरुष उसीमें अपना धन और यौवन होम करते हैं ॥६०॥

कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ॥

चारभटचोरचटकविटनटनिष्टिविनशरावम् ॥ ६१ ॥

क इति ॥ मनोज्ञ सुन्दरमपि वेश्याया अधरः पल्लवमिवेत्युपमितसमारो-
न त्वधरः पल्लवमिति रूपकम् । रूपके तूत्तरपदप्राधान्येन तत्र चुबनायो-
गान् । कः कुलपुरुषः सत्कुलसम्भवः पुमान् जातिनीतिकुलाचारधर्मज्ञ
इत्यर्थः । चुबति न कोऽपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशकायामचुबनहेतुभूत
विशेषणमाह । चारा गूढपुरुषाः, भटा योधाः, चोरास्तस्कराः, चेटका
स्त्रीपुरुषसन्धानकुशलाः, दौत्यकर्मनिरताः, विटा जाराः, नटा भूमिकागा-
रास्तेषां पुरुषापसदाना निष्ठीवनशरावमुच्छिष्टमात्र परमापत्रित्रमित्यर्थः । चुम्ब-
नसमये तद्दुच्छिष्टस्य तत्र सक्रमणादिति भावः । अत्र यद्यपि “ रतिकोठे
मुख स्त्रीणा शुद्धमाखेटके शुनाम् । ” इति स्मरणात्सुरतसमये परिमो
स्त्रीमुख तथाप्युत्तरित्या कश्मलसपर्कात् हेयतया चुम्बनानर्हत्वात् चुबनाय-
मिति तात्पर्यम् । “ शरायो वर्धमानकः ” इत्यमरः । अत्र स्मरानोपमानु-
प्राप्तानां ससृष्ट ॥ ६१ ॥

वेश्याका अधरपल्लव यदि सुन्दर है तौभी उसे कौन कुलीन
पुरुष चुंबे क्योंकि ठग, ठाकुर, चोर, नीच, नट इत्यादि और
जारोंके थूकनेका ठीकरा है ॥ ६१ ॥

मद्यु तिष्ठति वाचि योपितां हृदि हालाहलमेव कंवलम् ॥
अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताडयन्ते ६२ ॥

स्त्रियोंके अधरमें अमृत और छातियोंमें विष रहता है
इसीहेतु लोग अधरपान करते हैं और छातीमें मुष्टिका प्रहार
करते हैं ॥ ६२ ॥

धन्यास्त एव धर्वलायतलोचनानां ।

तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम् ॥

क्षामोदरोपरि लसत्रिवलीलतानां ।

दृष्ट्वावृत्तिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ६३ ॥

एव तावत्कामिनीगर्हण किं विरक्ता. मन्ति वा न वेत्याशकाया सन्त्येवेति
मनमि निवाप तत्रापि तुविरक्तदुविरक्तभेदेन द्वैविध्य प्रतिपादयिष्यन्नादौ सुवि-
रक्तपद्धति वर्गीयितुमुपक्रमे वन्या इत्यादिभिर्नवभि -वन्या इति ॥ त एव
पुरा वन्या मुकुतशालिन मुविरक्ता इति यावत् । “ मुकुती पुण्यवान्
वन्य ” इत्यमर । ते क इत्याजाक्षायामाह । धर्वले पुण्डरीकदलसदृशे
आयते कर्णानविश्राने च लोचने यासा तासाम् । तारुण्यदर्पेण यौवनमदो-
द्रेकेण घर्ना पीवरी पयोधरी स्तनी यासा तासाम् । क्षामोदरस्यातिकृशमध्य-
रोपरि उपरिग्राह्यमन्य प्रकाशमानः याम्त्रिवल्य तिस्रश्च ता वल्यश्च
त्रियल्य “ विक्रमलये नज्ञायाम् ” इति समास । सख्यापूर्वत्वेऽपि सत्पर्यय
स्त्वादिवन् ज्ञेयमित्युक्तं प्राक् । ता लना इव यासा तामाम् । तेनैतासा
यन्निर्नात्वं सूच्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । “ त्रिवलिललितमध्या दृसवाणी
सुप्रेया ” इति । क्षामेत्यत्र “ क्षायो मः ” इति मत्वम् । तथा चैत्य-
भूतसम्पन्नानां कामिनीनामाह्वानिमाकारविशेषं दृष्ट्वा । “ उद्भित दृढतो भावो
तिगजारनाह्वानि । ” इति नञ्जन । येषां पुरुषाणां मनो विकृतिं विकार
वत्सत्वं प्रमितिं यावन् । निति न प्राप्नोति अत एव वन्या इति सम्बन्धः ।
“ त्रिविकारचित्तव्य समसम्पन्नानामेव न त्वन्येषामिति भावः । तदुक्तम् ।
“ त्रिविकारचित्तव्य निविकारचित्तव्यम् ” इति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६३ ॥

चञ्चल बडे नेत्रवाली, यौवनके अभिमानसे भरी, दृढ और पुष्टस्तनवाली, जिनके कुशोदरपर त्रिवलीलता शोभती है ऐसी स्त्रियोंकी आकृति देखकर जिन पुरुषोके मनमे विकार नहीं उत्पन्न होता वे धन्य हैं ॥ ६३ ॥

बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः ।

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ॥

सम्प्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते ।

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोक्यामः ॥ ६४ ॥

अथ पूर्वोपमुक्तकामिनीसम्बोधनव्यजनगुविरक्तता प्रगटयति—बाले त्वीग-
मुकुटिमिति ॥ हे बाले मुग्धे, लीलाया विनाशयैगित्या मुकुटिता-
न्यर्भनिर्मालितानि यस्मिन् कर्मणि तथा तथा मन्थरा अरुसप्राया अमी
दृष्टिपान्ता विडम्बनप्रभारा किं क्षिप्यन्ते । न शिरोऽप्या
द्वयर्थ । किन्तु विरम विरम अर्थात् विरम । दृष्टिपक्षेपासिती
शेष । अमीत्ये द्विर्भाव । ' त्वात्त्वग्भ्यां रम ' इति परस्मैपदान् ।
कुत एपाज्य ते श्रम. कटाक्षविदोपप्रतिनापागो पर्यो निरर्थक गि-
मनफलानिष्पत्तेरिति भाव । नन्वनाप्रत्ययैव मदायत्तनितपु युष्मानु
कथ फद्यामिद्विभिन्यत आत् । सम्प्रतीदानी वयमन्ये परे राद्रिप्रागत्र श-
त्वेन समोदितान्मदान्नीनता इदानी न भवाम् इत्यर्थः । कुतो वायमुपरत
नष्टम् । वायमश्चेन यौवन लक्षयत् । त्वपारतत्र्यकारे यौवनसुपन्नभि-
त्यर्थः । यद्वा वायमश्चेद्विश्वमुपरतम् । किं त्वाग्या परिशीलनादम् । तां
अप्यन्त्ये वर्त्ते इति शेष । न तु त्वयि ।

हे वाले ! लीलासे किंचित् विकसित और मन्थर कटाक्ष हमपर क्या फेंकती है विश्राम ले २ । हमारे प्रति तेरा यह श्रम व्यर्थ है क्योंकि अब हम कुछ औरही हो मये । लडकपन हमारा छूट गया, वनमे रहते हैं, मोहभी क्षीण हो गया और इस जगत्के जालको वृणसमान देखते हैं ॥ ६४ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल- ।

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ॥

गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरबाणव्यतिकर- ।

ज्वलज्ज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ६५ ॥

उक्तमेवार्थं भग्यतरेणाह—इयमिति ॥ इयमेवा बाला मुग्धा मा प्रति वामुच्छिद्यनवरतमग्निच्छन्न यथा तथा इन्दीवरदलप्रभाचोरमिन्दीवरकातिमो-
पक तत्कृत्यमित्यर्थ । चक्षुः क्षिपति प्रसारयति । अनया बालया किम-
भिप्रेतमपेक्षित तन्न जानामीत्यर्थ । ननु तथा त्वत्सग एवापेक्षितस्त कुतो न जानामीत्याशङ्कयामाह । अस्माक मोहो गत उपरत । इदानीमिति श्लेषः । ननु पूर्वं मामित्येकवचन प्रयुज्यास्माकमितीदानीं बहुवचनप्रयोगा-
त्कथ सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति चेत्तथापि निवृत्तिमार्गोत्पुक्तिवप्रयुक्ता-
त्मसभावनया बह्वकरण न दोषायेति समावेयम् । यद्वा मामिति नमुद्रायनि-
र्देशेन वा न दोष । तथा स्मर एव शबर, किरातस्तस्य बाणव्यतिकरेण शरस्यपकेण यो वर, सतापस्तस्य ज्वाला शान्ता विरतेत्यर्थ । तदपि तथापि वराकी न विरमति विरति न प्राप्नोति । पूर्वं प्राणप्रियतया गरी-
यत्रां वात्प्राया वराकीशब्दप्रयोगेणास्यात्यन्तवैराग्य नृच्छते । “ जलमिक्ष-
सुदृष्टः ” इत्यादिना पाकान्निति पाकन्प्रत्यये पित्वान् लीप्रत्यये च वराकीति निजम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इस बाला स्त्रीका क्या अभिप्राय है जो यह कमलदलोंकी प्रभाके तिरस्कार करनेवाले नेत्रोंकी मेरी तरफ चलाती है, अब हमारा अज्ञान गया और कामदेवरूपी भीलके बाणोंमे उठी हुई

आग्निं शांतं हो गई तोभी यह सूरखिणी वाला विरामको पास नहीं होती अर्थात् नेत्रोंका फेंकना नहीं छोडती ॥ ६५ ॥

किं कन्दर्पं शरं कदर्थयसि रे कोदण्डटङ्कारितं ।

रे रे कोकिल कोमलं कलखं किं वा वृथा जल्पसि ॥

मुग्धे स्निग्धविद्युच्चौरुमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं ।

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानमृतं वर्तते ॥ ६६ ॥

सप्रति साटोपपरिवारकदर्पनिराकरणवचनमाह—किमिति ॥ रे कदर्थं ह मदन ! रे इति नीचमबोधने । ‘ नीचसबोधने तु रे ’ इत्यमरः । एवमुत्तरत्रापि । कोदण्डटङ्कारितं कोदण्डटङ्कारवत् कृत धनुर्गुण्डकारपर्ण-मिथ्यैः । “ तत्करोति० ” णिनि णापिष्टाद्गो “ निमतोर्लुक् ” । शर त्वदीयत्राण नि किमर्थम् कुन्सितोऽर्थं कदर्थं । “ कोः कत्तपुरुषेऽचि ” इति कुञ्जदस्य कटाक्षेण । कदर्थं करोषि कदर्थयसि । व्यर्थयनीत्यर्थः । धातार्थे णिनि णिप् । तथा रे रे कोकिल हे कउकल, अत्र “ अमयाममनिकोपकुतवभर्षनेन ” इत्यागार्थे प्रयुक्तिः । “ मातृ तमात्रेष्टिम् ” इत्यादिना प्राणस्य उच्यते “ मातृगणनिष्ठाया निष्ठाया वक्तव्या ” इति पाशिकः प्रतिषेधः । “ मातृगणः मातृगणः ” इति इन्द्रजित् । कोमलं रश्मि लक्षणं मधुरमम् । “ कोमली तु कटे गन्ध-प्रसूता तु मधुरा मृदुः । कटः ” इत्यमरः । किं किमर्थं वा वृथा व्यर्थं जल्पसि वृथामि वृथाप्रयत्नं वाच्यं । न वादर्थयमित्यर्थः । प्रयोजनाभा-वदिने मत्तः । तथा रे मुग्धे हे मुग्धि, स्निग्धो मातृ । “ पिप्लवो मन्वो मत्तः ” इत्यमरः ।

येनातरग द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इत्युक्तलक्षणस्नेहपरिष्कृतस्तथा
 विदग्धै विरक्तस्यापि मन्मथविकारोद्दीपनचतुरैरित्यर्थः । “ यद्दर्शने विरक्तोऽ-
 पि क्षुभ्यत्येतत्समन्मथम् । ” इति लक्षणात् । तथा चारुभिः विषयमात्र-
 विश्रातिविरहिणीविशृङ्खलवृत्तित्वमदमथरत्वादिगुणशीलत्वस्य विवक्षितत्वात्
 स्मिताकारैरित्यर्थः । तदुक्त भावप्रकाशे । “ अपारिच्छिन्नविषयमदन्मथरमी-
 लितम् । स्फुरद्भूपक्षतायुक्त तत्स्मेरमिति कथ्यते ॥ ” इति । तथा मधुरैः
 सन्तापहर्हर । “ शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुर स्मृतम् । ” इति लक्षणात् ।
 तथा लोलं सतृष्णं, समोगौत्सुक्यभावनातत्परैरित्यर्थः । तदुक्तम् । “ कटाक्षै-
 र्हासगर्भेस्तु समोगौत्सुक्यभावना । ” इति । कटाक्षैः । “ यद्गतागतवि-
 श्रातिर्वीचित्र्येण प्रवर्तनम् । तारकायोः कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥ ”
 इत्युक्तलक्षणैरलम् । इत्यभूतकटाक्षा न प्रवर्तनीया इत्यर्थः । अत्र
 वारणार्थयोगात् पक्षे तृतीया । ननु कुत एव निराक्रियते इति चेत्त्राह ।
 चेतो मदीयचित्त कर्तृ चुवितमास्वाद्यमान चद्रचूडस्य चन्द्रशेखरस्य चरण-
 ध्यानमेवामृत येन तत्तथोक्त सत् वर्तते तिष्ठति । स्मरहरचरणध्यानावधान-
 सत्वरसञ्जातपरमवैराग्योल्लसिताचित्त मामेते क्षुद्राः किं करिष्यतीत्येको भावः ।
 अमृतपानपरितृप्तस्य किमारनालेनेत्यपरो भावः । ब्रह्मानन्दभरितस्य किं
 वैष्णविकक्षुद्रानन्देनेत्यपरतरां भाव । नाहामिदानीं पूर्ववद्यष्मत्किंकर किंतु
 राङ्गरकिंकर अतोऽसाध्य सिसाधयिषता युष्माक कोऽयमपस्मार इत्यपर-
 तमो भाव । सर्वथा नास्माक कामिन्यपेक्षास्तीति परमो भाव । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ६६ ॥

अरे क्षुद्र कामदेव ! अपने धनुषके टंकारशब्दसे हमको क्या
 शास देता है । अरे कोकिल ! कोमल मधुर शब्दसे क्या वृथा
 बोलता है और हे सुंदरी ! प्रेम और चतुराईसे मेरे सुंदर मधुर
 चंचल कटाक्ष अब तू मत चलाव । मेरा मन आस्वादेित चंद्रचूड
 शिवजीके चरणध्यानरूपी अमृतमें मग्न हो रहा है ॥ ६६ ॥

विरहेऽपि संगमः खलु परस्परसंगतं मनो येषाम् ॥

हृदयमपि विघाटितं चेत् संगो विरहं विशेषयति ॥ ६७ ॥

अथ पञ्चविषयविरक्तिप्रकारमाह—विरह इति ॥ येषां स्त्रीपुरुषाणां परस्परमन्योन्य सगतमन्योन्यानुरागबद्धमित्यर्थः । तेषां विरहेऽपि वियोगावस्थायामपि सगमः खलु समागम एव खलु । “ हृदयसगम एव सुप्तसगमो न तनुसगम एव सुसगमः । ” इति वचनात् अन्तरङ्गवर्गीयस्त्वन्यायाच्चेति भावः । मनोनियमने तु सगो विरहहेतुक एव भातीत्याह । हृदयमपि मनोऽपि विवद्वित सम्यक् क्षत वैराग्यव्रणीकृत चेत्यर्थः । सग समागमोऽपि विरह वियोगमेव विशेषयति विशिष्ट करोति । तमेवापेक्षाविषयीकरोतीत्यर्थः । तदानीं तस्थैवाक्षतत्वादिति भावः । अतः सर्वाणां मनोनियमनमावश्यकं तेन चेन्द्रियप्रवृत्त्युपरमे विषयाणामेकाततः पराहृत्तिरिति कृत्वा पञ्चविषयविरक्तिर्नामेयमेवेति निगूढा सधिः । परस्परत्वात् “ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः ” इति वक्तव्यात्परशब्दस्य विभक्तिः “ समासवच्च बहुलम् ” यथा न समासवत्प्रथमैकवचनं तथा पूर्वाद्दस्येति वक्तव्यप्रथमैकवचनं द्वितीयाद्येकवचनात्तत्तमपरपदस्येति । आर्षाभेदः ॥ ६७ ॥

जिन स्त्रीपुरुषोक्ता मन परस्परके विषयमे अनुरागवद्ग हो उनका उनकी वियोगावस्थायामेभी संगमही है, और जिनका मन विवद्वित (अच्छी तरहसे क्षत) है उनका संगमभी विरहहेतुक है तात्पर्य हृदयसंगमही संगम है, कुछ शरीरका संगम संगम नहीं है ॥ ६७ ॥

किं गतं यदि सा न जीवति ।

प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ॥

इत्युद्दिश्य नवमेवमालिकां ।

न प्रयानि पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६८ ॥

मेवेत्यर्थः । इति विचार्येति शेषः । इहैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे
 चापैनरुक्त्यमित्यलकारिकाः । पन्थान गच्छतीति पार्थिकः कश्चित्पायः ।
 “ पयः कन् ” इति कन्प्रत्ययः । नवमेवमालिका नवीनकादविर्नी विर-
 हिनिग्रहसहारकारिणीमिति भावः । उदीक्ष्य स्वमदिर निजगृह न प्रयाति ।
 वैगम्यनिश्चलचित्तत्वादिति भाव । तदुक्तम् । “ यद्वापि तद्भवत्येव यद-
 भावि न तद्भवेत् । इति निश्चितबुद्धीना न चिन्ता बाधते क्वचित् ॥ ”
 इति । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यदि प्रियतमा जीती न हो तौ घर जानेसे क्या ? और किसी
 प्रकारसे कदाचित् जीतीभी रही हो तौभी क्या ? इस प्रकार
 कोई पार्थिक नवीन मेघमालाको देखके विचार करके अपने
 मन्दिरको नहीं गया ॥ ६८ ॥

विरमत बुधा योपित्संगात्सुखात् क्षणभङ्गुरा-
 त्कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ॥

न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं ।

शरणमथवा श्रोणीविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६९ ॥

अथ बुधाना तत्र वैराग्यमुपदिशति—विरमतेति ॥ हे बुधाः विद्वांसः, योषि-
 त्सगालयतिममागमाद्यत्सुख तस्मात् । कीदृग्विधात् क्षणभगुरात् क्षणिकात्
 क्षणिकसुखप्रदयोपित्संगादित्यर्थः । “ भजभासमिदो घुरच् ” इति घुरच्प्र-
 त्यय । “ जुगुप्साविराम० ” इत्यादिना पञ्चमी । विरमत उपरता
 भवत । तुच्छसुखद योपित्समागम त्यजतेत्यर्थः । “ व्याड्परिम्यो रमः ”
 इति परस्मैदम् । किन्तु कल्पा द्रुखिप्पनुकपा मैत्री पुण्यकृत्सु मित्रता
 प्रज्ञा बुद्धिविज्ञेयः सुखिप्पनुमोदिनेति यावत् । एतेन पापिषूपेक्षा लक्ष्यते ।
 एता एतान करुणमलशोधकत्वाच्चित्तपारिकर्माणीति वदति साख्या । ता एव
 यपृजनन्तप संगम परिशीलननात्पर्यमिति यावत् । कुरुत एतेनात्यूर्जसुखं
 सम्भवति कि क्षणिकसुखावलचननेति भावः । विपक्षे बाधकमाह । नरके
 नरक्य रागज्ञात मुक्ताहारोपशोभित घनस्तनमण्डल पटतरकचकलशमारो

वा । अथेति वाक्यारम्भे । रणन्ती मणिमेरुत्वा मणिराचितरशना गम्य तत्त-
थोक्तम् । काचीकलापरमगीयमित्यर्थ । शोणीन्निन नितामडन वा शरण
रक्षण न खलु न भवति हि । करुणादिसमागमस्तु नैव भवत्यतः स एत-
वदन स्वीकर्तव्य इति भाव । हरिणी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

हे पण्डितो ! स्त्रियोके संगसे पैदा हुप क्षणिक नश्वर सुखसे
विश्राम लो (हट्ये) और मैत्री करुणा और प्रज्ञारूपी वधूमे
संगम करो । नरकमें जब ताडना होगी उस समय हारोंसे भूषित
स्त्रियोके स्तनमण्डल और क्षुद्रघंटाकारसे शोभित कटि सहायता न
करेगी ॥ ६९ ॥

यदा योगाभ्यासव्यसनकृशयोरात्ममनसा- ।

रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति क्वंतिनस्तस्य किमु तैः ॥

प्रियाणामालोपरधरमद्युभिर्वक्रविद्युभिः ।

सनिश्वासामंदैः सकृन्मकलशाश्लेषसूतैः ॥ ७० ॥

कंत्वेऽपि मुखवाहुल्याद्बहुलत्वसिद्धिः । तथा सकुचकलशाश्लेषाणि कुचकुम्भा-
लिंगनसाहितानि यानि सुरतानि त्वगुपस्थैर्द्रियामन्दानन्दकरबाह्याभ्यतरसभो-
गाविशेषास्तैश्च एवमशेषैर्द्रियग्रामसत्तर्पणैरपि तैः किमिति सवन्धः । आत्मा-
नन्दानुभववेलाया तेषामतितुच्छतया प्रतीयमानत्वादिति भावः । शिखारिणां
वृत्तम् ॥ ७० ॥

जिनके आत्मा और मनकी सदा योगाभ्यासहीके व्यसनसे
निरंतर मित्रता फुरती फिर उन्हें प्रियस्त्रियोंके सम्भाषण, अधरा-
मृत, श्वासोंकी सुगन्धसहित, मुखचन्द्र और कुचकलशोको हृदयसे
लगाकर सुरतिसे क्या प्रयोजन है ॥ ७० ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंचारजनितं ।

तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ॥

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां ।

सर्माभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ७१ ॥

अथ वेदान्तिद्वारातीत्या वेगगवर्णन निगमयति—यदेति ॥ यदा यस्मिन्
काले स्मरः काम एव तिमिर तिमिरारण्यनेत्ररोग अन्वकारश्च गम्यते ।
“ निमि- नेत्ररोगे ग्यादवकारेऽपि च स्पृतम् । ” इत्यभिधानात् । तस्य
संचारेण व्याप्त्या जनितमुत्पादितमज्ञानमाविवेक आसीत् तदा तस्मिन्
काले अशेष नर्वमिद जगत् नारीमय योपिद्रूपमिति दृष्टमाकलितम् । अज्ञा-
नदरात्तदावबुद्धमित्यर्थः । इदानीमस्मिन् काले तु पटुतर अज्ञाननिरसनदक्षः-
अन्यत्र नेत्ररोगनिराकरणमर्थश्च यो विवेकस्तत्प्रज्ञानमेवांजन नेत्रकल्याणा-
रथमिद्वीजन तज्जुषा प्राप्तवतामस्माक सम्प्रधिर्ना दृष्टिर्मति दृक्च । असमा-
समा नपद्यमाना नर्माभूता । अभूततद्वाचे चि । निजप्रकृतिमापन्ना
सतीत्यर्थः । प्रप्राणा नुयनाना समाहारस्त्रिभुवनम् । “ तद्वितार्थः ० ”
रूपदिना समस । पात्राद्यदन्तत्वान स्त्रीत्वम् । ब्रह्म ब्रह्ममय मनुते
ज्ञानेऽप्यवशाद्ब्रह्मरूपमनुव्यते । प्रथाजनेन नेत्ररोगानिवृत्तौ घटाद्यर्थ-

तत्त्वज्ञानेन कामाञ्जारप्रयुक्ताज्ञानानरणापावे परवस्तुनाश्चात्कारो भवति ततः
सम्यग्दृष्ट्यासर्वमिदं ब्रह्माकारतया पश्यति अयमेव नेमंतसिद्धान्त इति भावः ।
अतो विवेकस्य परश्रेयोहेतुत्वात्तदधिगमार्थमेव यत् कर्तव्य इति तात्पर्यम् ।
रूपकालकारः । वृत्त पूर्ववन् ॥ ७१ ॥

कामदेवरूपी तिमिररोगसे उत्पन्न अज्ञान जबतक मुझमें था
तबतक समस्त जगत् स्त्रीमय दृष्टि पडता रहा अब हमने सुन्दर
विवेकरूपी अज्ञान लगाया है तो समदृष्टि हो गई त्रैलोक्य ब्रह्ममय
दीख पडता है ॥ ७१ ॥

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ॥
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताज्यते चटुललोचनाञ्जलिः ७२ ॥

वचसि भवति संगत्यागमुद्दिश्य वार्ता ।
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ॥
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं ।

कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ७३ ॥

अर्धतेषां दुर्विरक्तत्वाभिद्योतकानीदृशान्येषु वचनान्याह—वचसीति ॥
श्रुतिमुखराण्यश्रातश्रुतिपाठतत्पराणि मुखानि येषां तेषां निरन्तरवेदाभ्यसन-
व्यसनरसनानां वेदातपारगणामर्पात्यर्थः । पण्डितानां विवेकिना वचसि
केवलं वाट्मान्न एव संगत्याग वचससर्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता गाढा भवति
न रश्मत् करण इति भावः । कुत अरुणरत्नग्रन्थिः पद्मरागमणिखचितः
काञ्चेन कलापो भूषण यस्य तत्तथोक्तम् । “ शोणरत्न लोहितक पद्मरागोऽ-
थ र्मात्तिकम् । कलापो भूषणे वर्हे ” इति चोभयत्राप्यमरः । कुवलयन-
यनानामिदीवराक्षीणा जघनं काटिपुरोभागं विहातुं त्यक्तुं कः समर्थः ।
प्रायश ईदृशान्येषु दुर्विरक्तानां वचनानां इति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥७३ ॥

संगत्याग करनेकी कथा शास्त्रवक्ता पंडितोके मुखसे केवल-
कथनमात्रही है नहीं तो लालरत्नजडित करधनीवाली कमलनयनी
खियोंके जघनस्थल छोड़नेमें कौन समर्थ है ॥ ७३ ॥

सं परप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकपण्डितो युवतीः ॥
यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि चाप्सरसः ॥७४॥

स इति ॥ सोऽसावलीकपण्डितः अनृतभाषी । “ अलीक त्वप्रियेऽनृते ”
इत्यमरः । परप्रतारको लोकवञ्चकः । कोऽसावित्यत आह । यः अलीक-
पण्डितो युवतीः नरुणीः । “ यूनास्ति. ” इति तिप्रत्ययः । निन्दति गर्ह-
यानि स इति सम्बन्धः । ननु नि संगत्याद्युवातिनिन्दाकरणे कथं प्रतारक-
त्वं भवति । यस्मात्कारणात् तपनश्चाद्रायणादेः व्रतोपवासादिरूपस्य वा
फलं यस्मात्तपसोऽपि चाप्सरसं उर्वशीप्रभृतयस्तत्रापि तत्संगम एवेत्यर्थः ।
अतः परप्रतारक इति भावः । “ स्त्रिया बहुष्णप्सरसः स्वर्गेऽपि उर्वशी-

सुखाः । ” इत्यमरः । स्वपरप्रतारक इति पाठेऽप्ययमर्थः । योऽजीक-
पण्डितः पण्डितमानी रहस्यानभिज्ञ इत्यर्थः । युवतीर्निदाति असीं स्वस्य
परेषा च प्रतारक आत्मवञ्चकश्चेत्यर्थः । कुतो यस्मादित्यादि शेष समानम् ।
स्वपरफलवेदनबोधनयोः परिज्ञानाभावादुभयवञ्चक इत्यर्थः । आर्याभेदः ॥७४॥

जो स्त्रियोंकी निंदा करता है वह झूठा पंडित है । आप तो
ठगाही गया पर औरोंकोभी ठगाता है क्योंकि तपस्याका फल स्वर्ग
और स्वर्गका फल अप्सराभोग है सो यहां प्राप्त है ॥ ७४ ॥

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति धीराः ।

केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ॥

किं तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य ।

कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ७५ ॥

अथ मन्मथस्यात्यन्तदुर्जयत्वमाह—मत्तेभेति ॥ भुवि भूलोके मत्तेमानां
मत्तमातगाना कुम्भदलने कुम्भस्थलविदारणे समर्था इति शेषः । धीराः शूराः
सन्ति । तथा केचित् पुरुषाः प्रचण्डेऽत्यन्तकोपनो यो मृगराजः मिहस्तस्य
वधे हिंसायां दक्षाः समर्थाः सन्ति गजवातिभ्योऽप्युत्तमाः शूरा सम्भवन्ती-
त्यर्थः । किंतु बलिना बलाढ्याना शूराणा ज्ञानबलशालिनामिति च गम्यते ।
पुरतोऽग्रे ब्रवीमि नि शङ्क करमुद्धृत्य सार्द्धिमघोपमुद्रोपयामीत्यर्थः । किमुद्रो-
पयसीत्यत आह । प्रसह्य बलात् भुजबलाद्बुद्धिबलाच्चेत्यर्थः । कन्दर्पदर्पदलने
मदनमदविदारणे समर्थाः मनुष्याः विरलाः मृग्याः प्रायशो न सन्तीत्यर्थः ।
शमु तद्भक्ताश्च विना मदनविजयिनो न सन्त्येवेति शिवभक्ताप्रेसरस्य कर्णेर्निगूढ-
तरामिसन्निवः । अत्र कन्दर्पदर्पेति सकृद्व्यञ्जनद्रयावृत्तेः वृत्त्यनुप्रासात्यः
शब्दालङ्कारः । लक्षण तूक्तम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७५ ॥

उन्मत्त हाथीके मस्तक विदारनेवालं शूर इस पृथ्वीपर अनेक
हैं और प्रचंड सिंहके मारनेमें दक्ष योवामी किननेही हैं परन्तु
बलवानोंके आगे हम हठकर यह कहते हैं कि कामदेवके मदका
दलनेवाला कोई विरलाही पुरुष होगा ॥ ७५ ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां ।
 लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ॥
 भ्रूचापाकृष्टकुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्षमाण एते ।
 यावल्लीलावतीनां हृदि न धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ७६

* अथ च पुनर्वचनत्रैचित्र्यमेवाह—सदिति ॥ नरो विद्वानपीति भावः ।
 सन्मार्गे श्रुतिस्मृतिव्योधिताचारे तावत्तावत्पर्यंतमेवास्ते वर्तते । इंद्रियाणां
 चक्षुरादीनां च तावदेव प्रभवति समर्थो भवति । नियमन इति शेषः । लज्जा
 जुगुप्सितरुमाचरणाच्चेतःसकोचलक्षणा व्रीडा च तावदेव विधत्ते अनुवर्तते ।
 विनय नम्रत्व च तावदत्र समालम्बते स्वीकुरुते । कियत्पर्यंतमित्याशङ्कयामाह ।
 अत्र चाप कार्मुक तेनाकृष्टाश्च ते मुक्ताश्चेति विशेषणसमासः । एकत्र
 भ्रूभङ्गपूर्वकमपरत्र चापपूर्वकं च प्रयुक्ता इत्यर्थः । श्रवणपथगताः श्रोत्रमार्गगताः
 एकत्र कर्णांतविश्रान्तत्वादपरत्र तावत्पर्यंतमाकर्षणाच्चेति भावः । नीलानि
 पक्ष्माणि लोमान्यन्यत्र गरुतश्च येषां ते तथोक्ताः । धृतिं मुष्णतीति धृतिमुषो
 र्भ्रैर्भेदोदन एते प्रसिद्धा लीलावतीनां त्रिलासिनीनां दृष्टय एव बाणाः यावद्या-
 चत्पर्यंतं हृदि मानसे वक्षसि न पतति न प्रविशति तावदिति सन्नन्धः ।
 तदनन्तरं सन्मार्गप्रवर्तनादिकं निवाहु क. समर्थ इति भावः । उक्तं च प्रवो-
 दच्छन्दोदये । “ तावद्विद्वेकविभवस्तावत्सन्मार्गवर्तनं पुसाम् । निपतति
 दृष्टिविशिखां यान्नेदीवराक्षीणाम् ॥ ” इति अत्र द्वितीयार्थे समस्तवस्तुवर्ति-
 न्यावयवगल्पकालकार । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७६ ॥ -

पुरुष सन्मार्गमें तभीतक रहता है, इंद्रियोंको उसी समयतक
 इशमें रख सकता है और लज्जा विनयभी उसी कालतक रहते हैं
 जयवक् श्यामवगौनी पलकरूपी पंख धारण किये, भौंहरूपी
 धनुषने छोडे, कानोंतक फैले धैर्य झुडानेवाले लीलावती सुंदर
 स्त्रियोंके नयनरूपी बाण झुटकर हृदयमें नहीं लगते ॥ ७६ ॥

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदंगनाः ॥

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ७७ ॥

किं बहुना ब्रह्माप्यगनोद्योगप्रत्यूहाचरणे न धीरो भवतीत्याह—उन्मत्तेति ॥
अंगनाः स्त्रियः उन्मत्तोऽत्युत्कटो यः प्रेमा अनुरागस्तस्य सरम्भात्सभ्रमात् ।
“ सरम्भः सभ्रमे कोपे ” विश्वः । यत्कर्मारमते विहितमविहित वा कर्तु-
मुद्युञ्जत इत्यर्थः । तत्र कर्मणि प्रत्यूहं विघ्नम् । “ विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः ”
इत्यमरः । आधातुं कर्तुं ब्रह्मापि किमुतान्य इति भावः । कातर-
सभयः असमर्थ खल्वित्यर्थः । अनिवारानिश्चयानामनावृतानामङ्गनाना को वा
निवारयितोति भावः ॥ ७७ ॥

अतिप्रेमके उमंगसे उन्मत्त होकर खीलोग जिस कामका
आरम्भ कर देती हैं उस कामके रोकनेकी ब्रह्माकीमी शक्ति
नहीं ॥ ७७ ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ॥

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ७८ ॥

तावदिति ॥ महत्त्वं महानुभावत्वं पाण्डित्यं प्राज्ञत्वं कुलीनत्वं महाकुल-
प्रसूतत्वम् । “ कुलात्खः ” इति खप्रत्ययः । विवेकिता कर्तव्याकर्तव्य-
विचारचतुरत्वं च तावत्तावत्पर्यन्तमेव भवतीति शेषः । यावत् हतो नीचः
अश्लाघ्यतापादकत्वान्निष्ठः । पञ्चारविंदादयः इपयो वाणा यस्य स पञ्चेषुः
मदनः स एव पावकोऽग्निरेषु न ज्वलति नाभिर्भ्रवति न सन्तापयतीत्यर्थः ।
तावदिति सवन्धः । तदनन्तर को वा महत्त्वादिगुणविशिष्ट इति भावः ।
“ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चव्राणस्य
सायकाः ॥ ” इत्यमरः । अत्र मदने अग्निरूपणादेकदेशवर्तिरूपकम् ॥ ७८ ॥

बडाई, पंडिताई, विवेक और कुलीनता ये सब मनुष्यकी
देहमें तभीतक रहते हैं जबतक शरीरमें कामाग्नि नहीं प्रज्वलित
होती ॥ ७८ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽप्यात्तबोधोऽपि बाढं ।
संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ॥
येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती ।

वामाक्षीणां भवति कुटिलभ्रूलताकुञ्चिकेव ॥ ७९ ॥

अथ सासारिकस्य सद्गतिर्दुर्लभेति सहेतुकमाह—शास्त्रज्ञ इति ॥
शास्त्रज्ञः सकलशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽपि । “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति
कप्रत्यय । तत्रापि प्रगुणित, प्रकर्षेणावृत्तिविषयीकृतो नयो नीति-
शास्त्रेण येन स तथोक्तोऽपि फलवदर्थबोधनपर्यंत सम्यक्परिशीलितनीति-
शास्त्रोऽपीत्यर्थः । गुणशब्दात् “ तत्करोति० ” इति ष्यतात्कर्मणि
क्त । णाविष्टवद्भावे “ विन्मतोर्लुक् ” इति लुक् । “ गुणस्त्वावृत्तिश-
ब्दाग्ल्ये ष्येद्विभ्ये मुख्यतत्तुप् । ” इति वैजयन्ती । तथा बाढ दृढमात्तबोध-
उत्पन्नज्ञानोऽपि पुमानस्मिन् परिवर्तमाने संसारे सद्गतीना भाजन पात्र योग्य
इति यावत् । विरलो मृग्यो भवति स्वर्गादिसद्गतिगामी येः कश्चिदेव भवति
न तु बहुल इत्यर्थः । कुत येन कारणेन एतस्मिन् संसारे वामाक्षीणा मनोह-
रनयनानाम् । “ बहुव्रीहौ ” इत्यादिना षचि षिवात् ङीप् । कुटिला वक्रा भ्रूलतैव
भ्रूलता भ्रूलती कुञ्चिकेव विष्कभविघट्टनसाधनवक्राप्रायोमयशलाकेव निरयन-
गम्य यमपुरस्य द्वार लक्षणया द्वारपिधानकवाटविष्कभमित्यर्थः । द्वारशब्देन
व्यापट्य तेन च तद्विष्कभस्य च लक्षितत्वादुद्घाटयती विघट्टयन्ती व्यामो-
होत्पादनेन दुर्गता प्रवेशयतीत्यर्थः । भवति खल्व अतो विरल इति
सन्धेः । त्रिमिथिना कुत सद्गतिरिति भावः । उपमालकारः । मदा-
व्राता वृत्तम् ॥ ७९ ॥

शास्त्रज्ञ और नय जाननेवाला और ज्ञानी भी हो परन्तु
इस संसारमें दृढतासे सद्गतिका पात्र कोई विरलाही पुरुष होता है इस
हेतु कि यहा नरकनगरके द्वारके तालेको सुंदर नेत्रवाली स्त्रियोंकी
देही भौंह लता घूमती कुंजीके समान खोलती है ॥ ७९ ॥

कृशः काणः खजः श्रवणरहितः पुच्छविकलो ।

त्रणी पूयाक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ॥

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः ।

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ ८० ॥

अथ द्वाभ्यां मन्मयस्य चरित्रवैचित्र्यमाह—कृशः इति ॥ कृशः पिंडाला-
भादस्थिचर्मावशिष्टदेहः । काणोऽधकः यद्वा एकाक्षः । खजः पादविकलः ।
अकार्यकरणेन लगुडप्रहाराद्भ्रममाद इत्यर्थः तथा श्रवणरहितः समूल छिन्नः
कर्णः । पुच्छेन विकलः छिन्नलांगूलः । “ येनागविकारः ” इति समासः ।
त्रणी सर्वाङ्गक्षतिमान् । पूयेन क्लिन्न आर्द्रः । कृमिणा त्रणोत्पन्नापादतुच्छ-
जतूनां कुलशतैरनेककृमिपरपरामिरित्यर्थः । आवृता व्याप्ता तनुर्यस्य स
त्तथोक्तः । क्षुधा बुभुक्षया क्षाम इति न्तव्यम् । जीर्णः जरया शिथिलावयवः
पिठरककपालेन घटमुखवलयेनार्पितगल आसञ्जितकण्ठनालः । शुनको हि
घटमुखे स्वाशिरो निक्षिप्य अन्न भक्षयति ततस्तावत्तैव परिपुष्टत्वेनाक्रष्टुमश-
क्यत्वाद्भुवि विघट्टनेनाधःकपालापाये तन्मुखकपालेनासंजितकण्ठो भवतीति
प्रासिद्धिः । अत एवभूत इत्यर्थः । यद्वा चौर्येणान्नादिमक्षणे तदडनार्थं आष्ट्र
मध्ये छिद्रं कृत्वा गले आसजयति तस्मादित्यभूत इत्यर्थः । एव जुगुप्सि-
तोऽपि श्वा शुनकः शुनीं सारमेयीम् । नातत्वात् डीप् । अन्वेत्यनुसरति
निधुवनार्थमिति भावः । तथा हि हत त्रिनष्टमपि च मदनो हत्येव मनोवि-
कारोत्पादनेन पीडयत्येव । न तु हतहननमन्याग्रामिति विचारयतीत्यर्थः ।
शठोऽय मदनः क वा कन्धभूतावस्थापन्न न करोतीति भावः । अत्र एव-
कारोऽप्यतायोग्यव्यवच्छेदार्थः । पार्यो धनुर्वरो भवत्येवेत्युदाहृत्य क्रियाग-
त्तैवकारस्य तथाभूतार्थकत्वानुशासनात् । अखारिणी वृत्तम् ॥ ८० ॥

दुर्बल, काना, लंगडा, बहिरा, पूंछसे हीन, जिसके घावोंमें
राध भरी हो और शरीरपर कीड़े फिरते हों, भुंखसे थका, वृद्ध,
रिमटीके घडेका कण्ठ जिसके गलेमें हो ऐसाभी श्वान कुत्तीके पीछे

भोगके लिये जाता है, इससे यह सिद्ध हुआ कि कामदेव मरे-
को भी मारता है ॥ ८० ॥

स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्करिं ।

ये मूढाः प्रविहाय यांति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ॥

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः ।

केचित्पञ्चाग्नीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ९१ ॥

स्त्रीमुद्रामिति ॥ सर्वार्थानां नष्टं करोतीति सर्वार्थसम्पत्करिम् । धर्मार्थ-
कामपुरुषार्थं नष्टं द्विहेतुभूतामित्यर्थः । “ कृत्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ”
इति टप्रत्ययः । टित्यान् टाप् । कुसुमायुधस्य जगर्जत्रस्य मन्मथस्य जयिनीं
नगवहामित्यर्थः । “ जिह्वक्षि० ” इत्यादिना इतिप्रत्ययः । स्त्रीमुद्रां
स्त्रीन्माचिह्वा विनाप्यपक्त्वा कुधियो दुर्बुद्धयः अत एव मूढाः कर्तव्याकर्त-
व्यविचारयूग्ण निव्याप्तान्वेषिणः अभूतचरत्वादसत्यप्रायमोक्षफलाकांक्षिणः
मन्त याति प्रव्रजन्तीत्यर्थः । ते मूढास्तं निजमुद्राहासजनितकोपेन कुमुमे-
पृणं निर्दयतरं दयाहीनं यथा तथा निहत्य नीचैः कृत्वा केचिन्नग्नीकृताः ।
“ नगोऽयामा दिगम्बर ” इत्यमरः । अभूततद्भावे च्चिः । “ अस्य
र्त्री ” इति दाघः । “ ऊर्यादिच्चिडाचश्च ” इति गतिसञ्ज्ञाया “ कुग-
तिप्रादयः ” इति समाम् । केचिन्मुण्डिताः परमहसीकृताः न तु सौभा-
ग्यनग्नीकृता इत्यर्थः । अतः कुमुमेषुमुद्रारूपाः स्त्रियो न परिहर्तव्या
इति भावः । यथा लोके राजानस्तीक्ष्णदंढा निजाज्ञोहृदयनापराविजनान्
पाश्र्विन्मर्षप्रापहारेण वस्त्रहानान् कुर्वति । काश्चित् सर्वतो मुण्डितशिरस्कान्
पाश्र्विदध्मण्डितमुदान् काश्चिज्जटाधारिण काश्चित्कपालभिक्षुकान् कुर्वति तद्द-
त्रापि जनि । अत्र वैराग्यकृतनगत्वादे कुमुमेपुकृतत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।
या च नूनमित्यादिष्वपञ्जना प्रयोगाद्रम्या । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८१ ॥

श्रिया कामदेवकी मुद्रा सब अर्थ और सम्पत्की करनेवाली
है जो मूढ कुबुद्धि उन्हें छोड़ स्वर्गादिकी इच्छासे निकल भागते

हैं उन्हें विरक्तके वेपमें न समझो किन्तु कामदेवने दया त्याग
दण्ड देकर उन्हें नङ्गा किया, किसीका शिर मुंडवाया, किसीके
पांच चोटी रखीं, किसीके जटा रखवाई, किसीके हाथमें ठीकरा दे-
भीख मङ्गवायी ॥ ८१ ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना- ।

स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥

शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा- ।

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विध्यः प्लुवेत्सागरे ८२ ॥

किं बहुना महर्षयोऽपीन्द्रियनिग्रहमर्था न जाता इत्युपसहरति—विश्वा-
मित्रोति ॥ वाताम्बुपर्णान्येवाशन येषा ते तथोक्ताः शरीरयात्रामात्रोपयोगिवा-
यूदकपरिणतपर्णाहारा एव न त्विन्द्रियतुष्टिकरमृष्टान्नभोजना इत्यर्थः । विश्वा-
मित्रपराशरप्रभृतयः । विश्वम्य मित्र विश्वामित्रो गाधिनन्दन । “ मित्रे
चर्षो ” इति दीर्घत्वम् न पराशरो व्यानपिता तौ प्रभृति येषा ते तथोक्ताः ।
प्रभृतिशब्देन शाडिल्यादयोऽपि सगृह्यन्ते । ये महर्षयः सन्तीति शेषः ।
तेऽपि सुललितमातिसुन्दरम् । “ ललित त्रिषु सुन्दरम् ” इति शब्दार्णवे ।
स्त्रीणां मेनकारभासत्यवतीवान्यमालिन्यादियोपिता मुखपङ्कजं दृष्ट्वालोकेष्वैव
मोहं गताः तत्परतन्त्राः जाताः न त्विन्द्रियनिग्रहमर्था इत्यर्थः । किन्तु ये
मानवाः साधारणमर्त्याः सघृतमाज्यप्लुत तदपि पयसा क्षीरेण दन्वा च युत
मिश्रित शाल्यन्नं कलमाख्यन्नीक्षणमत्यतवीर्यवृद्धिकरं मृष्टान्नमित्यर्थः । भुञ्जते
अभ्यवहरन्ति । “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् । तेषां मानवानामिन्द्रि-
यनिग्रहः इन्द्रियदमन भवेद्यदि तदा विध्यः पर्वतः सागरे प्लुवेत् उन्मज्जेत् ।
न तु कदाचिदपि विध्यं प्लवति प्रावप्लवनस्याश्रुतचरत्वात्तथा च विध्यप्ल-
वनस्य यथा असम्भावितत्व तथैन्द्रियनिग्रहस्यापीत्यर्थः । वाताद्यशनानामृषी-
णामेवैतादृशवस्थापन्नत्व किमुत मृष्टान्नभोजनानां मानवानामिति भावः ।

अत्रंद्रियाणा निग्रहसम्भवेऽपि विष्यप्लवनदृष्टान्तेनासम्बन्धात्तः सम्बन्धे सम्बन्ध-
धरूपानिर्वाणक्ति । वृत्त पूर्ववत् ॥ ८२ ॥

विश्वामित्र, पराशर इत्यादि वडे ऋषि जो वायु जल और
पत्ते खाय पीके रह जाते थे वेभी स्त्रीमुखकमलको देखके मोहको
प्राप्त हुए अब जो मनुष्य घी दूध दही इत्यादि अच्छे व्यञ्जन
भोजन करते हैं उनकी इन्द्रियां जो वशमें हो जाय तौ समुद्रपर
विंध्याचलके तैरनेमे क्या आश्चर्य है अर्थात् इन्द्रियोंको वशमें नहीं
कर सकते ॥ ८२ ॥

परिमलभृतो वाताः शाखा नवांकुरकोटयो ।

मधुरविधुरोत्कण्ठाभाजः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ॥

विरलविरलस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः ।

प्रसरति सधौ धात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ८२ ॥

प्रासंगिक परिममाप्य प्रस्तुतशृगारोपयोगितया ऋतुवर्णन प्रारिप्सुस्तदादौ
लोकवेदत्रो प्राथम्येन व्यवहाराद्रसत वर्णयति परिमलेत्यादिपङ्क्तिः—परि म
लेति ॥ गता उपवनपत्रनाः परिमल विभ्रतीति परिमलभृतः । विविधकुसु-
मममर्दजनितगवविशेषवधुरा जाता इति शेषः । “ विमर्दोत्थे परिमलो
गन्धे जनमनोहरे । ” इत्यमर । शाखा रसालादितल्लक्षणाः नवांकुराणि-
नूतनप्रसल्लयानि कोटिष्पत्रेषु यासा तास्तथोक्ता पट्टविता जाता इत्यर्थः ।
पिकपक्षिणा पिकाख्यपक्षिविशेषाणा प्रियाः कोकिलगना इत्यर्थः । “ को-
किल पिक इत्यपि ” इत्यमर । मधुरा सहकाराकुरकप्रायास्वादलाभादनु-
गुणा मिधुरा काककृतोपद्रववशाद्धिगुणा च कष्टेति यावत् । या उत्कठा
वृजिर्तामुवय तां भजतीति तथोक्ता जाताः । “ भजो षिवः ” इति
श्विप्रत्ययः । “ विधुरः स्यात्कष्टविशिष्टयोगपि ” इति विश्वः । वधूना वद-

१ विरतोत्कठा वाच इति पाठांतरम् । २ विरलसुरत० इति पाठान्तरम् ।

३ राध्यां इति पाठांतरम् ।

नेदत्रो वक्त्रचद्राः विरलविरलो ग्रीष्मातिरेकाभावान्मदप्रकारः । “ प्रक्षारेः गुणवचनस्य ” इति सादृश्यार्थे द्विर्भावः । स्वेदोद्गारः श्रमजलनिष्यदो येषां ते तथोक्ता जाताः । अत्रोद्गारशब्दस्य गौणवृत्तिसमाश्रयणान्न ग्राम्यकक्षामध्यपतितत्वमित्युक्तं प्राक् । तथा हि धात्र्यां भुवि मधौ वसते प्रसरति व्याप्रियमाणे सति कस्य वस्तुनो गुणोदयो गुणोत्कर्षो न जातः सर्वस्यापि जायते एवेत्यर्थः । “ गत्यर्थकर्मक० ” इत्यादिना वर्तमाने कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” इति चकारात् वर्तमानता । “ अयं पुष्परसे मधु, दैत्ये वसते चित्रे च ” इति विश्वप्रकाशः ॥ ८३ ॥

सुगंधित पवन चल रही है, वृक्षोकी शाखाओंमें नये पत्रोंके अंकुर निकले हैं, कोकिलादि पक्षियोंकी वाणी मधुर सुंदर उत्कंठा भरी प्यारी लगती है और स्त्रियोंके मुखचंद्रपर रतिश्रमके विलग प्रस्वेद बूंदके कण शोभित हैं ऐसी वसंतऋतुमें इस मधुर किस किस वस्तुमें गुणकी ज्योति नहीं प्रकाश होती ॥ ८३ ॥

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला-

कलरवैर्मलयस्य च वायुभिः ॥

विरहिणः प्रहिणस्ति शरीरिणो ।

विपादि हन्त सुधाऽपि विषायते ॥ ८५ ॥

अयं पूर्वोक्तो मधुर्वसन्तः सरुब्धचराचरोल्लासक इति भावः । मधुरैः श्राव्यैः सन्तापहरैर्वा । “ शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुर स्मृतम् । ” इति लक्षणात् । कोकिलानां पिकुसुन्दरीणां कठरवैरव्यक्तमनोहरस्वरविशेषैः । “ काकली तु कले सृक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः ” इत्यमरः । कोकिलेत्यत्र जातिग्रहणे कोकिलाजातावपीति न डीप् । तथा मलयस्य वायुभिः श्रीखण्डशैलानिलैश्च अत्यतसुखान्वहैरपि भावः । विरहिणः शरीरिणो त्रियोगिजनान् प्रहिणस्ति विनाशयति । तथा हि विपाद्यापरकाले सुधा अमृतमपि विपायते विषमिवाचरति । तद्वत्प्राणप्रयामकरी भवतीत्यर्थः । “ उपमानादाचारे ” इति न्यच् । “ अकृतमार्त्तवातुकयोर्दीर्घः ”

इति दीर्घः । हतांत विषादे । “ हंत हर्षेऽनुकपायां वाक्यारभविषा-
दयोः । ” इत्यमरः । सामान्यविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यास । स च
विषाद इत्यत्र उपमाया अगेन संकीर्यते । अनुप्रासः शाब्दः । द्रुतविल-
वितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

मधुर मधुर कोकिलोके शब्द और मलयाचलके पवनसे यह
चैत्रमास विरहियोंका वध करता है इससे यह जान पडता है कि
विपत्तिमें अमृतभी विष हो जाता है ॥ ८४ ॥

आवासः किलकिंचितस्य दायिताः पार्श्वे विलासालसाः ।
कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ॥
गोष्ठी सत्काविभिः समं कतिपयैर्गुग्धाः सितांशोः कराः ।
केपांचित्सुखयन्ति चात्र हृदयं चैत्रे विचित्राः म्रजः ॥ ८५ ॥

विरहिणामेवातिकृच्छ्रं न त्वन्येप्राप्तित्याह—आवास इति ॥ पार्श्वे परिसेर
किलकिंचितस्य । “ रोपाश्रुहर्षभीस्यादे सङ्कर किलकिंचितम् । ” इत्युक्त-
लक्षणशृंगारचैत्रविशेषस्यावासो निवासभूताः । अत्राधारमात्रविवक्षयैक-
वचनग्रहणमिति विवेकः । तथा विलासालसा, लीलामन्यरा कटाक्षमुजाक्षे-
पादिविधिधविभ्रमाचरणतत्परा इत्यर्थ । एतन्नैतासा स्मरमन्दीकृतब्रीडवात्प्रा-
गल्भ्य सूच्यते । दायिताः प्रियतमाश्च । कर्णे कर्णयोरित्यर्थ । “ स्तना-
दीना द्वित्वविशिष्टा जाति प्रायेण ” इति वामनसूत्रे प्रायग्रहणादेकवचन-
प्रयोग । कोकिलकामिनाना कलकण्ठागनाना कलरवोऽव्यक्तमधुरस्वरश्च ।
स्मेर ईषद्विवाहितकुसुम इत्यर्थ । अत्र कुसुमधर्म कुसुमिते उपचर्यते ।
“ प्लिद् ईषद्भसने ” इति धातो “ नमिकम्पि० ” इत्यादिना रप्रत्ययः ।
लतामण्डपो लतागृहं च । कतिपयै कौश्विदेव । अन्यथा रसाभासात् सत्क-
विभिः सरसविचित्रचारुप्रबन्धप्रणयनचतुरत्तरकवीश्वरै सम गोष्ठीः प्रसंगश्च ।
गुग्धा मनोहराः नितांशोः कराश्च । विचित्रा नानाविधाः म्रजः पुष्पमालि-

चाश्च । अत्र अस्मिन् चैत्रे वसते केषांचिदन्येप्राग्मेवैत्यर्थः । हृदयं सुखयति
रञ्जयति । न तु सर्वेषामित्यर्थः । ईदृग्मौभाग्यसपन्नाना विरलत्त्यादिति भावः ।
अत्र खले कपोतन्यायादयितादिवहुकारणाना हृदयरञ्जनरूपैककार्यसाधनस-
मुद्योगकथनाद्वितीयः समुच्चयालकारः । तदुक्त विद्यानाथेन । “खले कपोत-
न्यायेन बहूना कार्यसाधने । कारणाना समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः ॥”
इति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

किलकिंचित विलाससे शिथिल हो प्यारीके संग रहना, कानसे
कोकिलाके शब्दकी कलकलाहट सुनना और चांदनीका सुख,
उठाना और विचित्र माला ऐसी सामग्री चैत्रमासमें किमी पुण्य-
वान्हीके हृदयको सुख देती हैं ॥ ८५ ॥

षान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलामातन्वती मजरी ।

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ॥

अल्पास्ते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटच्चराः ।

क्लान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ८६ ॥

पाथस्त्रीति ॥ अधुनेदानीं वसतसमय इत्यर्थः । पाथस्त्रीणा प्रोषितमर्तृ-
काणा विरहानलस्य वियोगाग्नेराहुतिकलामाहुतिकलना तरसाम्यामित्यर्थः ।
“कला शिल्पे कालभेदे चद्राशे कलना कला ।” इति वैजयन्ती ।
आतन्वती आदधाना तद्बुद्धीपकेत्यर्थः । तनोतेः शतरि “उगितश्च” इति
ऋप् । माकन्देषु रमालविशेषेषु विद्यमानेति शेषः । मजरी पुण्यमजरी
पिकागनाभि कोकिलाभिः सोत्कण्ठमालोक्यते सानदमुद्गीक्ष्यते इष्टत्वादिनि-
श्चायः । तथा पाटला फलेरुहाख्यवृक्षविशेषः । “पाटलिः पाटला मोवा
काचस्थाली फलेरुहा ।” इत्यमरः “पुण्यमूलेषु बहुउम्” इति लुपि-
स्युक्त्वद्वधाक्तिवचने भवतः । नवपाटलापरिमलप्राग्भारस्य नूतनपाटलीकुपुम-
गधसपत्ने पाटच्चरा मालिन्मुखाः तद्गुणपहारिण इत्यर्थः । तथा क्लान्तिविता-
नस्य क्लान्तिसमूहस्य तानव तनुत्व कुर्वताति क्लान्तिवितानतानवकृतः । करोतेः

किम् । अस्या मदा ते प्रसिद्धाः शैत्यमाद्यसैरभ्ययुक्ताः श्रीखड्गशैलानिला
मलयमारुताः वानि प्रसरति । “ वा गतिगवनयोः ” इति धातोर्लट् ।
एतेन विरहिणा दुरतदुःखजनकत्वसयुक्ताना परमानदकत्व चास्योक्तमित्यवग-
न्वयम् । अत्र वियोगाग्निरित्यन रूपक्रमाद्भुतिकलामित्यत्रोपमया सापेक्षितत्वात्स-
कीर्णं सच्छाब्देनानुप्रासेन ससृज्यते । वृत्त पूर्ववत् ॥ ८६ ॥

चटोहियोंकी जो विरहिणी स्त्रियां उनकी विरहाग्निमें आहुति
कला फैलाती हुई जो आमके मौर हैं उन्हें कोकिला बड़े अभि-
लापसे देखती हैं । इस वसन्तऋतुमें ये नवीन पाटल पुष्पके
पुगन्धके पुंजको चुरानेवाले और विरह विस्तारको नया करनेवाले
मलयाचलके पवनभी गमन करते हैं ॥ ८६ ॥

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत्पद्मातनोतु हृदि मानः ॥

भवति न यावच्चंदनतरुसुरभिर्मलयपवमानः ॥ ८७ ॥

प्रथित इति ॥ प्रथित प्रमिद्ध दृढतर इति यावत् । मानः प्रियतम-
स्थान्यस्त्रीसगित्वजनितेष्याकृतकोप । “ स्त्रीणामोर्ष्याकृत कोपो मानोऽ-
न्यान्गानि प्रिये । श्रुने वानुमिने दृष्टे ” इति दशरूपे । प्रणयवतीना
प्रियतमाना हृदि तावत्तावत्पर्यंत पद स्थानमातनोतु करोतु तिष्ठतिरर्थः ।
सभावनाया लोट् । “ पद व्यवमितत्राणस्थानलक्ष्मात्रिवस्तुषु । ” इत्य-
मर । कियत्पर्यंतमित्यन आह । चंदनतरुसुरभि श्रीखड्गद्रुमपारशालिनसु-
गधि । “ सुगर्धा च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत् । ” इति विश्वः ।
मलयपद्मानो मलयमारुतो यावत्पर्यंत न भवति न प्रसरति तावदिति
सबधः । नामान्यस्य विशेषपर्यवसानात्प्रमरणार्थत्व भुवो द्रष्टव्यम् । “ यावत्ता-
वच्च सावत्येऽवधौ मानावधारणे । ” इत्यमर । अस्यात्यतोद्दीपकत्वान्मा-
निप्रोऽतिदृढमपि निजमान विहाय प्रियतमपरतत्रा स्वयमेव भवतीत्यर्थः ।
आर्याभट्ट ॥ ८७

१ प्रियपुरतो सुवतीना इति पाठान्तरम् । २ मधुसुनिर्मलः पवन इति पाठान्तरम् ।

मणयवाली स्त्रियोंके हृदयमें यह प्रसिद्ध मान तभीलौं ठहरता है जबलौं चंदनकी सुगंधमरी मलयाचलकी स्वच्छ वायु नहीं चलती ॥ ८७ ॥

सहकारकुसुमकेशरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ॥

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ८८ ॥

सहकारोति ॥ सहकारकुसुमानां रसालविशेषप्रसूनानाम् । “ आम्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिशौरमः । ” इत्यमरः । ये केशरनिकरा. किंजल्कपुजास्तेषां ये भराः समृद्धयस्तेषामामोदेन परिमलविशेषेण मूर्च्छिता व्याप्ता दिगता यस्मिन् तस्मिन् मधुरेण माधुर्यगुणयुक्तन मधुना मकरदेन विधुरा विह्वला उन्मत्ता इति यावत् । मधुपा भृगा यस्मिन् तस्मिन् इत्यमस्योक्तमुद्दीपकत्वमित्यर्थः । मधौ वसते कस्य जनस्य स्त्रियो वा पुरुषस्य वेत्यर्थः । उत्कठा समोगौत्सुक्य न भवेन्नोत्पद्येत अतः सर्वस्यापि उत्पद्यत एवेत्यर्थः । अतो मानस्यागो युज्यत इति भावः । अनुप्रासश्च शब्दालकार । वृत् पूर्ववत् ॥ ८८ ॥

वामके मोरकी जो केसर उसके समूहकी सुगन्ध दिशाओंमें छाया रही और मीठे मीठे मकरन्द पानकर जिसमें भ्रमर उन्मत्त हो रहे हैं ऐसे ऋतुराज वसन्तमें किसे उत्कण्ठा नहीं होती ॥ ८८ ॥

अच्छाच्छचन्दनरंसार्द्रतरा मृगाक्ष्यो ।

धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ॥

मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं ।

ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्द्धयन्ति ॥ ८९ ॥

अथ त्रिभिर्ग्रीष्म वर्णयति—अच्छाच्छेति ॥ अच्छाच्छोऽतिस्वच्छो यश्चन्दनरसः पटीरद्रवः । “ गुणे रागे द्रवं रसः ” इत्यमरः । तनार्द्रतरा अत्यतार्द्राः सन्तापशांस्पर्शं सार्द्रचन्दनपङ्कचार्षितांगा इत्यर्थः । मृगाक्ष्यस्त-
रूप्यश्च, धारागृहाणि जलयन्त्रवेश्मानि, कुसुमानि मल्लिकार्जुनीनि, कौमुदी

चन्द्रिका च सुमनसो जात्याः सम्बन्धी ग्रीष्मेऽतिविकाससम्भवात्तत्कुसुम-
पारिशीलनजनितामोदभरित इत्यर्थः । “ सुमना मालती जाती ” इत्यमरः ।
मन्दो मरुत् मन्यरगन्धवाहश्च, शुचि शुभ्र सुधालेपनेनेति भावः । हर्म्यपृष्ठ
सौधोपरिप्रदेशश्चेति ग्रीष्मे ऋती मद हर्षव्यातिकर मदन च विवर्धयन्त्यु-
दीपयन्ति । अत्रापि द्वितीयसमुच्चयालङ्कार उन्नेयः ॥ ८९ ॥

अतिस्वच्छ चन्दनके रससे जिन स्त्रियोंका अंग चर्चित हे ऐसी
स्त्रियें, फुहारेवाले मन्दिर, मन्द सुगन्धित पुष्प, विकसित चांदनी,
सुगन्धित लता, मन्द मन्द पवन और महलकी श्वेत छत ये सब
सामग्री ग्रीष्मऋतुमें कामदेवको और मदको बढ़ाते हैं ॥ ८९ ॥

स्रजो हृद्यामोदा व्यजनपवनश्चन्द्रकिरणाः ।

परागः कासारो मलयजरजः शीधु विशदम् ॥

शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो ।

निदाघतर्वितद्विलसति लभन्ते सुकृतिनः ॥ ९० ॥

स्रज इति ॥ हृद्यामोदा मनोहरगन्धा स्रजः पुष्पमालिकाश्च । व्यजनपवन-
नालवृन्तनगारणश्च । “ व्यजन तालवृतकम् ” इत्यमरः । चन्द्रकिरणाश्च,
पराग सुमनोरजश्च, कासार क्रीडासरश्च, मलयजरजश्चन्दनक्षोदश्च, विशद
निर्मल शंखे अनेनेति शीधु मद्य च । “ शीधो धुक ” इत्यादिनादिको बुक्प्र-
त्यय । शुचि शुभ्रो विहारयोग्य इत्यर्थः । सौधोत्सङ्गः प्रासादप्रदेशश्च,
प्रतनु वसनं मृदमात्र, पङ्कजदृश पद्मपलाशलोचनाश्चैत्येतत्सर्वं भोगमाध-
नम् । “ नपुमक० ” इत्यादिना नपुनर्कैऋशेष । निदाघतौ ग्रीष्मतौ ।
“ आङ्गुण ” इति रपरो गुण । विलसति विजृम्भमाणे साति सुकृतिनः
पुष्पमालिनो लभन्ते प्राप्नुवन्ति । कथममुकृतानामादिभोगमाधनलाभ इति
भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९० ॥

अच्छी सुगन्धित माला, पंखेका वायु, चांदनी, पुष्पोंका पराग,
तडाग, चंदन, उज्ज्वल मद्य, श्वेत धामकी अच्छी ऊंची छत,

अच्छे मलमलसे महीन वस्त्र और कमलनयनी सुन्दर स्त्री इत्यादि पदार्थोंसे ग्रीष्मऋतुमें पुण्यवान् पुरुष सुख उठाते हैं ॥ ९० ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः ।

प्रियावक्त्राभोजं मलयजरजश्वातिसुरभिः ॥

स्रजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने ।

करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥९१॥

सुधेति ॥ सवया लेपनद्रव्येण शुभ्र यद्वा सुधा अमृत तद्वच्छुभ्रम् ।
“ सुधा स्याल्लेपनद्रव्येऽमृते च ” इति विश्वः । अतिसुरभि अत्यन्तसुगन्धि
रागिणि विषयासक्ते विषयसंसर्गविमुखे विरक्ते । विरक्तस्य तेषामकिञ्चित्कर-
त्वादिति भावः । निगदितव्याख्यानमन्यत् । वृत्त पूर्ववत् ॥ ९१ ॥

चूनेसे सपेद अच्छा उज्ज्वल धाम, निर्मल चांदनीका चन्द्रमा,
प्यारीका मुखकमल, सुगंधित चन्दन, अच्छे सुगंधित पुष्पोंकी
माला ये सब वस्तु अनुरागी पुरुषोंके हृदयमें अत्यंत क्षोभ करते
हैं; परन्तु विषयके संसर्गसे जो विमुख हैं उनके हृदयमें नहीं ॥९१॥

तरुणीवेषोदीपितकामा विकसजातीपुष्पसुगन्धिः ॥

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् तनुते कस्य न हर्षम् ॥९२॥

अथ वर्षासमयवर्णनमारभते—तरुणीति ॥ उदीपित उत्पादित. कामो
मन्मथ. सुरताभिलाषो वा यया सा तथोक्ता । विकसति विकस्रवाणि यानि
जातिपुष्पाणि तैः शोभनो गधो यस्याः सा तथोक्ता एतन्न जातिकुसुमवि-
काससमवादन्यत्र तात्कुमुममालालकृतत्वाच्चेति भावः । “ गधस्पेदिसूतिसु-
सुरभिभ्य ” इति गधशब्दस्य इकारातादेशः । यद्यपि गधशब्दश्चेत्येत-
देकांतग्रहणम् इत्युक्त तथापि कवीनां निरकुशत्वात्पर्यनुयोग । उन्नत उत्तुग
पीनः पीनश्च पयोधरभारोऽभोधरवृन्दश्च अन्यत्र स्तनभारश्च यस्याः सा

तथोक्ता । “ स्तनामोघौ पयोधरी ” इति वैजयन्ति । अत एव तरुण्य
वेष इव वेषो यस्याः सा कामिनीव मोहनकारिणीत्यर्थः । प्रापृङ् वषा कस्त्र
पुसो हर्ष सम्भोगौत्मुक्य न तनुते सर्वस्यापि तनुत एवत्यर्थः । श्लेषानुप्रा-
णितेयमुपमा । ९२ ॥

तरुणीके वेषवाली, कामदेवको उदित करनेवाली, जातिगुष्पके
सुगन्धको विकाश करनेवाली, जिसके पुष्ट पयोधरके भार उन्नत
हैं ऐसी यह वर्षाऋतु किसको नहीं हर्षित करती है जाही, जूही-
लता वा जावित्री पयोधर मेघ और स्तनकोभी कहते हैं ॥ ९२ ॥

वियदुपचितमेवं भूमयः कन्दलिन्यो ।

नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ॥

शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः ।

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ९३ ॥

वियादिति ॥ उपचिता परिचिता मेघा यास्मिस्तथोक्तम् । घनाघनसचा-
रवदित्यर्थः । वियदाकाश च, कदलान्यङ्गुराण्यामा सन्तीति कन्दलिन्यो
भूमयो भूप्रदेशाश्च, नवो नूतन कुटजानां गिरिमल्लिकानां कदवानां नीप-
बुयुमानां चामोदो गन्धविशेषो येषामस्तीति तथोक्ता गन्धवाहाः उद्यानपव-
नाश्च । “ कुटजो गिरिमल्लिका ” इत्यमरः । के मूर्ध्नि कायति घ्नय-
तीति केका मयूरवाण्य । “ केका वाणी मयूरस्य ” इत्यमरः । शिखि-
कुलानां मयूरनिकाराणां ये कलकेकारवा अव्यक्तमधुरकेकास्वरास्तैः रम्या
मनोहरा वनाताश्च केत्विन्नमध्यप्रदेशाश्च सुखिन दुःखिन वा सर्वमशेष
जनमुत्कण्ठयन्ति सम्भोगात्सुक्यवन्त कुर्वतीत्यर्थः । उदीपकत्वादिति
भावः । उत्कण्ठाब्दात् “ तत्करोति० ” इति ष्यन्तात् लट् ।
मालिनी इत्तम् ॥ ९३ ॥

मेघसे व्यास आवाग और प्रफुल्लित पृथ्वी अर्थात् नये र
अंशुतोपर ओसके जलसे पूर्ण, नवीन कुटज और कदम्बके पुष्पोंके
समूहोंमें सुगन्धित वायु और मयूरोंके झुंडकी सुन्दर वाणीसे रम-

णीय वनके प्रांत, सब सुखी और दुःखी पुरुषोंको उत्कण्ठा काम-
देवकी इच्छा देते हैं ॥ ९३ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्विरयोऽपि नर्तितमयूराः ॥

क्षितिरपि कंदलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयति ९४

उपरोति ॥ उपर्युपरिष्ठात् घनं साद्र घनपटल मेघवृन्द वर्तत इति
शेषः । “ घना कठिनसन्वातमेवकाठिन्यमुद्रराः । ” इति वैजयन्ती ।
तिर्यक् दिक्ष्वत्यर्थः । मह्यमतिशयेन रवन्तीति मयूराः । पृषोदरातिस्वा-
त्साधुः । नर्तिता नृत्यन्तः । स्वार्थे णिचि “ गत्यर्थाकर्मरू० ” इत्यादिना
वर्तमाने कर्तारि क्तः । “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” इति चकाराद्वर्तमानतो ।
यद्वा नर्तिता मेघवृन्देन नाटिता । मेघोदये तेषामुल्लासवशेन नाट्यसम्भ-
वात् । तथाभूता मयूरा येषु ते तथोक्ता गिरयोऽपि वर्तते इति शेष ।
क्षितिरपि भूमिरपि कदलैर्नानाविधाकुरैर्धवला स्वच्छा अतः पन्थान गच्छ-
तीति पथिक पथः । “ पथः कन् ” इति कन्प्रत्यय । दृष्टिं क कुत्र
पातयति प्रसारयति न कुत्रापित्यर्थः । सर्वत्राप्युद्दीपनसम्भवादिनि भावः ।
महत्कष्टमत्र विरहिणामिति परमार्थः । आर्याभेदः ॥ ९४ ॥

ऊपर घन घोर छाया रहा है, दहिने वाएँ पहाडोमें मयूर नाच
रहे हैं, नीचे भूमिकी दूब ओसोंसे धवली हो रही है ऐसे समयमें
दीन बटोही अपनी दृष्टिको कहां फेंके क्योंकि चारों ओर विरहके
उद्दीपनही करनेवाले हैं ॥ ९४ ॥

इतो विद्युद्गल्लीविलसितमितः केतकितरोः ।

स्फुरन् गन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ॥

इतः केकिक्रीडाकलकलरवः पक्षमलदृशां ।

कथं यास्यन्त्येते विरहादिवसाः संभृतरसाः ९५ ॥

इतं इति ॥ इतोऽस्मिन् प्रदेशे विद्युद्वह्नीना तडिल्लताना विलसित
णन् भवतीति शेष । इत प्रदेशे केतकितरो केतकाल्यवृक्षस्य तत्कु-
स्येन्यर्थः । “ इगपो नजान्छन्दसोर्वहुलम् ” इति ह्रस्वः । कालिदास
वन् । स्फुरन् व्रान्नुवान गन्धश्च वर्तते इति शेषः । इत प्रोद्यत्प्रवृद्धं
दनिनदस्य मेघगर्जितस्य स्फूर्जितमादर च भवतीति शेषः ।
श्च केकिना शिखावलयाना क्रीडासु केलिषु यः कलकलरवः कोलाहल-
ने । “ शिखावलय शिखां केकी, कोलाहल कलकल ” इति
रः । यद्वा कलकलरव अत्यन्ताव्यक्तमधुरप्रकारस्वरश्च समुज्जृम्भते
शेषः । पक्ष्माण्याना सन्तीति पक्ष्मला । सिध्मादित्वाह्लुचप्रत्ययः ।
भूता दृशो प्रासा तासां पारिप्लवलोचनानामेते प्रसिद्धाः समृतरसाः
गर्गुगारा उद्घोषका इत्यर्थः । विरहदिवसा वियुक्तवासराः कथं यास्यत्य-
मिष्यति न कथंचिदपीत्यर्थः । दुरतत्वाद्दिनमेकयुगं भविष्यतीति
य । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९५ ॥

एक ओर विद्युत् विजलीकी छटाका विलास, एक ओर केत-
के वृक्षकी उत्कट सुगन्ध, एक ओर मेघकी गर्जना और एक
र मयूरकी क्रीडाका कल २ शब्द ये सब जहां एकत्र हैं वे
हके रसभरे दिन स्त्रियोंके कैसे वीतेंगे ॥ ९५ ॥

असूचीसंचारे तमसि नभसि प्रौढजलद- ।

ध्वनिप्राज्ञमन्ये पतति पृषतांनां च निचये ॥

इदं सौदामन्याः कनककमनीयं विलसितं ।

मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरसुहृशाम् ॥ ९६ ॥

अनूचीति ॥ तमस्यधकारे न विद्यते सूचीसंचारो यस्मिन् तस्मिन् ।
अभावात्प्रप्राप्यनमकाशप्रदे गाढतमे सतीति यावत् । तथा नभस्यतरिक्षे

१ तारारे इति पाठान्तरम् । २ ध्वनिप्राप्ते इति पाठान्तरम् । ३ तस्मिन्

इति पाठान्तरम् । ४ उपदा नीरनिचये इति पाठान्तरम् ।

५ पथिध्वेव सु० इति पाठान्तरम् ।

च प्रौढः प्रगल्भो गर्भार इति यावत् । यो जलदध्वनिर्मेघगर्जित तेन प्राज्ञ
वाचालमात्मान मन्यत इति प्राज्ञ मन्ये बहुलतरमेवनिहादवति सतीत्यर्थः
“ आत्ममाने खश्च ” इति खशि मुमागमः । तथा पृथताना विदूना च
निचये सदोहे पतति सति । “ पृथति विदुपृथती ” इत्यमरः । कनकक-
र्णाय कनकनिकषणलेखासुदरमिद प्रवर्तमानमिद मौदामन्या विद्युतः ।
“ तडित्सौदामनी विद्युत् ” इत्यमरः । निलसित स्फुरणम् । कर्तृ । स्वीर-
सुदृशामभिसारिकाणां पथि प्रियगृहमार्गे मुद मार्गप्रदर्शकत्वात्सतोष म्लानि-
मात्मप्रकाशकहेतुत्वात् ग्लानिं च । “ ग्लै म्लै हर्षक्षये ” इत्यस्माद्धातोः
“ भृजुरेभ्यो निः ” इत्येकोऽधिको निप्रत्ययः । प्रययति प्रकटयति कगे-
तीत्यर्थः । “ काताभिसरणोद्यक्ता स्मरार्ता साऽभिसारिका । ” इति लक्ष-
णात् । कातमुद्दिश्य निगूढमभिसरणशीलाना स्त्रीणामुपयोगानुपयोगान्या
हर्षार्हर्षे हेतुत्वादिति भावः । “ कातार्थिनी तु या याति सकेत साऽभिसा-
रिका । ” इत्यमरः । वृत्त पूर्ववत् ॥ ९६ ॥

ऐसे गाढे अन्धकारमें जिसमें सुई न प्रवेश कर सके जो
आपाठ वा श्रावणके मासमें बड़े मेघके शब्द और पत्थरसहित
जलवृष्टिमें बिजुलीका वारंवार चमकना सो स्त्रियोंको अपने २ ब-
दोही पतियोंके प्रति सुख दुःख उत्पन्न करता है ॥ ९६ ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते ।

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ॥

जातः शीकरशीतलाश्च मरुतो रंत्यन्तखेदच्छिदो ।

धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥ ९७ ॥

आसारणेति ॥ प्रियतमैर्वल्लभैरासारेण धारासम्पातेन हेतुना । “ धारा-
सम्पात आसारः ” इत्यमरः । हर्म्यतः प्रासादात् । धामतः इति पाठे
गृहात् । उभयत्रापि “ पञ्चम्यास्तसिल् ” “ अपपरिवहिः ० ” इत्यादिना

समासविधानज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । बहिर्यातु न शक्यते न समर्थ्यते ।
 “ शकल शक्ती ” भावे लट् “ शकधृप० ” इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ।
 तथा आयतदृशा दीर्घदृशा तरुण्या शीतेन यदुत्कम्पः गात्रवेपथुस्तानिमित्तं
 तन्निवारणमित्यर्थः । गाढमतिदृढमालिङ्ग्यते पारिरम्यते । पूर्ववल्लट् । तथा
 शीकरैरबुकणैः शीतला त्रिशिराः । “ शीकरोऽबुकणाः स्मृताः ”
 इत्यमरः । रत्यते सुरतावसाने य खेदः श्रमस्त छिदतीति तथोक्ताः । सुर-
 तमरम्भजनितश्रमापहारिण इत्यर्थः । “ श्रमः खेदोऽथ रत्यादेर्जातखेदादि-
 भूमिद्वत् । ” इति लक्षणात् । मरुतश्च जाताः प्रवृत्ताः अतः धन्यानां
 पुण्यजालिना प्रियामङ्गमे प्रियामम्भांगे साति दुर्दिनं दुष्टदिनमपि मेघच्छन्नदिनं
 च । “ मेघच्छन्नेऽद्भिर्दुर्दिनम् ” इत्यमरः । सुदिनता सुदिवसत्त्वं याति
 धन्येषा तदेव भवतीत्यर्थः । व्रतेति विस्मये । “ वत खेदानुकम्पामन्त्रण-
 सन्तोषविस्मये । ” इत्यभिधानात् । अत्र दुर्दिनमपि सुदिनता यातीति
 एगुरनो विरोधस्योक्तदेशान्माधानाद्विरोधालङ्कारः । “ आभासत्वे विरो-
 धस्य विरोधालङ्कारिर्मता । ” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ९७ ॥

वर्षाकी षड्डीमें स्त्रीलोग धामके बाहर नहीं निकल सकता है
 और स्त्री प्रीतमसे आलिङ्गन किये जाती हैं कि बडा जाडा लगता
 है और देह कापता है यो कह कह इसी निमित्त स्त्रियोंसे प्रीतमभी
 आलिङ्गन वरते जाते हैं और बाहर नहीं निकल सकते और ठंडे २
 जलके बर्णोंसाहित वायु मैथुनके अंतमें श्रम करनेवाला वह रहा है
 ऐसे धन्य पुरुषोको प्यारीके संगमें दुर्दिनभी सुदिन हो
 जाते हैं ॥ ९७ ॥

अर्द्धं सुप्त्वा निशायाः सरभससुरतायाससंब्रश्रुथांगः ।
 प्रोद्भूतासद्यत्तृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विवित्ते ॥

सम्भोगकृान्तकान्ताशिथिलभुजलतावर्जितं कर्करीतो ।
ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं न पिबति सलिलं शारदं मन्दपुण्यः॥

अथैकेन शरद वर्णयति—अर्धमिति ॥ निशाया रात्रेरर्धं यामद्वयमित्यर्थः ।
“ पुस्यर्धोऽर्धं समेऽशके ” इत्यमरः । अस्यन्तसयोगे द्वितीया । सुप्त्वा
शयित्वा निद्रया यामद्वय गमयित्वेत्स्यर्थः । ततो मध्ये इति शेषः । सरभस
स्रोद्वेगं यत्सुरतमाम्बन्तरसम्भोगस्तेन य आयासः श्रमस्तेन सन्नानि परिखि-
न्नानि अत एव श्लथानि शिथिलान्यङ्गान्यवयवा यस्य स तथोक्तः । “ मध्य
नक्तमुदाहृतं शरदि च प्रत्यूषकाले हिमम् ” इति भोजवचनादर्धरात्रकृतसु-
रतपरिश्रात इत्यर्थः । एतेनैतस्य नायकस्य कामतन्त्रकुशलत्व नायिकायाः
शङ्किनीत्वं सूच्यते तृतीययामस्य तत्सुरतयोग्यकालत्वात् । तदुक्त रतिरहस्ये—
“ रमयति च तृतीये शङ्किनीमार्द्रभाव गमयाति रमणीयापुष्पिनीं तुर्धयामे । ” इति ।
अन्यत्राप्युक्तम् । “ कुसुमितवनमध्ये कूचिमारस्तृतीये तिमिरनिविडयामे
शङ्किनीं संलभेत । ” इति । अत एव प्रोद्भूता प्रकर्षणोत्पन्ना अत एवामह्या
स्वतः शमयितुमशक्या तृष्णा पिपासा यस्य स तथोक्तः । तथा मधुना
सम्भोगप्राक्कालीनमद्यपानेन यो मदो मोहस्तेन निरतः परवश इत्यर्थः । “ मदि-
राट्टिकृतो मोहो हर्षव्यतिकरो मदः । ” इति लक्षणात् । विविक्ते विजने ।
“ विविक्ती पूतविजनौ ” इत्यमरः । अन्यथा विस्रम्भविरहानुभवादिति
भावः । हर्म्यपृष्ठे प्रासादोपरिप्रदेशे कर्करीतो गलन्तिकाख्यसच्छिद्रकुण्डिकायाः ।
पचम्यास्तासिः । “ -कर्कर्यालुर्गलतिका ” इत्यमरः । सम्भोगकृान्तायाः
सुरतायासपरिश्रांतायाः कातायाः स्वप्रियतमायाः शिथिलया निःसहायया
भुजलतया आवर्जित धाराकारेण दत्तमिति स्वादातिशयोक्तिः । शारद शर-
त्कालसंबन्धि सलिल हसोदकमित्यर्थः । ज्योत्स्नया चन्द्रिकयाभिन्ना मित्रेता
अत एवाच्छा धारा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा मन्दपुण्यो भाग्यहीनो न
पिबति । भाग्यसम्पन्नस्तु पिबतीत्यर्थः । हसोदकलक्षणमुक्त द्रव्यरत्नमात्र-

याम् । “ वह्नितप्तमाहिमाशुग्दिमभिः शीतमम्बु शशिरदिमभिर्निशि । एवमेव तदहर्निशा स्थित तच्च हसजलनामक स्मृतम् ॥ ” इति । एतत्पाने गुणस-
पक्षिरपि तत्रैवोक्ता । “ प्रसादकं त्रिदोषत्र हृद्य लघु च शीतलम् । वृष्य
मनोहर स्वादु विषघ्न चातिहृत्करम् ॥ ” इति । शरद्येतत्पाने नियमश्चा-
प्युक्तोऽन्यत्र । “ कर्पूरागुरुज मिताद्यभिरसैर्हंसोदक वासित सीध चातिम-
नोहर शिशिरतो मुग्धागनाल्लगनम् । ” मग्धरा वृत्तम् ॥ ९८ ॥

आधी रात व्यतीत भयेपर वेगसाहित मैथुनके श्रमसे जिसके अंग थक रहे, मद्यमें मत्त, अत्यंत प्यासा, छतपर स्वच्छ और एकान्त ठौरमें बैठा, वैसेही मैथुनमे थकी स्त्रीने शिथिल भुजाओंसे शारी लाकर दिये और चांदनीमें जिसकी स्वच्छ धारा दीख पडती है ऐसी शरद्वतुके जलको न पीवे तो मन्दभागी जानना चाहिये ॥ ९८ ॥

हेमन्ते दाधिदुग्धसर्पिरशाना साञ्जिष्ठवासोभृतः ।

काश्मरिद्रवसान्द्रदिग्धवपुषश्छिन्ना विचित्रै रतैः ॥

वृत्तोरुरतनक्वामिनजिनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे ।

तांबूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शरते ॥९९॥

अथ द्वाभ्या हेमन्त वर्णयति—हेमन्त इति ॥ हेमन्त ऋतौ दाधि प्रासिद्ध दुग्धसर्पिणी क्षीरघृते तान्यशन येषां ते तथोक्ता । ननु दुग्धवाज्यादीना शैत्या-
प्रसादवात्वेन सेवनं भवतु दाधिसेवनस्य तदतिरेककरत्वात्तत्सेवनं कथं युक्तमिति
धेनू तस्याप्यायुष्मामस्य हेमन्ते सेवनोपयोगात् । तदुक्तं चारुचर्यायामृत-
चर्याप्रस्ताने सर्वज्ञभोजराजेन । “ त्रिष्टु च दाधि निषेव्य ग्रीष्मकाले वसन्ते शरदि-
घ परिद्वयं वाठता दीर्घमायु । यदि खल परिगच्छा सेव्यता सर्वकाल सह्यु-
त्तुगं तं त्रिरामुद्रुः ॥ ” इति । मञ्जिष्ठया रज्जकद्रव्येण रक्तानि मौञ्जिष्ठानि
जानानि रक्तानि विन्वतीनि तथोक्ता । “ तेन रक्त रागान् ” इत्य-

१ रिप्या इति पाठान्तरम् । २ पीनोरस्पल इति पाठान्तरम् ।

ण्प्रत्ययः । यद्यपि “ निर्वार्त भवन सुरक्तवसनं वह्नेः पर सेवनम् ” इति वसन्तसमययोग्यत्वेन सुरक्तवसनधारणमभिहित तथापि मर्तातरे रक्ताक्तमिति न विरोधः । काश्मीरद्रवेण कुकुमपकेन साद्र यथा तथा दिग्धानि रूषितानि वषुषि येषां ते तयोक्ताः । विचित्रैः बाह्याभ्यतरनिरूपणेन नानाविधैः रतैः छिन्नाः श्राताः वृत्तौ वर्तुली ऊरू पीनी च स्तनी यासा तास्तयोक्ताः याः कामिन्यस्ता एव जनस्तेन कृताश्लेषाः विहितपरिरम्भाः तदुक्तम् । “ कस्तूर्योगरुकुकुमैरतिधृत पान तटाकस्थित शीत नैव विदीर्यते प्रियतमैरालिगन कम्बलम् । ” इति । तथा तावूलीदलीर्नागवह्नीदलीः पूगै क्रमुकैश्च पूरितानि मुखानि वक्रातरालानि येषां ते तथोक्तास्तावूलचर्वणरताः तत्परा इत्यर्थः । “ तूदस्तु पूग क्रमुकः ” इत्यमरः । इत्यभूता वन्याः सुकृतिनः गृहाभ्यन्तरे मन्दिरांतगले सुख यथा तथा शेरते स्वपन्ति । “ शीडो रुट् ” इति रुडागमः । तांबूलस्य मानसोल्लासादिबहुगुणहेतुत्वात्तत्रवर्णोक्तिः । तदुक्त चारुचर्यायाम् । “ मनसो हर्षण श्रेष्ठ रतिद मदकारणम् । मुखरोगहर हृद्य दीपन वास्तिशोधनम् ॥ मुखशुद्धिहामिहर् तांबूल श्रीकर परम् ॥ ” इति । तत्कालानुगुणोपचारत्वेन वीर्यवृद्धिरूपेण च प्रथम दधिकीराज्यप्राज्यमृष्टान्न भुक्त्वाऽनंतर कुकुमकस्तूर्यादिमिश्रितचन्दनलेपनपूर्वक विविधसुरतसरभसभोगपरिश्रांता कातासमालिगिनगात्राश्च सन्तस्तावूलचर्वणरता सुकृतशालिनः सुखेन निवानगृहाभ्यतरे स्वपन्तीति समुदायार्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ९९ ॥

दही दूध घृत और सुगन्ध सिखरन भोजन किये; केशर कस्तूरी सघन सर्वांग लगाये, अनेक प्रकारके आसनभेदकी रतिसै खिन्न, पुष्ट जंघे और स्तनवाली स्त्रियां जिन्हें लपटाय पान और सुपारी खाय, मञ्जीठके रंगे वस्त्र धारण किये प्यारीके साथ धन्य पुरुषही हेमंतऋतुमें सोते हैं ॥ ९९ ॥

प्रोद्यत्प्रौढप्रियंगुद्युतिभृति विकसत्कुंदमाद्यद्विरंफे ।

काले प्रालेयवातप्रचलविलसितोदारमंदारधाम्नि ॥

येषां नो कंठलग्ना क्षणमपि तुहिनशोददक्षा

मृगाक्षी । तेषामायामयामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम् ॥ १०० ॥

प्रोचदिति ॥ प्रोचन्त्य उदित्वराः प्रौढाः प्रवृद्धाश्च याः प्रियङ्गवः फालि-
न्यस्ताभिर्द्युतिमुपचयजनितशोभा विभर्तीति तथोक्ते । “ प्रियगुः फालिनी
फली ” इत्यमरः । द्वौ रेफी वर्णविशेषी यस्य स द्विरेफो भ्रमरशब्द उप-
चारात्तदर्थेऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः । “ शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य
व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्विरेफो भ्रमरः । ” विक-
सद्भिः कुन्दैर्मान्यकुमुमैर्माद्यन्तो द्विरेफा यस्मिन् तस्मिन् । “ माध्य कुन्दम् ”
इत्यमरः । “ पुष्पमूलेषु बहुलम् ” इति लुक् । यद्यपि कुन्दविकसनं
शिथिरर्तुलक्षण तथापि तत्प्रत्यासत्त्योक्तमिति न विरोधः । प्रलयादागत
प्रालेय हिमम् । “ तत आगतः ” इत्यण् । “ केकयमित्रयुप्रलयानां
यादेरिय ” इतीयशब्दस्य इयादेशः । प्रालेयवातैस्तुषारवायुभिः प्रचल
चञ्चलमत एव विलम्बित प्रकाशमानमुदार रम्य च । मन्दाराणां सन्तानकत-
रूणा धाम स्थान यस्य तस्मिन् । यद्वा मन्दाराणा पारिभद्रकतरूणां
धामेति । उभयत्राप्युपचयहेतुत्वादिति भावः । “ पारिभद्रो निवतरुर्मन्दारः
पारिजातकः । ” इत्यमरः । एवम्भूतकाले हेमन्तसमये येषा यूना तरुणाना
तुम्हिनक्षादे शीतनिवारणे दक्षा कुचकुम्भयोरीण्यसम्भवेन तथालिङ्गनान्निवार-
गममेत्यर्थः । मृगाक्षी तरुणी क्षणमल्पकालमपि । अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।
कण्ठलगा कण्ठावनत्ता कण्ठालिङ्गनतत्परेति यावत् । नो न भवतीत्यर्थः ।
तेषु यूनामायामा अत्यन्तदीर्घा यामाः प्रहरा यस्या सा । विरहवेदनाव-
शात्तया प्रतीयमानयोग्येति । यामिनी रजनी यमसदनसमा यमलोककल्या
इरतहृत्वादेत्यर्थः । याति गच्छति । तदानामिङ्गनाप्लवाल्लिङ्गनमन्तरेण दुर-
तविरवेदनामहानथास्तरितुमशक्यत्वादिति भावः । “ द्वौ यामप्रहरौ ममौ,
रजनी यामिनी तमौ ” इति चाप्यमरः । अनुप्रासोपमयो. शब्दार्थालङ्का-
रणैः सृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०० ॥

जो उदित तथा प्रवृद्ध होती हुई प्रियंगुलताओंसे उपचित हुई
शोभाको धारण करता है, जिसमें फूले हुए कुंदपुष्पोंके सेवनसे

भ्रमर मत्त हुए हैं और जिसमें तुपारवायुसे प्रचलित हुए मंदागवृ-
क्षोंके स्थान प्रकाशमान तथा रम्य हैं ऐसे इस हेमंतकालमें जिन
युवा पुरुषोंके गलेमें जाडेको नष्ट करनेमें समर्थ ऐसी हरिणलो-
चना स्त्री क्षणभरके लियेभी नहीं लिपटी हो उनकी यह रात्रि
अत्यंत दीर्घ प्रहरोंवालीसी प्रतीत होती हुई तथा यमलोकके
समान दुःख देती हुई व्यतीत होती है ॥ १०० ॥

चुंबन्तो गंडभिक्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना ।

वक्षःसूत्कंचुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ॥

ऊरूनाकंपयंतः पृथुजघनतटात्संसयंतोऽशुक्लानि ।

व्यक्तं कांताजनानां विटचारितभृतः शैशिरा वांतिवाताः ॥

अथ द्वाभ्यां शिशिरर्तुं वर्णयन्निगमयति—चुम्बन्त इति ॥ कांताजनानां
गडा भित्तय इव ताः गण्डभिक्ती. कपोलस्यलीः चुम्बन्त । “ स्तननयनरू-
पोलान् चुम्बनस्थानमाहुः ” इति रतिरहस्योक्तेरिति भाव । अत एवाल-
कवति विशेषणवशात् चूर्णकुन्तलालकृते मुखे । “ अलताधूर्णकुन्तला ”
इत्यमरः । सीत्कृतानि सीत्काराणि । सादित्यनुकरणशब्दः । आदनाना
कुर्वाणा. उत्पादयन्त इत्यर्थ । वक्षःसु उर.स्य ग्रीषु उत्कचुकेषु उद्भयित-
कूर्पासकेषु मस्तपि स्तनभरेषु पुलकोद्भेद रोमांचप्रादुर्भावमापादयन्त इति
सात्त्विकोक्तिः । ऊरून् मक्ष्यानि आकम्पयन्त प्रवालयन्तः । पृथु विशाल
यज्जघनतट-जघनप्रदेशस्तस्मादशुक्लानि परिदधानाशुक्लप्रन्थीनियर्थ. । मम-
यन्त. विश्लथयन्त. अत एव व्यक्त स्फुट विटानां पल्लविकानामिष चरितानि
कृत्यानि विभ्रतांति तयोक्ता । शिशिरस्यते शैशिराः शिशिरुसवन्तिनः ।
“ तस्येदम् ” इत्यण् । वाता. वांति सचगन्ति । विटकाभारणविधि-
ष्टवाद्वाताना तच्चरितभरण युक्तमेति भाव । तदुक्त रतिरहस्ये । “ आदि-
कचिदुक्तगड नासिकाप्र च चुम्बन् पुनरुपहितमीरक्त तालु जिह्वां च भ्रूय ।
भारतलिखितनाभीमूलवक्षोरुहोरुश्चयथितवृत्तैर्ये श्लथयित्वाय नैर्वान् ॥ ”

इति । अत्र विटचारितभृत इत्यत्र उपमालङ्कारः । स च व्यस्तमित्यनेना-
भिव्यजितोत्प्रेक्षयांगेन सकीर्यते इति सक्षेपः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ १०१ ॥

यह प्रकार है कि शिशिरऋतुमे कामियोके समान आचरण
करते हुए पवन चलते हैं कि स्त्रियोंके कपोलोंको चूंबते हैं, केशोंवाले
मुखमें सीत्कारशब्दको कारते हैं, नहीं कंचुकी जिसपर ऐसी
छातीपर स्तनोंमें रोभावलीको पैदा करते हैं, जंघाओंको कंपाते हैं
और मोटी जंघा (रान) ओंके वस्त्रोंको उडाते हैं ॥ १०१ ॥

केशानाकुलयन्द्दशौ मुकुलयन्वासो बलादाक्षिप- ।

ज्ञातन्वन्पुलकोद्गमं प्रकटयन्नाविगकर्षणं शनैः ॥

वारंवारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान्पीडय-

न्प्रायः शैशिर एष संप्रति मरुत्कांतासु कांतायते १०२ ॥

केशानिति ॥ केशान् शिरोरुहानाकुलयन् व्याकुलीकुर्वन् । एकत्र विशेष-
पणादन्यत्र केलिसरम्भाच्चेति भावः । दशो मुकुलयन्निमीलयन् । एकत्र
परुपस्पर्शवशादपरत्र सुखपारवश्याच्चेति भावः । वासो जघनाशुक बलात्प्र-
सहाक्षिपन्नाकर्षणम् । एकत्र वेगवशादपरत्र सम्भोगेच्छया चेति भावः ।
पुलकोद्गम रोमाचमातन्वनुत्सादयन् । एकत्र शतिलस्पर्शादन्यत्र शृङ्गारोद्वो-
धकाच्चेति भावः । आविगेनोद्वेगेन यः कम्पो गात्रवेपथुस्त शनैः प्रकटयन्
मन्दमभिव्यजयन् इति विशेषणद्वयेन सात्विकोक्तिः । उदाराणि मनोज्ञानि
सीत्कृतानि कुर्वतीति तथोक्तान् । छाद्यन्ते एभिरिति छदाः । “ पुंसि सज्ञायं
घ. प्रायेण ” इति घ प्रयत्यय. । “ छादेर्वेऽद्ध्युपसर्गस्य ” इति ह्रस्वः ।
दन्तानां उदारतानधरोष्ठान् वारंवार पुनःपुनः पीडयन् । एकत्र शैल्यातिश-
येनान्पर दन्तक्षतन च व्यथयन्नित्यर्थः । एषोऽय शैशिरो मरुत् शिशि-
रगारत. संप्रतीदानीं शिशिरर्तौ प्रायो भूम्ना कांतासु कामिनीषु विषये
कांतायते । “ कथाभिः कामनीयाभिः काम्यैर्भोगैश्च सर्वदा । उपचारैश्च

रमयेद्यः स कांत इतीरितः ॥ ” इत्युक्तलक्षणः कांत इवाचरति । उक्त-
विशेषणैः कातसादृश्यलाभात्स इव वर्तते इत्यर्थः । “ उपमानादाचारे ”
इति क्यङ् । “ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ” इति दीर्घः । अत एवो-
पमा सा च प्रायःशब्दाभिव्यजितोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । तदुक्तमाचार्वददिना ।
“ मन्ये शके ध्रुव नून प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरि-
चशब्दोऽपि तादृशः ॥ ” इति ॥ १०२ ॥

वाल्लोको विखेरता, आखोंको किञ्चित् २ मृदता, साडी बला-
त्कारसे उडाता, देहमें रोमाञ्चित करता, चलनेमें उद्देग और कम्प
प्रकट करता बेरबेरे सीसी करनेमें ओठोंको पीडित करता इस
प्रकारका शिशिरऋतुका वायु स्त्रियोंके विषयमें पतिकासा आचरण
करता है ॥ १०२ ॥

वैराग्ये सञ्चरत्येको नीती भ्रमति चापरः ॥

शृङ्गारे रमते कश्चिद्भुवि भेदाः परस्परम् ॥ १०३ ॥

वैराग्य इति ॥ एकः पुरुषो वैराग्ये सञ्चरति । चापरोऽन्यो नीती भ्रमति
भ्रमणं करोति कश्चित् पुरुषः शृङ्गारे रमते भुवि पृथिव्या पुरुषः परस्पर
भेदाविशिष्टाः सन्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कोई पुरुष वैराग्यमें सञ्चार करता, कोई नीतिमें प्रवृत्त रहता
और कोई शृंगारमें रमता है यां परस्पर मनुष्योंमें इच्छाका भेद है
इसलिये भर्तृहरिजीका तात्पर्य यह है कि तीन प्रकारके मनुष्योंके
हेतु तीन शतक निर्माण किये हैं ॥ १०३ ॥

यद्यस्य नास्ति रुचिरं तस्मिस्तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ॥
रमणीयेऽपि सुधांशौ न मनः कामः सरोजिन्याः ॥ १०४ ॥

इति भर्तृहरिकृतं शृंगारशतकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

यदिति ॥ यस्य यन् रुचिरं नास्ति तत्र मनोज्ञेऽपि सुन्दरेऽयम्य स्पृहा न
भवति । अत्र दृष्टान्तः । चन्द्रस्तु सर्वेषां प्रियम् रमणीयं तस्मिन् सूर्ये-

विकासिन्याः सरोजिन्या मनसः कामः प्रीतिर्नेत्र भवति । एव यस्यै यत्र प्रीतिस्तस्य तत् रुचिकरम् । अतो नीतिः शृङ्गारश्च वैराग्य च उक्त एतेषु यत्र यस्य प्रीतिस्तेन तद्दृष्टव्यम् । इदं शृङ्गारशतकं भर्तृहरिणा कृतं तत् कामबुद्ध्या न कृतं आदावेव आरम्भे । “ समस्तभावैः खलु बन्धन स्त्रियः ” इत्युक्तम् । मध्येऽपि “ दुःखैरुहेतुर्न हि कश्चिदस्ति ” इत्यादीनि वचनानि स्थले स्थले स्थितानि तासां कामिनीनां प्रशंसा कामिभिः क्रियते सा लिखिता । प्रान्ते सर्वं विवेकदृष्ट्या निन्दितम् ॥ १०४ ॥

इति भर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकव्याख्याने शृङ्गारशतकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

जिस पदार्थमें जिसकी रुचि नहीं होती चाहे वह सुन्दरभी हो तोभी उसे उसकी इच्छा नहीं होती क्योंकि रमणीयचंद्रमार्गें कमोदनीकी इच्छा नहीं होती ॥ १०४ ॥

इति श्रीभर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकभाषाटीकाया

शृङ्गारशतकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ भर्तृहरिविरचितं वैराग्यशतकम् ।

चूडोत्तंसितचंद्रचारुकलिकाचंचच्छिखाभास्वरो ।
लीलादग्धविलोककामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ॥
अंतःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन् ।
चेतःसम्नानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

चूडेति ॥ चूडोत्तंसितस्य शिरोभूषणीकृतस्य चंद्रस्य चारुकलिकया मनो-
हरकोरकयेव चच्छिच्छिखाया प्रकाशमानाप्रेण भास्वरः प्रकाशमानः । विलोल-
चञ्चल. काम एव शलभः सः लीलया विलासेन दग्धो येन । श्रेयसा
शुमानां दशासु अवस्थानु अग्रे पुरतः स्फुरन् प्रकाशमानः । अतर्मनसि
स्फूर्जतः विजृम्भमाणस्य अपारस्य अनन्तस्य मोहतिमिरस्य प्राग्भार गुरुप्रा-
क्प्रदेशमुच्चाटयन् निरम्यन् ज्ञानप्रदीपो ज्ञानप्रकाशको हरो भक्तानां ज्ञानाज्ञा-
नकृतमानसिकवाचिकक्राविकपापहारी भगवान् सांश्रिय. योगिनां सनत्ता-
दीनां चेतःसम्नानि मनस्वेव गृहे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । प्रथमतः
चूडोत्तंसितोति वाक्ये चन्द्रपदग्रहणाद्भक्तानां तापहारीत्यर्थो लभ्यते । लीला-
दग्धोति वाक्ये कामशलभपदग्रहणान्महाशत्रुमहारीति लभ्यते । अतःस्फूर्ज-
दिति वाक्ये मोहतिमिरपदग्रहणान् यथा उदितः सूर्यः सर्वतिमिराणि नाश-
यति तथायमपि अज्ञाननाश करोतीति । चेतःसम्नानीति वाक्ये ज्ञानदीपपद-
ग्रहणात् कामक्रोधादिपंकरहितनिर्मग्नचित्तानां निस्सगानां योगिनां चेतसि
यथा वर्तते तथा भक्तानां सर्वाज्ञाननाशनम् कुर्वन् ज्ञानप्रदीपो हरो विज-
यते इत्यभिप्रायः । शार्दूलविकीटिन वृत्तम् ॥ १ ॥

जो शिरमें भूषणके समान धारण क्रिये हुए चंद्रकी मनोहर
कलासे प्रकाशमान हैं, जिन्होंने लीलासे ही चंचल कामरूप शत्रु-

मको दग्ध किया है, जो शुभदशाओंके अग्रभागमें प्रकाशमान हैं, जो अंतःकरणसें विजृम्भमाण होते हुए अपार मोहरूप अंध-कागके प्राग्देशको नष्ट करनेवाले ज्ञानप्रदीप हैं ऐसे महादेवजी योगियोंके मनोरूप गृहमें सर्वोत्कर्षसे वर्ते हैं ॥ १ ॥

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं ।

त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवाकृता निष्फला ॥

भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-

त्तृणो जृम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि संतुष्यसि ॥ २ ॥

अथ रागस्य तृष्णामूलकत्वात्तद्गर्हणं विना न वैराग्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्सिद्धयर्थमादां तावत्तत्परिपन्थिभूता तृष्णां दूषयति भ्रातमित्यादिनवभिः श्लोके । तत्र प्रथमं स्वकर्मकृष्टनिवेदनपूर्वकं तृष्णां सम्बोध्य त्रिभिर्दूषयति-भ्रातमिति ॥ अनेकेष्वद्भिः दुर्गे पार्वतवार्क्षजलदुर्गादिभिः विषमं विष्टं दृग्गन्धारमित्यर्थं । देशं भ्रान्तं सञ्चारितं तथापि किञ्चिदल्पमपि फलं धनं न प्राप्तं न लब्धम् । बहुफलापेक्षयैव दुर्गमविदेशसञ्चारः कृतः, फलं त्वीपदपि न प्राप्तमित्यर्थं । अत्र देशशब्दस्य नपुंसकत्वनिष्पष्टान्तरेषु मृग्यम् । यद्वा देशमुद्दिश्य भ्रान्तम् । भावे कप्रत्ययः । अथवा “ निष्टजनपर्दां देशविपर्ययां ” इत्यभिधानात् पुँल्लिंगस्यापि देशशब्दस्य नपुंसकत्वमन्वयमनुवर्तते इति भाष्यकारप्रयोगादिष्यते । तथा उचितमनु-रूपं जानिकुलप्रभो जातिं ब्राह्मणत्वादि- कुलं सदृशं तयोरभिमानमित्यर्थं । नानेकदेशेषु गम्यत्वात्त्वमास । त्यक्त्वापि विसृज्य निष्फला फलपूरुषा सेना परिचर्या कृता । धनात्त्वानामिति शेषः । उभयत्रापि वाप्येवमिति न ह्यन्यथा किञ्चिदपीत्यर्थः । “ लाभनिष्पत्तियोगेषु बले शक्त्यै फले धनम् । ” इति वैजयन्ती । तथा मानविवर्जितं अभिमान-रूपं यथा तथा बहुमानविहीनमिति वा आशङ्कया आकाक्षया लोलुपत्वेनेति

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

यावत् । परगृहेषु काकेन बलिभुजा तुल्य काकान् । “ तेन तुल्य क्रिया चेद्वाति. ” इति वतिप्रत्ययः । भुक्तमभिमानत्यागोऽपि न बहुमानपूर्वकं किंतु नावमानमेव दत्त परान्नापिडिमभ्यवृद्धतमित्यर्थः । तथापि पापकर्मणां पापत्माना पिशुने सूचके । येषां तृष्णा त एव पापिष्टा इति भावः । यद्वा पापकर्मणा दुष्कर्मणा पिशुने प्रवर्तके इत्यर्थः । एतद्व्यतिरेकेण दुष्कर्मप्रवर्तकातराभावादिति भावः । हे तृष्णे विषयस्पृहे जृम्भसि प्रवृद्धा भवामि । किंत्वद्यापि ईदृक्कष्टकर्मप्रवर्तनदशायामर्षीति भावः । न सन्तुष्टसि सन्तुष्टा न भवामि विरतिं न प्रामोषीत्यर्थः । इतः परमपि किंचिदुष्टकर्म कारयितुमपेक्षास्तीव प्रतिभातीति भावः ॥ २ ॥

दुर्गम अनेक देशोंमें मैंने भ्रमण किया पर कुछ फल न प्राप्त हुआ, यथार्थजाति और कुलका अभिमान त्यागकर पराई सेवा की सोमी व्यर्थ हुई, अपमानसे कौवेके समान सशंकित परधर भोजन भी करता रहा । हे तृष्णे ! पापकर्ममें प्रवृत्त तू अबतक सन्तुष्ट नहीं होती किंतु बढतीही है ॥ २ ॥

उत्खातं निधिश्ंकया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो ।

निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोपिताः ॥

मंत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशानं निशाः ।

प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे सकामा भव ॥ ३ ॥

उत्खातमिति ॥ निविशङ्कया निश्चेषोऽत्र तिष्ठन्ति श्राव्या क्षितितलं किञ्चिदिष्टकादिनिचितभूतलमुत्खातमवदारितम् । तत्र न क्षितिदृशमित्यर्थः । तथा गिरेर्धातव मन शिल्पाया ध्माताः सुर्यभात्र प्राप्स्यन्तीति िया अर्धे मृपाया समुद्रिकाविशेष निक्षिप यावत्प्राण कृत्कारि सन्तापिता इत्यर्थः । तदपि न किञ्चिज्जातमिति भावः । “ ध्मा शब्दाद्विषयमयोगयोः ” इत्यस्माद्वातो. कर्मणि क्त. । “ वातुर्न. शिवायुदे ” इत्यमरः । अत्रायु-

क्तम् । “ सुवर्णरूप्यताम्राश्महरितालमन.शिला. । गैरकाजनकाश्मीरलोहसी-
साश्च हिंगुलः । गन्धकांभ्रकामि याद्या धातवो गिरिसम्भवाः । ” इति ।
अत्र सुवर्णरूप्यव्यतिरेकेणैव योज्यमन्यथा प्रकृतासङ्गतोरिति । तथा सारितां
पाति समुद्रो निस्तीर्णं द्वीपांतरेषु वाणिज्येन बहु धन सम्पादयिष्यामीति
सांयात्रिकभावेन त्रिलाघित इत्यर्थः । नृपतयो राजानश्च यत्नेन छन्दानुवर्तन-
रूपप्रयत्नेन सतोपिता । तथा मन्त्राराधनतत्परेण मन्त्रजपतात्पर्यवता मनसा-
हेतुना श्मशाने प्रेतभूमौ निशा रात्रयो नीता यापिताः । भूतप्रेतपिशाचा-
दिभ्यो भयमाविगणय्य निष्वादिप्रदर्शकदेवताभिमुखीकरणसाधनमन्त्रजपतात्प-
र्येण निशानु स्मजाने स्थितमित्यर्थः । तथापि मया काणवराटकः अधकप-
दोऽपि न प्राप्तः । न न तु दुरापास्तमिति भावः । “ कपर्दश्च वराटकः ”
इति हलायुधः । अतस्तृष्णे मन्त्राणां सफलमनोरथा भव । त्वत्प्रतिज्ञातार्थनिष्पत्ते
मिद्वसकल्या भोक्तर्यर्थः । इत्यमनर्थहेतुभूतया तृष्णया वृथाव्यापारजनितश्रम-
एवावशिष्टो न वाञ्छितलाभ इत्यतस्तदुन्मूलने यत्नः कर्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

द्रव्य मिलनेकी आशासे मैंने ठौर २ भूमि खोदी, रसायन
सिद्ध होनेके निमित्त पर्वतकी अनेक धातुओंको फूंक डाली, देशा-
न्तरसे धन वा रत्नप्राप्तिके हेतु समुद्रभी मथ डाला और बड़े प्रय-
त्नसे राजाओंकीभी प्रसन्न किया और मंत्र सिद्ध करनेके निमित्त
मन लगाकर निरंतर रात्रियोंको महास्मशानमें बैठ जागा किया
परन्तु यथार्थ मुझे एक वानी बौड़ीभी हाथ न आई । हे तृष्णे ।
अन तु तौभी सक्ताम हो ॥ ३ ॥

खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै- ।

निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ॥

वृत्तो वित्तस्तम्भः प्रतिहृतधियामञ्जलिरपि ।

त्वमाश मोपाशे किमपरमनो नर्त्तयसि माम् ॥ ४ ॥

खलापा इति ॥ खलानां दुर्जनानामालापा दुर्भाषितानिः तदाराधन-
 त्त्परैस्तत्सेवातत्परैः । अस्माभिरिति शेषः । कथमप्यतिरुच्छ्रेण सोढाः
 क्षात्तः । अन्यथाभावे कार्यभंगो भवेदिति भावः । तथा अन्तरम्यतर एव
 बाष्पं तदालापश्रवणजानिताश्रु निगृह्य नियम्य शून्येन निरुत्सुकेन मनसा
 उपलक्षितैर्निर्मिन्नातःकरणैरित्यर्थः । हसित हासोऽपि कृत इति शेषः ।
 कर्तारं क्तः । दुरालापैराक्षिता अपि ते सन्तोषयन्त एव न तु निर्निष्णा
 अतो विश्वसनीया इति बुद्ध्युत्पादनार्थं निर्विषयमिध्याहासोऽपि विरचित
 इत्यर्थः । तथा वित्तेन धनेन यः स्तम्भो जडीभास्तेन प्रतिहता मूढा
 विवेकहून्योति यावत् । धार्येषां तेषां धनदुर्मदाधानामित्यर्थः । “ स्तम्भी
 स्थूणाजडीभावी ” इत्यमरः । अतः अञ्जलिरपि कृतः प्रसीभातोऽपि
 विहितस्तथापि न किञ्चित्प्रमिति भावः । अतः मोनाशे व्यर्थमनोरथे आशे
 तृष्णे । “ आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता ” इति विश्वः । तत्र मामतोऽस्मात्ख-
 लापापमहनादिकृतात् अरमितरत् किं कार्यं नर्तयमि नाटयति । मया किं
 कार्यं कारयसीति यावत् । न किमपीत्यर्थः । नाटयितव्यार्थस्य वेपथ्यादिति
 भावः । ननु पूर्वश्लोके मयेत्येकवचनं प्रयुक्तमत्र तु तदागमनपरिगति नद्वय
 कथमेतत्समजसमिति चेत्सत्य तृष्णोपहताना बहुत्वात्तत्प्रयुक्ततत्कार्यकर्तृभेदेन
 क्वचिदेकवचनं क्वचिद्बहुवचनं च विवक्षितमित्यत्रवेपथ्यामुत्तराणि योग्यम् ।
 शिखारिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

खलोंकी सेवा करनेमें हमने तिनके ठठे और कुर्तू वाम्य
 सहे, हृदय नेत्र आंसूको रोक उनके आगे उदास मनमें हँसा
 किये और चित्त स्थिर कर उन हँसनेवालोंके मन्मुख हाथभी
 जोडा । हे तृष्णे ! व्यर्थ आशा करनेवाली इससे, अधिक क्या
 क्या नचाती है ॥ ४ ॥

अमीपां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां ।

कृते किन्नास्माभिर्विगलिनविवेकव्यवसितम् ॥

यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदानिःसंज्ञमनसां

कृतं मानत्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ५ ॥

अथ तृष्णादुर्विलासितेनैव महदनुचितमप्याचरितमित्याह—अमीषामिति ॥
किंच तुलितानि समीकृतानि विसिनीपत्रपयासे येषां तेषां नलिनीदलगतजललवत्ररलाना क्षणभगुराणामित्यर्थः । अमीषामविश्वसनीयानां प्रागानां कृते एतत्प्राणत्राणार्थमित्यर्थः । “ अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसङ्गितौ । ” इति वचनात् । विगलितो अष्टो विवेकः कर्तव्याकर्तव्यिचारो येषां तैरस्माभिः किं दृष्कर्म न व्यवसित नोद्युक्तम् । सर्वमपि व्यवसितमेवेत्यर्थः । कुतो यद्यस्मात्कारणात् द्रविणमदेन धनमदेन निःसंज्ञानि निस्तम्भितानि मनासि येषां तेषां विमर्शशून्यातःकरणानामाढ्यानां अनिकानाम् । “ इभ्य आढ्यो धनी स्वामी ” इत्यमर । अग्रे पुरस्तात् मानत्रीडैर्निर्लज्जैरस्माभिर्निजगुणकथापातकं स्वकीयविद्युविनयादिगुणप्रशसारूपपापमपि कृतम् । तच्च निषिद्धम् । “ आत्मप्रशसा परगर्हणमिव वर्जयेत् ” इत्यापस्तम्बस्मरणात् । “ आत्मप्रशसा मरणपरनिंदा तथैव च । ” इति वचनादात्मगुणप्रशसैवात्मोपघातः तस्य च निरयप्रापकत्वेन पातकत्वं च । निजगुणप्रख्यापनेन धनमप्याद्य तेन प्राणान्सन्तर्पयिष्यामत्याशयेनेदृशानुचितमाचरितं तथापि न तद्बुद्धमित्यपिशब्दार्थः । वृत्तपूर्ववत् ॥ ५ ॥

जैसे बरमलके पत्रपर जलके बून्द चंचल रहते हैं वैसेही इन चंचल प्राणोंके हेतु विवेक त्यागकर हमने क्यों उद्यम न किया क्योंकि जिससे धनके मदसे मदान्ध लोगोंके निकट अपना गुण गान बताना यह पाप निर्लज्ज होके किया ॥ ५ ॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः ।

सोदा दुःसहशीतियाततपनक्लेशा न तप्तं तपः ॥

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं ।
तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वंचिताः ६॥

अथ यद्यप्युचितमेवाचरितं तथापि तस्यायाथातथ्यान् फलोपधायक-
मभूदित्याह—क्षातमिति ॥ सत्येवमपि परिभवहेतौ मनसोऽनुद्वेगः क्षमा तथा
न क्षांत न सोढमवमानादिकमिति शेष । किं त्वशक्ततथैवेति भानः । तथा
गृहे उचितं युक्त यत् सुख मृष्टान्नभोजनकलत्रसभोगादिजनितानन्दादि तत्र
सतोषतः किमनेन तुच्छेनेति परितोषान्न त्यक्तम् । किं त्वसभाषितप्रसन्नचर्पणी-
वोति भावः । तथा दुःसहा मोढमशक्त्याः ये शीतजाततपनेः क्लेशा
दुःखानि ते सोढाः क्षांताः । देहयात्रार्थं देशांतरसंचारे तेषामनुभूतत्वा-
दिति भावः । तपश्चाद्रायणादिकं तु न तप्तं न चरितम् । तथा नियमित-
प्राणैरतःप्रत्याहृतप्राणैरस्माभिः अहश्च निशा चाहर्निशमहोरानम् । “ अच-
तुर० ” इत्यादिना निपातनात्साधुः । वित्तं ध्यातं चितितं शंभोः पदं न
ध्यातम् । अतो मुनिभिर्यद्यत्कर्म कृतमवमानसहनादिकमाचरितं तत्तदेव कर्म
अस्माभिश्च कृतं किंतु तैर्मूर्खैस्तत्कर्मनियतं फलैर्वंचिता वंचिताः । तेषा-
मयथाचरणेन वैगुण्यात्फलभाजो न जाता इत्यर्थः । क्षांत्यादिना यद्यनमा-
नादिकं क्षान्तं स्यात्तर्हि फललाभो भवेदेव न तु तदाचरितम् । अथ
चानर्थस्तृष्णादुर्विलम्बितमूल एवेति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

क्षमा तो हमने की परन्तु धर्म विचारके न की अर्थात् अशक्त-
तासे की, गृहसुख तो छोडा परन्तु संतोष पकडके न छोडा,
शीतोष्ण वायुका दुःमह दुःख सहा पर तप न किया, धनका
ध्यान करते रहे परन्तु संयमसे कल्याणदाता शिवके चरण न
ध्याये, हमने वे कर्म किये जो विचारवाले मुनिर्याने किये पर उन
कर्मके फलोंसे हम वंचित हुए हैं ॥ ६ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता- ।

स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ॥

कालो न यातो वयमेव याता- ।

स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

अथ त्रिभिर्जराद्रूपणद्वारा तृष्णां निंदति—भोगा इति ॥ भुज्यत इति भोगाः सक्चदनादिविषया न भुक्ता नानुभूताः किंतु वयमेव भुक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं दुरतचित्तया ग्रस्ताः । तथा तपः व्रतोपवासादि पुण्यं न तप्तं नाचरितं किंतु वयमेव तप्ता अध्यात्मिकादितापत्रयेण सतापिताः । तथा कालो न यातो न गतस्तस्याखड्डजयमानत्वेन यानासभवादिति भावः । किंतु वयमेव याता जीवितावधिकालमुल्लूध्यावसानं प्राप्ता इत्यर्थः । अथवा कालो न यातः मदाचारसज्जनसहवासादिना न गतः । तथा चेच्छ्रेयो भवेदेवेति भावः । किंतु वयमेव याताः देहगेहादियोगक्षेमानुसंधानलपटत्वेन कालमतित्रास्यं गता इत्यर्थः । तथा तृष्णा न जीर्णा न शिथिला । तच्छैथिल्यहेतोरनुपम्यितत्वादिति भावः । किंतु वयमेव जीर्णाः । तृष्णासहकृतजरया शिथिलाणां जाता इत्यर्थः । अत इतः परं वा क्षिप्रं खट्वागेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुः सपादनीय इति भावः ॥ ७ ॥

विषयोंको हमने नहीं भोगा किन्तु विषयोंनेही हमारा भुगतान कर दिया, हमने तप न तपे पर तपहीने हमें तपा डाला, काल व्यतीत न हुआ पर वयस हमारी बीत गई, तृष्णा पुरानी न हुई पर हम पुराने हो गये ॥ ७ ॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितेनाङ्कितं शिरः ॥

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥ -

वलिभिरिति ॥ वलिभिर्जराविश्लथचर्मरेखाभिर्मुखं वक्रमाक्रान्तं वैरूप्यं प्रापितमित्यर्थः । पलितेन जस्मा शीङ्गेन शिरो मस्तकमकितं चिह्नितम् । शिरः-केसादयो धवला जाता इत्यर्थः । तथा गात्राणि करचरणाद्यवयवाः । अवयविविधाधिनो गात्रशब्दस्याप्रयवार्थकत्वं तृष्णया वेदितव्यं अवयवावयविनोरभेदविश्लेषायां च । न च वक्रमात्तत्पवित्रक्षायां यथाश्रुतमेव समजमामिति शक्यम् । मुखं शिर इत्येजञ्चनप्रयोगविरोधान् । ननु तत्रापि जात्येकव-

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं ।

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वंचिताः ६॥

अथ यद्यप्युचितमेवाचरित तथापि तस्यायाथातथ्यान्न फलोपधायक-
मभूदित्याह—क्षांतमिति ॥ सत्येवमपि परिभवहेतौ मनसोऽनुद्वेगः क्षमा तथा
न क्षांत न सोढमवमानादिकमिति शेषः । किं त्वशक्ततयैवेति भावः । तथा
गृहे उचित युक्त यत् सुख मृष्टान्नभोजनकलत्रसमोगादिजनितानदादि तच्च
सतोषतः किमनेन तुच्छेनेति परितोषान्न त्यक्तम् । किं त्वसमावितत्रह्यचर्येणै-
वोति भावः । तथा दुःसहा सोढुमशक्याः ये शीतवाततपनैः क्लेशा
दुःखानि ते सोढाः क्षांताः । देहयात्रार्थं देशांतरसंचारे तेषामनुभूतत्वा-
दिति भावः । तपश्चाद्रायणादिकं तु न तप्तं न चरितम् । तथा नियमित-
प्राणैरतःप्रत्याहृतप्राणैरस्माभिः अहश्च निशा चाहर्निशमहोरात्रम् । “ अच-
तुर० ” इत्यादिना निपातनात्साधुः । वित्तं ध्यातं चिंतितं शंभोः पदं न
ध्यातम् । अतो मुनिभिर्यद्यत्कर्म कृतमवमानसहनादिकमाचरितं तत्तदेव कर्म
अस्माभिश्च कृतं किंतु तैस्तैस्तत्तत्कर्मनियतैः फलैर्वंचिताः वर्जिताः । तेषा-
मयथाचरणेन वैगुण्यान्फलभाजो न जाता इत्यर्थः । क्षांत्यादिनेव यद्यवमा-
नादिकं क्षान्तं स्यात्तर्हि फललाभो भवेदेव न तु तदाचरितम् । अयं
चानर्थस्तृष्णादुर्विलसितमूल एवेति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

क्षमा तो हमने की परन्तु धर्म विचारके न की अर्थात् अशक्त-
तासे की, गृहसुख तो छोडा परन्तु संतोष पकडके न छोडा,
शीतोष्ण वायुका दुःसह दुःख सह पर तप न किया, धनका
ध्यान करते रहे परन्तु संयमसे कल्याणदाता शिवके चरण न
ध्याये, हमने वे कर्म किये जो विचारवाले मुनियोंने किये पर उन
कर्मोंके फलोंसे हम वंचित हुए हैं ॥ ६ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता- ।

स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ॥

कालो न यातो वयमेव याता- ।

स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

अथ त्रिभिर्जरादूषणद्वारा तृष्णां निंदति—भोगा इति ॥ भुज्यत इति भोगाः सक्चदनादिविषया न भुक्ता नानुभूताः किंतु वयमेव भुक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं दुरतचित्तया प्रस्ताः । तथा तपः व्रतोपवासादि पुण्यं न तप्त नाचरितं किंतु वयमेव तप्ता अध्यात्मिकादितापत्रयेण सतापिताः । तथा कालो न यातो न गतस्तस्याखड्डत्रयमानत्वेन यानासभवादिति भावः । किंतु वयमेव याता जीवितात्रधिकालमुल्लंघनावसानं प्राप्ता इत्यर्थः । अथवा कालो न यातः मदाचारसज्जनसहज्रासादिना न गतः । तथा चेच्छ्रेयो भवेदेवेति भावः । किंतु वयमेव याताः देहगोहादियोगक्षेमानुसंधानलपटत्वेन कालमतित्राम्यं गता इत्यर्थः । तथा तृष्णा न जीर्णा न शिथिला । तर्च्छथिल्यहेतोरनुपस्थितत्वादिति भावः । किंतु वयमेव जीर्णा । तृष्णानहकृतजरया शिथिलानां जाता इत्यर्थः । अत इतः परं वा क्षिप्रं खट्वागेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुः सपादनीय इति भावः ॥ ७ ॥

विषयोंको हमने नहीं भोगा किन्तु विषयोंनेही हमारा भुगतान कर दिया, हमने तप न तपे पर तपहीने हमें तपा डाला, काल व्यतीत न हुआ पर वयस हमारी बीत गई, तृष्णा पुरानी न हुई पर हम पुराने हो गये ॥ ७ ॥

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितेनाङ्घ्रितं शिरः ॥

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥

बलिभिरिति ॥ बलिभिर्जराविश्रयचर्मरेखाभिर्मुखं वक्रनाकात वैमन्यं प्रापितमित्यर्थः । पलितेन जरणा पीडेन शिरो मस्तकमकितं चिहितम् । शिरः-केसादयो धवला जाता इत्यर्थः । तथा गात्राणि करचरणाद्यवयवाः । अवयवविवाचिनो गात्रशब्दस्यावयवार्थनात्तत्र लक्षणम् वेदितव्यं अत्रैवावयवविनोरभेदविवक्षया वा । न च वक्रनाहुल्यदिव्यक्षाया यथाश्रुतमेव समञ्जसमिति वाध्यम् । मुखं शिर इत्येवञ्चनप्रयोगान्तिशेधान् । ननु तत्रापि जात्येव-

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं ।

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वंचिताः ६ ॥

अथ यद्यप्युचितमेवाचरितं तथापि तस्यायाथातथ्यान्न फलोपधायक-
मभूदित्याह—क्षांतमिति ॥ सत्येवमपि परिभवहेती मनसोऽनुद्वेगः क्षमा तथा
न क्षांतं न सोढमवमानादिकमिति शेषः । किं त्वशक्ततयैवेति भावः । तथा
गृहे उचितं युक्तं यत् सुखं मृष्टान्नभोजनकलत्रसभोगादिजनितानदादि तच्च
सतोषतः किमनेन तुच्छेनेति परितोषान्नं त्यक्तम् । किं त्वसमावितब्रह्मचर्येणै-
वेति भावः । तथा दुःसहा सोढुमशक्याः ये शीतवाततपनैः क्लेशा
दुःखानि ते सोढाः क्षांताः । देहयात्रार्थं देशांतरसंचारे तेषामनुभूतत्वा-
दिति भावः । तपश्चाद्रायणादिकं तु न तप्तं न चरितम् । तथा नियमित-
प्राणैरतःप्रत्याहृतप्राणैरस्माभिः अहश्च निशा चाहर्निशमहोरात्रम् । “ अच-
तुर० ” इत्यादिना निपातनात्साधुः । वित्तं ध्यातं चिंतितं शंभोः पदं न
ध्यातम् । अतो मुनिभिर्यद्यत्कर्म कृतमवमानसहनादिकमाचरितं तत्तदेव कर्म
अस्माभिश्च कृतं किंतु तैस्तैस्तत्तत्कर्मनियतैः फलैर्वंचिता वंचिताः । तेषा-
मयथाचरणेन वैगुण्यात्फलभाजो न जाता इत्यर्थः । क्षांत्यादिनेव यद्यवमा-
नादिकं क्षान्तं स्यात्तर्हि फललाभो भवेदेव न तु तदाचरितम् । अयं
चानर्थस्तृष्णादुर्विडसितमूल एवेति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

क्षमा तो हमने की परन्तु धर्म विचारके न की अर्थात् अशक्त-
तासे की, गृहसुख तो छोड़ा परन्तु संतोष पकड़के न छोड़ा,
शीतोष्ण वायुका दुःसह दुःख सहा पर तप न किया, धनका
ध्यान करते रहे परन्तु संयमसे कल्याणदाता शिवके चरण न
ध्याये, हमने वे कर्म किये जो विचारवाले मुनियोंने किये पर उन
कर्मोंके फलोंसे हम वंचित हुए हैं ॥ ६ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता- ।

स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ॥

कालो न यातो वयमेव याता- ।

स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

अथ त्रिभिर्जराद्वेषणद्वारा तृष्णां निन्दति—भोगा इति ॥ भुज्यत इति भोगाः स्रक्चदनादिविषया न भुक्ता नानुभूताः किंतु वयमेव भुक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं दुरतचित्तया ग्रस्ताः । तथा तपः व्रतोपवासादि पुण्यं न तप्तं नाचरितं किंतु वयमेव तप्ता अध्यात्मिकादितापत्रयेण सतापिताः । तथा कालो न यातो न गतस्तस्याखड्डडायमानत्वेन यानासमवादिति भावः । किंतु वयमेव याता जीवितावधिकालमुल्लुघ्वावसानं प्राप्ता इत्यर्थः । अथवा कालो न यातः सदाचारसज्जनसहवासादिना न गतः । तथा चेच्छ्रेयो भवेदेवेति भावः । किंतु वयमेव याताः देहगेहादियोगक्षेमानुसधानलपटत्वेन कालमतिक्रम्य गता इत्यर्थः । तथा तृष्णा न जीर्णा न शिथिला । तर्च्छथिल्यहेतोर्नुपस्थितत्वादिति भावः । किंतु वयमेव जीर्णा । तृष्णासहकृतजरया शिथिलाणां जाता इत्यर्थः । अत इतः परं वा क्षिप्रं खट्वांगेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुः सपादनीय इति भावः ॥ ७ ॥

विषयोंको हमने नहीं भोगा किन्तु विषयोंनेही हमारा भुगतान कर दिया, हमने तप न तपे पर तपहीने हमें तपा डाला, काल व्यतीत न हुआ पर वयस हमारी बीत गई, तृष्णा पुरानी न हुई पर हम पुराने हो गये ॥ ७ ॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितेनाङ्घ्रितं शिरः ॥

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥ -

वलिभिरिति ॥ वलिभिर्जराविश्लथचर्मरेखाभिर्मुखं वक्रमाक्रान्तं वैरूप्यं प्रापितमित्यर्थः । पलितेन जस्मा शीङ्गेन शिरो मस्तकमकितं चिहितम् । शिरः-केन्द्रादयो धवला जाता इत्यर्थः । तथा गात्राणि करचरणाद्यवयवाः । अवयवविवाचिनो गात्रशब्दस्यावयवार्थकत्वं उक्षणया वेदितव्यं अवयवावयविनोरभेदविषयत्वात् वा । न च वक्रबाहुल्यविवक्षायां यथाश्रुतमेव समजमामिति वाच्यम् । मुखं शिर इत्येकवचनप्रयोगविशेषात् । ननु तत्रापि जात्येकव-

चनप्रहणे न कोऽपि विरोध इति चेत्किमनेन वक्रबंधप्रयासेनेत्यलमतिप्रसङ्गेने । शिथिलायन्ते शिथिलानीवाचरन्ति जराजर्जरभावविशिष्टसन्धिवन्धतया कार्य-
करणासमर्थानि जायन्त इत्यर्थः । किंतु एका तृष्णा तरुणायते तरुण इवाच-
रति । बलिष्ठा जातेत्यर्थः । जरया सर्वमप्येव विशकलित न तृष्णति
महदेतदाश्चर्यमिति भावः । उभयत्रापि “ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ” इति
क्यङ् । “ अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ” इति दीर्घः ॥ ८ ॥

१। मुहके चमडे सिकुड गये, शिरके बाल, श्वेत हो गये और
सब अंग शिथिल हो गये पर एक तृष्णा ही तरुण होती
जाती है ॥ ८ ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः ।

समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ॥

शनैर्यष्ट्योत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने ।

अहो मूढः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥९॥

निवृत्तेति ॥ भोगेच्छा विषयानुभवस्पृहा निवृत्ता निर्गता । अत्र जरादु-
ष्णाभिनिवेशपारवश्येनेत्यमुक्तम् । तेन तृष्णिका तरुणायत इत्यविरोधः ।
पुरुष इति यो बहुमानः सन्मानः सोऽपि गलितोऽपगतस्तत्प्रयोजकूर्पारुपाद्य-
पायादिति भावः । यद्वा पुरुषाणां बहुमानस्तत्कर्तृकसन्मानः सोऽपि गलितः ।
पूर्ववत्पुरुषादिना न बहु मन्यत इत्यर्थः । इदानीं तादृशगौरवालाभादिति
भावः । अथ परेतबाधवशोचनापदेशेन स्वस्यापदेशतां सूचयन्नाह । जीवि-
तसमाः प्राणतुल्या अत्यन्तप्राणतुल्या इत्यर्थः । सुहृदो बन्धवश्च समानाः
स्वबहुमानाः मन्तः सपदि सद्य एव जरावस्थायाः प्रागेवेत्यर्थः । स्वर्याताः
स्वर्गं गता । निजमुह्यतपाकेन पुण्यलोकं गता इत्यर्थः । जरादुर्दशापत्त्या
बहुमानगहितोऽहं न यातोः हीनजीवन इति भावः । यद्वा समानाः सवयमो
जीवितनमा बन्धवश्च सपदि सद्य एव दूरवस्थापत्तेः पूर्वमेवेति भावः ।

न्वर्याता लान्कान्तरगता न त्वहमित्यर्थः । “ स्वरव्यय स्वर्गनाकात्रिदिवात्रिद-
शालया । ” इत्यमरः । ननु काञ्चित्काल स्थीयता किमनेनामङ्गलाशसने-
नेत्यत आह । शनैर्मन्द यष्टुत्थान यष्टयवष्टम्भनात्थान प्राप्तमिति शेषः ।
पादपाटवविघटनात्स्वयमुत्थाने सचारे वा शक्तिर्नास्तीत्यर्थः । न त्वेताव-
न्मात्रमेव किंतु नयने चक्षुषी च । प्रगृह्यत्वादस्य अहो इत्यनेन सध्यभावः ।
घन निविड यत्तिमिर पाटलाख्यनेत्ररोगविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । “ तिमिर
घ्वाते नेत्रामयेऽपि च ” इति विश्वप्रकाशश्च । तेन रुद्धे निरुद्धशुद्धप्रसारे
अर्थग्रहणासमर्थे जाते इत्यर्थः । अन्धपगुजीवनाद्वर मरणमेवेति भावः ।
एतत्सर्वमनर्थजात जराहृतमेवेति हृदयम् । तदपि तथापि मूढो ज्ञानहीनः
आयो देहो मरणेन योऽपयो विश्लेषो नाश इति यावत् । तस्माच्चकितो
नीतो भवतीति शेषः । अत्र देहिधर्मस्तदुपाधी देहे उपचर्यते । अहो ईदृक्-
ष्टदशायामपि जाविताशैव बलीयसी न विज्ञानोदय इत्याश्चर्यमित्यर्थः ।
एतदपि तृष्णाविलासितमेवेति भावः । शिखरिणी वृत्तन् ॥ ९ ॥

विषयभोगकी इच्छा न्यून हुई, लोगोंमें अपना मान भी घटा,
समान वयसवालेभी मर गये, जो इष्ट मित्र थे वेभी समाप्त होने-
वाले हैं अथवा अपने समान हैं, आपभी लकड़ी टेककर उठने लगे
और आखोंमें अंधेरी आई तौभी यह काया ऐसी निर्लज्ज है
कि अपना मरण सुन चकित हो जाती है ॥ ९ ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला ।

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ॥

योहावर्त्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी ।

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः १० ॥

नन्वेतादृशतृष्णामुष्टुष्य स्वात्मनुखानुभवतत्परा ये केचन महात नन्ति
किमित्याशय नन्त्येवेति निगमयन् तस्याः पृथग्जनदुस्तरतरत्वचोतनार्थं
महानर्गत्प्र स्तरयति—आशोति ॥ मृष्टान्नपानभोजनविचित्रावरभूषणधारण-

शोडशवार्षिककामिनीसम्भोगादिगोचरमानसव्यापारा मनोरयास्त एव जलानि
 यस्याः सा तथोक्ता । अप्राप्येष्वप्यर्थेषु प्राप्यमिलापविशेषास्तृष्णास्ताभिरेव
 तरङ्गैः कल्लोलैराकुला सङ्कुला । अभिमतवस्तुषु स्नेहो रागः । उपलक्षणमेतद्वे-
 षादीनाम् । तथा च रागद्वेषादय एव ग्राहा नक्रादयस्त्वस्या सन्तीति तथोक्ता ।
 तत्तत्पदार्थलाभगोचरा वितर्कास्त एव विहगाः कारण्डवादिप्रक्षिणो यस्यां सा
 तथोक्ता । “ मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु । ” इत्युक्त-
 लक्षण धैर्यं तदेव द्रुमस्त व्यसयत्युन्मूलयतीति तथोक्ता । अज्ञान मोहमेव
 तद्भूतयो दम्भदर्पादयो लक्ष्यन्ते । तथा च मोहा अज्ञानवृत्तय एवावर्ता
 जलभ्रमास्तीर्दुस्तरा सुष्टु तरितुमशक्या अतिगहना । एकत्र दुर्धिभाव्यस्वभावा-
 दन्यत्र दुरवगाहत्वाच्चेत्यमिति निर्णेतुमशक्येत्यर्थः । इष्टाधिगमजनितव्यान्
 चिन्ताबहुविधत्वेऽपि चिन्तानां तटद्वयरूपणोपयोगार्थं द्वित्वं वक्ष्यते । तथा
 प्रोक्तुङ्गे अस्युन्नते चित्ते एव तटे यस्याः सा तथोक्ता । आशा नाम नैकविधात्या-
 यता तृष्णा । “ दशावस्था नैकविधात्याशा तृष्णापि चायता । ” इत्यमरः ।
 नामेति प्रसिद्धी । आशेति प्रसिद्धेत्यर्थः । या नदी वर्तते इति शेषः । यन्नदोर्नित्य-
 सम्बन्धात् तस्या आशानद्याः पार गता ज्ञानप्लवेनेति भावः । अत एव शुद्धम-
 नसो निर्मलान्त-करणं योगीश्वराः महायोगिनः नन्दन्ति ब्रह्मानन्दमनुभवन्ती-
 त्यर्थः । अतः सर्वथा तृष्णातरणोपायोऽन्वेषणीयः श्रेयस्कामेनेति भावः । अत्र
 प्रवाहरूपणाविच्छिन्नप्रसाम्यदशायाः नदीत्व, प्रकृतिस्वरूपानिरूप्यत्वसर्वतोमुख-
 सम्भ्रमत्वादिसादृश्यान्मनोरथेषु जलत्व, मज्जनोन्मज्जनपारम्पर्येण विरामाभाव-
 साधर्म्यात्तृष्णासु तरङ्गत्व, दृष्टस्वामाव्येन प्रसिष्युत्वमाभ्याग्रागादिषु ग्राहत्वं,
 नानाविधगतिमत्त्वमादृश्याद्वितर्केषु विहगतत्वं, स्थिरतरत्वम्प्रभाव्याद्धैर्यं द्रुमस्य
 निरन्तरदुरन्तभ्रामकत्वमाधर्म्यान्मोहेष्वावर्तत्व, अगावभावगोतकत्वमाख्या-
 चिन्तासु तटत्व च रूपितमित्यवगन्तव्यम् । अत एव समस्तप्रस्तुवर्तिमानव-
 वरूपकालङ्कार ॥ १० ॥

आशा नाम एक नदी है, मनोरथरूपी जल उसमें भग है,
 तृष्णारूपी तरंगोंमें पूर्ण है, प्रीतिही उसमें मगर है, नानाविध
 तर्कही उसमें पक्षी हैं, धैर्यरूपी वृक्षको ढहानेवाले मोहरूपी मीरे

उसमें पडे है, इससे बडी दुस्तर और कठिन हो रही है, बडी चिंताही उसके तट हैं उससे पार होकर बडे शुद्ध मननशील योगीही आनन्द पाते हैं ॥ १० ॥

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं ।

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ॥

महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया ।

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ११ ॥

यदुक्त योगिनस्तृणानदीं तीर्त्वा नन्दन्तीति तत्र विषयपरित्यागमन्तरा तदसम्भवादथ विषयपरित्यागविट्म्वनोच्यते अयेति । अथ तृण्णादूषणानन्तर विषयाणां रूपादीनाम् । “ रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अर्मा । ’ इत्यमर । यद्वा अक्चन्दनवनितादिभोग्यवस्तूनां परित्यागसंन्यागस्तस्य विट्म्वनानुकरणमभिनय इति यावत् । उच्यत इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह दशमि —न संसारोत्पन्नमिति ॥ संसारे अनादिभवपरम्परायामुत्पन्नमुदित फलोद्देशानानुष्ठितमिति यावत् । चरितं पुण्याचरणम् । “ आदिकर्मणि क्तः कर्तारि च ” इति कर्तारि क्तः । कुशलं क्षेमकराननुपश्यामि नानुमन्दधामीत्यर्थः । कुतः एतद्वैपरित्यमित्याशक्यं तत्रोपपत्तिमाह विपाक इति । पुण्यानां पुराकृतसुकृतानां विपाकः सम्पदूपपरिपाकः विमृशत तत्फलं परामृशतो मे मम भयं जनयत्युत्पादयति । तत्पर्यालोचने सम्पदा पुण्यव्ययलभ्यत्वेन विमृशत्वाद्भयजनकत्वमित्यर्थः । अत एवेतत् वाविकुलसर्वभामेन श्रीहर्षेण । “ पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदा विपदा एव विमृशतः । ” इति । अथवा पुण्यानां ज्योतिष्टोमादिमत्कर्मणां विपाकः स्वर्गादिरूपफलपरिणामो विमृशत पूर्वोत्तर पर्यालोचयतो मे भयं जनयति । “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ” इति भगवद्वचनान् यात्रानियतफालं स्वर्गसुखमनुभूय पुण्यक्षये सति पुनर्मर्त्यलोकप्रवेशं महाविपदादगर्भनिरयथासजन्मपरपरादुःखप्रभवत्वाद्भयकरत्वमित्यर्थः । अतः कुशलं न पश्यामीति लक्ष्यं । एतत्कृतसुकृतानां भोगानामप्यनर्थहेतुत्वमेवेत्याह । महद्भिर्भूयिष्टैः

पुण्यीधैः पुण्यसचयैः हेतुभिश्चिरपरिगृहीताश्चिरकालमारभ्य सगृहीता विषयाश्च
भोगा अपि-विषयिणां विषयामक्ताना व्यसन विपत्तिं दुःखमिति यावन् ।
दातुमिव दातुमेव । इवशब्दोऽत्रावधारणार्थकः । न तूत्प्रेक्षाभिव्यजकः ।
अन्यथार्थांतरता स्यादिति वेदितव्यम् । महातः प्रवृद्धा जायते भवति व्यसन-
प्रदानप्रवर्णैव एतद्वृद्धिः नान्यदानप्रवर्णेत्यर्थः । एवमैहिकामुष्मिकभोगानाम-
निष्ठानुबधित्वात्तत्त्याग एव श्रेयानिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

सांसारिक उत्पन्न चरित्रमें हम कुशल नहीं देखते और पुण्य-
फल स्वर्गादिविचारसे मयदायक ही देख पडता है अर्थात् पुण्य-
क्षय होनेपर वहांसे भी पतन होता है और बहुत दिनपर्यन्त
पुण्यके समूहसे इस लोकमें जो विषयादि संचित किया है वह भी
विषयासक्तोंको अन्तसमय दुःखदायक ही है ॥ ११ ॥

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषया ।

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ॥

व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः ।

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १२ ॥

अथ सर्वथा विषयाः पारिस्थाज्या इति वक्तुं तेषां व्यग्रस्थितिमाह—अव-
श्यमिति ॥ विषया भोगाश्चिरतरं बहुकालमुपित्वा स्थित्वापि । “ वमति-
क्षुधोरिट् ” इतीडागमः । “ वचिस्वपि० ” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
अवश्यं नियतं मिद्धमिति यावत् । यातारो गतारः । आगमापायिन्वेनाभिर-
त्वात्परिचयानादरेण पुरुषं त्यक्त्वा यातार एव न तु परिचयशान्तावर्त्तवि-
स्थातार इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता । “ मात्रास्पर्शाश्च कौन्तेय अतीवोष्णगु-
ण्डु मदाः । आगमापायिनो नित्याम्नास्तिनिश्चय भारत ॥ ” इति ।
यानेर्दत् । अतः वियोगे विषयविहे को भेदः को वा विशेषः न कोऽपी-
त्यर्थः । स्वकर्तृकत्यागे वा पुरुषकर्तृकत्यागे वा तत्र जायमानादिति
भावः । तथा हि यद्यस्मात्काणान् जनो विषयामक्तं पुमान् अमृन् विष-

यान् स्वयं न त्यजति गुणान् गृहीत्वा न विसृजति । स्वयमेव त्यजति
चेत्तर्हि तेन कृतार्थो भवेदिति भावः । एतेन विषयकर्तृकत्यागे तु न कृतार्थ-
त्वमिति सूच्यते । ननु कुत एतद्वैषम्यमित्याशक्यं तत्र व्यवस्थामाह ।
स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वात् स्वाच्छब्दादिति यावत् । “ स्वतन्त्रः कर्ता ” इत्यनुशा-
सनात् । त्यजन्तः पुरुष विसृजन्तः सन्तः विषया इति शेषः । मनसः
अतुलपरितापाय दुरन्तसन्तापाय भवन्तीति शेषः । अत्यन्तदुःखकारिणो
भवन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वैर्न कर्त्रा पुरुषेण त्यक्ताः तुच्छत्वभावनया विसृष्टाश्चे-
त्तर्हि एते विषया अनन्तमपारोच्छिन्नं शमसुखं तृष्णापशात्सुखं परमानन्दमिति
यावत् । विदधाति कुर्वति हि । हिरवधारणे । तदुक्तम् । “ यच्च कामसुखं लोके
यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाशमसुखस्यैते नार्हाः षोडशिकां कलाम् ॥ ”
इति । अतोऽनर्थापादकविषयकर्तृकत्यागात्पूर्वमेव स्वयं तत्त्यागतत्परेण भवि-
तव्यं श्रेयस्कामेनेति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

बहुकालपर्यन्तं भोगं किये हुए विषय अन्तर्मे अवश्य छूटेगे
फिर उनके वियोग होनेमें क्या संशय रहा जिसे यह मनुष्य
पहिले आप ही क्यों न त्याग दे क्योंकि जब वे आपसे छोड़ेंगे
तो मनको बड़ा सन्ताप देगे और जो आप छोड़ देगा तो महा-
सुखको प्राप्त होगा ॥ १२ ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं ।
यन्मुच्यन्त्युपभोगभाज्यपि धनान्येकांततो निस्पृहाः ॥
संप्राप्तान् पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययान् ।
वाञ्छामात्रपरिश्रहानपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १३ ॥

ननु कीदृशविधा पुरुषाः विषयत्यागसमर्था इत्याकाक्षाया ज्ञानिन एव
समर्था न तु मादृशा इत्याह—ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकस्तत्त्वविचारस्तेन
निर्मला निष्कलद्वा अममभावनादिरहितेति यावत् । सा धीर्येषां ते ज्ञानवन्त

ऋत्यर्थः । दुष्कर कर्तुमशक्य कुर्वति । अहो इत्याश्चर्ये । किं तुष्करमित्याह । यद्यस्मादुपभोग भजन्तीत्युपभोगभाजि स्रक्चन्दनादिभोगसाधनत्वेनानुभूयमानानानीत्यर्थः । धनानि वित्तानि निःस्पृहा निरीहाः सन्त एकांततो नितांत निरवशेषमिति यावत् । मुञ्चन्ति विसृजन्ति इदमेवातिदुष्करमत्यन्ताश्चर्यं चेत्यर्थः । वयमस्मद्विधा ज्ञानिनस्तु पुरा पुरातनकाले न सम्प्राप्तान्नाधिगतान् सम्प्रतीदानो वर्तमानकालेऽपि प्राप्ता वा मविष्णत्काललाभेऽपि वा न दृढप्रत्ययान् दृढविश्वासान् अविश्वसनीयानिति यावत् । कालत्रयेऽप्यसम्भाव्यमानानित्यर्थः । “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।” इत्यमरः । किंतु चाछामात्रपरिग्रहान्मनोरथमात्रसगृहीतान्मनोव्यापारमात्रगोचरीकृतानपीत्यर्थः । अनुभूयमानास्तु किमुतेति भावः । विषयानिति शेषः । त्यक्त परमत्यन्त न शक्ता असमर्था अतस्त एव धन्या इति भावः । “शक्रवृष०” इत्यादीनां तुमुन् । विषयपरित्यागे ब्रह्मज्ञानमेव मुख्यसाधनमतस्तत्सम्पादनेन तत्परित्यागोऽवश्य कर्तव्य इति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मज्ञानके विवेकी निर्मलबुद्धिवान् और सत्पुरुष यह बड़ा कठिन व्रत धारण करते हैं कि उपभोग भूषण वस्त्र चंदन] वनिता शय्या तांबूल और धन इत्यादि विषयक सामग्री सब त्याग देते हैं और निरन्तर निस्पृह रहते हैं, हमको तो ये वस्तु न तो पहिले प्राप्त हुईं न अब इच्छामात्रसे ग्रहण हो रहे हैं उसे भी हम परित्याग नहीं कर सक्ते अर्थात् इनकी आशाका भी हमसे त्याग नहीं होता ॥ १३ ॥

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता- ।
मानन्दाश्रुकणान् पिवन्ति शकुना निःशंकमङ्गेशयाः ॥
अस्माकं तु मनोरथोपराचितप्रासादवापीतट- ।
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४ ॥

उक्तमेवार्थं भग्यन्तरेणाह—ब्रन्यानामिति ॥ गिरिकन्दरेषु गिरिगह्वरेषु ।
 “ दरी तु कन्दरो वा स्त्री ” इत्यमरः । वसता विविक्ततया वर्तमानानाम् ।
 “ विविक्तसेवी लम्बाञ्जी ” इति वचनादिति भावः । तथा पर ज्योतिः
 पर ब्रह्म ध्यायता धन्याना पुण्यशालिनाम् । “ सुकृती पुण्यवान् धन्यः ”
 इत्यमरः । आनन्दे ये अश्रुकणा वाष्पविदवस्तान् नि शङ्क तेषां तपः-
 प्रशातत्वान्निर्भय यथा तथा अङ्गे शेरत इत्यकेशया उरसङ्गवर्तिमः ।
 “ अधिकरणे शेतेः ” इत्यच्प्रत्ययः । शकुनाः पक्षिणः पिवन्ति । किंतु
 मनोरथेन वाछामात्रेणोपराचिता या प्रासादेषु हर्म्येषु वापीतटेष्वस्परस्तीरेषु
 क्रीडाकाननेष्व्यानेषु च केलयो विहारास्तासु कौतुकजुषामौत्सुक्यभाजामस्मा-
 कमायुः परमायुरेव क्षीयते नश्यति । दुर्लभविषयाचितातत्परैर्वृथा कालो
 यापितः । न तु तत् ब्रह्मज्ञान सम्पादितमतो वयमपि तथा न धन्या
 इति भावः ॥ १४ ॥

जो उत्तम पुरुष पर्वतकी कंदरामें रहते और परब्रह्मकी ज्योतिका
 ध्यान करते हैं जिनके आनन्दका आंसु पक्षी निडर हां गोदमें
 बैठकर पीते हैं उनको धन्य है हम और लोगोंकी तो अवस्था
 केवल मनोरथहीके मंदिरकी बावडीके तटमें जो क्रीडाका वन
 तिसमें लीलाके कौतुक करते ही क्षीण होती है । तात्पर्य यह है
 कि नानाप्रकारके मिथ्या कल्पनाहीमें जन्म व्यतीत होता है,
 वास्तवमें कोई मनोरथ सिद्ध नहीं होता ॥ १४ ॥

भिक्षाशनं तदपि नरिसमेकवारं ।

शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ॥

वंस्त्रं विशीर्णशतखण्डमयी च कन्था ।

हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ १५ ॥

अथ कस्यचिद्विषयाभिभूतस्य निर्वेदवचनमभिनीयाह—भिक्षाशनमिति ॥
 भिक्षा भैक्ष्यमित्यर्थः । अशनमाहारस्तदपि भिक्षान्नाशनमपि नरिन् मधुराम्ब्यादिर-

सहीन तदप्येकवार न तु द्वित्रिवारमित्यर्थः । शय्या शयनीय च भूः
साध्यास्तरणादिरहितेति भावः । परिजन. सेवकजनो निजदेहमात्र स्वयमेव
पारिजनो न तु कश्चिदन्योऽस्तीत्यर्थः । वल्लमाच्छादन च विशीर्णां शताखण्डमयी
विशेषेण जीर्णानेकचीवरशकलनिर्मिता कथा तथापीदृक्कष्टदशायामपीत्यर्थः ।
विषयाः भोगवाला न पारित्यजन्ति न विसृजन्ति मामिति शेषः । हा हेति
विषादविस्मयातिशयाभिनिवेदनार्थाद्विरक्तिः । पापिष्ठा इमे विषया हतमेव
घ्नन्तीति भावः । अत्र विषयपरित्यागकारणसामग्र्यां सत्या कार्यानुदयादिशे-
षोक्तिरलकारः । “ तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते । ” इति लक्ष-
णात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १५ ॥

नीरस अन्न एकही बेर भीख मागके खाते हैं, भूमिही पर सोते
हैं, कुटुम्बभी उनका देहहीमात्र है, पुराने वस्त्र सैकड़ों टुकड़ेकीसी
गुदडी पहिने ऐसी दशामें प्राप्त हैं तौमी बडा आश्चर्य है कि उन्हें
विषयवासना नहीं परित्याग करती ॥ १५ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ ।

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशकेन तुलितम् ॥

सवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरशिरःस्पर्धि जघनं ।

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ १६ ॥

अथ विषयाणां कामिनीप्राधान्यात्तद्रूपणाभावे तत्परित्यागो न मुक्त इति
मनसि निधाय तां द्रूपयति—स्तनाविति ॥ स्तनौ कुक्षौ मांसग्रन्थी गामर्षिडौ
तथापि कनककलशौ अन्त्यद्विरण्मदकुम्भावित्युपमितौ उपमाविषयाकृतकनक-
कलशकल्पत्वेनोपवाणित्वावित्यर्थः । मुखं चक्र तु श्लेष्मागारं कफालाद्यादन्तमया-
दिस्थानं तदपि च शशकेन मृदारमयेन चन्द्रेण तुलितं ममीकृतं तन्मुख-
त्वेनोपवाणित्वावित्यर्थः । अत्र तुलितशब्दस्य मादृश्याच्चिरगतशक्रेऽपि च
“ तुल्यायैरनुत्रोपमाभ्याम् ० ” इति नृतीयाप्रतिषेधः । अत्र मंत्रं मन्त्र-

वाचिन एव ग्रहणादिति । जघन कटिपुरोभागस्तु । “ पश्चान्नितम्बः-
स्त्रीकथ्या. क्रीवे तु जघन पुर. । ” इत्यमरः । स्रवता मदनसदनदाढ्याभा-
वाद्भवता मूत्रेण क्लिनमार्द्रमपवित्रमित्यर्थः । तदपि कारिञ्जराशिरःस्पर्धि मदजल-
परिप्लुतिश्लाघ्यगजेन्द्रकुम्भस्थलसदृशमित्युपवर्णितमिति भावः । अतः मुहुः
पीनःपुन्येन निद्य ग्रन्थ्याद्याकारेण जुगुप्स्य रूपस्तनाद्यवयवस्वरूप कामिन्या
इति शेषः । काविजनविशेषैस्तत्तद्विशेषकल्पनाचतुरकवीश्वरैः गुरु कनककल-
शादिसादृश्यवर्णनेन श्रेष्ठ कृतम् । काविजनवाङ्मात्रसारमेवैतद्रूप न तु स्वतः
सिद्धमारवादिति भावः । अत्र मांसग्रन्थित्वेन स्तनयोर्मदनानर्हत्य, श्लेष्मागारत्वेन
मुखस्य चुम्बनाद्ययोग्यत्वं, स्रवन्मूत्रक्लिनत्वेन जघनस्य हेयतया सम्भोगापात्रत्वं
च सूचितम् । एतत्कुत एव कामिनीना सम्भोगास्पदत्वेनाभिमतम् । इदमेवेत्य-
नुगुप्सितत्वेन दूषित चेत्तर्हि किमन्यत्कामिन्या भोगयोग्यमस्तीति श्लोकात्पर्य-
यम् । “ हासोऽस्थिसन्दर्शनमाक्षियुगमत्युज्ज्वल तत्कलुष वसायाः । स्तनी च
पीनौ पिशितास्रपिडी स्थानातरे किं नरको न योषित् ॥ ” इति-॥ १६ ॥

स्त्रियोंके स्तन मांसके लोंदे हैं उन्हें स्वर्णकलशकी उपमा देते
हैं, मुख थूक खकारका गृह है उसे चन्द्रमाके समान कहते हैं,
और टपकते हुए मूत्रसे भीगी जघनको गजश्रेष्ठके गण्डस्थलके
समान कहते हैं तौ देखो कि वारंवार निन्दायोग्य स्त्रियोंका रूप
है उसे कवियोंने कैसा बढाया है ॥ १६ ॥

एको रागिष्ठु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो ।

निरागेषु जनो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ॥

दुर्वारस्मरबाणपन्नगविषव्याविद्धमुग्धो जनः ।

शेषः कामविडंबितान्न विषयान् भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः १७ ॥

अर्थक परमेश्वर एवैकांततोऽनुरक्तो विगन्तश्च अन्यन्तु तथाननुरक्तत्वा-
दविरक्तत्वाच्च परिशिष्ट एवेत्याह—एक इति ॥ प्रियतमाया पार्वत्या देहस्य
शरीरस्य अर्धमर्धभागम् । “ अर्धं नपुनकम् ” इति समान । तद्वर्तीति
तथोक्त । महाकाव्यकतया क्षणमात्रविश्लेषस्याप्यनहिण्णुस्त्रान्निजदेहवामार्धपारि-

कृत्प्रियतम इत्यर्थ । देहार्धधारीति च पाठः । एक एव हरो रागिभ्वनुरक्तेषु कामुकेष्वित्यर्थ । राजते अप्रतिनिधित्वेन प्रकाशते । तादृशकामुकांतरस्थानुपलभ्यमानत्वादिति भावः । तथा नीरागेषु विरक्तेष्वपि विमुक्तस्यक्तो ललनासगो योषिदासक्तिर्येन स तथोक्तो जनो वैराग्यपुरुषो यस्माद्भरात् परोऽन्यो नास्ति । तपश्चरणसमये मदनदहनादिना तादृशवैराग्यप्रकटनात्तथाविधिविरक्तो न कश्चिदस्तीत्यर्थ । किन्तु दुर्वारा निवारयितुमशक्याः स्मरबाणा एव पन्नगा सर्पास्तेषां विषेण गरलेन तत्सदृशेन व्यामोहेन च व्याविद्धो व्याक्षितोऽत एव मुग्धो मूढो निश्चेष्टश्च शेषोऽवशिष्टो जनः कामेन मन्मथेन हेतुना विडम्बिताननुकृतान् स्वीकृतानिति यावत् । विषयान् स्त्रीसम्भोगादीन् भोक्तुमनुभवितु वा मोक्तुं त्यक्तु वा न क्षमस्तादृगनुरागविरागोत्कर्षाभावात्तथाविधिसम्भोगरथागयोरसमर्थ इत्यर्थ । कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः परमेश्वर एक एवानुरक्तेषु विरक्तेषु च पराकाशा प्राप्तस्तदन्यः सर्वोऽप्युभयभ्रष्ट एवेति भावः । स्मरबाणपन्नगेव्यत्र रूपकालङ्कारः ॥ १७ ॥

रागिजनोंमें अपने वामागमें दयिताको धारण करनेवाले एक महादेवजीही विराजमान हैं तथा विरक्तोंमेंभी जिन्होंने स्त्रीसंग छोड़ दिया है ऐसे महादेवजीसे दूसरा कोई जन नहीं है किन्तु इन महादेवजीसे इतर जन जो दुर्वार मदनबाणरूप सर्पके विषसे विद्ध होनेसे मूढ हुए हैं वे तो कामसे विडम्बित विषयोंको न भोगनेको समर्थ हैं न छोड़नेको समर्थ हैं ॥ १७ ॥

अज्ञानं दाहात्म्यं पततु श्लभंस्तीव्रदहने ।

स मीनोऽप्यज्ञानाद्भ्रडिशयुतमश्नातु पिशितम् ॥

विज्ञानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिला- ।

न्न मुञ्चामः कामानद्दह गहनो मोहमहिमा ॥ १८ ॥

अथ विषयदोषपरिज्ञानेऽप्यस्मागे कारणमाह—अज्ञानमिति ॥ शयुतं पततु इत्यनेऽन्नेति दाह । कर्मण्येव । तस्य आत्मनः कामात्म्य भावो

दाहात्म्य भस्मीकरणस्वाभाव्यमित्यर्थ । “ आत्मा देहे धृती जीवे स्वभावे परमात्मनि । ” इति विश्व । अजानन् अनवबुध्यन् तीव्रदहने जाज्वल्यमानामी पततु प्रथिशतु । प्रविश्य भस्मीभवत्वित्यर्थः । सभावनाया लोट् । तथा स प्रमिद्धो मानो मत्स्योऽपि अज्ञानादात्मविनाशकारणमेतदित्यविवेकात्, वडिशयुत मत्स्यवेधनसन्दानितमयोमयवक्रकण्टकाग्रयूतामित्यर्थः । पिशितं मांसमश्नातु भक्षयतु । आमिपलोभात्कटकगिलनेन गलनिरोधात्सोऽपि म्रियतामित्यर्थ । नात्रानयोरपराधः । नाज्ञानमपराध्यति । “ पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पत्र । ” इति च न्यायादिति भावः । “ वडिशं मत्स्यवेधनम्, पिशितं तरस मासम् ” इति चामरः । किंत्विहास्मिन् लोके विजानन्तोऽपि विनिपातहेतव्य इति । विवेकत्रतोऽप्येते वय विपज्जालैरापत्परपराभिर्जटिलान् ग्रथितान् उपद्रवहेतून्पीत्यर्थः । पचादित्वान्मत्स्वर्थीये अचप्रत्ययः । कानान् विप्रयान्न मुञ्चामो न त्यजामः । विषयस्वरूपपरिज्ञानेऽप्यमुञ्चतामस्माकमेवापराध इति भावः । “ शे मुचादीनाम् ” इति नुमागमः । विचार्यमाणे नास्माकमप्यपराध प्रबलतरकारणसद्भावादित्याह । मोहस्याज्ञानस्य महिमा माहात्म्य गहनो दुर्विज्ञेय अवटनघटनापटुतराविद्याविलासमहिम्ना लोके जन अविहितमपि करोति अतो नास्माकमपराध इति भावः ॥ १८ ॥

देखो पतंग दीपककी अग्निमें आग गिरता है पर यह नहीं जानता कि मैं नष्ट हूँगा, मछली जो कंटियाका मांस निगल जाती है वहभी नहीं जानती कि इससे मेरे प्राण जायेंगे पर हम लोगोंको देखो कि हम जान बूझके दुःखदाई विषयोंकी अभिलाषा नहीं छोड़ते यह महामोहकी महिमा अति कठिन है ॥ १८ ॥

तृषा शुष्यत्यास्ये पिवति सलिलं शीतमधुरं ।
क्षुधार्तः शाल्यन्नं कवल्यति मांसादिकलितम् ॥

१ स्वाट् रुग्णि इति पाठान्तरम् । २ मन् शालीन इति पाठान्तरम् ।

३ शाकादिवर्जितान् इति पाठान्तरम् ।

प्रदीप्ते कामाग्नी सुदृढतरमालिंगति वधूं ।

प्रतीकारं व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥१९॥

अज्ञानमहिर्नैव सुखाभासेष्वप्यन्नपानादिविषयेषु सुखबुद्धिं करोतीत्याह—
 ऋषेति ॥ तृषा तृष्णया आस्ये वक्त्रे शुष्यति शोषं प्राप्नुवति सति शीतं च
 तन्मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथो विशेषविशेष्यभावविवक्षायां “ विशेषण
 विशेष्येण बहुलम् ” इति समासः । शैत्यगुणयुक्तं सतापहरं चेत्यर्थः ।
 “ शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम् । ” इति लक्षणान् । यद्वा
 मधुरं शर्करापानकवन्माधुर्यसयुक्तं सलिलमुदकं पिबति । तथा क्षुधातो बुभु-
 क्षापीडितः सन् मांसादिना मांसघृतपयोदध्यादिव्यजनद्रव्येणेत्यर्थः । कण्ठि-
 रुचिरं स्वादूकृतमित्यर्थः । कलिः कामधेनुः शाल्यन्नं कवल्यति भुक्ते ।
 तथा कामाग्नी मदनदहने प्रदीप्ते प्रज्वलिते सति मन्मथोद्रेके सतीत्यर्थः ।
 सुदृढतरमितिगाढं वधू स्त्रियमालिंगत्याश्लिष्यति । अतो व्याधेः क्षुत्तृष्णादि-
 रूपाभयस्य प्रतीकारं तदुपशान्तिकरान्नपानालिंगनरूपोपधसेवनरूपप्रतिक्रिया-
 मित्यर्थः । सुखं भोग इति जनो विपर्यस्यति विपर्यस्तबुद्धिं प्राप्नोति न तु
 तत्तन्मं जानातीत्यर्थः । अतस्मिस्तद्ग्रहो विपर्यासः । अयं च अज्ञानदुर्वि-
 ल्यास एवेति भावः ॥ १९ ॥

जब मनुष्योंका कंठ प्याससे सूखने लगता है तब शीतल
 मधुर जल पीता है, जब क्षुधासे पीड़ित होता है तो मांस आदि
 सामग्रीके साथ चावलोके भोजन करता है, जब कामदेवकी आग्नि
 प्रचंड होती है तब सुन्दर स्त्रीको हृदयसे लगाता है, विद्यामें तो
 यह एक २ व्याधिकी औपाधि है परन्तु मनुष्योंमें उगे उलटा
 सुगन्दी समझ लिया है ॥ १९ ॥

तुंगं वेद्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः ।

कल्याणी दयिना दयश्च नवामिन्यज्ञानमूढो जनः ॥

मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे ।

सदृश्य क्षणभंगुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥२०॥

एव तावदज्ञो जनः संसारविषयासक्त्या बद्धो भवति। ज्ञानी तु सर्व-
सङ्ग परित्यज्य कृतकृत्यो भवतीति निगमयति—तुङ्गमिति ॥ वेश्म प्रासा-
दादि तुङ्गमुन्नतम्, सुताः पुत्राः सता साधूनां विदुषामभिमता इष्टाः सम्प्रा-
प्तविद्याविनयादिगुणा इत्यर्थः । “ मतिबुद्धि० ” इत्यादिना वर्तमानार्थे
क्त. । अत एव “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठीविधानात् षष्ठी न सम-
स्यते इति वक्तव्यम् । इति समासनिषेधः । सम्पद. धनधान्यादिद्रव्यसमृ-
द्धयः सङ्ख्यातिगाः असङ्ख्येया अपरिमिता इत्यर्थः । दयिता प्रियतमा
कल्याणी आनुकूल्यादिगुणसम्पन्नत्वाच्छोभना । तदुक्तम् । “ अनुकूलां
विमलाङ्गीं कुलजां कुशला सुशीलसम्पन्नान् । पञ्चलकारा भार्या पुरुषः
पुण्योदयालुभते हि ॥ ” वयश्च नव नूतन यौवनमित्यर्थः । “ वयः
पद्मिणि बाल्यादी ” इत्यमरः । इत्येवमज्ञानेन मोहेन मूढो विवेकशून्यो
जनो विश्व गृहापत्यावित्तदारादिप्रपञ्चमनश्वर शाश्वत मत्वा आलोच्च
संसार एव कारागृह वन्दीगृह तत्र निविशते प्रविशति तदासक्तो भवती-
त्यर्थः । न तु तस्यानर्थमूलत्व जानातीति भावः । “ नेर्विशः ” इत्या-
त्मनेपदम् । अतिसङ्कटतया परमनिर्वन्धहेतुत्वात्संसारस्य कारागृहत्वरूप-
णम् । “ कारा स्याद्वन्धनालये ” इत्यमर. । धन्यस्तु ज्ञानी । तुशब्दः
पूर्वस्माद्वैलक्षण्य धोतयति तदेवाह । तदखिल वेश्माद्यशेषप्रपञ्च क्षणभ-
गुरमशाश्वत सदृश्य सम्यगालोक्य । सपूर्वाद्दृशे. क्तवो ल्यवादेश । संन्य-
स्यति न तत्रासक्तो भवति किंतु विरक्तो भवतीति भावः । अतो. ज्ञानेन
सर्वानर्थमूलमज्ञान निरस्य कृतकृत्येन भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

ऊंचा गृह, विद्वानोंके अभिमत सुत, अपरिमित संपत्ति, आनु-
कूल्यादिगुणसम्पन्न कल्याणी भार्या और वय नया इस प्रकार अज्ञा-
नसे मूढ हुआ जन इस विश्वको शाश्वत तमझके संसाररूप वन्दीशा-
लामें पडता है और कोई धन्य पुरुष इस अखिलको नश्वर सम-
झके इसमें आसक्त नहीं होता है ॥ २० ॥

दीना दीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा ।

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरंन्नविधुरा दृश्यां न चेद्देहिनी ॥

याच्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्रुच्यद्विलीनाक्षरं ।

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी पुमान् ॥२१॥

अथ याच्चादैन्यदूषणमारभते अत्राभिप्रायः । विषयाणा याच्चादन्यप्रयो-
जकत्वाद्विषयपरित्यागाविडम्बनानन्तर्येणैतत्प्रयोज्य याच्चाजनितदैन्यमपि
दूषणीयमेवेति अतस्तत्प्रसङ्गानन्तरमेतदूषयितुमारभते दीनेत्यादि श्लोक-
दशकेन—दीना दीनमुखैरिति ॥ दीना दरिद्रा अत एव दीनानि सोभाही-
नानि मुखानि येषा तैः । कुत क्रोशद्भिः रुदद्भि तत्कुतः क्षुधितैः सप्ता-
तभुधैः बुभुक्षितैरित्यर्थः । क्षुधाशब्दोऽप्याबन्तस्तस्मात् “ तदस्य सङ्घात
तारकादिभ्य इतच् ” इतीतन्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । क्षुधिति
धकरांतपक्षे तु भुध प्राति क्षुधितैः क्षुधातुरैः । कर्ताणि क्तः । “ तमतिधु-
धोरिट् ” इतीउगम । शिशुकैरत्यन्तत्रालकैः । अत्पार्थे कन्प्रत्ययः ।
सदा सर्वदैवाकृष्टमन्नपानादिप्राच्यापूर्वकमाक्षित जीर्णाम्बर निर्शीर्णवस्त्र यस्या-
सा । तथा निरन्ना अन्नपानरहिता अत एव विधुरा विह्वला । निरन्ना च रा ।
विधुरा चेति विशेषणसमाम् । अन्नाभावात्कृष्टजीर्णेत्यर्थः । “ विधुर-
प्रत्ययेने स्यात्कृष्टविच्छिष्टयोरपि । ” इति विनाः । गेहिनी गृहिणी दृश्या
दृष्टिगोचरा न चेन्न स्याद्यदि तर्हि मगन्वी सुमेधाः वैशाली । प्रथमाया-
मितिः । कः पुमान् अत्राभङ्गाद्यद्वय तेन गद्गदो दीनम्बराः । अनुकरणशब्दोऽ-
यम् । यो गठ कण्ठस्तत्र त्रुच्यन्ति शकल्यमभवन्ति अत एव विच्छिन्नान्यनु-
च्चारितप्रायाः चक्षणाणि वर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । एवम् दग्-
प्लष्टे यो जठर उदर तस्यार्थं तन्नूरणार्थमिदमर्थः । “ अर्थे हने च शब्दा-
दौ तादर्थ्येऽव्ययमद्रिना । ” इत्यमरः । दग्गदशब्दोऽत्र निर्वेदाभिव्यक्तः ।
ययोक्त मुनेश्वरवदिते । “ अयम् दग्गदरस्यार्थं किं न कुर्वन्पुमांप्रायः । ”

१ निर्द्वं वि० इति पाठान्तरम् । २ दग्नेन ने० इति पाठान्तरम् ।

३ लट् इति पाठान्तरम् । ४ एवम् इति पाठान्तरम् ।

इति देहीति वदेत् ब्रूयात् न कोपीत्यर्थ । तस्यादृश्यत्वादीदृगवस्थापन्नो
भवत्यतोऽनर्थमूलत्वात्तत्परित्यागोऽवश्य कर्तव्य इति भावः ॥ २१ ॥

दीनोंसेभी दीन है मुख जिनका और अन्नके लिये रोते हुए
ऐसे बालक जिस स्त्रीके फटे वस्त्रोको खींचते हों और जो निरन्न
और दुःखित है ऐसी घरवाली (पत्नी) दृष्टिगोचर न होय तो ऐसा
कौन धीर मनुष्य है जो केवल अपने उदर भरनेके लिये याचना
(मांगने) के भङ्ग (नहीं) के डरसे गद्गद वाक्योसे टूटे फूटे
अक्षरोवाली ' देहि ' इस वाणीको कहे अर्थात् स्त्रीर्हा सब कहाती
है और पूरा बंधन है ॥ २१ ॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी ।

गुरुतरगुणग्रामांभोजस्फुटोज्ज्वलचंद्रिका ॥

विपुलविलसलज्जावल्लीवितानकुठारिका ।

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २२ ॥

इदानीं दैन्यानर्थमूल जठर निंदति—अभिमतोति ॥ अभिमतः कीर्तिप्रति-
ष्ठावहस्वादिष्टो यो महामानग्रन्थिर्गरीष्ठाभिमानग्रन्थिस्तस्य प्रभेदे विश्लेषणे
पटीयसी समर्थतरा । पटुशब्दादीयसुनि “ उगितश्च ” इति ङीप् । गुरुतरा
अतिशयेन वर्तमाना ये गुणग्रामा गांभीर्यधैर्यादिगुणगणाः त एवांभोजानि
तेषां स्फुटं यथा तथा उज्ज्वलचन्द्रिका पूर्णमाकौमुदी तस्मकोचहेतुभूतेत्यर्थ ।
विपुल विस्तृत यथा तथा विलसत्प्रकाशमान यल्लज्जावल्लीवितान ब्रीडालतावि-
स्ततिस्तस्य कुठारिका परशु । तदुच्छेदननाधनभूतेत्यर्थ । दुष्पूरा पूरयितुम-
शक्या प्रत्यहमन्नपानादिपूरितापि पर्याप्त्यभावादिति भावः । “ ईपदु ० ” इत्या-
दिना खलप्रत्ययः । इय जठरमुदरमेव पिठरी कुण्डी । “ पिठर. स्थाल्युखा
सुटप् ” इत्यमर । गौरादिस्त्रात् ङीप् । तथा च कृष्णामृतमन्त्रे । जठ-
रपिठरीपूर्ये नतिनासि ” इति । विडम्बना याच्ञानुकरण करोतीति याच्ञादैन्य-
मस्माभिरभिनाटयतीत्यर्थ । एतद्वचनिरेकेण दैन्यकारिणी न काप्यस्तीति
भावः । बह्नीकाठोरकुठारिकोनि पाटे निगिनतरपरशुस्त्वर्थ । रायका उद्धार. २२

अभिमत महाभिमानके नाश करनेमें समर्थ, श्रेष्ठ गांभीर्यादि गुणगणरूप कमलोंके संकुचित करनेमें उज्ज्वल पूर्णिमाकी चांदनी, विपुल तथा प्रकाशमान लज्जारूप लतासमूहके नाश करनेमें कुठारिका ऐसी यह दुष्पूर जठरपिठरीही सब बिडंबना करती है ॥२२॥

पुण्यग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालिं कपालिं ।

ह्यादाय न्यायगर्भद्विजहुंतहुतभुग्धूमधूमोपकण्ठे ॥

द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधातो ।

मानि प्राणैः सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः २३ ॥

अथ मानिनस्तावद्वन्धुयाञ्जाया वरमन्यत्र भिक्षाशनतात्पर्येण प्राणधारण-
मित्याह—पुण्यग्राम इति ॥ न्यायगर्भं मीमांसाशास्त्रोक्तप्रकारगर्भितं यथा तथा
यद्वा नीयन्ते ज्ञाप्यते बुभुरिसतार्या एभिरिति न्याया वेदशास्त्रपुराणादयस्ते
गर्भे कुक्षी येषां ते न्यायगर्भाः अधीताखिलत्रिव्या इत्यर्थः । “ कुक्षिभूणा-
र्भका गर्भाः ” इत्यमरः । तथाभूता द्विजा ब्राह्मणास्तेर्हुता आश्यादि-
हविर्भिः सुतर्पिता ये हृतभुजोऽमयस्तेषां धूमेन धूम्राणि कृष्णलोहितवर्णानि
उत्कटानि धन्तिमप्रदेशा यस्य तस्मिन् । “ धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते, उप-
कण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा चाप्यभितोऽव्ययम् । ” इति चामरः । अत एव
पुण्ये पवित्रे महति विपुत्रे च । विशेषणद्वयेन निःसङ्काचमन्त्रारहित्यं सूच्यते ।
ग्रामे अग्रदारं वने अरण्ये वा तत्रापि वानप्रस्थादीनां विद्यमानत्रादिनि भावः ।
नित्यवटेन श्वेतवस्त्रेण कृत्वा पश्यां दृष्टिगोचरत्वाभावात्समाख्यादिता तथा
विशिष्टाचारान् पालिरश्रियस्यास्ताम् । “ पाणिः स्यत्प्रकपक्तिम् ” इति
वेदवन्ती । कपालिं भिक्षाहरणोचितजगत्समादाय गृहीत्वा क्षुधातः क्षुधितित्तो
न नी धर्मज्ञानवान् पुण्य इति शेष । उदरं व दरी गिरिगङ्गा नाम्ना पूर-
णाय दुर्दरं विन्दते । “ तादर्थ्यं वतुर्वी ” । अथवा उदरं पूरयति इतिवर्थः ।

१ इति पाठान्तरम् । २ धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते इति पाठान्तरम् । ३ प्रकृती पाठ

इति पाठान्तरम् । ४ प्राणी स वन्यो इति पाठान्तरम् ।

“ तुमथाञ्च भाववचनात् ” इति चतुर्थी । द्वार द्वार प्रतिद्वार गृहमेधिना-
 मिति शेषः । “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्साया द्विरुक्तिः । प्रविष्टः भिक्षा-
 र्थमित्यर्थः । प्राणैः सनाथः सहितश्चेति भिक्षाशनेन प्राणधारणतस्परः
 स्याद्ददित्वर्थः । वर मनाविप्रयम् । “ देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीब
 मनाविप्रयम् । ” इत्यमर । दिने दिने अनुदिन प्रत्यहमित्यर्थः । यथा-
 र्थेऽव्ययीभावः । तुल्यकुल्येषु समानकुल्येषु समानकुलोद्भवेषु तन्मध्य इत्यर्थः ।
 दीन पुनः दैन्यवाश्रेन्न वरम् । बन्धुमध्ये याञ्चादैन्यनीचजीवनाद्वर भिक्षा-
 नेन प्राणधारणम् । “ न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ” इति वचनादिति
 भावः । अत्र यद्यपि “ त्यजन्त्यसूनुं शर्म च मानिनो वर त्यजन्ति न
 त्वेकमयाचित व्रतम् । ” इति वचनान्मानिनः सर्धथा अयाचितत्वमेव मुख्यव्रत
 तथापि यदि क्षुधातुरत्वेन याञ्चाप्रवृत्ति स्यात्तदा कुत्रचिदपरिज्ञातदेशे श्रोत्रि-
 ङ्गृहेषु ऋपालभिक्षान्नभक्षणेनोदरपूरण कर्तव्यं न तु बन्धुजनयाञ्चा प्राणस-
 ङ्घटेऽपि तस्या परमर्तन्यावहत्यादिति गृह्णाग्निन्वि ॥ २३ ॥

पवित्र ग्राम अथवा पवित्र बडे वनमें उज्ज्वलवस्त्रसे ढका हुआ
 ठिठरा लेकर जिनकी चौखट न्यायपूर्वक ब्राह्मणोंकी होमी हुई
 आत्रिके भ्रमने मालिन हो उनके द्वारपर क्षुधासे पीडित पेटरूपी
 बन्दरा भग्नेको नित्य प्रति भ्रमण करता हुआ मानी पुरुष अच्छा
 है पर समान कुलवालोंमें दीन होना अच्छा नहीं ॥ २३ ॥

गङ्गातरङ्गकृष्णशक्तिरशीतलानि ।

विद्याधराध्युषितचासुशिलातलानि ॥

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि ।

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ २४ ॥

अथ त्रिभिष्टगप्रतगभाववितर्कद्वारा दूषयति—गमेति ॥ गगानतरगाणा
 भागीरथीकपोलाना ये कणा दिग्दम्नेन शक्तिः प्राण्येप्राणलेशैः । अथवा
 कणा रश्मिर्विन्द शक्तिरा नृक्षमार्गं नीत्यति शिशिराणि । धनशी-

आभिमत महाभिमानके नाश करनेमें समर्थ, श्रेष्ठ गांभीर्यादि गुणगणरूप कमलोंके संकुचित करनेमें उज्ज्वल पूर्णिमाकी चांदनी, विपुल तथा प्रकाशमान लज्जारूप लतासमूहके नाश करनेमें कुठारिका ऐसी यह दुष्पूर जठरपिठरीही सब विडंबना करती है ॥२२॥

पुण्यग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालिं कपालिं ।

ह्यादाय न्यायगर्भद्विजहुंतहुतभुग्धूमधूमोपकण्ठे ॥

द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो ।

मानो प्राणैः सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः २३ ॥

अथ मानिनस्तावद्वन्धुयाच्चाया वरमन्यत्र भिक्षाशनतात्पर्येण प्राणधारण-
मित्याह—पुण्यग्राम इति ॥ न्यायगर्भं मीमांसाशास्त्रोक्तप्रकारगर्भितं यथा तथा
यद्वा नीयन्ते ज्ञाप्यते बुभुक्सितार्था एभिरिति न्याया वेदशास्त्रपुराणादयस्ते
गर्भे कुक्षी येषां ते न्यायगर्भा अधीताखिलविद्या इत्यर्थः । “ कुक्षिभूणा-
र्भका गर्भाः ” इत्यमरः । तथाभूता द्विजा ब्राह्मणास्तैर्हुता आज्यादि-
हविर्भिः सुतर्पिता ये हुतभुजोऽग्नयस्तेषां धूमेन धूम्राणि कृष्णलोहितवर्णानि
उपकण्ठानि अन्तिमप्रदेशा यस्य तस्मिन् । “ धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते, उप-
कण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा चाप्यभितोऽव्ययम् । ” इति चामरः । अत एव
पुण्ये पवित्रे महति त्रिपुल्ले च । विशेषणद्वयेन निःसङ्कोचसञ्चारार्हत्वं सूच्यते ।
ग्रामे अग्रहारं वने अरण्ये वा तत्रापि वानप्रस्थादीनां विद्यमानत्वादिति भावः ।
सितपटने श्वेतवस्त्रेण छन्ना परेषां दृष्टिगोचरत्वाभावाद्यमाच्छादिता तथा
विशिष्टाचागात् पालिरश्रियस्यास्ताम् । “ पालि, ह्यस्यकपक्तिपृ ” इति
वैजयन्ती । कपालिं भिक्षाहरणोचितशरावमादाय गृहीत्वा क्षुधार्तः क्षुर्दिनो
मानो अभिमानवान् पुरुष इति शेष । उदरमेव दरी गिरिगद्गर् तस्या पूर-
णाय पृथर्वमित्यर्थः । “ तादर्थ्ये चतुर्थी ” । अथवा उदरं पूरयितुमित्यर्थः ।

१ पुण्ये इति पाठान्तरम् । २ सुखदुःखभुग्धूमधूम इति पाठान्तरम् । ३ प्रवृत्तो पर-
इति पाठान्तरम् । ४ प्राणी स धन्यो इति पाठान्तरम् ।

“ तुमथोच्च भाववचनात् ” इति चतुर्थी । द्वार द्वार प्रतिद्वार गृहमेधिना-
भिति शेषः । “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्साया द्विरुक्तिः । प्रविष्टः भिक्षा-
र्थमित्यर्थः । प्राणीः सनाथः सहितश्चेति भिक्षाशनेन प्राणधारणतत्परः
स्याद्भेदित्यर्थः । वर मनाविप्रयम् । “ देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीब
मनाविप्रयम् । ” इत्यमरः । दिने दिने अनुदिन प्रत्यहमित्यर्थः । यथा-
र्थेऽव्ययीभावः । तुल्यकुल्येषु समानकुल्येषु समानकुलोद्भवेषु तन्मध्य इत्यर्थः ।
दीन पुन दैन्यवाशेन वरम् । बन्धुमध्ये याच्नादैन्यनीचजीवनाद्वर भिक्षा-
नेन प्राणधारणम् । “ न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ” इति वचनादिति
भावः । अत्र यद्यपि “ त्यजन्त्यसूनु शर्म च मानिनो वर त्यजन्ति न
त्वेकमयाचित व्रतम् । ” इति वचनान्मानिन. मर्षथा अयाचितत्वमेव मुख्यव्रत
तथापि यदि क्षुधातुरत्वेन याच्नाप्रवृत्ति स्यात्तदा कुत्रचिदपरिज्ञातदेशे श्रोत्रि-
यगृहेषु कपालभिक्षान्नभक्षणोदरपूरण कर्तव्य न तु बन्धुजनयाच्ना प्राणस-
ङ्कटेऽपि तन्मग परमर्तन्यावहत्यादिनि गृह्णाभिमान्धि ॥ २३ ॥

पवित्र त्रास अथवा पवित्र बडे वनमे उज्ज्वलवस्त्रसे ढका हुआ
ठिकरा लेकर जिनकी चौखट न्यायपूर्वक ब्राह्मणोंकी होमी हुई
आग्निके गमने मालिन हो उनके द्वारपर क्षुधासे पीडित पेटरूपी
कन्दरा भरनेको नित्य प्रति भ्रमण करता हुआ मानी पुरुष अच्छा
है पर समान कुलवालोंमें दीन होना अच्छा नहीं ॥ २३ ॥

गङ्गातरङ्गकृष्णशीतलानि ।

विद्याधराध्युषितचासुशिलातलानि ॥

स्थानानि हि हिमवतः प्रलयं गतानि ।

यत्सावमानपरिण्डरता मनुष्याः ॥ २४ ॥

अथ त्रिभिष्टगतपतराभाववितर्कद्वान् दूषयन्ति—गमेति ॥ गगातरगाणां
ना गिर शिकोत्याना ये कणा दिद्वस्तेण जीर्णैः प्रालेपप्रायलेहीः । अथवा
याणा मन्मन्तिव नीलरा नृक्षमार्त नीलानि मिशिराणि । वनशी-

करेति वा पाठः । तथा सांद्रा इत्यर्थः । विद्याधरैर्देवयोनिविशेषैरभ्युषितानि
 अधिष्ठितानि । “ गत्यर्थाकर्मक० ” इत्यादिना वसेः कर्मणि क्तः । “ वाचि-
 स्वपि० ” इत्यादिना सप्रसारणम् । अत एव चारूणि मनोहराणि शिला-
 तलानि येषु तानि तथोक्तानि । विशेषणद्वयेनैतेन परमपवित्रत्व च सूच्यते ।
 हिमवतो हिमाद्रेः सवर्धीनि स्थानानि प्रातःप्रदेशाः प्रलय गतानि किं नष्टानि
 किम् । किं शब्दोऽत्र वितर्के । “ कुत्साप्रश्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्द
 इष्यते । ” इति शाश्वतः । ननु कुल एव विद्यमानेष्ववस्थानेषु विनाशो
 वितर्क्यत इत्यागक्य तत्र कारणमाह । यद्यस्मात् कारणात् मनुष्या जनाः
 सावमानेषु याञ्चया तिरस्काराचरणपूर्वकं दत्तेषु परार्पितेषु परान्नेषु रता
 आसक्तास्ताद्यपरार्पिडाशनेन प्राणत्राणतत्परा जाता इत्यर्थः । यदि स्थानानि
 न नश्येरन् तर्हि जना ईदृक्कष्टयान्जातत्परा न भवेरन् तेषां नष्टत्वादेवेदमदुरव-
 स्थापन्ना इति कृत्वा एव वितर्क्यत इति वाक्यार्थः । यद्वा गत्यतराभाव
 प्रश्रद्वा दूपयति गमेति । किंशब्दोऽत्र प्रश्रे । नन्वेव कुतः पृच्छयत
 इत्यत आह । यस्मात्कारणात् हे मनुष्याः सावमानपरार्पिडरता यूय जाता
 इति शेषः । अतः प्रश्रस्यावकाश इति भावः । अन्यदसमानम् । एतेन
 दुर्भगयाच्चापिशाचिकामूर्ध्न्यगानि पातयित्वा गिरिपरिमरेषु मुपेतं वर्तितव्य-
 मिति सूचितम् ॥ २४ ॥

गङ्गाके तरङ्गोंके जलकी बिन्दुओंके छोटोंसे जो शीतल हो रहे
 हैं, जहां विद्याधर ठौर २ सुंदर पत्थरोंकी चट्टानोंपर बैठे हैं ऐसे
 हिमाचलके स्थानोंका क्या प्रलय हो गया है जो अपमान सहके
 भी पराये दिचे ग्राममें मनुष्य गत रहते हैं ॥ २४ ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा
 गिरिभ्यः । प्रव्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृता
 वल्कलिन्यश्च शाखाः ॥ वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रस-

भ्रमपगतप्रश्रयाणां खलानां । दुःखात्तस्वल्पवित्त-
स्मयपवनवशानर्तितभ्रूलतानि ॥ २६ ॥

इदानीं पुनर्जीवनोपायातराभाववितर्कद्वारा दूषयति—किमिति ॥ कदरेभ्यो गुहाम्यः सकाशात् कंदा कदमूलादिपदार्थाः । क्षुन्निवारणक्षमा इति भावः । प्रलय विनाश विराममिति यावत् । उपगता प्राप्ता. किम् । “जुगुप्साविराम० ” इत्यादिना पचमी । एवमुत्तरत्राणि किञ्चिदो वितर्के । तथा गिरिम्य सकाशान्निर्झरा वा प्रवाहाश्च वा उपशमकरा इति भावः । प्रलयमुपगताः किमिति सबधः । “प्रवाहो निर्झरो झरः” इत्यमरः । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये । ” इति चामरः । तथा तरुभ्यो वृक्षेभ्यः सकाशात् सरसानि माधुर्यरसयुक्तानि फलानि विभ्रतीति तथोक्ताः । बल्कालिन्यो बल्कलवस्यः एतेन विशेषणद्वयेन सुमोज्यवस्तुसमृद्धत्वाच्छादन-पोषयत्वे सूचिते इत्यवगतव्यम् । शाखाश्च प्रध्वस्ता वा त्रिनष्टा. किम् । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । ननु विद्यमानकदमूलादिप्रविद्यमानकदमूलाभ्यो विद्यमानत्व कुतो वितर्क्यत इत्यत आह । यद्यस्मात्प्रसभमत्यतमपगतप्रश्रयाणां विनयशून्यानां खलानां दुराशानां दुःखात्तमतिक्लेशेन प्राप्त तदपि स्वल्प यद्वित्त धन तेन यः स्मयो गर्वः स एव पवनः स्मयः पवन इव तद्वशादानर्तिताश्चालिता भ्रुयो लता इव च येषां तानि सविकाराणीत्यर्थः । स्मय-पवनेत्यत्र भ्रूलता इत्यत्र च उपमारूपकयो सावकत्रावकप्रमाणा-भावात्सदेहसकरः । मुखानि धीक्षयते दृश्यते याचकजनैरिति शेषः । कन्दमूलादीनां विनष्टत्वादेव जनैर्दुरीश्वरपरिचर्यात्तत्परिभूयते जीवनोपायार्थ-अतस्तदभाववितर्करयावगाश इति भावः । यद्वा जीवनोपायातराभावप्रश्र-द्वारा निदति किं कन्दा इति । किंवाशब्दी प्रश्ने अत एव प्रश्न क्रियते इत्याह । यस्मात्कारणाहुर्विनीतदुरीश्वरमुखान्यश्लोक्यन्ते युष्मान्निम्नम्मादभाव-प्रश्नो युज्यत इति भावः । शेषः समानम् । अत्रायमभिन्नधि । परमर्नैच्या-परः शास्त्रनिषिद्ध चेदुर्विनीतसेवनोपजीवन परिहर्तव्यम् ॥ २६ ॥

पहाड़ोंकी कंदराओंसे कन्द मूल और पर्वतोंमेंसे पानीके झरने क्या नष्ट हो गये, बलकलवाले वृक्षोंमेंसे रसरहित फलवाली शाखा क्या ध्वस्त हो गई, जो अनम्र खल जिन्होंने बड़े कष्टसे कुछ धन उत्पन्न किया उसके गर्वरूपी वायुसे भौंहरूपी लता जिनकी नाचती है उनका मुख देखते हैं अर्थात् उनके मुखके दर्शनको त्यागकर सत्पुरुष पहाड़ोंमें क्यों न बसते हैं ॥ २५ ॥

पुण्यैर्मूलफलैस्तथा प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वधुना ।

भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणैरुत्तिष्ठ यावो वनम् ॥

क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा ।

वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते २६

अथ खलानां मुखानि दृश्यन्त इत्यनेन सूचितानिदा प्रकटयितुं चिरकाल-
दुरीशसेवापरिच्छिन्नस्य कस्यचिन्निर्वेदवचनमभिनीयाह—पुण्यैरिति ॥ अधुने-
दानीं पुण्यैः पवित्रैः मूलैः कन्दमूलैः फलैः कदलीरसालपनसादिफलैश्च ।
अपवित्ररक्तमूलककालिंगफलादिभक्षणनिषेवस्मरणात्पुण्यैरित्युक्तम् । तथा अनि-
र्वाञ्छतया । प्रिय प्रणयिनी इति पाठे हे प्रियसखे इत्यर्थः । प्रणयिनीं पर-
मसुखाग्रहणया प्रियतमा विशिष्टकन्दमूलावशनम्यानशनप्रायत्वात्तस्यापि “तपो
नानशनान्तरम् ” इति तपःपर्ववर्तमानत्वात्तस्य च “ तपसा कल्पम हन्ति ”
इति सप्तलक्ष्मणनिवर्तनद्वारा परमसुखाग्रहरादिति भावः । वृत्तिं जीविकायाम् ।
“ वृत्तिर्वर्तनजीवने ” इत्यमरः । कुरुष्व प्रियेहि । तथा अकृपणैरमृगैर्न-
र्नवपल्लवैर्भुवि शय्या च कुरुष्व भव उत्तिष्ठ उत्थितो भव विलम्ब मा कुर्वि-
त्यर्थः । वनं प्रति यात्रां गच्छावां याम्याव इत्यर्थः । किमनेन नीचमंगनेनेति
शेषः । वर्तमानमामीष्ये वर्तमानप्रत्ययः । यामो वनमिति न मावीयानपाठः ।
गमने अभ्युच्चय फलमाह । यत्र वने क्षुद्राणां दीनानां कुतः अविप्रेक्षनाङ्ग-
नेन मूढानि कर्तव्यकर्तव्यविचारशून्यानि मनामि येषां तेषाम् । तथा सदा

१ प्रिय प्रणयिनीं प्रीतिम् इति पाठान्तरम् । २ वन्द्यैरकृपणैः इति पाठान्तरम् ।

३ य नः इति पाठान्तरम् । ४ वित्तव्याधिविकारिणः इति पाठान्तरम् ।

सर्वदा वित्तमेव व्याधिः सन्निपातादिरोगस्तेन यो विकारो विपरीतभावस्तेन विह्वला विकला अविस्पष्टा इति यावत् । तथाभूता 'गिरो येषा तेषामीश्वराणां राज्ञां नामापि नामधेयमपि न श्रूयते नाकर्ण्यते किमुत दर्शनसेवनादिकथेति भावः । तस्मादैहिकामुष्मिकफललेशसम्बन्धशून्यं नाचसेवनं परित्यज्य सकलश्रेयःसम्पादकं वनं व्रज । वनवासं पर्यावश्यं कर्तव्यं इति-तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

पवित्र फलमूलसे व्यव अपना पोषण कर, वनी वनाई भूमि-शय्या और बने वनाये नवीन बल्कलके बख्खोसे निर्वाह कर, जिस वनमें अविवेकसे जिनका मूढ मन है और जो क्षुद्र हैं और धनरूपी व्याधिजनित अविचारसे जिनकी बुद्धि विह्वल है उनका नामभी सुनाई नहीं देता है, चल अब हम उस वनको जावगे ॥ २६ ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां ।

पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ॥

मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी ।

सहंते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २७ ॥

अथ च पुनः सत्यामपि निरवधिकनिरातकजीवनसाधनसामग्र्यां कृपणाः स्वकार्पण्यमत्यजत परयाच्चादेन्येन क्लिश्यंति किं कर्तव्यमित्याह—फलमिति ॥ वने वने प्रतिवनं न त्वेकत्रैव क्लृप्तमित्यर्थः । “ अव्ययं विभक्तिः ” इत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः । न विद्यते खेदो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अखेदमज्ञेयं स्वेच्छया स्वच्छन्देन लभ्यं प्राप्य न तु परमेष्यमिति भावः । क्षित्यां रोहन्तीति क्षितिरुहां । क्षिप् । तेषां कदलीरस्तालपनसादितरुणा फलमस्तीति शेषः । उदरपूरणपर्याप्तमिति भावः । तथा स्थाने स्थाने प्रति-स्थानम् । वीप्साया द्विरक्तिः । शिशिरमधुम् । व्याख्यातमेतत् पिवति सलिलं शीतमधुरमित्यत्र । पुण्यसरितां गङ्गागोदावर्यादिपुण्यनदीनां पयस्ती-र्थमस्तीति शेषः । स्नानपानाभ्यां बाह्याभ्यन्तरपङ्कप्रक्षालनद्वारा तृष्णोपशा-तिकारमिति भावः । एतेनोभयेषामपि शास्त्रसिद्धं परोपकारत्वं सूचितम् । तदुक्तम् । “ परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः । ”

इति । तथा मृदुः अकाठिनः कोमल इति यावत् । स्पर्शो यस्याः सा ।
 हंसतूलिकातल्पकल्पेतर्यर्थः । कुतः सुललितान्यतिकोमलानि यानि लतापल्ल-
 वानि तन्मयी तत्प्रचुरा तैर्निर्मितेत्यर्थः । अथवा तन्मयी तद्विकारा । प्राचुर्ये
 विकारार्थे मयट् इति ङीप् । शय्या चास्ताति शेषः । सुखस्वापोचितेति
 भावः । तदपि तथापि धनिना धनाढ्यानां द्वारि प्रतीहारप्रदेशे । “ स्त्री
 द्वाद्द्वारं प्रतीहारः ” इत्यमरः । कृपणाः धनलिप्सापरतन्त्राः सन्तापं तदनु-
 चर्तनाद्यायासपारिताप सहन्ते मृष्यन्ति । श्रेयोऽर्थिना किं तत्रास्माभिः कर्त-
 व्यमिति भावः । अतः फललाभसम्बन्धशून्यां प्रत्युत बलवदनिष्ठानुबन्धिनीं
 दुरन्तसन्तापकारिणीं परमकार्पण्यकर्णेजपामिहामुत्र च कीर्तिप्रतिष्ठाभङ्गनीं
 याच्नादैन्यपरमनीचत्वाद्दूषणीं पापिष्ठामिमां दुरीश्वरद्वारबहिर्वितादिकां दुराकार-
 डाकिनीं विवेकोच्चाटनमन्त्रेणोत्सार्थानेकश्रेयःसम्पादिकां वनवासजीविकाश्रिय-
 मेव समाश्रयेद्विद्वानिति तात्पर्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते । “ स्त्रीणि किं पथि
 न मन्ति दिशन्ति भिक्षां नो वाम्निषाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
 शुद्धा गुहा किमु न सन्ति महानुभावा यस्माद्भजन्ति यतयो धनदुर्मदा-
 धान् ॥ ” इति ॥ २७ ॥

वन वनमें विना क्लेश ही स्वच्छंदतासे वृक्षोंके फल लभ्य हैं,
 स्थान स्थानमें पवित्र नदियोंका शीतल मधुर जल है, तथा जगह
 जगहमें अतिकोमल लताओंके पल्लवोंकी मृदुस्पर्शवाली शय्या है
 नौभौ कृपण जन धनियोंके द्वारमें संतापको सहन करतेही हैं ॥२७॥

ये वर्तन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो ।

ये चाल्पत्वं दधति विपयाक्षेपपर्याप्तबुद्धेः ॥

तेषामन्तः स्फुरितहसितं वासराणि स्मरेयं ।

ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः २८ ॥

इदानीं दुरीश्वरमेवनयाच्नादैन्यनप्यगविपयाक्षिप्तचित निदावशेने, स्वस्य
 मित्रवद्भाविश्रेयोदशां नृचयन्नाह—य इति ॥ धनपतेर्भनात्म्य पुराऽप्रे प्रार्थ-

न्नादुःख याच्नादिन्य भजतीति तथोक्ताः सतः । “ भजो ण्विः ” । ये पुरुषा
वर्तते तथा ये च पुरुषाः विषयाक्षेपे भोगसग्रहे पर्याप्ता तावन्मात्र एव पर्य-
वसिता न तु तत्त्वविचार इत्यर्थः । तादृशी या बुद्धिस्तस्याः । पर्यस्तेति
पाठे विषयाक्षेपेण भोगासक्त्या पर्यस्ता विक्षिता या बुद्धिस्तस्याः हेतोरल्पत्व
नीचत्व दधति तेषां पुरुषाणा वासराणि दिवसान् तदनुभूतदुर्दिनानीत्यर्थः ।
“ वा तु ह्ये दिवसत्रासरौ ” इत्यमरः । अभिमतदेवताया चित्तस्थिरीकरणं
ध्यान तस्य विच्छेदे अवसाने ब्रह्मध्यानव्युत्थानसमय इत्यर्थः । शिखरिकुहरे
गिरिगह्वरे यो प्रात्रा पाषाणः स एव शय्या तस्यां निषण्णः विश्रमार्थं शयितः
सन्नित्यर्थः । अन्तरन्त करण एव स्फुरेत समुत्पन्न हसित हासो यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा । तदानां नेग्रामपहास्यत्वात्तदनुभावत्वेनोत्पन्नहासगर्भि-
त्तमित्यर्थः । स्मरेयम् । “ सदृशा दृष्टिचिन्ताद्या स्मृतिव्रीजस्य बोधकाः । ”
इति वचनात्कुतश्चिन्वितावगादृष्टिवशाद्वा समुद्बुद्धसंस्कारस्तदीयदुर्दिनानि
स्मृतिविषयाणि कुर्यामित्यर्थः । वासराणां स्मरेयमिति पाठः । तथा
“ अधीगर्थदयेशा कर्मणि ” इति कर्मणि पठ्यो । अधीगर्याना च शेषाधि-
कारात् अशेषत्वविवक्षाया तु द्वितीयैश्च स्मर्यते । सम्भावनायामुत्तमपुरु-
षैकवचनम् । यथाह याच्नाद्दुःखाभिमततविषयाक्षिप्तचित्तजनदुर्दशाद-
र्शनात्मजातानिर्वेदः केनचिद्भाग्योदयेन परमेश्वरानुगृहीतस्तद्भवानव्युत्थाने तदी-
यदुर्दिनस्मरणतत्परो भवेय तथा विवेकिभि र्त्रयोर्यिभिर्भविताव्य न तु तद्व-
द्दर्शनाभागिभारिति निगृह्योपदेशस्तात्पर्यार्थविषयीकृत इत्यवधेयम् ॥ २८ ॥

जो दिन धनवानोंके निकट प्रार्थनाका दुःख सहनेवालोंके जाते
हैं और जो विषयोके नष्ट होनेसे विपरीत बुद्धिवालोंको छोटे
प्रतीत होते हैं उन दिनोको हम अन्तःकरणमें ईसकर ध्यानसे
विश्रामको पाकर पर्वतकी कन्दगमें पत्थरकी चट्टानरूपी शय्यापर
जैसे ठे हुए स्मरण करेंगे अर्थात् विरक्त होंगे ॥ २८ ॥

ये संतोपनिरंतरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो ।

ये त्वन्ये धनलब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ॥

इति । तथा मृदुः अकठिनः कोमल इति यावत् । स्पर्शो यस्याः सा ।
 हंसतूलिकातल्पकल्पेत्यर्थः । कुतः सुललितान्यतिकोमलानि यानि लतापल्ल-
 वानि तन्मयी तत्प्रचुरा तैर्निर्मितेत्यर्थः । अथवा तन्मयी तद्विकारा । प्राचुर्ये
 विकारार्थे मयट् इति ङीप् । शय्या चास्ताति शेषः । सुखस्वापोचितेति
 भावः । तदपि तथापि वनिना धनाढ्याना द्वारि प्रतीहारप्रदेशे । “ स्त्री
 द्वार्वार प्रतीहारः ” इत्यमरः । कृपणाः धनलिप्सापरतन्त्राः सन्ताप तदनु-
 वर्तनाद्यायासपारितापं सहन्ते मृष्यन्ति । श्रेयोऽर्थिनां किं तत्रास्माभिः कर्त-
 व्यमिति भावः । अतः फललाभसम्बन्धशून्या प्रत्युत बलवदनिष्ठानुबान्धिनीं
 दुरन्तसन्तापकारिणीं परमकार्पण्यकर्णेजपामिहामुत्र च कीर्तिप्रतिष्ठाभङ्गनीं
 याच्चादैन्यपरमनीचत्वाद्दूषणीं पापिष्ठामिमां दुरीश्वरद्वारवर्हिर्वितार्दिका दुराकार-
 डाकिनीं विवेकोच्चाटनमन्त्रेणोत्सार्यानेकश्रेयःसम्पादिकां वनवासजीविकाश्रिय-
 मेव समाश्रयेद्विद्वानिति तात्पर्यम् । तदुक्त श्रीभागवते । “ चौराणि किं पथि
 न मन्ति दिशन्ति भिक्षां नो वाम्निषाः परभृतः सारितोऽप्यशुष्यन् ।
 शुद्धा गुहा किमु न सन्ति महानुभावा यस्माद्भजन्ति यतयो धनदुर्मदा-
 धान् ॥ ” इति ॥ २७ ॥

वन वनमें विना क्लेश ही स्वच्छंदतासे वृक्षोंके फल लभ्य हैं,
 स्थान स्थानमें पवित्र नदियोंका शीतल मधुर जल है, तथा जगह
 जगहमें अतिकोमल लताओंके पल्लवोंकी मृदुस्पर्शवाली शय्या है
 तौभी कृपण जन धनियोंके द्वारमें संतापको सहन करतेही हैं ॥२७॥

ये वर्तन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो ।

ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्याप्तबुद्धेः ॥

तेपामन्तः स्फुरितहसितं वासराणि स्मरेयं ।

ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिपण्णः २८ ॥

इदानीं दुरीश्वरसेवनयाच्चादैन्यतरपरविषयाक्षिप्तचित्त निदावशेने स्वस्य
 सिद्धवद्भाविश्रेयोदशां सूचयन्नाह—य इति ॥ वनपतेर्धनाढ्यस्य पुरोऽप्रे प्रार्थ-

नादुःख याच्नादेिन्य भजतीति तथोक्ताः सतः । “भजो ण्विः” । ये पुरुषा
वर्तते तथा ये च पुरुषाः विषयाक्षेपे भोगसमूहे पर्याप्ता तावन्मात्र एव पर्य-
वसिता न तु तत्त्वविचार इत्यर्थः । तादृशी या बुद्धिस्तस्याः । पर्यस्तेति
पाठे विषयाक्षेपेण भोगासक्त्या पर्यस्ता शिक्षिता या बुद्धिस्तस्याः हेतोरल्पत्व
नीचत्व दधति तेषां पुरुषाणा वासराणि दिवसान् तदनुभूतदुर्दिनानीत्यर्थः ।
“वा तु ह्रींवे दिवसत्रासरो” इत्यमरः । अभिमतदेवताया चित्तस्थिरीकरण
ध्यान तस्य विच्छेदे अवसाने ब्रह्मध्यानव्युत्थानसमय इत्यर्थः । शिखरिकुहरे
गिरिगह्वरे यो प्राचा पाषाणः स एव शय्या तस्यां निषण्णः विश्रमार्थं शयितः
सन्नित्यर्थः । अन्तरन्त करण एव स्फुरित समुत्पन्न हसित हासो यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा । तदानां तेषामपहास्यत्वात्तदनुभावत्वेनोत्पन्नहासगर्भि-
त्तमित्यर्थः । स्मरेयम् । “सदृशा दृष्टिचिन्ताद्याः स्मृतिर्त्राजस्य बोधकाः ।”
इति वचनात्कृतश्चिन्तात्रयादृष्टिवशाद्वा ममुद्बुद्धसस्कारस्तदीयदुर्दिनानि
स्मृतिविषयाणि कुर्यामित्यर्थः । वासराणां स्मरेयमिति पाठः । तथा
“अधीगर्थदपेशा कर्मणि” इति कर्मणि पश्या । अधीगर्थानां च शेषाधि-
कारात् अशेषत्वविवक्षाया तु द्वितीयैश्च स्मर्यते । सम्भावनायामुत्तमपुरु-
ष्कवचनम् । यथाह याच्नादुःखाभिनततविषयाक्षिप्तचित्तजनदुर्दशाद-
र्शनात्मजातनिर्वेदः केनचिद्भाग्योदयेन परमेश्वरानुगृहीतस्तद्ध्यानव्युत्थाने तदी-
यदुर्दिनरमरणतदसरो भवेय तथा विवेकिभिः श्रेयोर्थिभिर्भवितव्यं न तु तद्व-
दुर्दशाभागिभिरिति निगूढोपदेशस्तात्पर्यार्थविषयीकृत इत्यवधेयम् ॥ २८ ॥

जो दिन धनवानोंके निकट प्रार्थनाका दुःख सहनेवालोंके जाते
हैं और जो विषयोंके नष्ट होनेसे विपरीत बुद्धिवालोंको छोटे
प्रतीत होते हैं उन दिनोंको हम अन्तःकरणमें हँसकर ध्यानसे
विश्रामको पाकर पर्वतकी कन्दरामें पत्थरकी चट्टानरूपी शय्यापर
बैठे हुए स्मरण करेंगे अर्थात् विरक्त होंगे ॥ २८ ॥

ये संतोपनिरंतरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो ।

ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ॥

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां ।
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ २९ ॥

अथ तृष्णाया यावताप्युपसंहाराभावात्किं याच्ञादैन्येनेत्याह—य इति ॥
ये पुमांसः देवाल्लुब्धेन वस्तुना जानितमनोविलासः सन्तोपस्तेन निरन्तरं
सतत प्रमुदिताः परितुष्टास्तृप्ता इति यावत् । तेषां मुदः आनन्दा न मित्राः
किंतु प्रवृद्धा एवेत्यर्थः । तथान्ये इतरे ये पुमांसः धने लुब्धा गार्ध्यवर्ता
अत एव सकुला धीर्येषां ते तथोक्तास्तेषां तृष्णा वस्तुस्पृहा न हता न विर-
तेत्यर्थः । धनलोभस्येयत्ताभावादिति भावः । इत्थमेव व्यवस्थिते सर्ताति
शेषः । स प्रसिद्धः सम्पदां रत्नादिसमृद्धीनां तादृगिरथामिति वक्तुमशक्य
पद स्थानमनिर्वाच्यधनसम्पदास्पदमित्यर्थः । तथा स्वात्मन्येव स्वस्मिन्नेव
समाप्तः पर्यवसितः न तु परोपकारपर्याप्त इत्यर्थः । तादृशो हेममहिमा
काञ्चनसम्पत्तिर्यस्य तथोक्तो मेरुर्विधिना ब्रह्मणा कस्य कृते कस्य पुंसः प्रयो-
जनार्थं कृतो निर्मितः नित्यसन्तोषसम्पन्नानामनपेक्षितत्वार्थलुब्धानामपर्याप्त-
त्वाच्चानुपयोगादिति भावः । अतो निरर्थकत्वात् मे मह्यं न रोचते रुचि-
गोचरो न भवति । न सम्मत इत्यर्थः । “ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ”
इति चतुर्थी । तस्मात्सुमेरुतुल्यधनलाभेऽपि तृष्णाधनपिशाच्चाः परितोषा-
भावात्तत्प्रयुक्तयाच्ञादैन्यविभ्रातिं तत्त्वविचारेण निरम्य सन्तुष्टांतःकरणैर्भवि-
तव्यमायुष्मद्विरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

जो निरंतर तृप्त हैं उनका आनन्द कभी नष्ट नहीं होता और
जो सदा धनके लोभसे व्याकुल बुद्धिवाले हैं उनकी तृष्णा कभी
नष्ट नहीं होती ऐसी स्थिति होनेपर ब्रह्मज्ञाने सम्पदाका स्थान मेरु
पर्वत किसके लिये बनाया है, न इससे तृप्त मनुष्यका आनन्द
बढता है और न धनलुब्ध मनुष्यकी तृष्णा नष्ट होती, इससे
अपनेहीमें लीन रहनेवाली कांचनसम्पत्तिसे युक्त यह मेरुपर्वत
सुझे सम्मत नहीं है ॥ २९ ॥

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वतो ।

दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ॥

सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं ।

शंभोःसत्रमवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ३० ॥

तर्हि कथं जीवनमित्याशक्यं तदुपायं सपरिकरं निवेद्यन्निगमयति—
भिक्षेति ॥ योगीश्वराः परमार्थतत्त्वज्ञा महायोगिनः भिक्षाहार भैक्ष्याशनं कर्म न
विद्यते दैन्यं याच्चाकार्पण्यं यस्मिन् तत्तर्थाक्तं देहीत्युच्चारणानन्तरमेव सदृह-
स्वैर्वहमानपूर्वकं दीयमानत्वादिति भावः । यद्वा व्यावहारिकदैन्यसम्भवेऽपि
पारमार्थिकदैन्याभावादिति भावः । न विद्यते प्रतिमुखं यस्य तत्तयोक्तं स्वय-
मेव निरतिशयसुखं न तु स्वस्य प्रतिभटभूतं सुखांतरमस्तीत्यर्थः । सर्वतः
सर्वत्रापि भीतिच्छिदं भयविनाशकं भिक्षाशनतत्परस्याकुनोभयत्वादिति भावः ।
दुष्टानां दुःस्वभावानां मात्सर्यमदाभिमानानामसहिष्णुत्वदर्पाहङ्काराणां मथनं
निरामकम् । दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषत्राधानिवर्तकम् । यद्वा दुःखौ-
घस्य एकविंशतिमहादुःखममुदायस्य विध्वंसनं विच्छेदकमेकविंशतिमहादु-
खसंस्वरूपमोक्षनिदानमित्यर्थः । “आत्यन्तिकदुःखस्य मोक्षः” इति वैशेषि-
कास्तार्किकाश्च । अत्र यत्किंचिदुक्तं व्यमस्ति विस्तरभयान्नोच्यते । सर्वत्र
सर्वेष्वपि देशेष्वित्यर्थः । तत्राप्यन्वहं प्रतिदिनं तत्रापि चाप्रयत्नं यत् किन्चिद-
सुलभं सुखलभ्यमित्यर्थः । साधूनामनहकारिणां प्रियमिष्टं पावनं पवित्रं
शंभोः शिवस्य सत्रं तृप्तिसाधनमित्यर्थः । “ हृद्रो येन कपालपाणिपुट-
भिक्षाटनं मेवते ” इत्यनेनैवोक्तत्वात् । यद्वा शंभोः सत्रं शम्भुमक्तिनिरता-
न्सत्रमित्यर्थः । गवडमडलाधिपतिः सत्रं तु नश्वरमिदं तु सकलभुवनाधीश्वरप्र-
वर्तित्वाच्छाश्वतमिति भावः । अत एवावार्यं न केनापि निवारयितुं शक्यम-
क्षयनिधिमविनाशि निदानं च नित्योपयोगेऽप्यक्षयभावादिति भावः ।
शंसन्ति काथयन्ति अनुभवसिद्धत्वादित्यं वर्णयतीत्यर्थः । अतोऽर्थपरंपराज-
नित्तरैर्न याच्चादैन्यं विहायोत्तरीत्या नमस्तनद्गुणविचित्रं शम्भुमत्रं प्रामाणि-
योक्तुं समाश्रयणीयमिति भावः ॥ ३० ॥

अदैन्यपूर्वकं भिक्षाहारही अतिशय सुखकारक, सर्वत्र मयरहित, दुष्टोंके मात्सर्य और मदको नष्ट करनेवाला, दुःखसमूहका निवर्तक, सर्वत्र प्रतिदिन विना यत्न ही प्राप्त होनेवाला, साधुओंका प्रिय, पवित्र और शिववृत्तिसाधन तथा अवार्थ और अक्षय है, योगीश्वर ऐसी भिक्षाहारकी ही प्रशंसा करते हैं ॥ १० ॥

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं ।
 माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ॥
 शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं ।
 सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ३१

अथ भोगानामस्थैर्याकथने याञ्चादैन्यमद्रूपितप्रायमेवेति मनसि निधाय तद्व्यवधानतर भोगास्थैर्यमाह—भोग इति ॥ भोगे स्रक्चदनवनितासमोगसुखानुभवे । “ भोगः सुखे ह्यादिभृतावहेश्च फणकाययो । ” इत्यमरः । रोगाद्वातपित्तादामयाद्भयमस्तीति शेषः । तस्य तदत्तरायत्वादिति भावः । कुले सद्दशे च्युतेराचारभ्रशाद्भय तस्यास्तदप्रतिष्ठावहस्त्रादिति भावः । अथवा च्युते सन्तानविच्छेदाद्भय तस्याः सप्रदायोपहतिहेतुत्वादिति भावः । वित्ते द्रव्यसमृद्धौ नृपालाद्वाज्ञो भय तस्य तदपहर्तृत्वादिति भावः । माने अभिमाने दैन्यात्कार्पण्याद्भय तस्य तद्भगहेतुत्वादिति भावः । बले सामर्थ्ये रिपोः शत्रोर्भय तस्य तदपशीलत्वादिति भावः । रूपे मौदर्ये जराया वार्धक्यस्याया भय तस्यास्तद्विलोपित्वादिति भावः । शास्त्रे वेदातादिशास्त्रकलापे वादिभ्यः शुभ्रकर्तृककृत्कटक्रेम्यो भय तेषां तदपरोक्षकृत्वादिति भावः । गुणे विद्याविनयादिगुणगणे खलदुर्जनाद्भय तस्य तदपकृत्वादिति भावः । काये देहे कृतातायमाद्भय तस्य तदत्तरत्वादिति भावः । “ कायो देहः ह्यत्रिपुमोः, कृताती यमसिद्धार्ता ” इति चामरः । सर्वत्र “ मीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अतो भुवि नृणां सद्यधि सर्वं वस्तु भोगाद्यशेषार्थजातं भयान्वितमुक्तरीत्या भयसहितं मांतर्या-

स्तापायमित्यर्थः । किंतु विरागो विषयानभिलाषो येषां ते विरागास्तेषां भावो वैराग्य तदेकमेव । न विद्यते भयं यस्य तदभयं भयहेतुत्वाभावाच्चिर्भयम् । निरातकत्वान्निरपायमित्यर्थः । यद्वा विरागा अस्थिरभोगास्तेषां भावो वैराग्य तदेकमेव न विद्यते भय यस्य तदभयम् । भयहेतुत्वाद्यभिनिवेश परित्यज्य सुस्थिरवैराग्यमेवाश्रयणीय श्रेयस्कामैरिति भावः । इत्थं भोग इत्यादिष्वधिकरणसप्तम्याश्रयणेन व्याख्यास्य सतिसप्तम्याश्रयणेन व्याख्यातम् । सतिसप्तम्याश्रयणे त्वं व्याख्येयम् । अतः सर्वं भुवि नृणां भयान्वित्त भयकरमित्यर्थः । किंतु वैराग्यमेव । न विद्यते भय यस्मात्तत् अभय भ्रनित्वारणमित्यर्थः । नति वैराग्ये सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन प्रतीयमानतया द्वितीयाभावान् । अतो भयावह भोगादिक परित्यज्य भयापह वैराग्यमेवाश्रयणीप्रमिति तात्पर्यम् । शेष समानम् ॥ ३१ ॥

भोगमें रोगका भय, सुख बढ़नेमें उसके क्षयका भय, अधिक धन होनेमें राजभय, मान होनेमें दीनताका भय, संग्राम जीतनेमें शत्रुभय, रूपमें वृद्ध अवस्थाका भय, शास्त्रसे मान बढ़नेमें अपमानका भय, सद्गुणमें दुर्जनका भय और शरीरमें मृत्युका भय या सर्वत्र भयके ही स्थान देख पडते हैं केवल वैराग्य ही निर्भय-कार है ॥ ३१ ॥

आक्रांतं मरणेन जन्म जरसा चात्पुज्ज्वलं यौवनं ।

संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढांगनाविभ्रमैः ॥

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः ।

रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ३२ ॥

उपक्रांतभोगार्थं तत्तद्गुणन्तरेण नवभिर्वर्गयति आक्रांतमित्यादिभिः —
आक्रांतगिति ॥ जन्म उपनिर्मरणेन स्वरजनाद्येन मृत्युना आक्रांतं ग्रस्तम् ।

“ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्धुन जन्म मृतस्य च । अद्य वाच्यमानं वा मृत्युं प्राणिना ध्रुव ॥ ” इत्यादिवचनादिति भावः । अप्युज्ज्वल-निशयेन

१ विशुद्ध इति पाठान्तरम् । २ विभूतिरूपपहता इति पाठान्तरम् ।

आस्वर यौवन नूतनवयस्ताहण्यमिति यावत् । जरसा जरया अपापहेतुभू-
 तया आक्रांतम् । “जरया जरसन्यतरस्याम् ” इति जरसादेशः । सन्तोषो
 दैववशालुब्धवस्तुजनितपरितोषो धनाल्पसया तदुपद्रवकारिण्या धनवा-
 ल्या आक्रातः । लभेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । शमसुखमिन्द्रियव्यापारो-
 परमापादितानन्दः प्रौढागनानां प्रगल्भविद्यासिनीना विभ्रमैस्तदुपमर्दकैः
 कक्षविक्षेपकर्णकण्डूयनेन सकोमलकुचमर्दनादिविळासैराक्रातम् । गुणा विद्या-
 विनयादयो मत्सरिभिः परोत्कर्षासहिष्णुभिर्लोकैर्जनैस्तदपत्रादकैरित्यर्थः । उप-
 हता ग्रस्ता इति यावत् । वनभुवः पुण्यारण्यप्रदेशा व्यालैर्दुष्टगजैः सर्पैर्वा
 तत्प्रदेशानवकाशप्रदेरिति भावः । उपहता ग्रस्ताः । नृपा राजानो दुर्जनैर्दु-
 र्भ्रत्रोपदेशेन तद्बुद्धिविपर्यासकारिभिः पिशुनैरुपहता समाक्रांता इत्यर्थः ।
 विभूतयः सम्पदोऽप्यस्थैर्येण तदप्रतिष्ठावहेनास्थिरत्वेन उपहता दूषिताः ।
 अतः किं वस्तु केन वा उपद्रवेण न ग्रस्तमुक्तरीत्या सर्वमपि ग्रस्तमेवेत्यर्थः ।
 अतः सर्वस्याप्यस्थिरत्वान्न कुत्रापि चित्त स्थिरीकर्तव्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

मृत्युने जन्मको, बुढापेने युवावस्थाको, धनकी इच्छाने संतो-
 षको, सुंदर स्त्रियोंके हावभावने शान्तिसुखको, मत्सरी (जो पराई
 चडाई न सहे) लोगोने गुणको, सर्पोंने वनभूमिको, दुर्जनेोंने
 राजाको और चञ्चलताने धैर्यको, योंही इस संसारमें किमने किसको
 नहीं ग्रास कर रक्खा है ? ॥ ३२ ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैराशोग्यमुन्मूल्यते ।

लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ॥

जातं जातपवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा- ।

त्तिकं तेन निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ३३

पुनः श्रोतृजनस्य विश्वासदाढ्यार्थमुक्तमेवार्थं मग्नतरंगाद्-आधीति ॥

विविधः नानाप्रकारैः आधीना मनोययाना व्याधीना पिनादिआगीरोगमाणां
 च शतैरनेकैगाधिव्याधिभिरित्यर्थः । “ पुण्याधिर्मानवी व्याया, रोगव्याधि-

गदामयाः ” इति चामरः । जनस्यारोग्य देहस्थास्थ्यमुन्मूल्यते निर्मूलीक्रियते । तथा यत्र यस्मिन् पुरुषे लक्ष्मीरैश्वर्यसमृद्धिस्तिष्ठतीति शेषः । तत्र तस्मिन् पुरुषे व्यापदः महोपद्रवा विवृतान्युद्घाटितानि कवाटानि द्वाराणि यासां तास्तथोक्ता इव पतति तद्विघटनार्थमप्रतिबध प्रविशतीत्यर्थः । तथा मृत्युरतकः जात जात प्रारब्धकर्मवशात्पुन पुनरुत्पन्नम् । वीप्सायां द्विर्भावः । अत एव विवश विह्वल जतुमिति शेषः । अवश्य नियतमाशु शीघ्रमेवात्मसात् आत्माधीन करोति । मारयतीत्यर्थः । “ तदधीनवचने सातिः ” इति सातिप्रत्ययः । अतस्तेन प्रसिद्धेन निरकुशेन निरर्गलेन अप्रतिहतव्यापारेणेत्यर्थः । विधिना ब्रह्मणा यद्वस्तु निर्मित तर्कि वा सुस्थिरं न किमपीत्यर्थः । अतोऽस्थिरभोगाशसन न कर्तव्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

सैकडों मानसिक दैहिक रोगव्याधिने मनुष्योंकी आरोग्यताको मूलसे उखाड़ डाला है, जहा द्रव्य बहुत होता है वहां विपत्ति द्वार तोड़के आ पडती है, जो जन्मता है उसे मृत्यु बलात्कारसे अवश्य बश कर लेती है ऐसी कौन वस्तु है कि जिसे निरंकुश विधाताने स्थिर बनाई है ॥ ३३ ॥

भोगास्तुंगतरंगभंगतरलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः ।

स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखस्फूर्तिः प्रियासु स्थिता ॥

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्धा बुधा बोधका ।

लोवानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ ३४ ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशकायां तेषामस्वैर्यकथनपूर्वकं कर्तव्यं तावन्निमित्त-
स्पदिशति—भोगा इति ॥ भोगा स्वप्नचदनादिविषया तुगतरगा कल्लोला
भगा अल्पतरगा त इव तरलाश्चपला अतितूक्ष्मा इत्यर्थः । न तु कतिपये-
ऽपि दिवसेषु स्थायिन इति भावः । प्राणा क्षणध्वंसिन क्षणे क्षणकाल
एव भ्रष्टं विनाश एषामस्तीति तथोक्ता । अस्थिरा इति यावत् । यौवने
या सुखस्फूर्तिर्निषेधिकानुखानिव्यक्ति न स्तोकान्येव दिनान्येष्वेव दिवसे-
षु वर्तन्ते । स्वप्नमयोगे द्वितीया । प्रियासु वनितासु स्थिता स्थायिनी ।

कर्तारं क्तः । न तु यावज्जीवभाविनी वार्धकदशार्या तदपायादिति भावः । तत्तस्मात्कारणात् बोधका हितोपदेशारः हे बुधा विद्वासः निखिल ससारं भोगादिरूपमसारमस्थिरमेव बुद्धा आलोच्य परमदयालुत्वप्रयुक्तानुग्रहतया युष्माभिर्ज्ञानोपदेशादिना ससारार्णवनिमग्ना जनास्तारयितव्या न तूपेक्ष्या-स्तथाविधजनोद्धरणे महाफलश्रवणादिति भावः । यद्वा लोकानुग्रहे पेशले-नानुरक्तेन मनसा यत्नः ब्रह्मध्यानप्रयत्नसमाधीयतार्थत्वेऽपि युष्माभिरयं यतः कर्तव्यः । यतो युष्मत्कृतप्रयत्नतात्पर्येण जना अपि कृतार्या भविष्यति । “ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु-वर्तते ॥ ” इति भगवद्वचनादिति भावः । समाधीयतामिति विध्यर्थे विहि-तोऽयं लोटप्रयोगः । परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मध्यानप्रयत्नस्पावश्यविधेयमा-विपक्षे अनर्थप्राप्तं ज्ञापयतीत्यवधेयम् ॥ ३४ ॥

भोग तौ बडे तरंगोंके भंगके समान चंचल हैं, प्राण भी क्षण-भरमें नष्ट होनेवाले हैं, यौवनसुखकी स्फूर्तिभी प्रियतमाओंके विष-यमें थोड़े ही दिनोंतक ठहरती है इसलिये हे बोधक बुधो ! यह आखिल संसार निःसार समझके लोकानुग्रहके विषयमें मनको अनुरक्त कर ब्रह्मध्यान करनेके लिये प्रयत्न करो ॥ ३४ ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामनीचञ्चला ।

आयुर्वायुविघटिताब्जपटलीलीनाम्बुवद्भंगुरम् ॥

लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं ।

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ३५

पुनः प्रत्ययदाढ्यार्थं युक्त्यतरात्राभाच्च उपदिष्टमेवार्थं भग्यतेरणोपादि-शाति द्वाभ्याम्—भोगा इति ॥ तनुभृता अंगिणिणा भोगा पूर्वोक्ताः मेघाधि-सानस्याभ्रद्वन्द्वं विद्वन्मन्यः परिस्फुरत्यो या. सौदामन्यस्तदितमना इत्र चञ्चला क्षणिका इत्यर्थः । “ तदित्तिसौदामनी विद्युन् ” इत्यमरः । सुदान्ना अद्रिणा एकादिक् सौदामनीति विग्रहः । “ तेनेकादिक ” उच्यते । तथा आयुर्जीविन च वानुना विघटित तरल्ययित तदब्जपटलीलीनांनु पभ-

पत्रप्रातसश्लिष्टजलविंदुस्तद्वद्गुरु भङ्गलीलावन्नश्वरमित्यर्थः । तथा यौवने लालसाः महाभोगाभिलाषाः । “ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च स महान् लालसा द्वयोः । ” इत्यमरः । लोला अस्थिरा इत्येवमाकलय्य आलोच्य हे बुधाः, द्रुत शीघ्रमेव विलम्बस्यानवकाशादिति भावः । धैर्यं धीरस्त्व समाधिश्चित्त-स्थैर्यं तयोः सिद्ध्वा निष्पत्त्या सुलभे सुखलभ्ये योगे ब्रह्मध्याने बुद्धिं निश्च-यात्मिकां मनीषा विधद्बु कुरुन ब्रह्मज्ञाननिष्ठा भवतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विस्वृत मेघमे चमकती हुई विजुलीके समान देहधारियोंका मोगे चञ्चल है, वायुसे हिलते हुए पद्मके पत्रमें लीन हुए जलविंदुके सदृश आयुष्य नाशवान् है और यौवनकी उमंगभी स्थिर नहीं है । हे पंडितो ! ऐसा समझकर धैर्य समाधिकी सिद्धिसे सुलभ जो योग है तिसमें बुद्धि धारण करो ॥ ३५ ॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
रथाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्धिभ्रमा भोगपूंगाः ॥

कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं ।

ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ३६

आयुरिति ॥ आयुः कल्लोललोल कल्लोलवल्लोलमतिभगुरं न त्वाचन्द्रार्क-स्थायीत्यर्थः । यौवनश्रीयौवनसम्पत् कतिपयेष्वल्पेषु दिवसेषु तिष्ठतीति तथोक्ता न तु यावज्जीविवर्तिनीत्यर्थः । अर्थाः घनघान्यग्रामपश्वादिवस्तुवि-भवाः सङ्कल्पकल्पा मनोरथतुल्या इत्यर्थः । तेऽपि न चिरस्थायिन इति भावः । “ ईपदसमाप्तौ कल्पवन्देऽश्वदेशीयरः ” इति कल्पप्रत्ययः । भोगपूगाह विषयपरम्पराः घनसमये वर्षाकाले यास्तडितस्तासामिव विभ्रमाः स्फुरणानि येषां ते तथोक्ताः । क्षणभगुरा इत्यर्थः । तथा प्रियाभिः प्रीडागनाभिर्य-त्कण्ठाश्लेषेण कण्ठग्रहेणोपगूढमुपगूहनमालिङ्गनमिति यावत् । भावे क्तः । प्रणीतं रचितं तदपि प्रीडागनालिङ्गनमपि न चिरं चिरकालावस्थायि न भव-तीत्यर्थः । अतो हे बुधाः, भवात्ससाराद्यद्भय तदेवाभोधिस्तस्य पार तरीतुं

ससारसागरमुल्लङ्घितुमित्यर्थः । ब्रह्मण्यासक्ताचित्ता भवत ब्रह्मव्यानैकतत्परा भवतेत्यर्थः । न ह्येतद्व्यतिरेकेण तरणोपाय किञ्चिदपि पश्यामीति भावः । त्रिवारशुद्ध्या दृढतरविश्वासोत्पादनार्थं त्रिभिः श्लोकैः परमार्थपर्यवसायिनां ब्रह्म-
व्याननिष्ठोपदिष्टा न त्वनर्थपर्यवसायिनी ससारासक्तिः ।-यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं
सत्त्वविचारपारावारपारिणैरिति श्लोकत्रयतात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

आयुष्य जलतरंगसी चञ्चल है, यौवनावस्थाकी शोभा अल्प काल रहनेवाली है, धन मनके संकल्पसे भी क्षणिक है, भोगके समूह वर्षाकालके मेघकी विजलीसे चञ्चल हैं और -प्यारी स्त्रीको गलेसे लगाना बहुत दिन स्थिर नहीं रहना इसलिये संसारके मय-
रूपी समुद्रसे पार होनेके लिये ब्रह्ममें चित्तको लीन करो ॥ ३६ ॥

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थायिते गर्भमध्ये ।
कांताविश्लेषदुःखव्यतिकरविपमो यौवने चोपभोगः ॥
वामाक्षिणामवज्ञाविहसितवसतिवृद्धभावोऽप्यसाधुः ।
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥

ननु लोके प्रायः ससारसुखतत्परा एव दृश्यन्ते अतः कथमयं निषिध्यत इत्याशङ्क्यादित आरम्य विचार्यमाणे न तत्र सुखलेशोऽप्यस्तीत्याह—कृच्छ्रे-
णेति ॥ गर्भवासे गर्भावस्थानदशायामेध्यमध्ये मूत्रपुरीषमध्ये नियमिततनुभिः
सकुचितगात्रैः प्राणिभिरिति शेषः । कृच्छ्रेणातिरूपेण स्थायिते । तथा यौवने
उपभोगः सम्भोगश्च कांताविश्लेषेण प्रियतमाविषांसेन यो दुःखव्यतिकरो
दुःखनम्यर्कस्तेन विपमो विमलो भवतीति शेषः । तथा वामाक्षिणां मनोहर-
नननानामवज्ञाविहसितानामवमानपूर्वकपरिहासानां वसतिः स्थानं तामां तस्य
हेतुत्वात्परिहासात्पदमित्यर्थः । वृद्धभावो वृद्धमप्यमाधुरममीचीन, अरहा-
सात्पदीभूतस्य कुतः साधुत्वमिति भावः । अतो रे इति नानमप्रोचने ।
कीचत्तत्र च सामागिकत्वादिनि द्रष्टव्यम् । “ नानमप्रोचने तु रे ” इत्य-

मरः । ससारे गर्भवासजन्मजरादिरूपे स्वल्प तुच्छ किञ्चिर्दाषदपि सुखमस्ति यदि वर्तते चेत्तर्हि तद्वदत् नूत । अतः किमर्थं क्लिश्यथ गर्भवासनिरयवासा-दिसासारिकदुःखैः पुनरावृत्तिरहितनित्यनिरतिशयानन्दबन्धुरब्रह्मपदप्राप्त्यर्थमेव प्रयतन्वमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अपवित्र मलमूत्रके स्थानमें बड़े कष्टसे हाथ पैर बन्धे हुए चालयावस्थामें गर्भ बन्दीगृहमें रहता है, फिर युवावस्थामें स्त्रियोंके वियोगदुःखसे क्लेशित रहता है और वृद्धावस्थामें नारियोंसे निरादर पाकर नीचा शिर किये शोचमें पडा रहता है तो हे मनुष्यो ! इस संसारमें किञ्चित् मात्रभी सुख होय तो वह हमसे कहो अर्थात् सुखका लेश भी नहीं है ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीद तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती ।

रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ॥

आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाग्भो ।

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥३८॥

अथ स्वविनिपातहेतौ सन्निहिते लोका न कुशला भवन्ति महदेतदाश्चर्यमित्याह—व्याघ्रीति ॥ जरा वार्थकावस्था व्याघ्री व्याघ्रागनेव । “ जाते-रस्त्राविपयादयोपघात् ” इति ङीप् । परितर्जयन्ती भीषयन्ती सती तिष्ठति । कलेवरकवलनाभिनिवेशेन वर्तमाना मृत्योः प्रत्यासत्तिमभिनिवेदयतीत्यर्थः । रोगा वातपित्तश्लेष्मादिव्याधयश्च शत्रवो वैरिण इव देह प्रहरन्ति ताडयन्ति परिपीडयन्तीत्यर्थः । आयुश्च भिन्नघटात् छिद्रकलशादग्भ इव परिस्रवति प्रतिक्षण नश्यतीत्यर्थः । तथापि लोका जनः अहित परापकारमाचरतीति चित्रमाश्चर्यम् । परापकारदन्वत्किमकुशलामिति भावः । यद्वा अहित स्वस्या-निष्टमाचरति स्वविनिपातेहेतुभूतमेव कर्म करोति न त्वात्मोद्धरणार्थं ब्रह्मध्या-नादि करोतीत्यर्थः । चित्रमाश्चर्यम् । तदुक्तं गीतासु । “ उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मेव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ” इत्यादि ।

तजयन्तास्यत्र तर्जयतेः परस्मैपदम् । “ तर्जयन्निव केतुभिः ” इत्यादि-
महाकविप्रयोगात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिडो डित्करणेन अनुदा-
त्तत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । उपमा ॥ ३८ ॥

वृद्धावस्था वाधिनीसी सन्मुख खडी है सब रोग शत्रुओंके
समान देहपर दण्डप्रहार कर रहे हैं, आयु प्रतिदिन इस प्रकार
निकलती जाती है जैसे फूटे घड़ेसे पानी निकलता जाय, तिस-
परमी लोक जिसमें अपना बुरा हो वही काम करते जाते हैं यह
बडा आश्चर्य है ॥ ३८ ॥

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव- ।
स्तत्कस्येहं कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ॥
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां ।
कामोत्पत्तिवशात्स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ ३९ ॥

अथ सर्वथा यद्यस्मदुपदेशे विश्वासस्तर्ह्यात्मन्येव मनः समाधेय न रान्ध-
त्रेत्याह—भोगा इति ॥ भोगा विपगा भंगुरा भङ्गशीला च वृत्तिर्येषां ते
तथोक्ता आगमापायित्वाद्यस्त्रिरा इत्यर्थः । बहुविधाः नानाप्रकाराश्च कारण-
वैचित्र्यपूर्वकत्वात्कार्यवैचित्र्या इति भावः । अस्तु ततः किं तत्राह । तैर्मो-
रैरेवायं परिवर्तमानो मनः शरीरधारणादिस्मार कल्पित इति शेषः ।
जन्मानरीयकत्वात्तस्येति भावः । “ भोगायतनशरीरम् ” इति विशेषिकः ।
तत्तस्मात्कारणात् रे लोका जना इहात्र भवे कस्य कृतं कस्य भोगस्य
प्राप्त्यर्थमिदमर्थः । “ अयं कृते च शब्दा इति तादर्थ्येऽव्ययमक्षिणो । ” इति
वचनात् । परिभ्रमत मन्त्रगत न परिभ्रमितव्यमित्यर्थः । मन्त्रित कर्मप्रशास्यत
एव तेषां सम्भाव्यमानान्वादिति भावः । अतश्चेष्टितैर्भोगमप्रहृत्यापारिः कृत
तस्मिन्प्रहृत्यापारा न कर्तव्या इत्यर्थः । कृतमिति निषेधार्थकमन्यय चादिषु
पठ्यते । कृतमिति निवारणानिन्निषेधयोगेति गणव्याख्याने । नाह किमपि
पर कर्तव्यमुपदिश्यत इत्यत आह । अस्मद्वचः अस्मदीयमुपदेशवचन श्रद्धेय

यदि विश्वसनीय चेत् युष्माभिरिति शेषः । आशा अतितृष्णास्ताः पाशा रज्जव इव बन्धहेतुत्वात् । “ आशा दिगतिवृष्णयोः ” इति वैजयन्ती । तेषां शतानि अनेक आशापाशा इत्यर्थः । तेषामुपशान्त्योपशमनेन विशदं निर्मलं चेतश्चित्तं कामोत्पत्तिवशादनुरागोदयवशादनुरागमुत्पाद्येत्यर्थः । स्वरूपमात्मा तद्रूप धाम स्थान तस्मिन् । “ स्वोज्ञाता वास्मानि स्वम् ” इत्यमरः । समाधीयतां स्थिरीक्रियतामतरात्मप्रवणमेव क्रियताम् । न बाह्यविषयासक्तमित्यर्थः । अन्यथा महानन्तः स्यादिति भावः । यद्वा स्वशब्देन जीव उच्यते तस्य धामनि निलये स्थाने परब्रह्मणि । अथवा स्वधामनि स्वयज्योतिषि स्वरूपभूततेजसीति वा । इहात्यतविप्रकृष्टार्था बहवः परिस्फुरति विस्तरभयान्न लिख्यते । समाधीयता समाहित क्रियतामित्यर्थः । अयमेव हितोपदेष्टृत्वान्मुख्यगुरूणामस्माकं परमोपदेशः । एतद्विश्वासेनान्यासगं परित्यज्य मनो ब्रह्मणि कृत्वा नदाज्ञया श्रेयः सपादनीयम् । “ सत्सप्रदायसयुक्तब्रह्मविद्याविशारदः । एवमादिगुणोपेतो देशिकोऽशेषवदितः ॥ ” इत्युक्तलक्षणदेशिकाचार्योपदेशवचनश्रद्धाभक्तियुक्तस्य श्रेयोलाभावश्यभावात् । “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशते महात्मन ॥ मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ । यादृशां भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिमहस्त्रैभ्योऽयमर्थो निश्चीयत इत्यलमतिप्रसंगेन । शार्दूलविक्रीडिन वृत्तम् ॥ ३९ ॥

जितने भोग हैं उनकी वृत्ति नाशवान् है, उनके संसर्गसे मय है अर्थात् वारंवार जन्म मरण है यह जानकरमा हे लोगो ! किसलिये भोगरूपी चक्रमें भ्रमते हो ? ऐसी चेष्टासे क्या फल मिलता है ? यदि हमारे वचनका विश्वास मानो तो स्वयंप्रकाशरूप परब्रह्ममें आशापाश छेदन करनेसे शुद्ध हुआ चित्त अनुरागसाहित निरन्तर लंगाओ ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैन्द्रादिमरुद्गणांस्तृणकणान् यत्र स्थितो मन्यते ।
यत्स्वादाद्विरसा भवंति विभवास्त्रैलोक्यराज्यादयः ॥

भोगः कोऽपि स एक एष परमो नित्योदितो जृम्भते ।
भो साधो क्षणभंगुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः ॥४०॥

ननु यदि ते सर्वथा भोग एव स्पृहा तर्ह्यस्मदुपदिष्ट एवाभिरतिं कुरु
नान्यत्रेत्युपसहरति—ब्रह्मेति ॥ यत्र यस्मिन् निरतिशयैकानित्यभोगमामाज्ये
स्थितो वर्तमानः सन् पुमानिति शेषः । ब्रह्मेद्रावादी येषां ते तथोक्ता ये
मरुद्गणाः सुरसङ्घाः तानपि किमुतान्यानिति भावः । “ मरुतौ पवनामरी ”
इति वैजयन्ती । तृणकणान् तृणलेशान् अत्यतनिःसारान् परमनीचानिति
यावत् । मन्यते अवबुध्यते । पारमेष्ठयस्वाराज्ययोरप्येतादृशभोगसाम्राज्यसह-
साशसादृश्यस्याप्यनर्हत्वादिति भावः । “ मन्यकर्मण्यानादरे विभाषाप्राणिषु ”
इति विकल्पाद्धिताया । तथा यस्य विशिष्टभोगसाम्राज्य स्यादात्कल्पयनुभवात्
त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । ब्राह्मणादिस्वात् प्यञ् । तत्र यद्राज्यमाधिपत्य तदादि-
र्येषां ते तथोक्ता विभवाः सम्पदो निरसा अनभिमताः । हेया इति यावत् ।
भवन्ति तेषु स्यादिवरुण्यतिशयाभावादिति भावः । यद्वा यस्य ब्रह्मानन्दरूपभो-
गस्य स्यादात् त्रैलोक्यराज्यमादि कारण येषां ते तथोक्ता मकलभुजानाधिपत्यस-
म्भवा इत्यर्थः । विभवाः सुखसम्पदः विरसा रसहीना निकृष्टा इति यावत् ।
भवन्ति । ब्रह्मानन्दे शुभानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । “ एतन्मैवानन्दस्यान्तानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेरिति भावः । कोऽप्यनिर्वाण्यः । कुतः
परमः सर्वोत्कृष्ट निरतिशय इति यावत् । तत्कुतः नित्योदितः नित्याभ्यु-
दयसम्पन्न इत्यर्थः । स एक एव भोगो ब्रह्मानन्दरूपो जृम्भते । महागज-
श्रोतियाद्यानन्दानामुत्तरेत्तरनारनम्यमुकवाऽस्य सर्वोत्कृष्टत्वस्य अयुक्तत्वा-
दिति भावः । अतो भो साधो मज्जनैत्युपदेशश्रवणाभिमुखीकरणार्थं स्वरूपा
अत्रैकवचनं समुदायाभिप्रायमत एव रे लोका इति न पूर्वश्लोकोन्मद्वचन-
विशेषः । अत्राम्बुपदेशे ये न शृण्वन्ति न एव नीचा यन्तु शृणोति स
एव माधुर्येति मन्त्र्यन्तद्वयतादर्यम् । क्षणभंगुरे अनित्ये उपस्यमेवम् ।
परमनीच इत्यर्थः । तदितरे तस्माद्विशिष्टभोगादितनर्गमिन् । अत्र विकल्पादे-
शामवशिष्यः । भोगे लोकाधिकमुत्त्वानुभवे रतिं मा प्रपिञ्चिषि यान्त् ।

“ रतिः स्मरप्रियाया च रागेऽपि सुरतेऽपि च । ” इति विश्वः । मा कृपाः मा कार्पीः किंतु पूर्वोक्त एव तस्मिन् भोगे रतिं कुरु । तस्यैव परम-श्रेयस्कारत्वादिति भावः । कृत्रो लुडि “ न माड्योगे ” इत्यङ्गाम-प्रतिषेधः ॥ ४० ॥

जिसमें स्थित हुआ मनुष्य ब्रह्मैन्द्रादि देवगणको तृणके समान तुच्छ मानता है, जिसके स्वादसे त्रैलोक्यके राज्यादिक विभवभी विरससे जान पड़ते हैं ऐसा वह एक परम नित्य उदित ब्रह्मानंद-रूप भोगही सर्वोत्कृष्टतासे विराजता है इसलिये हे साधो ! तदितर इस क्षणभंगुर भोगमें प्रीति मत करो ॥ ४० ॥

सां रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामंतचक्रं च त-

त्पार्श्वे तस्य च सां विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः ॥

उद्धृतः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः ।

सर्वे यस्य वशाद्गातस्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ॥४१॥

अथ सर्वस्यापि कालनिःश्रम्यत्वात्तन्महिमानं दशभिर्वर्णयति तत्रादीं तस्य नियामकत्व प्रकटयन्नमस्कारोति—तेति ॥ अत्र सर्वत्रापि तच्छब्दः पूर्वानुभूत-विषयः अत एव न यच्छब्दः । तदुक्त काव्यप्रकाशे । “ प्रकांतप्रसिद्धा-नुभूतार्थगोचरस्तच्छब्दो न यच्छब्दमपेक्षते ” इति । तथा च सा पूर्वानु-भूता रन्तु योगा रम्या मनोहरा नगरी राजधानी च तत्र स महान् साम्राज्यभारधौरेयतया पूज्यो नृपतिः राजा च । तस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सर्वत्र सम्बन्धते । तस्य नृपतेस्तत् सामन्तचक्रं प्रत्यर्थिराजमण्डलम् । पद्मं तेषार्थं समागताखण्डमण्डलाधिपतिपरिवारश्च । तस्य पार्श्वे स्थितमित्ति शेषः । सा विदग्धपरिषत् विद्वत्सभा च । अथवा विदग्धानां कर्तव्यार्थ-चतुराणां परिषत् समुदायश्च । “ हृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं परिकीर्यते । ” इति लक्षणात् । तस्य ताश्चन्द्रविम्बमिवाननं यासां ताः सुन्दर्यश्च । तस्य स

१ भ्रात कष्टमहो इति पाठान्तरम् । २ सापि राजप० इति पाठान्तरम् ।

३ उद्धिक्त इति पाठान्तरम् ।

उद्धृत उत्पथगत उदण्ड इति यावत् । राजपुत्रनिवहो राजकुमारवर्गश्च ।
 तस्य ते वन्दिनः स्तुतिपाठकाश्च । “ वन्दिन. स्तुतिपाठकः ” इत्यमरः ।
 तस्य ताः कथाः श्राव्यवाचश्चेति सर्वमशेषमपि यस्य वशादायत्तत्वात् ।
 “ वश आयत्ततायां च ” इत्यमरः । स्मृतिपथ स्मरणमार्गम् । “ ऋक्० ”
 इत्यादिना समासातोऽप्रत्ययः । अगात् प्रापत् । कालमहिम्ना सर्वमपि नष्ट-
 मभूदित्यर्थः । सर्वसहर्तुः कालस्य महिमा वर्णयत इति भावः । “ इणो गा
 लुङि ” इतीणो गा लुङि गादेशः । तस्मै कालाय नमः प्रह्वभाजः ।
 “ काल. कलयतामहम् ” इति भगवद्बचनात् कालो भगवानेव तथा च
 तन्नमस्काररूपमङ्गलान्वरणं युज्यत इति भावः । “ नमःस्वस्ति० ”
 इत्यादिना चतुर्थी ॥ ४१ ॥

पहिले यहां कैसी सुन्दर नगरी थी, उसका राजा कैसा उत्तम
 था और राज्य उसका कैसा दूरतक था, उसके निकट विदग्धसमा
 कैसी होती थी और चन्द्रमुखी स्त्रियां कैसी शोभायमान थीं और
 राजाके पुत्रोंका समूह कैसा प्रबल था, कैसे वे वन्दीगण थे और
 कैसी अच्छी कथा कहते थे अब वे सब जिस कालके वश हो
 लुप्त हो गये उस कालको नमस्कार है ॥ ४१ ॥

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको ।

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्तं ॥

इत्थं नैयै रजनिदिवसौ लोलंयन् द्वाविवाक्षौ ।

कालः कलयो भुवनफलके क्रीडति प्राणशारैः ॥ ४२ ॥

अथाम्याक्षवृत्तनाम्नेन सर्वप्राणियन्तृत्वमात्र-यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् गृहे
 वेदमनि कोष्ठे च क्वचिन्कदाचित् । यद्वा यत्र क्वचिदपि यस्मिन् कस्मिंश्चिद्गृहे
 अनेक बहव प्राणी शारश्च तिष्ठति । अथानन्तर तत्र तस्मिन्नेव गृहे कदा-
 चिदेकस्मिन्तिष्ठति । एकत्र कालमेतदशादन्यत्र परिणामयशावेति भावः । तथा

१ चेर्म इति पाठान्तरम् । २ श्राव्यवद इति पाठान्तरम् । ३ द्वाविवा इति पाठान्तरम् ।

४ क्वचिद् इति पाठान्तरम् ।

यत्र यस्मिन् गृहे कदाचिदेकास्तिष्ठति तदनु तदनन्तरं बहवास्तिष्ठन्तीति शेषः । तत्र तस्मिन् गृहे अते अवसानकाले द्यूतसमाप्ती च एकोऽपि च न पतिष्ठति । इत्थमुक्तरीत्या भुवन फलकमिव शारप्रवर्तनोचितकोष्ठयन्त्रमिव तस्मिन् नेयै प्रवर्तनीयैरिति यावत् । प्राणिनः शाराः द्यूतगूढा इव अक्षोपकरणानीवेति यावत् । तैः साधनैः । “पल्याणे स्त्री विहङ्गे ना शारो द्यूतगूढे नपुसकम् । ” इति वैजयन्ती । कल्यः कलनासमर्थः देवनचतुरश्च कालः कर्ता अक्षघूर्तश्च गम्यते । रजनिदिवसी रात्र्यहनी कर्म द्वावक्षीपाशकाविव । “ पणोऽक्षेषु ग्लहेऽक्षास्तु देवकाः पाशकाश्च ते । ” इत्यमरः । लोलयन् पौनःपुन्येन गृह्णन् सृजश्चेत्यर्थः । क्रीडति दीव्यति । प्राणिसयोगवियोगयोर्दृष्टिक्षयादीना च काल एव कर्तेति भावः । अत्राक्षाविवेति स्पष्टोपमालिगात्सर्वत्रोपमितसमासः । यदि चक्रक्रीडनोपयोगित्वाद्भूपकमेवाश्रयणीयमित्यभिमानप्रदेकदेशवर्तिरूपकमुपमा त्वङ्गमिति सक्षेपः ॥ ४२ ॥

जिस घरमें अनेक थे वहा एक दृष्टि पडता है और जहां एक था वहां अनेक देख पडे, फिर वहांही एकही रह गया तौ देखो रात और दिनके पासे लुढा लुढाके इस संसाररूपी चौपडमें प्राणियोंको गोटी वनाके कलनासमर्थ काल पुरुष खेल रहा है ॥ ४२ ॥

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं ।

व्यापारैर्वहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ॥

दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते ।

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मतभूतं जगत् ॥ ४३ ॥

अथ नित्यप्रमत्तोऽय लोकां नैतन्महिमानं ज्ञातुं शक्नोतीत्याह—आदित्यस्येति ॥ आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैरुदयास्तमयैरिति यावत् । अहरहः प्रत्यहमहन्यहनीत्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । जीवितमायुं संक्षीयते विनश्यति कालक्रमेणायु क्षयो भवतीत्यर्थः । “ क्षि क्षये ” इत्यस्माद्गतौ कर्तरि लट् । तथापि सोऽयं न ज्ञायत इत्याह । बहवोऽनेके ये कार्यभारा देहगेहादिनिमित्तकर्तव्यार्थपरम्परास्तैर्गुरुभिर्गौरिष्टव्यापारैर्जीवनो-

पायोद्योगैः कालोऽपि जीवितक्षयकरसमयोऽपि न ज्ञायते । कार्यशतार्था-
कुलव्यापारपारवश्यान्नावबुध्यत इत्यर्थः । तथा जन्मजराविपात्तिमरणमुत्पत्ति-
जरावस्थापनिधनानीत्यर्थः । “ सर्वो द्वद्रो विभाषिकवद्भवति ” इत्येकव-
द्भावः । दृष्ट्वा त्रासो भीतिश्च नोत्पद्यते नोदेति । किं जगत् सर्वोऽपि लोको
मोहमयीमज्ञानप्रचुरां बुद्धिविपर्यासकारिणामिति यावत् । प्राचुर्यं मयद्
टित्त्वात् डीप् । प्रमादमादिराम् । “ प्रमादोऽनवधानता ” इत्यमरः ।
मदिरा मद्य तां पीत्वा निषेव्य उन्मत्तभूतं क्षीबकल्प विवेकशून्यमिति यावत् ।
मवतीति शेषः । कालेनैव प्रमाद प्रापितोऽयं लोकः कथकारमेतन्महिमान
ज्ञास्यतीति भावः ॥ ४३ ॥

सूर्यके उदय अस्त होनेसे आयु दिन दिन घटती जाती है,
अनेक कार्योंसे भारी व्यापारमें काल बीता जाना नहीं जाता और
जन्म वृद्धापन विपात्ति और मरण देखकेभी त्रास नहीं होता इससे
यह निश्चित हुआ कि मोहमयी प्रमादरूपी मदिरा पीके जगत्
मत्तवाला हो रहा है ॥ ४३ ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा मुंघा जन्तवो ।

धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धत्तत्क्रियाः ॥

व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविपर्यैरित्थंविधेनाहुना ।

संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं भगवत्तरेणाह—रात्रिरिति । रात्रिरियं प्रवर्तमाना रजनी सैव
पुनः गतरात्रिमदयेवेत्यर्थः । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । अथ रात्रिः पुन
भूयोऽपि सैव गतरात्रिरेव नैतद्वेदो भिज्ञायत इति भावः । तथा दिवसोऽह-
म पुनः स एव गतदिवसमदया एवेत्यर्थः । पुनरुक्तिरुक्तोऽप्राप्त्यर्थः इति
मत्वा ऽ बुद्ध्यादि जन्तवः प्राणिव उद्यमिनस्तदर्थमा प्रतोषोगया ।
तथैव निभृत निगूढ परेषामप्रकाशमिति यावत् । प्राग्भ्या उपक्रोशान्मभ-
न्क्रियामन्तदर्थं तावन्कर्माणि येषां ते तदोत्पत्त्या मन्ताः पुनरुक्तभूना पुनः

पुनरनुभूतकल्याश्चर्वितचर्वेणप्राया इति यावत् । तथाभूता विषया जग्धि-
यन्ध्यादिभोगा तैर्व्यापारैश्चेष्टाभि मुधा व्यर्थं धावन्ति वृथा प्रयासमन्तरेण
फलांतरसम्भवादिति भावः । किंत्विष्यविधेनैवम्प्रकारेणामुना परिवर्तमानेन
संसारेण कुत्सितोऽर्थः कदर्थ । “ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ” इति कुशब्दस्य
कदादेशः । कदर्थवन्त. कृता कदर्थिता हीनार्थीकृता अपि । कदर्थशब्दात्
“ तस्करोति० ” इति प्यन्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावे “ विन्मतोर्लुक् ”
इति लुक् । वय मोहादज्ञानान्न लज्जामहे न जिह्वेम । अहो एवं कालमहिम्ना
निःसार्य तिरस्कृता अपि लज्जा न प्राप्नुम इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वही रात और वही दिन नित्य होते हैं यह जानकेभी बुद्धि-
मान् मनुष्य उद्योग करते हुए उसी प्रतिदिनकी रीतिसे यथार्थ
तिस २ कार्यका प्रारंभ करके वारंवार कहे और भोगे हुए हैं
विषय जिनमें ऐसे २ व्यापारोंसे जहां तहां दौडते हैं इस
पूर्वाक्त प्रकारके इस संसारसे निंदित अर्थवालेभी हम मोहसे
लज्जाको प्राप्त नहीं होते ॥ ४४ ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत् संसारविच्छिन्नं ये ।

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपाजितः ॥

नारीपीनपयोधरोरुयुगुलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं ।

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४५ ॥

अथ लोके तावत्पुरुषाणां वर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्विधपुरुषार्थसम्पादनसाध-
नीभूततया परमेश्वरपदध्यानेज्वाध्ययनयशोवित्तार्जनगुरुशुश्रूषांगनालिंगनादयो
यथायोग विधेयारस्माभिस्तु तेषां मध्ये न काश्चिदपि विरचितः अतोऽस्म-
न्नम निरर्थकमिव जातामिति वारंवार शोचता वचनमभिनीयाह न ध्यातमि-
त्यादित्रिभि -न ध्यातामिति ॥ संसारविच्छिन्नं संसारोच्छेदार्थं मोक्षप्राप्त्य-
र्थमित्यर्थः । ईश्वरस्य शम्भो । “ स्येगभास० ” इत्यादिना वरच् । पदं
पादारविदयुगलमित्यर्थः । विधिवत् विध्यहं यथाशास्त्रमित्यर्थः । “ तद-
र्हम् ” इति वनिप्रत्ययः । न ध्यातमेकाप्रचित्ततया न ध्यानाविषयीकृतम् ।

यतः “ शम्भुपाठावुजध्यान साक्षान्मोक्षैकसाधनम् । ” इत्यनेकपुराणेति-
 ह्याससहितावचनैः साक्षान्मोक्षसाधनतया विधेयमित्यभिहितं शम्भुपदध्यानं न
 विहितमतस्तत्साध्यमोक्षपुरुषार्थो न सम्पादित इति भावः । तथा धर्मार्थसम्पा-
 दनानुशोचनं कथयन्ति । अत्र अथातो वर्माजिज्ञासेत्युपक्रममाणः सूत्रकृन्महर्षि-
 र्धर्मस्य प्राधान्येन स्वतःसिद्धं पुरुषार्थत्वं मन्यते फलं त्वानुपाङ्गिकमस्य पुनः
 साक्षात्परपरया च स्वर्गापवर्गपुरुषार्थद्वयसाधनतया सुखहेतौ चन्दने सुखस्व-
 चदौपचारिकं मन्यते तत्र च द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । स्वर्गोति । अत्र स्वर्ग-
 शब्दोऽपवर्गस्योपलक्षकः । तथा च स्वर्गापवर्गद्वारयोः क्वाटे तयोः पाठने
 विदलने पटुः समर्थः स्वर्गापवर्गसाधक इत्यर्थः । धर्मो ज्योतिष्टोमादिरपि
 नोपार्जितो न सम्पादितः । यतः “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, धर्मा-
 त्सुखं च ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् । ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः पुरुषार्थद्वयसाधकत्वे-
 नावश्यमनुष्ठेयं इति बोधितो धर्मोऽपि नानुष्ठितः । अतस्तत्साध्यपुरुषार्थद्व-
 यमपि न सिद्धमिति भावः । अत्र देहलीदीपन्यायेन स्वर्गापवर्गसाधकत्वकथनं
 धर्मस्य किञ्चिदतिशयं द्योतयति ततो न पौनरुक्त्यमित्यनुसंधेयम् । तथा
 नारीणां पीनौ पीवरौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोरुरु दुर्मरं यद्युगलं पीवरदुर्मर-
 कुचकुम्भयुग्ममित्यर्थः । यद्वा पयोधरयोरूर्वोश्च युगलं पयोधरयुगलमूरुयुगलं
 चेत्यर्थः । तत्त्वग्रेऽपि स्वप्नावस्थायामपि किमुत जाग्रदवस्थायामिति भावः ।
 नाल्लिंगितं नाल्लिष्टम् । “ ससारे पटलाततोयतरलं सारं यदेकं परं यस्याय
 च समग्रं एष विषयग्रामप्रपन्नो जनः । तत्सौख्यं परतत्त्ववेदनमहानन्दोपमं
 मदधीः को वा विंदति सूक्ष्ममन्मथकलार्थचित्रयमूढो जनः ॥ ” इत्यादिका-
 मशास्त्रोक्त्या कामपुरुषार्थस्याप्युपादेयत्वात्तन्निष्पादकत्वेनाधिगतमङ्गनाकुच-
 कुम्भाल्लिंगनाधरचुम्बनादिकमपि न कृतमतस्तन्निष्पाद्यकामपुरुषार्थोऽपि न
 समर्थित इति भावः । अयमेव भावः उत्तरपद्यद्वयेऽप्यनुसन्वेयः । अत्र
 बाह्यसुरते पयोधराल्लिंगनं समरतप्रयोज्यग्राम्यकरणे दोलायितत्रन्धे ऊरुयुगला-
 ल्लिंगनमिति विवेकः । अत्र वात्स्यायनीयः । “ बाह्यमाम्यन्तरं चेति
 द्विविधं रतमुच्चते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदत्तक्षतादिकम् ॥ द्वितीयं
 सुरतं साक्षान्नानाकरणकल्पितम् । ” इति । किंतु कंबलमत्यतः मानुर्जनन्या

यौवन तारुण्यमेव वन सुपुष्पितोद्यान तस्य च्छेदे विदारणे वय कुठार परशव एव यौवनस्य पुत्रोत्पत्त्यवधि कृत्वात्तदुच्छेदनसाधनभूता एव न त्वर्थो-
तरसाधका अतो निरर्थक मज्जन्मेति भाव ॥ ४५ ॥

संसार छेदनेके लिये ईश्वरके चरणकमलोंका विधिवत् ध्यान न किया, स्वर्गद्वार खुलनेके लिये कोई निपुण धर्म भी संचय न किया और नारीके पुष्ट पयोधर और दोनों जंघा स्वप्नमें भी छातीसे न लगाये, केवल हम माताके यौवनरूपी वन काटनेके हेतु कुल्हाड़े ही उत्पन्न हुए ॥ ४५ ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिबृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता ।

खड्गग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ॥

कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये ।

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ४६ ॥

नोति ॥ दम्यते भज्यते अनयेति दमनी भजनी प्रतिवादिबृन्दानां प्रतिभटवादीश्वरनिवहाना दमनी अथवा प्रतिवादिना वृदानि दमयतीति तथोक्ता मप्रदायशुद्धदेशिकाचार्यशिक्षानिवधननिष्कृष्टकर्तृप्रयुक्तवीर्यातिशयवर्तमानप्रतिवादिपाडित्यगर्धनिर्वाणममर्थेत्यर्थः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इत्युभयत्रापि कर्मकर्तारि ल्युट् टित्वात् डीप् । तथा विनीताना साधूनामुचिता सदृदयदुर्हृदयाहादिनीत्यर्थः । यद्वा विनीताना विनयविधेयत्वादिगुणोपेताना शिक्षितानामिति यावत् । उचिता अभ्यासार्हा । “अभ्यासेऽप्युचितं न्याय्यम्” इत्यमरः । विद्या वेदशास्त्रपुराणादिरूपा नाभ्यस्ता नाभ्यामविपर्ययोक्तृता सम्यक् न परिशीलितेति यावत् । अधीतापि विद्या सम्यक्परिशीलनाभावे फलवदर्थविव्रोधापर्यवसायित्वादनर्धातिप्रायैव भवतीति णवत् । आवृत्तिरमकृदुपदेशादिति न्यायेन तत्परिशीलनस्य कल्योक्तेश्च सर्वथा परिशीलनपर्यव प्रथमत अनर्धातिव चेन्न तत्र प्रत्युत्तरावकाशः । एव व्यवस्थाया सत्यां “विद्या नाम नरस्य रूपमधिकम्” इत्यादिवचनेन

कीर्तिप्रतिष्ठाविज्ञानादिफलसाधनतया अध्ययनपूर्वकमभ्यसनीयेति बोधिता विद्या नाधीता नाभ्यस्ता च । ततस्तत्साध्यफलजातमपि न मगृहीतमिति भावः । तथा करिकुमाः पीठानीव तेषां दलनैर्विदारणैरथवा करिकुमपीठानि दलयतीति तथोक्तानि तैः शत्रुसेनासरम्भविजृम्भमाणकरिकुमस्थलपाटननि-
 राघाटपाटवैरित्यर्थः । “ दल विदलने ” इति धातोः पूर्ववल्त्युट् ।
 खङ्गाग्रैः यशः कीर्तिं नाक स्वर्गम् । “ स्वर्गांतरिक्षयोर्नाक ” इत्यमरः ।
 न नीतं न प्रापितम् । क्षत्रधर्मेण लोकातरश्लाघनीयकीर्तिरपि न संपादिते-
 त्यर्थः । यथा लोके प्रासादाद्युन्नतस्थान प्रापणीय वस्तु वेणुदडाप्रादिना
 प्रापयति तद्वदिति ध्वनिः । अथवा खङ्गाग्रैः खङ्गधाराभिः साधनैर्यानि करि-
 कुम्भपीठानां दलनानि विदारणानि तैर्हेतुभिः शत्रुसेनादतिनिवहारंतुदखङ्ग-
 प्रहारैरित्यर्थः । यशः नाकं न नीतम् । “ कीर्तिं स्वर्गफलमाहुराससारं
 विपश्चितः । ” इत्यादिवचनैः स्वसाधनत्वेन निवेदिता कीर्तिर्न सम्पादिता ।
 ततस्तत्साध्यफललाभो न जात इति भावः । अत्र “ क्षितितले किं जन्म
 कीर्तिं विना ” इति वचनाज्जन्मसाफल्यार्थं कीर्तेः पृथङ् मुख्यत्वेन सपाद-
 नीयत्वादानुषंगिकफलत्वात्साधनांतरत्वात्स्वर्गमात्रसाधकत्वाच्च “ स्वर्गद्वारक-
 पाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ” इत्यनेन न पौनरुक्त्यमित्यवगन्तव्यम् ।
 नाकं न नीतं यश इत्यत्र “ नीवह्योने ” इति वचनाद्विर्गमनाजयतेः कर्मणि
 क्तप्रत्ययः । अत एव यशसः प्रथमातस्य प्रधानकर्मत्वम् । अन्यत्र “ अकाथित
 च ” इति । “ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहृद्विर्गमनाम् । अप्रधाने दुहादीनां
 ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥ ” इति वचनात् । तथा चन्द्रोदये चन्द्रोदयसमयं
 कातायाः प्रियतमायाः कोमलो मृदुलो यः पल्लवाधरः किसलयकस्याधरोष्ठस्तस्य
 रसः अधरामृतमित्यर्थः । न पीतः । “ तिकादी चामृते चैव निर्यासे पारदे
 ध्वनौ । रसः ” इति शब्दार्णवः । पल्लवाधरसुधा पीतेति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अतो
 न तृतीयपुरुषार्थोऽपि सपादित इति भावः । तदस्योदीपनाविभावस्य चन्द्रस्य
 शृङ्ग रसनिमित्तकारणत्वात्तदुदयोक्तिः । तदुक्तं शृङ्गारातिलके । “ मलयानिल-
 चन्द्राद्यास्तटस्याः पारकीर्तिताः । ” इति । अतस्तारुण्य यौवन शून्यालये
 ईनिर्जनगेहे दीपेन तुल्य दीपवत् । “ तेन तुल्यं किंवा चेद्वातिः ” इति वति-

प्रत्ययः । निष्कल निरर्थकमेव गतम् । यथा शून्यगृहदीपस्य कस्यचिदप्यनुप-
योगान्निरर्थकत्व तथा तारुण्यस्यापि कस्यचिदप्यर्थस्यासाधकत्वान्निरर्थकत्व-
मित्यर्थ । अहो इत्याश्चर्ये विषादे वा । तद्धितगतेयमुपमा ॥ ४६ ॥

नम्र जनोकी प्रसन्नताके योग्य और वादियोंके समूहको दमन
करनेहारी विद्याका अभ्यास हमने न किया, तरवारकी धारसे
हार्थीके मस्तकका पृष्ठभाग काटके स्वर्गलो अपना यश न पहुँ-
चाया और चांदनी रातमें सुन्दर स्त्रीके कोमल अधरपल्लवका रसमी
न पान किया तो इस भूमिपर हमारी युवा अवस्था योंही बीती जैसे
शून्य मंदिरमें दीपक जलकर आपही ठंडा हो जाता है ॥ ४६ ॥

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं ।

शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ॥

आलोलपतलोचनाः प्रियंतमाः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः ।

कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रैर्यते ॥ ४७ ॥

विद्येति ॥ कलङ्करहिता निष्कलका सप्रमाणेत्यर्थः । विद्या नाधिगता
नाभ्यस्ता नाधीतेति यावत् । “ नाम्यस्ता प्रतिवादिबृद्धदमनी ” इत्यत्र
उक्तभाव एवात्राप्यनुसंधेयः । वित्त त्यागभोगपर्याप्त धन च नोपार्जितम् ।
“ यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पंडितः स श्रुतवान् गुणज्ञः । स एव वक्तु
स च दर्शनीयः सर्वैः गुणाः कांचनमाश्रयति ॥ ” इत्युक्तेः । “ धनमार्जय
काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत् । अन्तर नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ ”
इत्यादिवचनेन च बहुफलसाधनतया आर्जनीयमित्युपदिष्ट वित्तं नार्जितं तत-
स्तत्साध्यफलमपि न साधितमिति भावः । ननु “ अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां
च रक्षणे । रक्षिताना व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ ” इति निषेधोक्तेः
कथं तदुपार्जनाभावानुशोचनमिति चेत्तस्य तस्याव्यवहिताविसवाद्यैहिकामु-
ष्मिन्फलजनकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पुरुषार्थपर्यवसानाच्च न दोष इति मन्तव्यम् ।

तथा समाहितेन सावधानेन प्रसन्नेनेत्यर्थ । मनसा अन्तःकरणेन । अन्तः-
करणशुद्धिपूर्वक विहितस्य कर्मणः फलजनकत्व नियमादिति भावः । पित्रोर्माता-
पित्रोरित्यर्थः । “मातापितरौ पितरौ” इत्यमरः । “पिता मात्रा ” इत्येक-
शेषः । शुश्रूषा पारिचर्या संवेति यावत् । “ शुश्रूषा श्रोतुमिच्छाया पारिच-
र्याप्रधानयोः । ” इति विश्वः । न सम्पादिता न कृता । “ मातापितृसम
दैव सर्वेषां न हि विद्यते । तस्मात्समर्चयेन्नित्य पितरौ देवरूपिणी ॥” इत्या-
दिवचनैः परमेश्वराराधनकल्पतया बहुफट्टदायकत्वेन कर्तव्येति बोधिता
पितृसेवा न कृता ततस्तत्साध्यफलमपि न सम्पादितमिति भावः । आलोले
चचले तरले आयते कर्णातविश्राते च लोचने यासा ता । जगन्मो-
हननयनविलासवत्य इत्यर्थः । प्रियतमा अत्यन्तमनोविनोदकारिण्यः
सम्भोगेयाः समानुरागिण्यस्तरुण्य इत्यर्थः । अन्यथा रसामासप्र-
गात् । स्वप्नेऽपि नालिंगिताः एतेनात्यन्तमिथ्याभूतस्वप्नालिंगनाभावानु-
शोचनेन जाग्रदशायां तस्यात्यन्तासम्भावितत्व सूच्यते । ननु काम-
निष्पत्त्यर्थमङ्गनालिंगनाधरचुम्बनादिकमावश्यक तत्र पूर्वश्लोके अधरचु-
म्बनमुक्तं किंतु पूर्वतरश्लोकोक्तमेवालिंगन पुनरत्राप्युक्तमत, पौनरुक्तदोषः
प्रसक्त इति चेन्न । तत्र कतिपयालिंगनाभावमात्रानुशोचनमत्र तु सर्वाङ्गना-
लिंगनाभावानुशोचनमिति न दोषप्रसक्तिरिति वेदितव्यम् । किं त्वय पारि-
वर्तमानः कालः काकैर्बलिभुग्भिरिव अस्माभिरिति शेषः । परपिंडेषु परानेषु
लोलुपतया लालसतया सावमानपरपिंडादनकुक्षिभरितयेत्यर्थः । प्रेर्यते
याप्यते । न त्वर्थसाधकतयेति भावः । “ परान्नः परपिंडादः” इत्यमरः ।
प्रपूर्वादीरयतेः कर्मणि लट् । एतत्सर्वं कालविलसितमेवेति तात्पर्यम् । यद्य-
प्यत्र वैराग्यप्रकरणे धर्मार्थपितृशुश्रूषाविधायशोधिगमाना ययाकथाचि-
त्पुरुषार्थोपयोगितया तदभावानुशोचन वक्तुं युक्तं न त्वङ्गनालिंगनादिसम्भोगा-
भावानुशोचनम् । तदापि श्लोकत्रयेण त्रिवारशुद्धयर्थं कथयितुमत्यन्तायुक्तम् ।
ननु विद्योध्ययनाभावे द्विवारानुशोचन न युक्तमिति चेन्न तस्या उपादेयत्वेन
शतकृत्वस्तदभावानुशोचनेऽप्यनीचिस्थामावात् । अम्यस्य त्वनुपादेयत्वादेत -
दनुशोचनमनुचितमिव प्रतिभाति । तथापि तस्यापि पुरुषार्थमध्यपरिगणन-

या सपातापातत्वात्, प्रसूतिभाजो विश्वस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव निष्पन्नत्वात्कामस्य पुरुषार्थत्वेन च पितृऋणविमोचनहेतुभूततया च तादृशशास्त्रस्य महापुरुषप्रणीतत्वात् । “ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ । ” इति भगवद्वचनात्तद्विरुद्धस्यैवानुपादेयत्वात् । अत्र तु तदविरुद्धस्यैतत्कामस्य विवक्षितत्वेनोपादेयत्वाच्च तदभावानुशोचनमुचितम् । यद्वा लोके तावदुत्तमवस्त्वलाभे अधमवस्त्वपेक्षा तस्याप्यलाभे तदनुशोचन प्रायशः प्रसिद्धम् । यथा पिपासितस्यालब्धशर्करापानकस्यारनालापेक्षायां तदलाभेऽनुशोचन तद्वत्कालविप्रलब्धस्याधिगतपरमार्थकामापेक्षाया तदलाभेऽनुशोचनमुचितमेव । अत एव श्लोकत्रयेऽपि प्रतिश्लोक पूर्वार्धे उत्तममध्यमभेदेन पक्षद्वयाभावानुशोचनमुक्त्वा अधमत्वातिशयेन तृतीयपक्षे तदभावानुशोचनमुक्तामित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥४७॥

निष्फलं विद्या नही पढी, धन न कमाया, एकाग्रचित्त होके मातापिताकी सेवान की, तथा चंचल और बडे नेत्रवाली स्त्रियोंको स्वप्नमेंभी गलेसे न लगाया किंतु पराये ग्रासका लोभ करते २ काकके समान सब समय योंही विताया ॥ ४७ ॥

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिचिता एव खलु ते ।

समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ॥

इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतनां ।

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४८ ॥

अथ कालविकलनाविपाकवचनमाह—वयमिति ॥ वयं येभ्यो मातापितृभ्यो जाता उन्पन्नास्ते चिरपरिचिता एव चिरकालपरिच्यवन्त एव विनष्टा एवेत्यर्थः । खलुशब्दोऽत्र निश्चये वा वाक्यालङ्कारे वा । तथा यैर्जनैः सम संवृद्धा सम्यग्वृद्धिं गता । नवृत्ता इति पाठे प्रवृत्ता इत्यर्थः । तेऽपि स्मृतिविषयता स्मरणगोचरत्वं गमिता प्रापिता कालेनेति शेषः । तेऽपि विनष्टा इत्यर्थः । गमेर्ण्यतात्कर्मणि क् । “ गतिद्युद्धि० ” इत्यादिनाऽऽणि कर्तुं कर्मणि चिप्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् । अथवा गमिता

गता इत्यर्थः । स्वार्थे णिच् “ रामो राज्यमकारयत् ” इतिवत् । इदानीं चार्धकावस्थायामेते वय प्रतिदिवस प्रत्यहम् । यथार्थेऽव्ययभावः । आपन्नं संमीपवर्ति पतन निधन येषां ते तथोक्ताः । अत एव सिकतास्मिन्नस्तीति सिकतिल सैकतप्रायम् । “ देशे लुविलची च ” इत्यनेन तदस्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययः । यन्नदीतीरं नदीतटप्रदेशस्तत्र ये तरवः वृक्षास्तैस्तुल्या-
वस्था गताः समदशां प्राप्ताः स्मः क्षिप्रमेव यास्याम इत्यर्थः । एतत्सर्वं कालकृतमेव अन्यथा कथमन्यस्येद्वक्सामर्ध्यमिति भावः । अत्र तरङ्गमङ्गस्या-
घातैः सिकतापनये अविलम्बेन तरूणा निर्मूलोन्मूलस्तद्दयोनार्थं नदीतीरस्य सिकतिलविशेषणम् । “ स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ” इत्यमरः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

जिनके संग हम जन्मे थे उनको तो गये बहुत दिन बीते, फिर जिनके साथ हम बडे हुए वेभी स्मरणपदमें गये अर्थात् मरे अब हमभी दिन दिन गिरते देख पडते हैं, बालुकामय नदीतटके वृक्षके तुल्य दशाको प्राप्त हो रहे हैं ॥ ४८ ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं ।

तस्यार्द्धस्य परस्य चार्द्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ॥

शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते ।

जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥४९॥

अथ प्राणिना विचार्यमाणे लेशस्याप्यवकाशो नास्तीत्याह—आयुरिति ॥
वृणा मर्त्यानामायुर्जीवितावधिकालो वर्षशत शतसवत्सरात्मक परिमितं कृतं
ब्रह्मणोति शेषः । “ विंशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययोः । ” इत्य-
मरः । तदर्धं तस्य वर्षशतस्यार्धं पञ्चाशद्वत्सरात्मक रात्रौ गतमिन्द्रियव्यापा-
रोपरमरूपनिद्रावस्थया गलित भवतीत्यर्थः । परस्य तस्य जागरूकेण वर्त-
मानस्यार्धस्य पञ्चाशद्वत्सरात्मकस्यापरमन्यदर्वं पञ्चविंशतिसवत्सरात्मक बाल-
त्ववृद्धत्वयोर्गतमज्ञानाशक्तत्वावस्थाविषयतया नष्टमित्यर्थं । द्वादशसवत्सरा-
त्मकमेकमर्धं बालत्वेऽन्यद्वृद्धत्वे इति विवेकः । शेष पञ्चविंशतिसवत्सरात्मक-

मेतदवशिष्टमेतदवशिष्टार्थं व्याधिभिः रोगैः वियोगदुःखैः पुत्रकलत्रादिविरह-
 प्रयुक्तदुःखैः सहितं सत् सेवादिभिः स्वजीवनार्थं वित्तवत्परिचर्यादिकष्टकर्म-
 भिर्नीयते अतिबाह्यते । अतो वारितरङ्गवच्चञ्चलतरे अतिचञ्चले क्षणिके
 इत्यर्थः । जीवे जीवने प्राणिना सौख्यं सुखं कुतः न कुतोऽपीत्यर्थः ।
 उक्तरीत्या विचार्यमाणे सुखलेशस्याप्यनवकाशादिति भावः ॥ ४९ ॥

प्रथम तो मनुष्यकी आयुष्यही सौ वर्षकी प्रमाण हुई है
 उसमेंसे आधी पचास वर्ष सोनेहीमें रात्रिको व्यतीत होती है,
 शेष आधीके तीन भाग करो, उनमेंसे प्रथम अंश बालपनके
 अज्ञानतामें जाता है, दूसरा वृद्धा (जरा) अवस्थामें जाता है,
 जो बची सो व्याधि, वियोग, दुःख, पराई सेवा, कलह, हर्ष,
 शोक, हानि, लाभ इत्यादि नाना क्लेशमें व्यर्थ व्यतीत होती है ।
 यदि सौ वर्षपर्यन्त जीवन हो तोभी लेखासे सुखके दिन कुछ
 नहीं निकलते । यह तो जलतरङ्गके समान जीवन है इसमें प्राणि-
 योंको कहाँसे सुख प्राप्त होगा ॥ ४९ ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः ।

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ॥

जराजीर्णैर्गैर्नट इव वलीमंडिततनु- ।

नरः संसारंते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥ ५० ॥

अथ कालत्रययुक्तत्रात्याद्यवस्थाक्रमेण मर्त्यं सर्वोऽपि त्रियत इत्युपसह-
 रति—क्षणमिति ॥ क्षण क्षणमात्रमीपत्कालमित्यर्थः । अत्यन्तसयोगे द्विताया
 बालः शिशुभूत्वा । तथा क्षणमपि कामेन मन्मथेन रसिकः शृंगाररसाभि-
 निविष्टः । यदा काम्यते अभिलष्यन्ते इति कामा कामिनीसम्भोगार्थि ।
 पयास्तेषु रसिकोऽनुरागवान् युवा तरुणश्च भूत्वा । तथा

निर्वनो भूत्वा । क्षणमपि नसंपूर्णविभव परिपूर्ण राजिन्ननाम्या ५२

अपि ॥ इति पर्णवेप्समरः । तथा क्षण - रति पाठान्तरम् । ३ चत्तत्त्व० इति
 राजिन्नोऽस्मि इति पाठान्तरम् ।
 धिर्धीरिति यदन् । अगेरपलक्षित

उक्तमेवार्थं मंग्यन्तरेणाह—अर्थानामिति ॥ त्वमर्थाना धनानामांगिषे ईश्वरो भवसि तथा वयमपि च यावानर्थो यावदर्थं यावदभिधेयं यथा तथेत्यर्थः । “ यावदवधारणे ” इत्यव्ययीभावः । “ अर्थोऽभिधेय-
रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । ” इत्यमरः । गिरा शास्त्रवचनानामीस्महे अग्रेषशा-
स्त्रविशेषार्थाना प्रभवाम इत्यर्थः । विद्महे इति पाठे गिरा यावदर्थमित्यर्थः ।
विद्महे जानीमहे । तथा त्व शूरः शौर्यवान् रिपुदलने इति शेषः । तथा
नोऽस्माक वादिदर्पव्युपगमनविधौ प्रतिवादिगर्वनिर्वापणाविधाने । “ विधिर्वि-
धाने दैत्रे च ” इत्यमरः । अक्षयमविनाशि पाठव सामर्थ्यमस्तांति शेषः ।
त्वां वनाढ्या धनस्वामिनः । “ इम्य आढ्यो धनी स्वामी ” इत्यमरः ।
सेवन्ते भजन्ते । तदविनाशार्थं तदभिवृद्धर्थं चेति भावः । यद्वा वनाढ्या
धनाढ्यत्वाभिलाषिणो राजसेवया धनसम्पादनेच्छव इत्यर्थः । त्वां सेवन्ते ।
मामप्यस्मानर्पात्यर्थः । मतिमलहृतये बुद्धिजाड्यनिवृत्त्यर्थम् । “ यस्तु पर्य-
टते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान् । तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलविदुरिवां-
भसि ॥ ” इति वचनादिति भावः । यद्वा मतिमलानि रागद्वेषादयस्तेषां
हृतये प्रक्षालनार्थं बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतु कामोऽ-
भिलाषो येषां ने श्रोतुकामाः श्रुश्रुपत्र । “ गुरुमुखं च्छ्रोतव्यम् ”
इति न्यायेनास्मन्मुखाच्छास्त्रार्थश्रवणेच्छत्रः । “ गुरुश्रुपत्रा विद्या ”
इत्युपदेशवचनविश्रामवतः शिष्या इत्यर्थः । सेवते इति सत्रव ।
“तु काममनसोरपि” इति तुमुनो मकारलोपः । अतो हे राजन्, ते मय्यपि
आस्था न चेदनादरो यदि तदा गम त्वय्यपि नितरामत्यतम् । अव्यया-
दाम्प्रत्ययः । अनास्था निरपेक्षत्वादिति भावः । किं त्वेषोऽहं गतोऽस्मि
अन्यत्र गामिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । स्वम्य निर-
कुशत्वद्योतनार्थमेतच्छब्दप्रयोगः । पूर्वश्लोकोक्तभाव एवात्राप्यनुसन्धेयः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२ ॥

तुम धनके कोशके ईश्वर हो तौ हमभी विद्याके कोशके ईश्वर
हैं, तुम युद्ध करनेमें वीर हो तौ हमभी शास्त्रार्थ करनेवाले वादि-
प्रतिवादियोंके अभिमानके तोड़नेमें कुशल हैं, तुम्हें बड़े लोग

धनाढ्य अथवा धन चाहनेवाले आशाग्रसित सेवन करते हैं तो हमें भी अपनी बुद्धिका अज्ञान दूर करनेको शास्त्र सुननेकी इच्छा-वाले सेवते हैं तो हे राजन् ! यदि हमारे विषय तुम्हारी श्रद्धा नहीं है तो हमारी तुममे नहीं है, लो हम अब जाते हैं ॥ ५२ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः ।

सम इव परितोषो निर्विशेषो विशेषः ॥

स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

मनासि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥५३॥

अथ कथमन्यत्र गमिष्यसीत्याशकायामस्माक नित्यसंतुष्टांतःकरणत्वान्न किञ्चिदपि कृच्छ्रमित्याह—वयमिति ॥ हे राजन्, वयमिदानीं वल्कलैर्दाश्वह्-निर्मितचीवरैः परितुष्टाः संतुष्टाः । त्वं दुकूलैः क्षीमैर्विचित्रार्चानांवीरैरत्यर्थः । परितुष्ट इति वचनपरिणामेन सबधः । परितोषः अस्माक तव सन्तोषः सम इव तुल्य एव । इवशब्दोऽत्रावधारणार्थकः । विशेष अन्यतरोत्कर्षस्तु निर्विशेषो विशेषरहितः मामकतावकपरितोषयोरतर न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । सम इव परितोषो जायते को विशेषः इति वा पाठः । किंतु यस्य पुस-स्तृष्णा धनलिप्सा विशाला अत्यायता स पुमान् दरिद्रोऽकिंचनो भवतु न त्वन्य इत्यर्थः । नभावनायां लोट् । कथमेतदित्याशक्योक्तमर्थमर्थान्तरन्या-सेन द्रढयति । मनसि च परितुष्टे चित्ते येनकेनचित्मतुष्टे सति कः पुमा-नर्थवान् द्रव्यमपन्न कश्च वा दरिद्र द्रव्यहीनो नकोऽपीत्यर्थः । मनःपरि-तोषे लाभालाभयोरकिंचित्करत्वादिति भावः । अतो न किञ्चिदप्यस्माक कृच्छ्रमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

हम वृक्षके वकले पहिरके संतुष्ट हैं, तुम दुकूलोंसे संतुष्ट हो, जब हमारी तुमारी तुष्टि सम ठहरी तब संतोष निर्विशेष हुआ

१ च लक्ष्म्या इति पाठान्तरम् । २ इह इति पाठान्तरम् ।

३ निर्विशेषावशेष इति पाठान्तरम् ।

अर्थात् भेद न रहा, दरिद्री वह होता है जिसे बड़ी तृष्णा है, जब मन संतोषसे पूर्ण हुआ तो फिर कौन दरिद्री और कौन धनवान् है ? ॥ ५३ ॥

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं ।

क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ॥

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा- ।

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥

तथापि शरीरयात्राया अन्यथा समाव्यमानत्वान्न दुर्जनाविनयं सोढुं शक्नोमीत्याह—फलमिति ॥ फलमशनाय भोजनाय क्षुन्निवारणार्थमित्यर्थः अल पर्याप्तम् । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणात् “ नमस्वस्ति० ” इत्यादिना चतुर्थी । एवमुत्रत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा स्वादु मधुरम् । “ त्रिष्विष्टे स्वादु मधुरम् ” इत्यमरः । तोयमुदक पानाय तृष्णोपशान्त्यर्थमलम् । क्षितिरपि शयनार्थं सवेशनायालम् । तथा वल्कलं च वामसे आच्छादनार्थमलम् । अतः नव सद्यःसम्भावित यद्ब्रन तदेव मधुपान मद्यपान तेन भ्रातान्यन्यमार्गव-त्तान सर्वाणीन्द्रियाणि येषा तेषाम् । वनमधुपानस्य चित्तविकाराविवेकादि-कारित्वेन यथाकथञ्चिद्विकलेशसम्भवे तन्नित्यन्तर्धनविशेषणमत्तस्य । दुर्ज-नानां दुर्मार्गशालिनामविनय दुर्विनयमनादरमिति यावत् । अनुमत्तुमर्गाकर्तुं नोत्सहे न मृष्यामि । सति गत्यतरे किमर्थं सोढव्यमिति भावः ॥ ५४ ॥

वद्वतसे फल भोजनके लिये, मधुर जल पीनेको, पृथ्वी सोनेको और वृक्षके बकले पहिरनेके निमित्त हैं, फिर थोडासा धन-रूपी मदिरापानवाले, जिनकी सब इन्द्रियां घूमती हैं ऐसे दुर्जनोंका निरादर हम क्यों सहें ॥ ५४ ॥

अशीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ॥

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥

एनमेवार्थं भग्यतरेणाह—अशीमहीती ॥ वय भिक्षान्नमशीमहि भोक्ष्यामः ।
 “अश भोजने” इति धातोर्लिङ् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषत्रहुवचनम् । एव-
 मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा आशा एव वासो वसीमहि आच्छादयिष्याम
 दिगवरा भविष्याम इत्यर्थः । महीपृष्ठे भूतले शयीमहि स्वप्स्यामः । अत
 ईश्वरैः राजभिः किं कुर्वीमहि करिष्यामः न किमपीत्यर्थः । शरीरयात्राया
 अन्यथैव सम्भाव्यमानत्वादिति भावः । इत्थ स्थितित्वमेव ब्रह्मनिष्ठयतिल-
 क्षणम् । तदुक्त महाभारते उद्योगपर्वणि धृतराष्ट्र प्रति सनत्सुजातेन । “येन
 केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्त देवा ब्राह्मण
 विदुः ॥” इति । उक्त च महाभागवते । “चीराणि किं पथि न सन्ति
 दिशन्ति भिक्षा नो वाग्निषाः परभृत सरितोऽप्यशुष्यन् । रुद्धा गुहाः किमु
 न सति महानुभावा कस्माद्भजति यतयो धनदुर्मदाधान् ॥ ” इति । तथा
 चोक्त शिवगीतायाम् । “सर्वातो येन केनाश्रन्भक्ष्य वामक्षयमेव वा ।
 शयानो यत्र कुत्रापि नर्वात्मा मुञ्चतेऽत्र सः ॥ ” इति ॥ ५५ ॥

हम भिक्षान्न भोजन करेंगे, दिशारूप वस्त्र पहनेंगे अर्थात् नग्न
 रहेंगे और पृथ्वीतलपरही सोवेंगे, जब हम इस प्रकार वर्तन करेंगे
 तब हमारा पृथ्वीश्वरों (राजाओं) से क्या काम है ? ॥ ५५ ॥

न नटा न विटा न गायका नच सभ्येतरवादचुंचवः ॥
 नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥५६॥

अथ स्वस्य राजदर्शयोग्यताया प्रकृततापदेशेन त निन्दति—नेति ॥
 वय नटा विविधवेषधारिणो विचित्रनाट्यनिपुणाः न भवाम इत्यर्थः । येन
 नयनानन्दो भवेदिति भावः । विटा एकविद्या नायकानुकूलनचतुराः न
 भवाम । येन तत्तन्नायिकानुकूल्यप्रयोजन सिद्धवेदिति भावः । तदुक्तमलं-
 कारशास्त्रे । “ नायकाना नायिकानुकूलने सहाया पीठमर्दविटचेटाविदूपका-
 दय ” इति । तल्लक्षण च तत्रैव । “ किञ्चिदून पीठमर्द एकविद्यो विटः

१ गायना इति पाठांतरम् । २ परब्रह्मनिवद्बुद्धय इति पाठान्तरम् ।

३ नृपस्यनि नान इति पाठांतरम् । ४ कुच इति पाठांतरम् ।

स्मृतः । सन्धानकुशलश्चेदो हास्यप्रायो विदूषकः ॥ ” इति । गायन्तीति गायकाः सङ्गीतकुशलाः ते न भवामः । येन श्रवणानन्दो भवेदिति भावः । समायां साधवः सम्याः । “ तत्र साधुः ” इति यत्प्रत्ययः । तेभ्य इतरे ये वा । अशिष्टगर्ह्यालापाः साधारणजनमनोविनोदमात्रपर्यवसायिनो न तु शास्त्रसंवादिन इत्यर्थः । यद्वा सम्या विद्वांसस्तदितरे साधारणजनास्तेषां वादास्तद्बदनयोग्यवाक्यानि तैर्वित्ताश्रुञ्चवो हास्यकारिण इत्यर्थः । न भवामः । येन मनोविनोदो भवतीति भावः । “ तेन वित्तश्रुचुञ्चणपौ ” इति चुचुप्प्रत्ययः । तथा स्तनभारैः कुचकुम्भभारैरानमिता ईषन्नप्रांग्यः योषितोऽपि न भवामः । येन सरभसम्भोगीत्सक्य भवेदिति भावः । अतो नृप राजानमीक्षितु द्रष्टुमत्र नटादिषु च वय के न केचिदित्यर्थः । एतेपामन्यतरत्वे योग्यता स्यादिति भावः । एतेन असम्यानामेवावकाशप्रदो न तु सम्यानामिति नृपस्य निंदा गम्यते । नृप वीक्षितुमिति पाठस्तदा हे नृपेत्यामत्रण त्वाभिति शेषः । अन्यदुक्तार्थं वैतालीयाख्यमर्घसमवृत्तम् । “ षड विषमेऽष्टौ समे कलाः षट् च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिताः कला वैतालीयेऽते रलौ गुरुः ॥ ” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

न तो हम नट हैं, न परस्त्रियोंसे लम्पट हैं, न गवैये हैं, न झूठे क्लार हैं और न बड़े २ स्तनवाली स्त्री हैं फिर हमको राजाका दर्शन किस तरहसे होगा ? ॥ ५६ ॥

विपुलहृदयैरीशैरेतज्जगज्जनितं पुरा ।

विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ॥

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते ।

कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एप मदुज्वरः ॥५७॥

निंदामेव चतुर्भिः प्रपञ्चयति—विपुलेति ॥ पुरा पूर्वकाले विपुलहृदयैर्महा-मानसैरुदारबुद्धिभिरित्यर्थः । ईशैर्हिश्चन्द्रादिसार्वभौमैः एतत्पारिदृश्यमान जग-ज्जम्पडट जनितमुन्वादित समग्रधर्माचरणे सम्पापितमित्यर्थः । तथा परीर्या-

तिप्रभृतिमिरीश्वरैर्विधृत विशेषेण वृत सम्यक्परिपालितमित्यर्थः । तथान्यैर्वलिप्रभृतिभिर्विजित्य शत्रुजयेन स्ववशं कृत्वा तृण यथा तृणमिव दत्तमार्थसाकृतम् । एतेनैतेषां महीदार्यं सूच्यते । इह हि इदानीमपि अन्ये धारा धैर्यशालिनश्चतुर्दशभुवनानि भूरादिचतुर्दशविष्ट्रपानि भुञ्जते अनुभवन्ति । तादृक्सामर्थ्यसम्पन्नास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । “ भुज पालनाभ्यवहारयोः ” इति धातोर्लट् । “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् । अतः कातिपयानि च तानि पुराणि च तेषां द्वित्राणां पञ्चषाणां वा, पुराणामित्यर्थः । स्वाम्ये आविपत्ये साति पुसामेषः परिदृश्यमानो मदो दर्प एव ज्वरः सन्निपातज्वरः बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात् कः किमर्थमित्यर्थः । अतः पुरातनमहाराजचरितानुस्मरणाल्लज्जितव्यं न तून्मत्तेन भवितव्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

कोई महात्मा ऐसे भये जिन्होंने जगत्को उत्पन्न किया, कोई ऐसे भये जिन्होंने धारण किया, कोई ऐसे हुए जिन्होंने इसे जीतकर तुच्छ समझ औरोंको दे दिया और कोई ऐसे हैं कि चौदह भुवनको पालते हैं । अब यहां देखो कि थोड़ेसे गांवकी ठकुराई पाकर जो अभिमानका ज्वर लोगोंको होता है वह क्या ? ॥ ५७ ॥

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न जातं नृपशतैः ।

भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभृताम् ॥

तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशोऽपि पतयो ।

विपादे कर्त्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥५८॥

अभुक्तायामिति ॥ नृपशतैरनेकभूपालैर्हर्यम्यां भुवि अभुक्तायामननुभूतार्यां सत्यां क्षण क्षणमात्रमपि जातम् । किंतु क्षणमात्रव्यवधानरहितमेवानुभूयते इत्यर्थः । तस्या भुवो लाभे प्राप्ते क्षितिभृता राजां क इव । इवशब्दो वाक्यालकारे । “ इवेतीपदर्थोपमावाक्यालकारेण ” इति गणव्याख्याने बहुमान उत्सर्षो न कोऽपीत्यर्थः । सर्वमात्रारण्यादित्यर्थः । किंतु तस्या

भुवोऽशस्यापि अशे भागे च तथा तस्याशस्य योऽवयव एकदेशस्तस्य लश
अस्यल्पकोणेऽपि चेत्यर्थः । पतयः ईश्वरा जडा. मन्दा विषादे स्वल्पतममू-
खण्डाधिपतयो वय जाता इति विषादे दुःखे कर्तव्ये सति प्रत्युत वैपरीत्येन
मुद सन्तोष विदधति कुर्वति मोदन्त इत्यर्थः । अहो महानयमेतेषामधिवेक
इत्यर्थः । “ प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये ” इति गणव्याख्याने ॥ ५८ ॥

सैकडों राजा इस पृथ्वीको अपनी २ मान चले गये पर उनसे
यह भोगी न गई तो इसके लाभ होनेसे राजाओंको क्या अभि-
मान करना चाहिये, अब तो उसके टुकड़ेका टुकड़ा फिर तिसका
टुकड़ा उससेभी न्यून अंश पाके अपनेको भूपाति मानते हैं तो जो
बात सोच करनेको योग्य है उसमें मूर्खलोग देखो उलटे आनंदही
मानते हैं यह आश्चर्य है ॥ ५८ ॥

मृत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं न त्वणुः ।

स्वांशीकृत्य तमेव संगरशतै राज्ञां गणा भुंजते ॥

ते दद्युर्ददतोऽथ वा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं ।

धिग्धिक्र तान्पुरुषाधमान्धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ९९

आस्ता तावत् क्षुद्रनृपवार्ता तथाच्चापरास्तु ततोऽप्यत्यतक्षुद्रा इत्याह—
मृत्पिण्ड इति ॥ जलरेखया समुद्रकारणजलरेखया जलधाराया च बलयितो वेष्टितः
पुञ्जीकृतश्च योऽय परिदृश्यमान सर्वोऽशेषोऽपि मृत्पिण्डश्च अणुर्ननु । त
तादृशमृत्पिण्डमेव मगरशतैर्युद्धशतै स्वांशीकृत्य स्वभागीकृत्य ये राज्ञां गणा
भुजते अनुभवति ते राजगणा दद्युर्हि अर्थे नितरयुर्वा । ददातेर्भविष्यति
लिङ् । अद्यवेति पक्षातरं । ददनो वितरतो वा । ददातेर्वर्तमाने शत्रुप्रभ्ययः ।

“ नाम्यस्तान्छन् ” इति नुमभावः । ददनेऽयवेति वा पाठ । अपर-
मन्यद्वृत्तगादिक किमस्ति किमपि नाम्येवेत्यर्थः । भृशमस्यर्थं क्षुद्रा हीना
दरिद्रा दीनाश्च । अनेकमयुगं शार्जितमृत्पिण्डभोक्तृभ्यान् क्षुद्रं च तत्राप्यश-

१ तत्र तत्र न एव मनुशने राजा गर्भुंयने इति पाठान्तरम् ।

२ तदद्युर्ददनेऽथ वा न किमपि इति प आन्तरम् ।

मागित्वावरिद्रत्व चावगतव्यम् । ततस्तेभ्यः क्षुद्रदरिद्रेभ्यो राजगणेभ्यो ये
पुरुषाधमा धनकणान् धनलेखान् वाञ्छयभिलपति तान् पुरुषाधमान् मानुषा-
पसदान् धिग्धिक् । कूर्पराधःप्रसृतजलपानव्रत्तथाविधक्षुद्रयाञ्चायाः परमनैच्या-
वहस्वात्तयाचितारस्ततोऽपि नीचास्ते नराधमः पौनःपुन्येन निया इत्यर्थः ।
“ विद्निर्मर्त्तमनिन्दयोः ” इत्यमर । “ उभसर्वतसो कार्या धिगुपर्या-
दिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽश्रेडितातेषु तनोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ” इति वचनात्
पुरुषाधमानिति द्वितीया । वीप्साया द्विर्भाव । स्वदग्धकुक्षिकुडूपरणीकप्रयो-
जनाया, पुरुषाधमत्वजनन्या क्षुद्रयाञ्चाया धिक्कार विधाय स्वतःसिद्धानन्द-
व्याकुलस्य पुरुषोत्तमत्वजनकस्य यतिभावस्यैव जीवन्तुमार्गेण विव्रेयमिति
तात्पर्यम् ॥ ५९ ॥

यह भूमि एक मिट्टीका लोंदा पानीकी रेखासे घिरा हुआ है,
पहिले आपही यह सम्पूर्ण छोटासा है तिसे राजा सैकडों लडा-
इया लडलडकर अपना अपना भाग बांटके किसी प्रकारसे
भोगते हैं ऐसे क्षुद्र और दरिद्रीको जो बडे दानी कहते हैं, अबभी
देखें दान करते हैं या नहीं यों कह कहके उनसे धनके कणिकाकी
वाछां करते हैं तिन अधम पुरुषोंको धिक्कार है ॥ ५९ ॥

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं ।

कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ॥

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमातिभिः क्लेश्विदधुना ।

नमाद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ ६० ॥

किं बहुना स एव सफलजन्मेति निगमयति—स इति ॥ न, पुमान्
कोऽपि कश्चिदेव जातः सफलजन्मान्सीत् । न सर्व इत्यर्थः । कोऽसाधित्यत
आह । यस्य पुस धवल शुभ्र कपाल शिरोऽस्थि मदनरिपुणा शभुना
उच्चैरुच्यते सर्वोपरिवर्तमान इत्यर्थः । मूर्ध्नि निजमस्तके अलङ्कारविधये

भूषणविधानाय विनिहित निक्षिप्त स एक एवेति सत्रवः । सकलसुरासुर-
मौलिकाचितमणिप्रभादीपितपादारविंदस्य कैलासमेरुगिरीश्वरस्य भगवतः
शमोः कपालशेखरत्वादिति भावः । किंत्वधुनेदानीं प्राणत्राणे तुच्छ-
प्राणसरक्षणे प्रवणा सक्ता मतिर्येषां तैस्तथोक्तरत एव नमद्भिर्नमस्कुर्वाणैः
कैश्चित् काश्चित् कतिपर्येव नृभिर्मनुष्यैः । हेतौ तृतीया । अथवा नमद्भिः
सुप्ता नरवरमन्यानां राज्ञामय परिदृश्यमानः अतुलो निःसीमो दर्पो मदः स
एव ज्वरभरो ज्वरोद्रेकः अपभ्रशहेतुत्वात् कः किमर्थमित्यर्थः । मरणानन्तरेऽपि
यस्य शिरः आदरपूर्वक महदुपादेय भवति स एव सकलजन्मा पुरुषोत्तमश्च ।
अन्यः सर्वोऽपि निष्फलजन्मा पुरुषाधमश्चेति भावः ॥ ६० ॥

पहिले तो ऐसे पुरुष हुए हैं कि जिनके उज्ज्वल मस्तककी माला
बनाकर तो शिवजीने धारण कर लिया कि जिससे कंठका मूषण
हो, अब देखो अपने प्राण पोषण करनेवाले तथा नमस्कार कर-
नेवाले थोड़ेसे मनुष्योंसे प्रतिष्ठा पाकर अपनेको नरवर माननेवाले
राजा क्यों अभिमानके ज्वरसे भारी हो रहे हैं ॥ ६० ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा ।

प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलितम् ॥

प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगणो ।

विविक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ६१ ॥

अथ मनोनियमनदक्षस्यैव यतित्वात्तत्प्रमगानतर मन.मवांवनपूर्वक तन्नि-
यमनप्रकारमाह—परेषामिति ॥ हे हृदय, प्रतिदिवसमनुदिन बहुधा बहुप्रकारैः ।
“ नह्यावा विधायै वा ” इति वाप्रत्यय । परेषां चेतांसि आराध्य
प्रसाद्य तत्काव्योचितानुवर्तनेरुन्मुग्धाकृत्यर्थः । क्लेशानिप्रयासेन क्लित सम्पा-
दित प्रसादमनुग्रह नेतुं प्रापयितुमनामीवेत्यर्थः । नयनेर्दिकर्मकात्सुमुन्प्रत्ययः ।
विशसि किं प्रवर्तमे किमित्यर्थः । अथ यथाकथञ्चित्प्रचित्तप्रसादनेनाभिल-

षित साधयिष्यामि अतः किमर्थमेव निषिध्यत इत्यत आह । प्रसन्न इति । त्वयि
अन्तरम्यन्तरे प्रसन्ने समाहिते सति बहिर्मुखत्ववैमुद्ध्येन स्वस्थान एव स्थिते
सतीत्यर्थः । स्वयं स्वप्रयत्न विनैवेत्यर्थः । उदित आविर्भूताश्चितामणिगणः
चिन्तारत्ननिचयरूप इत्यर्थः । एवमेव चिन्तामणिरशोपाभिलाषितदानसमर्थस्तद्ग-
णश्च किं वक्तव्यमिति भावः । विविक्षो निष्कलकः सकल्प इच्छाविशेषः ।
ते तत्राभिलाषित वाञ्छित न पुष्यति किं न पूरयति किम् । पूरयत्येवेत्यर्थः ।
अथवा किं वाभिलाषित न पुष्यति सर्वमपि पुष्यत्येवेत्यर्थः । अतः आत्म-
प्रसक्त्यैवाभिलाषितप्राप्ती किमन्यप्रसादनायासेनेत्यर्थः । अन्यथा सत्यक्षेत्र
विहायारण्यकर्षणन्यायः प्रसज्येतेति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

हे मन ! तू पराये चित्तमे प्रसन्न करनेको किस प्रसादके लेनेके
हेतुसे क्लेशसे मलीन होता हुआ चुसता है ? तू सर्व संकल्प अर्थात्
तृष्णा छोडकर अपनेहीमे प्रसन्न होकर चिन्तामणि कैसी गुण
प्रकट करेगा अर्थात् शांति संतोषादि गुण ग्रहण करेगा तो क्या
तेरी अभिलाषा पूरी न होगी ? ॥ ६१ ॥

परिभ्रमसि किं मुधा कचन चित्त विश्राम्यतां ।

स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ॥

अतीतमननुस्मरन्नपि च भाव्यसंकल्पय- ।

न्नतर्कितसमागमाननुभवामि भोगानहम् ॥ ६२ ॥

एव मनःप्रसादे गुणमुक्त्वा तस्यागुणत्वमाह—परिभ्रमसीति ॥ हे चित्त,
मुधा व्यर्थ किं किमर्थं परिभ्रमामि सञ्चरसि न परिचारितव्यमित्यर्थः ।
प्रयोजनाभावादिति भावः । तर्हि किं कर्तव्यमत आह । कचन कुत्रचित् स्थले
विश्राम्यता स्थीयता स्वस्थान एव स्वीर वर्ततामित्यर्थ । नन्वेव चेत्कथं कार्य-
सिद्धिरित्यत आह । यत्कार्यं यथा येन प्रकारेण भवति तत्तथा स्वयमप्रयत्ने-
नैव भवति अन्यथा वैपरीत्येन न भवति । “ यद्वावि तद्भवत्येव ” इत्यादि
वचनात्सर्वमेतदैवायत्तमिति भावः । अतो विश्राम्यतामिति सवधः । विश्रमे
किं फलमित्यत आह । अहमतीतमतिक्रातमर्यमननुस्मरन्नाचितयन्ननुशोचय-

नित्यर्थः । तथा भावि चापि भविष्यदर्थमपि च । वस्तुसामस्त्ये नपुसकस्व-
निर्देशः । असकल्पयन्ननाकाक्षन् अतर्कितोऽनभ्यूहितः समागमो येषा तान-
चिन्तितोपनतानित्यर्थः । भोगान् विषयाननुभवामि दैववशात्सभावितार्थान्
भोक्ष्यामि । वर्तमानप्रत्ययः । यद्वा अनुभवामि भुञ्जे । अतो मदर्थं न पारि-
ऋमितव्यमिति भावः । एव चेत्परमेश्वरस्याप्यवश्यं प्रियो भवेयमिति तास्य-
र्यम् । तदुक्त भगवता । “ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपारित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ ” अन्यत्राप्युक्तम् । “ गता-
र्थान्नानुशोचन्ति नार्थयन्ते मनोरथान् । वर्तमानेन वर्तते तेन मे पाडवाः
प्रियाः ॥ ” इति ॥ ६२ ॥

हे मन ! तू क्यों जहा तहां तहां घूमता है ? कहीं विश्राम ले
ले ।-जो होनेवाला है सोही होगा; अन्यथा कमी नहीं होगा और
मैं न व्यतीत हुएका स्मरण करता हूं न होनेवालेका संकल्प करता
हूं किंतु अतर्कित प्राप्त हुए भोगोंको भोगता हूं ॥ ६२ ॥

एतस्माद्भिरभेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय ।

श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ॥

स्वात्मीभावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिं ।

मा भूयो भज भंगुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुनाद३ ॥

अथ विशिष्य सत्रोवनप्रकारमेवाह—एतस्मादिनि ॥ हे चेतः, एतस्मा-
त्परिदृश्यमानान् आयासयतीत्यायामकात् दुःखजनकात् । इन्द्रियार्थाः शब्दा-
दिविषया एव गहनमरण्य तस्मात् दुर्विगाहत्वादेतद्रूपेण विरम विगम
प्राप्नुहि । अत्यतदुःखविषयामक्ति मा कुर्विष्यर्थ । “ जुगुप्साविराम० ”
इत्यादिना पञ्चमी । “ व्याट्परिभ्यो रम ” इति परस्मैपदम् । किंतु
क्षणान् क्षणमात्रेणैव अशेषदुःखशमनमेकविशनिमद्वाद्दुःखाप्यश्वमनमेव व्यापा-
रस्तत्र दक्ष ममर्थं श्रेयोमार्गं ज्ञानमार्गनाश्रयं अनुसर तत्र प्रवर्तयेत्यर्थः ।

तथा स्वात्मीभाव स्वरूपानुसधानतत्परत्वमुपैहि प्राप्नुहि । तथा निजा स्वकी-
याम् । “ चचल हि मनः कृष्ण ” इत्यादी प्रसिद्धामित्यर्थः । कल्लोल-
बल्लोलामतिचपलां गतिं व्यापार सस्यज सम्यग्विसृज्य सुस्थिर भवेत्यर्थः ।
भूयः पुनरपि भगुरां भगशीलामशाश्वता भवरतिं ससारासक्तिं मा भज न
सेवस्व । किंत्वधुनेदानीं प्रसाद प्रसन्न भव । चित्तप्रसादमतरा पुण्यशतैरपि
श्रेय प्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥ ६३ ॥

हे चित्त ! बड़े पारिश्रमसे प्राप्त हुए और दुःखदाई आश्रयवाले
इन्द्रियोंके विषयरूपी वनसे विश्राम ले, सकल दुःखध्वंस करनेके
व्यापारमें समर्थ कल्याणमार्गको शीघ्र प्राप्त हो, शांतभाव ग्रहण
कर, तरंगसी अपनी चंचल गति छोड़ दे, इस नाशवान् संसारी
इच्छाको फिर सेवन मत कर, अब तू आपही प्रसन्नरूप हो ॥ ६३ ॥

मोहं मार्जय तासुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ ।

चेतः स्वर्गतरंगिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ॥

को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च श्रीषु च ।

ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सुहृद्गेषु च प्रत्ययः ॥ ६४ ॥

अथ विश्वसनीयेष्वेव विश्वास कुरु नान्यत्रेत्याह—मोहमिति ॥ हे चेतः,
मोह पुत्रमित्राद्यासक्तिजनकाज्ञान मार्जय शोधय त्यजेति यावत् । तत्र
विश्वास मा कुर्वित्यर्थः । किंतु चन्द्रार्ध चूडामणिर्यस्य तस्मिन् चद्रशेखरे
शर्मा तां तथाभूतामनिर्वाच्यामित्यर्थः । रतिमनुरक्तिमुपार्जय सपादय ।
तथा स्वर्गतगिण्या मदाकिन्या यास्तटभुवस्तरिप्रदेशास्तासामासग तत्र
निवासासक्तिमगीकुरु अनुमन्यस्व । उभयत्रैव विश्वास कुर्वित्यर्थः । एतम्यैव
श्रेयस्करत्वाटिति भावः । कुत एतदित्याशक्यान्यत्राविश्वासोत्पादनार्थमस्व-
समुद्भावयति । वीचिषु वारितरगेषु च, बुद्बुदेषु जलस्फोटेषु च, तडितो
लेखा इव तासु विद्युलतासु च, श्रीषु सपत्सु च । तडिल्लेखामतल्लोषु चेति

१ क्षीषु च इति पाठांतरम् । २ सारिद्वेषु इति पाठांतरम् ।

गठे प्रगस्तास्तडिल्लेखास्ताडिल्लेखामतल्लयस्तासु च । “ प्रशसायचनैश्च ” इति नित्यसमासः । “ मतल्लिका मचार्चिका प्रकाडमुद्धतल्लुजौ । ” इत्यमरः । ज्वालाप्रेष्वग्निशिखामुखेषु च, पन्नगेषु सर्पेषु च, सुहृद्गर्गेषु वधुजनसमुदायेषु च को वा प्रत्ययः । उत्तरोत्तर तारतम्येन नश्वरतया प्रत्यक्षसिद्धेषु विचित्रसन्धितेषु चतुर्षु, गृहदीप इति चुम्बनकरणे श्मश्रुदाह इति लोकन्यायेन प्रत्यक्षेण च दाहहेतुतया प्रसिद्धेषु ज्वालाप्रेषु च, स्थिततया प्राणहतेषु पन्नगेषु च त्रिपत्सु परित्यागशीलेषु वधुजनेषु च को वा विश्वाम न कोऽपीत्यर्थः । उत्तरात्तरमात्रिश्वमनीयत्वादिति भावः । “ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु । ” इत्यमरः । अत्र प्रस्तुताना स्ववन्धुजनानामप्रस्तुताना वाचिप्रभृतीनां च यथाकथञ्चिदीपम्यस्य गम्यत्वादीपकालकारभेदः । तदुक्तं विद्यानाथेन । “ प्रस्तुताप्रस्तुताना च सामस्ये तुल्यधर्मतः । औपम्य गम्यते यत्र दीपक तन्निगद्यते ॥ ” इति ॥ ६४ ॥

हे चित्त ! मोहको छोड़, जिनके शिरमें अर्द्धचंद्र विराजमान है उन शिवजीसे प्रीति कर और गंगातटके वृक्षोंके नीचे विश्राम ले, देखो, तरंग, पानीके बुलबुले, विजुलीकी चमक, श्री, अग्निकी ज्वालाकी शिखा, सर्प और सुहृद्गर्गमें स्थिर रहनेका क्या विश्वास है अर्थात् इन सबके विलारामें तू मत भूल ॥ ६४ ॥

चेतश्चित्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया ।

भूपालभ्रुकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्यांगनाम् ॥

कंधाकंचुकिनः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी- ।

स्थयापंक्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपक्षामहे ॥ ६५ ॥

अथ प्रकाशतरेण मन्त्रोच्यति—चेत इति ॥ हे चेत., प्रस्थापिनीमस्थिरा इति भूमायानां राजां भ्रुकुटीं त्रमग एव कुटी कुटीर तत्र निदग्म्य विहायै तस्य तयोक्तो यो व्यतनाग्नेनपण्यांगनां यन्निश्चिग्न्यामिति शान्ति । अन्वज्ञाना नश्वरणज्वालामित्यर्थः । तदायनन्वानस्या इति भावः । यदा

भ्रूपाळभ्रुकुटीकुटीरे विहरणमेव व्यापारो यस्याः सा तथोक्ता सा च पण्यांगना
 वारविलामिनी ता तथाभूता तदर्थानन्तात्तत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिकामित्यर्थः ।
 अत्र प्राण्याणामारुण विहारे त्रिशृङ्खलत्प्रद्योतनार्थं नैयत्येन व्यभिचरणशी-
 लत्वप्रकटनार्थं च । यथा वारवनिता कुत्रचित्किञ्चित्काल विहयानन्तरमन्यत्र
 गच्छति तद्वदिति चानि । इह ज्ञानिचिदर्थतराणि स्फुरन्ति बुद्धिमद्भिर्कृत्वेयानि
 ग्रन्थगौरवमयान्न लिख्यन्ते । तामिमं पारेदृश्यमाना रमा सम्यत्तिमास्थयादरेण
 नक्तकटाचिदपि मा चितय मा काक्षय तत्सप्रार्थनप्रयत्न मा कुर्वित्यर्थः ।
 तर्हि कथं जीविकेन्याशक्त्यामाह । कन्थैव कचुकमेवामस्तीति कथाकचुकिनः
 कन्यावर्मितगात्रा सन्तः । अत्र यद्यपि बहुब्रीहिनैव विवक्षितार्थलाभात्पुनः
 प्रत्ययातरग्रहणे प्रक्रियागौरव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधात् तथापि
 “ त्वगुत्तरानङ्गवतीम् । कौकप्रीतिचकौरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने । ”
 इत्यादिमहाकविप्रयोगश्च वर्तते इति वैयाकरणाः कथयन्ति । यद्वा कन्थया
 कचुकिन कचुकवन्तः कथाच्छाद्रितगात्रा सन्त इत्यर्थः । वयमिति शेषः ।
 वाराणस्या काशीपट्टनस्य । “ काशी वाराणस्यवन्तो ” इत्यमरः । रथ्या-
 पक्तिष्ठ राजमार्गश्रेणिष्ठ । “ रथ्या प्रतोर्ला विशिखा ” इत्यमरः । भवनद्व-
 राणि गृहप्रतिहारप्रदेजान् प्रविश्य पाणिरेव पात्र तत्र पतिता निक्षिप्तम् ।
 एतेन याच्नापूर्वकत्वं सूच्यते । भिक्षामपेक्षामहे स्पृहयामहे । “ पाणिपात्र
 उदरमात्रपात्रे पतितमन्वीयात् ” इत्यादिश्रुते । अनायाससिद्धभिक्षाहारेण
 शरीरयात्रा निर्वर्तयन्तः पुण्यक्षेत्रेषु सुखेन निवसिष्याम इत्यर्थः । तदुक्तम् ।
 “ भिक्षाहारो निराहारो भिक्षान्नेन प्रतिग्रहः । असतो वा सतो वापि सोम-
 पान दिने दिने ॥ ” इति ॥ ६५ ॥

हे मन ! राजाओंकी भ्रुकुटीरूप कुटीमें विहार करनेवाली मानो
 पण्यांगनाही ऐसी इस चंचल लक्ष्मीकी आकाशा तू आदरपूर्वक
 कर्मी मत कर, क्योंकि अब हम कंथारूप कंचुकोंको पहिनके
 काशीनगरीकी वीथियोंमें घूमते २ वहाके गृहद्वारोंमें प्रवेश कर वहा
 हस्तरूप पात्रमें गिरी भिक्षाकी ही इच्छा करते हैं ॥ ६५ ॥

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः ।

पश्चाल्लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ॥

यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादेन लपटत्वं ।

नो चेत्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥६६॥

अथ तत्र यदि सर्वदा ससाररसानुभवेऽभिनिवेशस्तावदित्यभूतसामग्र्यां तत्राभिरतिं कुरु अन्यथा ध्याननिष्ठो भवेत्याह—अप्र इति ॥ अत्र गीतशब्देन गायकजनो लक्ष्यते । तथा च हे चेत इत्याव्याहारः । अग्रे पुरस्ताद्गीत वीणावादनप्रवीणगायकसमुदायश्च । तथा पार्श्वयोरपीत्यर्थः । दाक्षिणात्या दक्षिणदेशोद्भवास्तेषामेव विचित्रप्रवचननिर्माणकौशलसमवादिता इति भावः । “ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ” इति लक्षप्रत्ययः । सरसा रसोत्सृजितशब्दार्थस्रवटनाचतुरा ये कवयः कवयितारस्ते च । तथा पश्चात् पृष्ठभागे चामराणि प्रकीर्णकानि गृह्णतीति चामरग्राहिण्यस्तामा वालव्यजनवीजनतत्पराणां रमणीनाम् । “ चामर तु प्रकीर्णकम् ” इत्यमरः । लीलाया वीजनवैचित्र्यविलामेन यद्वलयरणित मणिकङ्कणक्षणरत्नकारस्तमेत्येतास्त्वम्वम् । “ नपुंसकमनपुसकेन ” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । एवमुक्तप्रकारेणास्ति यदि वर्तते चेत्तर्हि भवे ससारे यो रमन्तम्यास्वादेन अनुभवे लपटस्य लोलपत्य कुरु तदामक्त भवेत्यर्थः । “ लोलुपो लोलुभां लोलो लाटमो लपटश्च म । ” इति यादवः । नो चेदेवं नास्ति चेत् सहसा अनिलम्भनेन । “ स्पर्शादिपाठद्वयम् ” इति आकटायनः । निर्विकल्पे निरागतो समाधौ ध्यानं प्रविश ब्रह्मव्याननिष्ठ भवेत्यर्थः । किमन्यथाभयप्रशङ्केतुना त्रया देव्यनोनि भावः ॥६६॥

मन्मुख प्रवीण गवैवे गाने हां, दक्षिणे वापं दक्षिण देशके सरस कविलोग ज्ञाव्य मुनाते हां और पीछे चँवर डोलानेवाली मुँदर न्त्रियोंके कंकणकी मधुर झनकार होती हो जो ऐसी सामग्री दुझे प्राप्त हो तो संसारके रगका स्वाद लेनेमें लिपट नहीं तो हे चित्त ! स्थिर समाधिमें प्रवेश कर ॥ ६६ ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं ।

न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ॥

सम्पादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं ।

कल्पस्थितास्तनुभृतां तनवस्ततः किम् ॥ ६७ ॥

अथ विचार्यमाणे सम्पत्तिलाभशत्रुजयादीनामप्यकिञ्चित्करत्वमेवेत्याह—
प्राप्ता इति ॥ हे चेतस्तनुभृता शरीरिणा सकलकामान् दुहन्तीति सकल-
कामदुघा अशेषमनोरथगरीपूरका इत्यर्थः । श्रियः प्राप्तास्ततः किम् । तथा
विद्विषताममित्राणाम् । “ द्विषोऽमित्रे ” इति शतृप्रत्ययः । शिरसि पद-
न्यस्तं निक्षिप्त पराक्रमातिशयेन सर्वे शत्रवः पादाक्रातीकृता इत्यर्थः । ततः
किम् । विभवैर्धनैः प्रणयिनः सुहृद्गणः सम्पादिता सगृहीता वशवदीकृता
इत्यर्थः । समानिता इति पाठे बहुमानितास्ततः किम् । तथा कल्पस्थिताः
कल्पांतरस्थायिन्य इत्यर्थः । तनवः शरीराणि सम्पादिता इति सम्बन्धः ।
केनचिद्योगेन सगृहीतास्ततः किम् । तेषां श्रेयःसाधनत्वनिषेधादिति भावः ।
एतदादिश्लोकचतुष्टय वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६७ ॥

इन नश्वर शरीरधारियोंने सब कामनाओंकी दुहनेवाली लक्ष्मी
पाई तो क्या, शत्रुओंके शिरपर पग दिया तो क्या, धनसे
मित्रोंको प्राप्त किया तो क्या, फिर इन देहधारियोंके देह कल्पभर
रहे तोभी क्या अर्थात् परलोक न बनाया तो कुछ न किया ॥ ६७ ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं ।

स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ॥

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता ।

वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६८ ॥

१ दत्तं इति पाठान्तरम् । २ समानिताः इति पाठान्तरम् । ३ कल्प स्थित त-
इति पाठान्तरम् । ४ तनुभिस्त- इति पाठान्तरम् । ५ परमर्थनीयम् इति पाठान्तरम् ।

त्यर्थः । यद्वा विकासि भास्वर तद्ब्रह्म चित्तय विचारय । एभिः क्रियमाणै-
रसद्विकल्पैरसद्भिरसाधुभिरनित्यैर्वा विकल्पैस्तत्तद्भोगप्राप्त्यप्राप्तिगोचरत्रिचारैः
किं विकल्पसाध्य नास्तीत्यर्थः । “ गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृ-
तीया न केवल श्रूयमाणैव क्रिया निमित्त कारकभावस्य अपि तु गम्यमा-
नापि ” इति वचनात् । यत्तदोर्नित्यसवधात्तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाक्षामाह ।
यस्य ब्रह्मणः अनुपगिनः सवधवत् यद्ब्रह्मविचार इत्यर्थः । तत्रेति शेषः ।
इमे काम्यमाना भुवनाधिपत्य लोकाधिपत्य भोगः स्वर्गादिसत्यातलोकसमुदा-
यस्थरतावादी येषां ते तदादयो भोगाः कृपणलोकानां ब्रह्मविचारहीनजनानां
मता इष्टा योग्या इति यावत् । भवति प्रतिभाति तेषामेव योग्यास्ते न
मादृशानामिति प्रतीयत इत्यर्थः । भुवनाधिपत्यादीनामेव प्रतीयमानत्वं
किमुतान्येषामिति भावः । तदानां तव तृणीकृतब्रह्मपुरदरत्वात्सर्वेऽपि तुच्छा
एव प्रतिभातीति परमार्थः । यद्वा ननु सर्वथा भोगजातमेव ममाभिलषित
नान्यादिति यदि मन्यसे तदा इत्यभूतस्य तव सर्वे भुवनाधिपत्यादिभोग
अनुसगास्त्वयमेव समवतीति समाधानमभिप्रेत्याह । हे चेतः, तत् सकलवे-
दांतप्रसिद्धम् । यद्वा तच्छब्दलक्ष्यार्थभूतमित्यर्थः । तत्त्वमसीति महावाक्ये
तथा व्याख्यानादिति भावः । ब्रह्म चित्तय । चित्तनफलमाह । यस्य ब्रह्म-
चित्तनतत्परस्य ते कृपणलोकमता इमे भुवनाधिपत्यभोगादयः अनुषगिणः
भवति । अनुपगास्त्वयमेव समवतीत्यर्थः । ब्रह्मच्याननिष्ठसाम्राज्यलक्ष्मीपतेः
किं ते दुर्लभमिति भावः । शेष समानम् । यद्वा यस्य ब्रह्मचित्तनस्येमे भुव-
नाधिपत्यादयः अनुपगिणः अनुवधिनः भवति । तथा च सति ब्रह्मचित्तने
तदनुवधवशात्सर्वेऽपि स्वयमेव समवतीति भावः । अत्र “ शिखा ते वर्धते
नून गुह्रर्ची पिव शावक । ” इति शास्त्रवचनमनुसृत्य तात्पर्यांतरेणैव समा-
हितमित्यनुसन्धेयम् । कृपणलोकमता इत्यत्र यद्यपि “ मतिबुद्धि० ”
इत्यादिना वर्तमानार्थे क्तप्रत्यये “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठीसमासनि-
षेधः तथापि निरकुशाः कवय इत्यलम् ॥ ६९ ॥

जिस ब्रह्मका लेशमात्र आनन्द पानेवालोंके निकट त्रिभुवनके
राजाओंका भोग विलास मूर्खोंके योग्य ठहरता है अत एव उसी

अनन्त अजर और सर्वोत्तम शोकरहित ब्रह्मका चिंतवन करो
इन विकल्पोंसे क्या फल है अर्थात् देहादि अहंभाव त्यागके
ब्रह्मकी चिंता करो ॥ ६९ ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलंघ्य ।

दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ॥

भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं ।

न ब्रह्म संस्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ ७० ॥

एवमेवार्थं पुनः प्रकारांतरेणोपदिशन्निगमयति—पातालमिति ॥ हे मानस,
चापलेन तत्तद्विषयासक्तिजनितचापल्येन । युवादित्वाद्गण् । हेतौ तृतीया ।
पातालमाविशसि अत्यताधःप्रदेशमपि गच्छसीत्यर्थः । तथा नभोऽतारिक्षं
विलंघ्य यासि अत्यूर्ध्वप्रदेशमपि गच्छसीत्यर्थः । तथा दिङ्मण्डलं दिक्चक्रवाल
भ्रमसि अतिदूरदेशमपि धावसीत्यर्थः । सर्वत्रापि मनोगतेर्निरर्गलत्वादिति
भावः । किंतु भ्रान्त्या भ्रमवशेनापि मास्तु । विवेकेनेत्यपिशब्दार्थः । तथापि
जातु कदाचिदपि विमलं निर्मलमविद्याकार्यसम्बन्धगूण्यामित्यर्थः । सर्वत्रापि
मनोगतेर्निरर्गलत्वादिति भावः । किंतु आत्ममहितमात्मनीनं मुक्तात्मन्य-
त्वात् । “ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्मवः ” इति त्वप्रत्ययः । आत्मन्वी-
नामिति पाठे आत्मन्यन्तरात्मानि लीनं निलीयं स्थितं सर्वान्तर्गामित्यात् । अथा
कथं न सम्मगसि न व्यायसि सर्वदा स्मर्तव्यमित्यर्थः । कुतः येन सम्मरणेन
निर्वृतिमानसमेषि प्राप्नोषि । अतः यथाकथंचिस्मरणेऽप्यनन्दजनकरागदयस्य
स्मर्तव्यमेव । “ हरिर्हृगतिं प्रापानि दुष्टचिंतनं मृतः । अनिष्ठयापि
संपृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ ” इत्यादिवचनादिति भावः ॥ ७० ॥

हे चित्त ! तू अपनी चंचलतासे पातालमें प्रवेश करता है, आ-
काश उलंघकर ऊपर जाता है और सब दिशाओंमें भ्रमण करता
है पर भूलेभी कदाचिन् अपने हृदयमें स्थित विमल ब्रह्मका स्मरण
नहीं करता है कि जिसके स्मरणसे परमानन्दको प्राप्त होगा ॥७०॥

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः ।

स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ॥

मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं ।

स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥७७॥

अथ वेदाध्ययनस्मृतिपर्यावलोकनशास्त्रपठनपुराणश्रवणादिभिर्न कोऽपि

लामः किंतु विचारात् श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिर्गामानुभव एव लाम
इति मत्वा जनानुद्दिश्य बोधयति किं वेदैरिति श्लोकेन—किमिति ॥ वेदैः
ऋग्यजुःसामाथर्वणसंज्ञिकैश्चतुर्भिर्वेदैः किं प्रयोजनं न किमपि प्रयोजनाभि-
त्यर्थं । स्मृतिभिः मन्वाद्यष्टादशस्मृतिभिरुपस्मृतिभिश्च किं प्रयोजनं न
किमपीत्यर्थं । पुराणपठनं ब्रह्मांडपुराणाद्यष्टादशपुराणोपपुराणपठनैश्च न
किमपीत्यर्थं । महाविस्तरैरतिविस्तृतैः शास्त्रैस्तर्कव्याकरणादिपडुदर्शनैर्न
किमपीत्यर्थं । स्वर्गे सर्वपुण्यकृन्निवासे नाकलोके च ग्रामेषु ब्राह्मणप्रधानव-
र्णानां निवासेषु कुटीषु पर्णगृहेषु यो निवासस्तेन फलदैः फलप्रदः कर्मणां
स्नानमन्ध्यावन्दनीपामनयज्ञादीनां क्रियाभिर्व्यापारैर्विभ्रमैश्च न किमपि प्रयो-
जनमित्यर्थः । भवात् जननमरणरूपससारात् यद्दुःख दारिद्र्यभार्यापुत्रादिना-
शस्तस्य भार असह्यातिशयस्तस्य रचना कलना तस्याः विध्वंसो नाशस्तस्य
कालानलं प्रलयाम्भिरूपम् । स्वस्य आत्मानन्द, आत्मसुखानुभवस्तस्य पदं
स्थानं तस्मिन् प्रवेशस्तस्य कलनमेकम् । “ एके मुख्यान्यकेवलाः ” इत्य-
मर. । मुक्त्वा विहाय शेषा उक्तस्य अन्या वणिग्वृत्तयः । वर्तकव्यापारा
जना इत्यर्थः । आत्मज्ञानं विना उक्तानां वेदादीनामध्ययनादिभिरपि फलं
नास्तीत्युक्तत्वात् सर्वेषां वेदात्वाक्यानां अद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युक्तरीत्या
ब्रह्मज्ञानमेव सम्पादनीयं न त्वितरदित्याशयः । शेषैर्वणिग्वृत्तिभिरिति पाठे
वर्तकव्यापारसदृशैः शेषैरुक्तान्यैः न किमपि प्रयोजनाभिन्याशयः ॥ ७१ ॥

श्रुति, स्मृति, पुराण और वडे विस्तारपूर्वक शास्त्रोंके पढनेसे
क्या फल है और जिसका फल स्वर्गरूपी ग्राममें कुटी वनाके रह-

नाही है ऐसे कर्मकांडकी कर्तव्यताके विभ्रमसे क्या है, संसारबंधनके दुःखरचनाके विध्वंस करनेके हेतु प्रलयाग्निकी सदृश ब्रह्मानंदपदमें एक प्रवेशके उद्योगके बिना और सब शेष वणिज (वैश्यों) का व्यापार है ॥ ७१ ॥

यंतो मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निर्वलितः ।

समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ॥

धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता ।

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ७२ ॥

अथातिरिक्तस्यानित्यत्वमेव प्रपचयति—यत इति ॥ यतो यस्मात्कारणात् श्रीमान् मणिहिरण्यादिसकलवस्तुसमृद्धिमान् मेरुः मेरुगिरिरपि युगान्ताग्निना प्रलयकालानलेन वलितः सवेष्टित सन् निपतति । विशिष्टाग्निपकर्णाग्निर्लिनो भवतीत्यर्थः । तथा प्रचुराः प्रभूता मकरा नका ग्राहा इत्यर्थः । जलग्राहाश्च तेषां निलयाः समाश्रयाः समुद्रा सप्त मागराश्च शुष्यन्ति शोष प्राप्नुवति । तथा धरतीति धरा । पचाद्यच् । धरण्याः धरा गहैर्द्रादिममकुलाचलास्तेषां पादैः प्रत्यतपर्वतैः । “ पादाः प्रत्यतपर्वता ” इत्यमरः । धृता सम्यगवष्टब्धा धरा भूमिश्च श्रत नाश पाताल वा गच्छति प्राप्नोति । उभयत्रापि प्रलयाग्निमेतनादेवेति भावः । तस्मान् कारणात् । यत्तदग्निगर्भवान् । करिकलभस्य करिपोतस्य कर्णाग्र कर्णाच्च तद्वद्वे च । ३ शरीरे इति शरीरे का वार्ता का कथा । न कापीत्यर्थः । यतोऽयत्तग्निगर्भगणामपि ईदृश्यवस्था किमु तत्क्षणमगुराणां शरीराणाम् । “ गत्त यत्त न गच्छते मज्जकानां तु का कथा । ” इति व्याख्यादिति भावः । शरीरे नश्वरा एव ततोऽप्यातिनश्वरं शरीरमिति वाच्यम् । करिकलभस्य हास्यव्यस्य विशेषप्रतिपत्तिहेतोर्येऽप्यप्रतीत्यर्थवादादीनस्तकल्प एव हास्यव्यस्यप्रयोऽप्यनित्युक्त्या “ करिकलभकर्णाग्रचपले प्रतीत्यर्थेऽप्येवम् न शक्यम् ” इत्यत्र चान्त ॥ ७२ ॥

प्रलयकालकी अशक्त मारा जब श्रीमान् सुमेरु पर्वत गिर पडता है और बड़े २ मगर और ग्राहोंके स्थान ऐसे समुद्रभी जब सूख जाते हैं और पर्वतोंके पगसे दबी हुई पृथ्वीभी नष्ट हो जाती है तब हाथीके नखोंके कानके कोरके समान चंचल मनुष्यके शरीरकी क्या गणना है अर्थात् यह तो अवश्य नष्ट होगा ॥ ७२ ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि ।

दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्रं च लालायते ॥

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते ।

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ७३ ॥

अथ शरीरिणो जरा दुरवस्थामाह द्वाभ्याम्—गात्रमिति ॥ गात्र शरीर-संकुचित भग्नमभूदिति शेषः । गति-सचारोऽपि गलिता सचारशक्तिरपि-नष्टेत्यर्थः । दन्तावलिदंतपक्तिश्च भ्रष्टा पतिता । दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रिय च नश्यति अर्थग्रहणापटुर्भवतीत्यर्थः । बधिरता श्रोत्रेन्द्रियापाटव वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति । वक्रं च लाला दन्तातर्गतजल लालेवाचरति लालायते लालामय भवती-त्यर्थः । “ सृणिका स्यदिनी लाला ” इत्यमरः । तथा बधव एव बाधवा । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । त एव जनो बहुवर्गश्च वाक्य वचन नाद्रियते-न रोचयत इत्यर्थः । किं बहुना भार्यापि न शुश्रूषते न सेवते । यद्वा सेवितु नेच्छति सेवा दूरापास्तेति भावः । अतो जीर्णवयसो जरावस्थास-पन्नस्य पुरुषस्य । हेति विषादे । कष्टं कृच्छ्रं कुतः पुत्रोऽप्यात्मसम्भवोऽपि अमित्रायते अमित्रः शत्रुरिवाचरति प्रतिकूलाचरणतत्परो भवतीत्यर्थः । लालयत इत्यत्र “ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ” इति क्यङ् । अत्र तु “ उप-मानादाचारे ” इति उभयत्रापि “ अकृतसार्वधातुकयोर्दावि ” इति दीर्घः ॥ ७३ ॥

बड़ा खेद है कि वृद्ध मनुष्यकी यह दशा होती है कि गात्र सुकड जाता है, गति (चलना) नष्ट हो जाती है, दांतोंकी पंक्ति गिर जाती है, दृष्टि नष्ट हो जाती है, बहिरा हो जाता है, मुखसे-

नाही है ऐसे कर्मकांडकी कर्तव्यताके विभ्रमसे क्या है, संसारबंधनके दुःखरचनाके विध्वंस करनेके हेतु प्रलयाम्बिकी सदृश ब्रह्मानंदपदमें एक प्रवेशके उद्योगके विना और सब शेष षण्णज (वैश्यों) का व्यापार है ॥ ७१ ॥

यतो मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निर्बलितः ।

समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ॥

धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता ।

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ७२ ॥

अथातिरिक्तस्यानित्यत्वमेव प्रपचयति—यत इति ॥ यतो यस्मात्कारणात् श्रीमान् मणिहिरण्यादिसकलवस्तुसमृद्धिमान् मेरुः मेरुगिरिरपि युगांताग्निना प्रलयकालानलेन बलितः सवेष्टितः सन् निपतति । विशिष्टाग्निसपर्काग्नि-लीनो भवतीत्यर्थः । तथा प्रचुराः प्रभूता मकरा नक्रा ग्राहा इत्यर्थः । जलग्राहाश्च तेषां निलयाः समाश्रयाः समुद्राः सप्त सागराश्च शुष्यन्ति शोषं प्राप्नुवन्ति । तथा धरतीति धराः । पचाद्यच् । धरण्याः वरा महेन्द्रादिसप्त-कुलाचलास्तेषां पादैः प्रत्यतपर्वतैः । “ पादाः प्रत्यतपर्वता ” इत्यमरः । धृता सम्यगवष्टब्धा धरा भूमिश्च अतः नाश पाताल वा गच्छति प्राप्नोति । उभयत्रापि प्रलयाम्बिमेलनादेवेति भावः । तस्मात् कारणात् । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । करिकलभस्य करिपोतस्य कर्णाग्र कर्णांचल तद्वच्चले चचले शर्यित इति शरीरे का वार्ता का कथा । न कापीत्यर्थः । यतोऽन्यतश्चिरतराणा-मपि ईदृश्यवस्था किमु तत्क्षणभगुराणां शरीराणाम् । “ गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथा । ” इति न्यायादिति भावः । सर्वेऽपि नश्वरा एव ततोऽप्यतिनश्वर शरीरमिति तात्पर्यम् । करिकलभेत्यत्र ऋग्दि-ब्दस्य विशेषप्रतिपत्तिहेतोर्वैशेष्यप्रतीत्यर्थत्वात्पादपादनस्तमन एवकारार्थपदमप्र-योज्यमित्युक्त्वा “ करिकलभकर्णावतसादिषु प्रतिविशंपकरेषु न दोषः ” इत्याह वामनः ॥ ७२ ॥

प्रलयकारकी अघ्निका मारा जब श्रीमान् मुनेन पर्वत गिर
पडता है और वहे २ मगर और प्राहोके स्थान पेने मनुष्यमी
जब सुख जाते हैं और पर्वतोंके पगमे दधी हुई पृथ्वीमी नष्ट हो
जाती है तब दार्थीके वधोंके कानके कोरके नमान चंचल मनु-
ष्यके शरीरकी क्या गणना है अर्थात् यह तो अवश्य नष्ट
होगा ॥ ७२ ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्धिगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि- ।

द्विष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्रं च लालायने ॥

वाक्यं नाद्रियतं च बान्धवजना भार्या न शुश्रूषते ।

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रांऽप्यमित्रायते ७३ ॥

अथ शरीरिणां जस्या दुस्वस्थामाह प्राग्गम—गात्रमिति ॥ गात्रं जगैर
संकुचितं भग्नमभूदिति शेषः । गतिं सचारीऽपि गलिता न-चारीऽपि
नष्टेत्यर्थः । दन्तावलिर्दंतपक्तिश्च भ्रष्टा पतिता । द्विष्टिश्चद्विष्टिय च नश्यति
अर्थग्रहणापटुर्भवतीत्यर्थः । बधिरता श्रोत्रेद्वियापाटव वर्धते शृङ्गे प्राप्नोति ।
वक्रं च लाला दन्तान्तर्गतजल लालेवाचरति लालायत लालामय भवती-
त्यर्थः । “ सृणिक्रा स्यदिनी लाला ” इत्यमरः । तथा बधिर एव
वाधवा । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । न एव जनो बहुवर्गश्च वाक्यं उच्यते नाद्रियते
न रोचयत इत्यर्थः । किं बहुना भार्यापि न शुश्रूषते न मेवने । यद्वा
सेवितुं नेच्छति सेवा दूरापास्तेति भावः । अतो जीर्णवयसां जरावस्थान-
पन्नस्य पुरुषस्य । हेति विपादे । कष्टं कृच्छ्रं कुतः पुत्रोऽप्यात्मसम्भवोऽपि
अमित्रायते अमित्रः शत्रुरेवाचरति प्रतिकूलाचरणतत्परो भवतीत्यर्थः ।
कालयत इत्यत्र “ कर्तुः क्यट् सलोपश्च ” इति क्यट् । अत्र तु “ उप-
मानादाचारे ” इति उभयत्रापि “ अकृत्सार्वधातुः क्योर्दार्वि ” इति दीर्घः ॥ ७३ ॥

बडा खेद है कि वृद्ध मनुष्यकी यह दशा होती है कि गात्र
सुकड जाता है, गति (चलना) नष्ट हो जाती है, दांतोंकी पंक्ति
गिर जाती है, दृष्टि नष्ट हो जाती है, बहिरा हो जाता है, मुखसे

लार टपकने लगती है, बंधुजन वाक्यका आदर नहीं करते, स्त्रीभी सेवा नहीं करती और पुत्रभी शत्रुके समान हो जाता है इससे ईश्वरकी भक्तिही श्रेष्ठ है ॥ ७३ ॥

वर्णं सितं झटिति वीक्ष्य शिरोरुहाणां ।

स्थानं जरापरिभवस्य तथा पुमांसम् ॥

आरोपितास्थिशतकं परिहृत्य यांति ।

चंडालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७४ ॥

वर्णमिति ॥ तरुण्यो युवतयः । कर्त्र्यः । “ वयसि प्रथमे ” इति ङीप् । शिरमि रोहतीति शिरोरुहाश्चिकुराः । “ इगुपधज्ञाप्ती० ” इति कप्रस्थयः । तेषु सित वर्णं धावत्यगुण पलितत्वमिति यावत् । झटित्यजसा वीक्ष्य दृष्ट्वा । “ द्राग्झटित्यजसाहाय ” इत्यमरः । तदा तस्मिन्समये दर्शनसमनंतरकाल एवेत्यर्थः । जरया वार्धकावस्थया य परिभव. अवमानस्तस्य स्थानमास्यद तथा आरोपित ब्रहिः स्फुटलक्ष्यत्वादारोपितप्रायमास्थिशतक यस्य त तथोक्तम् । अन्यत्रारोपित निक्षिप्तमास्थिशतक यस्मिन् तम् । आरोपितास्थिशकलमिति पाठे एकत्रारोपितप्रायकीकसखटमन्यत्र निक्षिप्तकीकसखडमित्यर्थः । पुमांस पुरुष चंडालकूप चंडालसवाधिजलाशयमिव परिहृत्य परित्यज्य दूरतरमतिविप्रकृष्ट यांति हेयत्वाद्विहायान्यत्र गच्छतीत्यर्थः । अतः कष्ट जीर्णवयमोऽपि जीवनमिति भावः ॥ ७४ ॥

तरुण स्त्रियां वृद्ध पुरुषके वालोंका सफेद वर्ण देखके उसको जरासे होनेवाले अवमानका स्थान तथा सैकड़ों हाड जिसमें आरोपित किये हैं ऐसा चंडालका कूप समझके उसको छोड़के दूरसे चली जाती हैं ॥ ७४ ॥

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो ।

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुपः ॥

आत्मश्रेयासि नावद्वेष विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।
संदीप्तं भवन्तु कृपजननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥७५॥

अतो दुरवस्थागतो प्रथमः सा स्यात्सर्वत्र जन्तुः जन्तुः सन्त्ययेति
महत्प्रयत्नपात्र—यावन्ति ॥ यावत् यावत् इति श्लेषः । सन्त्ययेति
भवतीति शेषः । प्रथममुक्त्यापि । तथा यावत् न विद्यते तदा सन्त्यय
तत्तथाक्तमार्गस्ययुक्तं भवति । “ स्यात्सर्वत्र जन्तुः जन्तुः । उक्तं
श्रुत्वा तु सन्त्ययमिति शेषः । तथा यावत्सर्वत्र जन्तुः सन्त्ययेति शेषः
कदशा यावत्सर्वत्र नास्ति सन्त्ययः । तथा सन्त्ययेति शेषः । उक्तं
एव च अप्रतिष्ठता श्रुत्या ॥ भवति । यावत्सर्वत्र जन्तुः नास्ति न भवति
तावत् नावत्पर्यन्तमेव तन्मयाज्ञात् एतेष्वपि । यन्तानि विदुषा तैत
अभिप्रेते । “ विदुः शतुर्विमुः ” इति वसुप्रथमः । यत्नः श्रेयसि विदुषे
मोक्षप्रदानार्थम् । महान् कृपजननपर्याप्तत्वेन प्रायः प्रयत्नः पर्वण्यस्य-
तपःसम्यादनोद्योगः कार्यं ननु फोऽत्र निगमः श्रयत्नानेऽपि प्रयत्नस्य कर्तुं
युक्तत्वादित्याशक्यावशाशाभावात् युक्त इति व्यतिरेकः । तस्मात् । भवन्ते
गृहे सन्दीप्ते अग्निना दद्यमाने सति कृपजननं प्रतिश्रुतिर्भागः प्रत्युद्यमः
प्रयत्नः कीदृशः कीदृशिव्यं न युक्त इत्यर्थः । अपकाशाभावादि भावः ।
गृहदाहवेलायाः कृपजननप्रयत्न इव अवमानकाले श्रेयः प्राप्त्यर्थोद्योगोऽपि न
युज्यते इति भावः । तस्मात्स्वस्थावस्थायामेव श्रेयः साधनसम्यादननत्वेण
भावितव्यमवश्यं बुद्धिमतेति तात्पर्यम् ॥ ७५ ॥

जवतक शरीर अपना पुष्ट और नीरोग है और वृद्धावस्था दूर
है, जबलें इन्द्रियोकी शक्ति न्यून न हुई और आयुष्यभी
क्षीण नहीं हुई है तवतक बुद्धिमान पुरुषको उचित है कि अपने
कल्याणका यत्न अच्छी भातिसे कर ले, जब घर जलने लगा तब
कृप खोदनेके उद्योगसे क्या होता है ॥ ७५ ॥

लार टपकने लगती है, बंधुजन वाक्यका आदर नहीं करते, स्त्रीभी सेवा नहीं करती और पुत्रभी शत्रुके समान हो जाता है इससे ईश्वरकी भक्तिही श्रेष्ठ है ॥ ७३ ॥

वर्णं सितं झटिति वीक्ष्य शिरोरुहाणां ।

स्थानं जरापरिभवस्य तथा पुमांसम् ॥

आरोपितास्थिशतकं परिहृत्य यांति ।

चंडालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७४ ॥

वर्णमिति ॥ तरुण्यो युवतयः । कर्त्र्यः । “ वयसि प्रथमे ” इति लीप् । शिरमि रोहतीति शिरोरुहाश्चिकुराः । “ इगुपधज्ञाप्ती० ” इति कप्रत्ययः । तेषां मित वर्णं धावत्यगुण पलितत्वमिति यावत् । झटित्य-जसा वीक्ष्य दृष्ट्वा । “ द्रागञ्झटित्यजसाह्वाय ” इत्यमरः । तदा तस्मिन्मथे दर्शनसमनंतरकाल एवेत्यर्थः । जरया वार्धकावस्थया य परिभव अत्रमान-स्तस्य स्थानमासद् तथा आरोपित ब्रहिः स्फुटलक्ष्यत्वादारोपितप्रायमास्थि-शतक यस्य त तथोक्तम् । अन्यत्रारोपित निक्षिप्तमस्थिशतक यस्मिन् तम् । आरोपितास्थिशकलमिति पाठे एतत्रारोपितप्रायकीकमण्डमन्यत्र निक्षिप्तकी-कमखडमित्यर्थः । पुमान् पुरुष चंडालरूप चंडालमवाधिवजलाशयमिव परि-हृत्य परित्यज्य दूरतरमतिप्रकृष्ट यांति हेयत्राद्विहायान्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः । अन्तः कष्ट जीर्णवयमोऽपि जीवनमिति भावः ॥ ७४ ॥

तरुण स्त्रिया वृद्ध पुरुषके वालोंका सफेद वर्ण देखके उसको जरामे होनेवाले, अवमानका स्थान तथा मैकड़ों हाड जिसमें आरोपित किये हैं ऐसा चांडालका कूप समझके उसको छोड़के दूरमे चली जाती हैं ॥ ७४ ॥

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावन्नरा दूरता ।

यावच्चन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयां नायुषः ॥

आत्मश्रेयासि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।
संदीप्ते भवने तु कृपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥७५॥

अतो दुरवस्थाक्रांतेः पूर्वमेव श्रेयःसम्पादनार्थं यत्नः कर्तव्यो नान्यथेति सद्यष्टान्तमाह—यावदिति ॥ यावत् यावत्पर्याप्तमिदमेतच्छरीरं स्वस्थं पीडारहितं भवतीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । तथा यावत् न विद्यते रुजा रुम्यस्य तत्तथोक्तमारोग्ययुक्तं भवति । “ स्त्री रुग्जा चोपतापः ” इत्यमरः । यद्वा अरुजं सत् स्वस्थमविकलं भवति । तथा यावज्जरा दूरतः दूरे भवति वार्धकदशा यावत्पर्यंतं नाक्रमतीत्यर्थः । तथा यावद्विद्विद्यशक्तिश्चक्षुरादीन्द्रियपाटव च अप्रतिहता अखण्डिता भवति । यावदायुषः क्षयो नाशो न भवति तावत् तावत्पर्यंतमेव तन्मध्यकाल एवेत्यर्थः । वेत्तीति विद्वान् तेन विदुषा अभिज्ञेन । “ विदे गतुर्व्युः ” इति वसुप्रत्ययः । आत्मनः श्रेयासि विषये मोक्षप्राप्तावित्यर्थः । महान् फलजननपर्याप्तत्वेन पूज्यः प्रयत्नः ज्ञानवैराग्यतपः सम्पादनोद्योगः कार्यं ननु कोऽयं नियमः अवसानेऽपि प्रयत्नस्य कर्तुं युक्तत्वादित्याशङ्क्यावकाशाभावात्तं युक्तं इति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । भवने गृहे संदीप्ते अग्निना दह्यमाने माति कृपखननं प्रतिकृपनिर्माणं प्रत्युद्यमः प्रयत्नः कीदृशः कीदृग्विधः न युक्त इत्यर्थः । अवकाशाभावादिति भावः । गृहदाहवेलायां कृपखननप्रयत्न इव अवमानकाले श्रेयःप्राप्त्यर्थोद्यमोऽपि न युज्यते इति भावः । तस्मात्स्वस्थावस्थायामेव श्रेयःसाधनसम्पादनतत्प्रेण भवितव्यमवश्यं बुद्धिमतेति तात्पर्यम् ॥ ७५ ॥

जवतक शरीर अपना पुष्ट और नीरोग है और वृद्धावस्था दूर है, जबलें इन्द्रियोकी शक्ति न्यून न हुई और आयुष्यभी क्षीण नहीं हुई है तबतक बुद्धिमान् पुरुषको उचित है कि अपने कल्याणका यत्न अच्छी भांतिसे करे, जब घर जलने लगा तब कृप खोदनेके उद्योगसे क्या होता है ॥ ७५ ॥

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनर्दी ।

गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ॥

पिवामः शास्त्रीवानुत विविधकाव्यामृतरसा-

न्न विन्नः किं कुर्मः कतिपयनिमेपायुषि जने ७६ ॥

अथ तपश्चरणादीन् बहून् कर्तव्यतया विकल्पानन्तरमवश्यं तप एव
सुखादनीयमिति केषाञ्चिन्निश्चयमनुमन्वायाह तपस्यन्त इति द्वाभ्याम्-तप-
स्यन्त इति ॥ तपस्यन्तस्तपश्चरन्तः सन्तः के वयमिति शेषः । “२ कर्मणो
रोमन्धतपोभ्या वार्तिचरोः ” इति कथप्रत्ययः । सुरनर्दी मन्दाकिर्त्तमाधि-
निवसामः किमधितिष्ठामो वा वैराग्येणेति भावः । किंशब्द उत्तरत्राप्यनु-
र्त्तनीयः । “उपान्वध्याड्वसः” इति सुरनद्याः कर्मत्वम् । उत अथवा त्रिन-
येनानुकूल्येन साहित यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गुणैः सौभाग्यमीशीत्या-
दिभिरुदारान् रम्यान् दारान् जायाः परिचरामः किमनुमरामो वा मामा-
रिक्त्वमेणेति भावः । “ भार्या जायाऽथ पुभून्नि दाराः ” इत्यभिधानात्
दारशब्दस्य पुस्त्व बहुत्व च । तथा शास्त्रीवान् शास्त्रकलापान् पिवामः
किम् । अथैव कीर्त्तिप्रतिष्ठाविज्ञानार्थमित्यर्थः । “ पाद्माभ्या ० ” इत्यादिना
पातेः पिवामिदेशः । उत यद्वा विविधानि काव्यानि काव्यनाटकादिकारा
एवामृतरसाः नुवाद्वाः अथवा विविधेषु काव्येषु यः अमृतगाम्यान्
पिवामः । न कलकलाकांशकार्यमित्यर्थः । जनशब्देनात्र तन्ममुदायो वि-
क्षितः । तथा च जने जनममुदाये कतिपये क्रियतः ये निमपाम्नाः स्मात्र-
कालपरिच्छिन्नमायुर्यस्य तस्मिन् मर्तात्यर्थः । जात्येकत्वचनभिश्चायां तु जने-
ष्वस्मात् कतिपयनिमेपायुःसु सतिम्वन्यर्थः । किमुक्ततपश्चरणादिषु किं
कुर्मः । सर्वेषामाचरणे अवकाशाभागादिति भावः । न विन्नः न तानीमः ।
निश्चयमावादिने भावः ॥ ७६ ॥

तप करने हुए गंगातटपर वसें अथवा गुणवान् विद्याके संग
प्रेमनादिन विचरें, वेदान्तशास्त्रममृद्दको मुने वा जनेके काव्यामृत-

रस पियें । भावार्थ इस निमेषमात्र आयुष्यवाले देहको देख-
कर हम नहीं जान सकते कि क्या करें ॥ ७६ ॥

दुराराध्याश्रामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो ।

वयं तु स्थूलेच्छाः सुमहाति फले बद्धमनसः ॥

जरा देहं मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं ।

सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥७७॥

नत. किमित्याशक्य ततो निश्चयमाह—दुराराध्या इति ॥ तुरगाः उत्त-
माश्वास्तद्वच्चलानि चित्तानि येषां ते अस्थिरहृदया इत्यर्थ । अमी परिदृश्य-
माना. क्षितिभुजो राजानः दुराराध्या आराधयितुं प्रसादयितुमशक्याः
प्रसादान्मुखीकरणाशक्या इत्यर्थ । तथा स्थूलेच्छा अधिकाशांततरा वयं
च सुमहाति बहुले फले धने बद्ध मनो, येषां ते तथोक्ता बहुवनाकाक्षिण
इत्यर्थ । आकाक्षामात्रमेवास्माकं न तु ते दास्यन्तीति भावः । तथा जरा
वार्धक्यदशा देहं हरति क्षिणोति । मृत्युरन्तकश्च दयितं प्रियतममिदं
जीवितमिमान् प्राणानित्यर्थ । हरति अतः हे मखे, जगत्यस्मिन् लोके
विदुषस्तत्त्वज्ञस्य पुसस्तपनोऽन्यत्रान्यत् इतरदित्यर्थ । अन्यदसाधारणमुत्तमं
श्रेय मोक्षमावन नास्ति ततोऽन्यत्परम श्रेयोऽतर नास्ति अतः सर्वदा
तदेव संपादनीयमिति भावः ॥ ७७ ॥

राजा घोड़ेके समान चंचलचित्त हैं, इससे इनकी सेवा करनी
बड़ी कठिन है, हम तो मोटी इच्छावाले हैं, बड़े फलमें हमारा
मन बंधा (लगा) हुआ है और देहकी वृद्ध अवस्था है और
जीवितको मृत्यु हर लेती है इससे हे मित्र ! ज्ञानवान्को तपसे
अन्य कल्याण कहीं नहीं है ॥ ७७ ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि ।

क्षिणे वन्धुजने गते परिजने नष्टे ज्ञानैर्यौवने ॥

अथ चित्तस्य नित्यानित्यवस्तुविवेके सति रम्यमपि सर्वमरम्यमेव प्रति-
मातीत्याह द्वाभ्याम्—रम्या इति ॥ चद्रमरीचयश्चद्रकिरणाः रम्याः रमणीया
उद्दीपकत्वादिति भावः । तथा तृणवती शाद्वलप्राया वनांतस्थली वनमध्य-
भूमिः रम्या रतु योग्या । “ जानपद० ” इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् ।
तथा साधुसमागमात् सज्जनसहवासादागत प्राप्त यत्सुख तदपि रम्यम् ।
कवयते वर्णयतीति कविस्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तस्य
पंकजादिवद्रूढत्वादसोऽल्लसितशब्दार्थसन्नटनार्थकमेव न कर्ममात्रं तथा च
काव्येपूक्तप्रकारेषु काव्यनाटकादिषु कथा श्रव्यवाचः उपाख्यानानि वा
रम्या मनोहराः तथा कोपोपाहिता, प्रणयकलहादिषु क्रोववशादुत्पन्ना ये
वाष्पविदव, अश्रुकणास्तरतरलमाविल प्रियाया मुख रम्यम् । अतः सर्वमपि
रम्यमुक्त्वा सकलमपि मनोहरमेव । किंतु चित्ते मनसि अनित्यता
नित्यानित्यवस्तुविचारतत्परतामित्यर्थः । उपगते सति किञ्चित्पुनः किञ्चि-
दपि रम्यं न भवति ब्रह्मानन्द विनेति शेषः ॥ ७९ ॥

चन्द्रमाकी किरणें भली लगती थीं, हरिततृणवाली वनभूमि
सुधावनी देख पडती थी, मित्रोंके समागमसे अच्छा सुख होता
था, शृंगाररसवाली काव्यकथा प्यारी जान पडती थी, क्रोधके
आंसुओंके बून्दसे चंचल और मनभावन प्यारीका सुख सुंदर
लगता था, पर जब संसारकी अनित्यता चित्तमें निश्चित हुई तब
सब रमणीयता जाती रही ॥ ७९ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्रव्यं न गेयादिकं ।

किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ॥

किं तु भ्रान्तपंतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपांकुर- ।

च्छायाचंचलमाकलय्य सकलं संतो वनांतं गताः ८० ॥

उत्तमेवार्थे विद्वेषज्जिगमयति—रम्यमिति ॥ हर्म्यतठ प्रासादोपरिप्रदेशः
वसतये निपाताय न रम्यं किन् । रम्यमेवेत्यर्थः । तथा गेय गानम् ।

अथ चित्तस्य नित्यानित्यवस्तुविवेके सति रम्यमपि सर्वमरम्यमेव प्रति-
मातीत्याह द्वाभ्याम्—रम्या इति ॥ चद्रमरीचयश्चद्रकिरणाः रम्याः रमणीया
उद्दीपकत्वादिति भावः । तथा तृणवती शाद्वलप्राया वनांतस्थली वनमध्य-
भूमिः रम्या रतु योग्या । “ जानपद० ” इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् ।
तथा साधुसमागमात् सज्जनमहवासादागत प्राप्त यत्सुखं तदपि रम्यम् ।
कवयते वर्णयतीति क्वविस्तत्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तस्य
पंकजादिवद्भूटत्वादसोल्लसितशब्दार्थसवटनार्थकमेव न कर्ममात्र तथा च
काव्येषूपक्तप्रकारेषु काव्यनाटकादिषु कथा श्रव्यवाचः उपाख्यानानि वा
रम्या मनोहरा । तथा कोपोपाहिता प्रणयकलहादिषु क्रोधवशादुत्पन्ना ये
वाष्पविदव अश्रुकणास्तीस्तरलमाविल प्रियाया मुख रम्यम् । अतः सर्वमपि
रम्यमुक्तीरित्या सकलमपि मनोहरमेव । किंतु चित्ते मनसि अनित्यता
नित्यानित्यवस्तुविचारतत्परतामित्यर्थ । उपगते सति किञ्चित्पुनः किञ्चि-
दपि रम्य न भवति ब्रह्मानन्द विनेति शेषः ॥ ७९ ॥

चन्द्रमाकी किरणें भली लगती थीं, हरिततृणवाली वनभूमि
सुहावनी देख पडती थी, मित्रोंके समागमसे अच्छा सुख होता
था, श्रृंगाररसवाली काव्यकथा प्यारी जान पडती थी, क्रोधके
आसुओंके बून्दसे चंचल और मनभावन प्यारीका सुख सुंदर
लगता था, पर जब संसारकी अनित्यता चित्तमें निश्चित हुई तब
सब रमणीयता जाती रही ॥ ७९ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्रव्यं न गेयादिकं ।

किं वा प्राणसमासप्रागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ॥

किं तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपांकुर- ।

च्छायाचंचलमाकलय्य सकलं संतो वनांतं गताः ८० ॥

उक्तमेवार्थं विदुःपङ्क्तिगमप्रति—रम्यमिति ॥ हर्म्यतलं प्रासादोपरिप्रदेशः
वसतये निधासाय न रम्य किन् । र-प-ने-के-वर्ष । तथा गेय गान् ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहुकन्यापयः- ।

पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवासः क्वचित् ७८ ।

अथ तपसः श्रेयोहेतुत्वे तदाचरणस्य किंवा योग्यस्थानमित्याङ्गामाह-
मान इति ॥ अभिमाने म्हायिनि भग्ने सति । तथा वसुनि वने च
खाण्डिते विनष्टे सति । “ दैवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु । ” इति
विश्वः । अत एवार्थिनि याचके व्यर्थे अलब्धमनोरथत्वान्निरर्थके प्रयाते
सति वाञ्छितार्थालाभाद्वैमुख्य गते सतीत्यर्थः । बन्धुजने पुत्रमित्रादिवन्धुजन-
समूहे क्षीणे अनाद्यलाभात्कृशपरिजने भृत्यवर्गे गते वेतनदानाभावादन्यत्र
गते सति । तथा शनैर्मद यौवने तारुण्ये नष्टे गलिते सति । अनित्यत्व-
स्वामाव्याप्तसर्वस्मिन् विपन्ने सतीत्यर्थः । सुधिया बुद्धिसम्पन्नानामेतदेव इद-
मेवैक केवलमत्यत युक्तमुचितम् । किमेतदित्यत आह । क्वचित् कस्मि-
श्चित् जहुकन्यापयःपूता गङ्गाजलपवित्राः प्रावाणः पाषाणा यस्मिन् स
तथोक्तो गो गिरिद्रस्तस्य कन्दरतट्या हिमवद्दिरेर्विहारस्थल्या निकुञ्जौ लता-
मण्डपस्तस्मिन्निवास इति यत् तदेतद्युक्तमिति सम्बन्ध । तस्यैव श्रेयःसा-
धनभूततपोयोगस्यलत्त्वादिति भावः । “ निकुञ्जकुञ्जौ वा ऋषि लतादिपि-
हितोदरे । ” इत्यमरः ॥ ७८ ॥

जब प्रतिष्ठा भंग हुई, द्रव्य नष्ट हो गया, याचक लोग आय २
विमुख फिर जाने लगे, भ्राता स्त्री पुत्र और सम्बन्धी आदि
भ्रष्ट हो गये उस समय बुद्धिमान् पुरुषोंको उचित है कि जिस
पर्वतके पास, गंगाजलसे पवित्र हैं उसकी कंदराके समीप तट्टे
और कुंजमें कहीं निवास करें ॥ ७८ ॥

रम्याश्चन्द्रपरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली ।

रम्यं साधुसमागमागतसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ॥

कोपोपाहितवाप्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं ।

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्तं न किञ्चित्पुनः ॥ ७९ ॥

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः- ।

पूतप्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवासः क्वचित् ७८ ॥

अथ तपसः श्रेयोहेतुत्वे तदाचरणस्य किंवा योग्यस्थानमित्याङ्गामाह-
मान इति ॥ अभिमाने म्हायिनि भग्ने सति । तथा वसुनि वने च
खण्डिते विनष्टे सति । “ दैवमेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने वने वसु । ” इति
विश्वः । अत एवार्थिनि याचके व्यर्थे अलब्धमनोरथत्वान्निरर्थके प्रयाते
सति वाञ्छितार्थालाभाद्वैमुख्य गते सतीत्यर्थः । बन्धुजने पुत्रमित्रादिवन्धुजन-
समूहे क्षीणे अन्नाद्यलाभात्कृशपरिजने भृत्यवर्गे गते वेतनदानाभावादन्यत्र
गते सति । तथा शनैर्मद यौवने तारुण्ये नष्टे गलिते सति । अनित्यत्व-
स्वाभाव्यास्सर्वस्मिन् विपन्ने सतीत्यर्थः । सुधिया बुद्धिसम्पन्नानामेतदेव इद-
मेवैक केवलमस्यत युक्तमुचितम् । किमेतदित्यत आह । क्वचित् कस्मि-
श्चित् जह्नुकन्यापयपूताः गङ्गाजलपवित्राः प्रावाणः पाषाणाः यस्मिन् स
तयोक्तो गो गिरीन्द्रस्तस्य कन्दरतट्या हिमवाद्भिरेर्विहारस्यत्या निकुञ्जो लता-
मण्डपस्तस्मिन्निवास इति यत् तदंतद्युक्तमिति सम्बन्ध । तस्यैव श्रेयःसा-
धनभूततपोयोगस्यलत्त्रादिति भावः । “ निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपि-
हितोदरे । ” इत्यमरः ॥ ७८ ॥

जब प्रतिष्ठा मंग हुई, द्रव्य नष्ट हो गया, याचक लोग आय २
विमुख फिर जाने लगे, भ्राता स्त्री पुत्र और सम्बन्धी आदि
भ्रष्ट हो गये उस समय बुद्धिमान् पुरुषोंको उचित है कि जिस
पर्वतके पाषाण, गंगाजलसे पवित्र हैं उसकी कंदराके समीप तटी
और कुंजमें कहीं निवास करें ॥ ७८ ॥

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली ।

रम्यं साधुसमागमागतसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ॥

कोपोपाहितवाप्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं ।

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥ ७९ ॥

अथ चित्तस्य नित्यानित्यवस्तुविवेके सति रम्यमपि सर्वमरम्यमेव प्रति-
मातीत्याह द्वाभ्याम्—रम्या इति ॥ चद्रमरीचयश्चद्रकिरणाः रम्याः रमणीया
उदीपकत्वादिति भावः । तथा तृणवती शाद्वलप्राया वनांतस्थली वनमध्य-
भूमिः रम्या रतु योग्या । “ जानपद० ” इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् ।
तथा साधुसमागमात् सज्जनसहवासादागत प्राप्त यत्सुखं तदपि रम्यम् ।
कवयते वर्णयतीति कविस्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तस्य
पंकजादिवद्ब्रूढत्वाद्द्रसोहृत्सितशब्दार्थसन्नतनार्थरुमेव न कर्ममात्र तथा च
काव्येपूक्तप्रकारेषु काव्यनाटकादिषु कथा श्रव्यवाच उपाल्ख्यानानि वा
रम्या मनोहरा. तथा कोपोपाहिताः प्रणयकलहादिषु क्रोधवशादुत्पन्ना ये
वाष्पविदग्ध, अश्रुकणास्तैस्तरलमाविल प्रियाया मुख रम्यम् । अतः सर्वमपि
रम्यमुक्त्वा सकलमपि मनोहरमेव । किंतु चित्ते मनसि अनित्यता
नित्यानित्यवस्तुविचारतत्परतामित्यर्थ । उपगते सति किञ्चित्पुनः किञ्चि-
दपि रम्य न भवति ब्रह्मानन्द विनेति शेषः ॥ ७९ ॥

चन्द्रमाकी किरणे भली लगती थी, हरिततृणवाली वनभूमि
सुहावनी देख पडती थी, मित्रोंके समागमसे अच्छा सुख होता
था, शृंगाररसवाली काव्यकथा प्यारी जान पडती थी, क्रोधके
आसुओंके बून्दसे चंचल और मनभावन प्यारीका सुख सुंदर
लगता था, पर जब संसारकी अनित्यता चित्तमें निश्चित हुई तब
सब रमणीयता जाती रही ॥ ७९ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्रव्यं न गेयादिकं ।

किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ॥

किं तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर- ।

च्छायाचंचलमाकलय्य सकलं संतो वनांतं गताः८० ॥

उक्तमेवार्थं विदुर्बन्निगमप्रति—रम्यामिति ॥ हर्म्यतलं प्रासादोपरिप्रदेशः
वसतये निषात्वाय न रम्य किन् । रम्यमेवेत्यर्थ । तथा गेय गानम् ।

“ भव्यगेय० ” इत्यादिना कर्तारि निपातः । तदादि यस्य तत्तथोक्तम् । आदिशब्देन वीणानादादिकमपि सगृह्यते । “ शेषाद्विभाषा ” इति कप्प्रत्ययः । न श्रव्य किं श्रोत्रसुखावह न किं श्रव्यमेवेत्यर्थः । तथा प्राणसमायाः प्राणप्रियनायिकायाः समागमेन सम्भोगेन यत्सुख तच्च अधिकप्रीतये अत्यन्तसन्तोषाय नैव भवति किम् । भवत्येवेत्यर्थः । किंतु मन्तः वस्तुविचारतत्परपुरुषा. मकलमशेष हर्म्यतलनिवासादिकमपि भ्रातः पतनेच्छया परिभ्रमन् य पतङ्गः शलभः । “ पतङ्गः शलभे भानी ” इति विश्वः । तस्य पक्षयोः पवनेन गरुतोः वायुना व्यालोलोऽतिचञ्चलो यो दीपाकुरो दीपकलिका तस्य च्छाया कातिस्तद्वच्चञ्चल तरल नश्वरमित्यर्थः । आकलय्यालोच्य वनात् वनमध्य गताः । शाश्वतब्रह्मानन्दसाधनतपश्चर्यार्थमिति भावः ॥ ८० ॥

संतजनोंके निवासके लिये क्या महल न था और सुननेके योग्य क्या उत्तम २ गाना न था और क्या अधिक प्रीति करनेवाली प्राणप्यारी स्त्रीका सुख न था- अर्थात् यह सब था तौमी संत जन इस जीवलोक (जगत्) को भ्रमते हुए मूर्ख पतंगके पक्षोंके पवनसे हिलते हुए दीपककी छायाके समान चंचल देखकर वनमें चले गये ॥ ८० ॥

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात तादृक् ।

नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ॥

योऽयं धत्ते विषयकारिणीगाढगूढाभिमान- ।

क्षीवस्यान्तःकरणकारिणः संयमानायलीलाम् ॥ ८१ ॥

ननु मन्त्रविचारप्रमत्तानुप्रमत्त्या तपसोऽत्यन्तवश्यकत्वमुक्त तादृक्विभक्तिव्याख्याया दिवार्चनव्यतिरेकेणान्यत्र किञ्चिदध्यस्तीति मनमि कृत्वेदान्तां तान्छिवाचनं वर्णयति । तच्चार्चन द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । नत्राद्य दहूपरुग्गनाभ्य बहिर्मुखविषयस्वादमुद्ध्यं चेत्यभिप्रेत्यादौ तद्रूपेक्ष्य

मुख्याभ्यन्तरपूजनप्रकारमेवानुभवमभिनीयाह—आससारादिति ॥ अत्र ताते-
 त्याश्चर्यश्रवणामिमुखीकरणार्थमादरातिशयद्योतक पृथग्जन प्रति सम्बोधनव-
 चन हे तात जनक । “ तातस्तु जनकः पिता ” इत्यमरः । आ ससा-
 रादनादिससारमारम्येस्वर्यः । पदद्वयमेतत् । विकल्पपदसमासः । इद
 प्रसिद्ध त्रयाणा भुवनानां समाहारस्त्रिभुवन भुवनत्रयमपि । “ तद्वितार्थ० ”
 इत्यादिना समाहारसमासे पात्राद्यदन्तत्वान्न स्त्रीत्वम् । चिन्वतां मार्गमाणाणा
 कर्मषशात्तत्र प्रवेशलाभादिति भावः । अथवा चिन्वता पगमृशतामस्माक
 नयनपदर्वो लोचनमार्गं वा श्रोत्रमार्गं श्रवणपथ वा तादृक् तथाविधः पुमान्
 न गतो न प्राप्त एव । तादृक् पुमान् न श्रुतो न दृष्टश्चेत्यर्थः । कोऽसा-
 दित्यत आह । योऽय पुमान् प्रतीयमानतया भोगसाधनानि स्रक्चदनव-
 नितादीनि विषयास्त एव कारिण्य इम्यस्तासु गाढोऽतिदृढो गूढ, अप्रका-
 शश्च योऽभिमान अत्यन्तमाक्तित्वाग्रहस्तेन क्षीवस्य मत्तस्य । “ मत्ते शौडो-
 त्कटक्षीवाः ” इत्यमरः । “ क्षीव मदे ” इत्यस्य धातोरनुपसर्गात् “ फुल्ल-
 क्षीवकशोल्यावाः ” इति निष्ठातो निपात । अन्तःकरणमेव करी तस्य
 चित्तमत्तेभस्य सयमे सम्यङ्नियमने आनायस्य रज्जुनिर्मितजालस्य लीलाम् ।
 “ आनाय पुसि जाल म्यात् ” इत्यमरः । आलानेति पाठे आलानस्य
 गन्धनस्तम्भस्य लीलां धत्ते । दुर्दममनोनियमनसमर्थो भवतीत्यर्थः । तादृ-
 गिति सम्बन्ध । अत्रेद्वक्पुरुषस्य नयनश्रोत्रपथविषयसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या
 सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिस्तया च मनोनियमनस्यात्यताशक्यत्वरूप वस्तु
 व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुपनि । तथा च केनचिद्योगेन मनो नियम्य
 तत्त्यन्नहानन्दसाधनभूतातरङ्गशिवाचर्चनतपोऽवश्य कर्तव्यमिति गूढोऽयमभि-
 प्राय । तथा अन्यधर्मस्यान्यत्र सम्बन्धाम्भवादानायलीलामिव लीलामित्यौ-
 पम्यपर्यवमाननम्भवद्वरनुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः । न चोक्तरूपकेणागां-
 गिभावेन सवीर्यते ॥ ८१ ॥

जवसे यह संसार प्रवृत्त हुआ आजतक हे भैया ! हम त्रिभु-
 वनमें खोजते फिरते हैं पर ऐसा पुरुष देखने और सुननेमें न

आया जो विषयरूपी हाथिनीमें पैदा हुआ है तथा जिसको अत्यन्त अहंकार है ऐसे अन्तःकरणरूपी उन्मत्त हाथीको रोककर वशमें रखें अर्थात् विषयोंमें फँसा मन वशमें करे ॥ ८१ ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं ।

सहायैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ॥

मनो मन्दरूपन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-

न्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ८२ ॥

अथ तपःप्रवृत्तिप्रकारमेवाह—यदिति ॥ स्वच्छन्द यथेच्छमपरावीनमिति यावत् । विहरण विहारश्च । न विद्यते कार्पण्य दैन्य यस्मिस्तत्तथोक्तमशनं भिक्षान्नभोजनं कन्दमूलाद्याहारो वा । तथा आर्यैर्विज्ञानसम्पन्नैः मह सवासः समागमश्च । तथा उपशमो विषयभोगविरतिरेव एक मुख्य व्रतफल यस्मिस्तत्तथोक्त शान्तिफलकतपश्चरणबोधकमित्यर्थः । श्रुत वेदांतशास्त्रश्रवण च । “ श्रुत शान्त्वावधृतयोः ” इति विश्वः । तथा बहिः बाह्यदेशे मन्दस्पन्दं मन्दप्रमाणमन्तर्मुखत्वादिनि भावः । मनोऽप्यन्तःकरण चेति यदेतत्सर्वं वर्तत इति शेषः । “ नपुसकमनपुसकेनैकवच्च ” इत्यादिना एकशेषः । एषेति विधेयप्राधान्या खोलाङ्गता । “ शैत्ये हि यत्मा प्रकृतिर्जलम्य ” इतिवत् । कस्योदारस्य महत्तपसः परिणति परिपाको वा न जाने न वेद्यमित्यर्थः । यद्वा परिणतिः परिणामो वा न जाने । किंवा तप एवरूपेण परिणत तन्न जानानामित्यर्थः । कथम्भूतः सन्नपि चिरस्य चिरकालमित्यर्थः । विमृशन्पनामृशन्नपि । “ चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः । ” इत्यमरः । विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययम् । तच्च तप शिवपूजनमेव कथमन्यथान्यस्येदृक्कल्लमाधने एवत्रिवर्णिगमने वा सामर्थ्ये सम्भवेदिति भावः ॥ ८२ ॥

स्वाधीन विचरणा, विना याचे भोजन करना, श्रेष्ठ पुरुषोंके संग रहना, पेसा शास्त्र कहना वा सुनना कि जिसका उपशमरूपी व्रतही फल हो और यदि मन बाह्य पदार्थोंमें हो तो विचार

करता हुआ मन्द मन्द गमन करे यह सब प्राप्त होना हम नहीं जानते कि किस प्राचीन और बड़े तपका फल है ॥ ८२ ॥

जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातं च तद्यौवनं ।

हन्तांगेषु गुणाश्च बन्ध्यफलतां याता गुणैर्विना ॥

किं युक्तं सहस्राभ्युपैति बलवान् कालः कृतांतोऽक्षमी ।

हो ज्ञातं सदान्तकांप्रियुगलं मुक्त्वास्ति नान्यागतिः ॥

अथ शिवचरणमेव शरणमिति स्मरणमभिर्नायाह—जीर्णा इति ॥ मनो-
रथा विषयाभिलाषाश्च हृदयेऽतरङ्ग एव जीर्णा नष्टा वाञ्छामात्रेणानुभूता
इत्यर्थः । तथागेष्ववयवेषु तत्तयामूत कामिनीसम्भोगोपयुक्तमित्यर्थः । यौवन
यात गलितम् । हन्तेति विषादे । तथा गुणज्ञा गुणग्राहिण महदया इति
यावत् । तैर्विना । “ पृथग्विना० ” इत्यादिना तृतीया । गुणा विद्या-
विनयादयश्च बन्ध्यफलता निष्फलता याता गताः । अनुभावकाभावान्नि-
रर्थका जाता इत्यर्थः । तथा बलवान् बलिष्ठ दुर्जय इत्यर्थः । कालः
कालस्वरूप अपरावर्त इति यावत् । अक्षमी अनहनश्च कृतांतो यम
सहस्राभ्युपैति अभियुक्ते प्राणापहरणार्थमिति भावः । “ कृतांतां यममि-
हार्ता ” इत्यमरः । अतः किं युक्तमुचितमीदृग्दशाया किं कर्तव्यमित्यर्थः ।
उा फल तथापीदमेतु शरणमाधनमस्तानि स्मरणमभिर्नायात् । यातमवगत
विम् । ज्ञानमित्यत आह । सदान्तकास्य शम्भोरभियुगलं यादयुगलं मुक्त्वा
विहायान्य गति शरण नारित अतस्तदेव शरणमिति भावः ॥ ८३ ॥

सब मनोरथ हृदयहीमें जीर्ण हो गये, कोईभी निद्र न हुए,
युवावस्था भी व्यतीत हुई और गुणप्राहर्कके विना सब गुण
निष्फल हो गये, अब सर्वनाशक बलवान् काल महदा निकट
चला आता है इससे अब यह जाना कि वासनामय सिद्धीके
दोना चरण छोड़ और कोई दृसगी गति नहीं ॥ ८३ ॥

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे ।

जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ॥

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे ।

तथापि भक्तिस्तरूपेन्दुशेखरे ॥ ८४ ॥

ननु । “ यत्पादनिःसृतसारित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्त्यधिकृतेन शिवः-
शिवोऽभूत् । ध्यातुर्मनश्च कुलशैलविसृष्टवज्र ध्यायेच्चिर भगवतश्चरणारवि-
दम् ॥ ” इत्यादिना शिवाद्यशेषदेवताकल्याणप्रदे अखिललोकारान्ये ससा-
रार्णवतरणयानरात्रे भगवतश्चरणारविन्दे जाप्रति कथं शिवाग्निद्युगल विनान्या-
गतिर्नास्तीति प्रलपति स इत्याशङ्क्याह—महेश्वर इति ॥ जगता चतुर्दशभु-
वनानामधीश्वरे भवानिनि महेश्वरे शिवे वा । तथा जगतामतरात्मनि अतः-
करणसाक्षिणि अतर्यामिणीति वा । अथवा अन्तर्भूतात्मनि जीवात्मस्वरूपे
अविद्याप्रतिविम्बचैनन्यत्वेन तथाभूतत्वादिति भावः । यद्वा जगन्त्यन्तरात्मनि
यस्य तस्मिन् तद्योक्ते कुक्षिभ्याखिलभुवन इत्यर्थ । जनानर्दयतीति जनार्दने
विष्णो वा । मे मम वस्तुभेदप्रतिपत्तिः अयं महेश्वरः अयं जनार्दन इति
वस्तुगोचरभेदबुद्धिर्नास्ति । “ शिवाय विष्णुर्गुणाय ” इत्यादिना तयोर्वि-
स्तृतो भेदाभावादिति भावः । तथापि भेदप्रतिपत्त्यभावेऽपि तरुणेन्दुःशेखर-
शिरोभूषण यस्य तस्मिन् शिवे भक्तिर्भजनानुरागोऽस्तीति शेषः । अत एव
नान्या गतिगिरिस्तुक्तमिति भाव । इदं च “ स्वभावो दुरतिक्रमः ” इति
नानादिस्यवगत्यन् । वशम्यवृत्तम् । ‘ जती तु वशम्यमुदीरितं जरी ’
इति लक्षणम् ॥ ८४ ॥

जगदीश्वर महेश्वर अर्थात् शिव और जगदात्मा जनार्दन
अर्थात् विष्णु इन दोनोंमें मुझे यह शंकर यह विष्णु इस प्रकार
वस्तुभेदबुद्धि नहीं तथापि जिनके मालमें चंद्र विराजमान है
उन्हीमें हमारी प्रीति है ॥ ८४ ॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने ।

सुखासीना शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ॥

भवाभोगोद्विग्नाः शिवशिवशिवेत्युच्चवचसः ।

कदा यास्यामोऽतर्गतबहुलबाष्पाकुलदशाम् ॥ ८५ ॥

अथ स्थायिनः शमस्योदयवशाच्छान्तरसामिव्यञ्जकवाक्यान्याह पञ्चभिः—
स्फुरदिति ॥ शाता उपरता ध्वनयः पक्षिमृगादिरुतानि यासु तासु तथो-
क्तासु । एतेन चित्तविक्षेपहेतुराहित्य मूच्यते । रजनीषु रात्रिषु स्फुरन्ती
प्रकाशमाना स्फारा वृद्धा च या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा धवलित पांडुरीकृत
तल प्रदेशो यस्य तस्मिन् कापि कस्मिंश्चित् द्युसरितो गङ्गायाः सम्बन्धिनि
पुलिने सैकते सुख यथा तथा आसीना. उपविष्टाः सन्तः भवाभोगात्ससार-
विस्तारादुद्विग्नाः विह्वलाः दुःखजनकत्वादिति भावः । वयमिति शेषः । अतः
शिवेत्यादित्रिधारमुच्चानि ताराणि वचासि आक्रन्दवचनानि येषां ते तथोक्ताः ।
आर्तवचसः इति पाठे दैन्यवचनाः सन्तः कदा कस्मिन् वा समये अन्तर-
म्यन्तरे गता नियमनवशादन्तर्लाना इति यावत् । बहुलाश्च ये बाष्पा आन-
न्दाश्रूणि तैराकुला व्याकुला या दशा अवस्था तां यास्याम. । अतर्नियामिता-
नन्दवाष्पपर्याकुलावस्थां कदा गमिष्याम इत्यर्थः । दशमिति पाठे बाष्पाकुला
या दृष्टादृष्टां यास्याम इत्यन्वयः । कदा म्यामानन्दोद्गतबहुलबाष्पाकुलदश-
इति पाठे आनन्दादुद्गता उत्पन्ना ये बहुलबाष्पास्तैराकुला दृशो येषां ते
तथोक्ताः कदा स्याम भवेम । तदानीं खलु वयं कृतकृत्या इति भावः ॥ ८५ ॥

जहा प्रकाशित फैली चादनीसे निर्मल स्थल है ऐसे गंगातटमें
सुखसे बैठे रहें जब सब ध्वनि वन्द हो तब रात्रिमें शिव शिव
शिव ऐसे जंचे स्वरसं कहते हुए संसारके दुःखमें व्याकुल हो
अभ्यन्तरमें लीन हुए आनन्दाश्रुओंसे व्याकुल हुई ऐसी अवस्थाको
हम वाच प्राप्त होगे ॥ ८५ ॥

१ त्वर्तवचना इति पाठान्तरम् । २ अन्तर्गतबहुलबाष्पाकुलदशाम्

दयन् लोकविरोधपरिहारार्थं तावन्मात्रपरिग्रह एव न तु परिग्रहांतरापेक्ष
इत्यर्थः । “ वस आच्छादने ” इति धातोः शानच् । शिरस्यञ्जलिपुट कर-
सम्पुट निदधानः सन् अथे भो गौरीनाथ पार्वतीपते । त्रयाणां पुराणां
समाहारस्त्रिपुरम् । पात्रादित्वान्न ङीप् । तस्य हरतीति हरः । हे त्रिपुरहर
हे त्रिपुरातक । शं सुखमत्माद्रयतीति शम्भो त्रिनयन हे त्र्यवक्र । क्षुभ्ना-
दित्वान्न णत्वम् । एतदामत्रणचतुष्टय परमेश्वरस्य लोकसप्रहकारणत्वाशक्य-
कार्यकरणसामर्थ्यत्रयभक्तजनसुखमन्वायकत्वासाधारणमाहिमास्पदत्वद्योतनार्थ-
मित्यवगन्तव्यम् । प्रनीद प्रनन्नो भवेति क्रोशन्नेच्चै रटन् दिवसाननेकान्
निमिषमिव क्षणमिव नेष्यामि । अत्र भावेति त्रिनरकयातनानुचितनादिभिर्वि-
भावैर्जनित । कौपीनधारणशिरोऽञ्जलिपुटमघटनादिभिरनुभावेरभिष्यक्तः कदे-
तिपदनुचितेन चित्ताख्येन सञ्चारिभावेन च परिपुष्ट स्वात्मावमाननलक्षणो
निर्वेदस्थायी ज्ञातरन परिष्कुर्गीत्यवगन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रावि
योऽयम् ॥ ८७ ॥

काशीजीमें गंगाके तटपर खडा हुआ, कौपीनमात्र पहिरा
हुआ, शिरपर अंजलिपुट धरा हुआ तथा हे गौरीनाथ ! हे त्रिपु-
रहर ! हे शंभो ! हे त्रिनयन ! मुझपर प्रसन्न हो इस प्रकार पुका-
रता हुआ मैं अनेक दिनोंको निमिषके समान कब व्यतीत
करूँगा ॥ ८७ ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो
त्वा । ध्येये ध्यानं निदेश्य क्षितिधरकुटरश्रावपद्ममूले ॥
आत्मारामः पलाशीमुखचरतत्त्वत्प्रसादात्स्मरारोदुःखं
मोक्षयं कदाहं समकृतचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥ ८८ ॥

स्नात्वेति ॥ गंगायां स्नानं गान्गानि । “ तन्वेदम् ” इत्यत्र । तैः
पयोभिर्गाजैरित्यर्थः । स्नात्वा कुङ्को न्वा हे विभो तमो, शुचिभिः शुद्धैः
शागसमनैरिति णक्त् । कुङ्कै फलैश्च त्वमर्चयित्वा नमस्कारम् । एतेन
१ निदेश्य इति पठान्तरम् । २ तत्र चरणयोः स्नानं “ क्वयम् ” इति पठान्तरम् ।

बाह्यपूजाया अप्यंशतः प्राधान्यमस्तीति सूचितम् । व्येये ध्यातु योग्ये वस्तु-
नि त्वच्चरणारविंद एवेत्यर्थः । ध्यान निवेश्य, एकाग्रचित्तो भूत्वेत्यर्थः ।
तथा क्षितिधरकुहरे यो प्रावा पाषाणः सः एव पर्यंकः सुखशय्या तस्य
मूले निषण्णः सन्निति शेषः । समाधिव्युत्थानानंतर सुखसवेशयोग्यताद्योत-
नार्थं प्राग्नि पर्यंकत्वरूपणम् । आत्मन्येवारमत इत्यात्मारामो विषयातरास-
क्तिगून्यः सन्नित्यर्थः । “रमन्ते योगिनोऽनते नित्यानंदे चिदात्मानि । ”
इति स्मृतेः । तथा फलाहार शरीरधारणार्थमिति भावः । गुरुवचनरतः
आचार्योपदिष्टकर्माचरणतत्परः सन्नहम् । इत्थभूतताया एव श्रेयोहेतुत्वा-
दिति भावः । हे स्मरारे मदनातक, शभो त्वत्प्रसादात्तदनुग्रहान् मकरेण
मकराकाररेखया सह वर्तत इति समकरश्चरणो यस्य तस्मिन् तथोक्ते पुंसि
महाभाग्यसपत्ने पुरुषे विषये राज्ञीत्यर्थः । सेवासमुत्थ परिचर्याससुत्पन्न
दुःख कदा मोक्षये तथा मामनुगृहाणेत्यर्थः । परमेश्वरानुग्रह विना श्रेयोला-
भाभावादिति भावः । समकरचरणस्य महाभाग्यसपन्नत्वमुक्त सामुद्रिके ।
“ मकरो मत्स्यरेखा च पद्मशखाकृतिः पदे । महाधनी महाभोगी दाता
दोर्वायुरेव च ॥ ” इति ॥ ८८ ॥

हे स्वामी कामदेवके शत्रु शिव ! मैं गंगाजलसे स्नान कर
मुन्दर पावित्र फूल फलोंसे तुझे पूज पर्यतकी कंदरामें पत्थरकी
चट्टानकी शय्यापर बैठ ध्यानयोग्य तुम्हारी मूर्तिमें ध्यानावस्थित
हो गुरुके वचन मान आत्माराम और फलहारी होके तुम्हारी
कृपामें कब मैं मकररेखासे युक्त चरणवाले अर्थात् महाभाग्यवाले
पुरुष (राजा) की सेवासे उत्पन्न हुए दुःखमें छूटूंगा ॥ ८८ ॥

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिग्ग्वरः ॥

कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ८९ ॥

एकाकीति ॥ एकाकी अमहाय गगरहित इति यावत् । “ मगात्म-
जयने काम ” इत्यादिमराजनिवृत्तानातिपरिपमया अन्तर्गतेषुत्यादिति भावः ।
“ एकाकीनिःस्पृहः ” इत्यभिप्रेत्यम् । कुत्र निःस्पृह विषयाभिला-

पशून्य* अत एव शांतः रागाद्यनुपहतचित्तः शांतो दात उपरतास्तिक्षुः
समाहितो भूत्वा अतः पाणिरेव पात्रं भिक्षापात्र यस्य स तथोक्तः । तथा
दिश एवावराणि यस्य स तथोक्तः सन्नहमिति शेषः । हे शमो कर्मणा सचि-
त्प्रारब्धाना निर्मूलने समूलविध्वंसने क्षमः समर्थः कदा भविष्यामि कर्म-
बधात् कदा मोक्ष्यामीत्यर्थः । “ भिद्यते हृदयप्रथिच्छिद्यते सर्वसशयाः ।
क्षयिन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ” इति ईश्वरसाक्षात्कारमतरा
कर्मक्षयाभावात्तदर्थं त्व प्रत्यक्षो भवेति भावः ॥ ८९ ॥

असंग, इच्छागहित और शान्तरूप, हाथहीका पात्र वनाये,
दिगंबर और कर्मोंकी जड उखाडनेमें समर्थ हे शिव ! ऐसे हम
कब होंगे ॥ ८९ ॥

पाणिं पात्रयतां निमर्गशुचिना भैक्ष्येण संतुष्यतां ।

यत्र क्वापि निर्षीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ॥

अत्यागेऽपि तनोरखंडपरमानंदावबोधस्पृशा-

मध्वा क्लोऽपि शिवप्रसादसुलभः संपत्स्यते योगिनाम् ९०

अर्थव भूताना शिवप्रसादान्मोक्षमार्गोऽविलम्बेनैव सुलभो भवतीति निग-
मयाति—पाणिमिति ॥ पाणिं करतलमेव पात्र भोजनभाजन कुर्यता पात्रयतान् ।
पात्रशब्दात् “ तत्करोति० ” इति ष्यन्तादृष्ट मात्रादेश । निमर्गशुचिना
स्वभावपरिपूतेन भैक्षेण भिक्षाकदम्बकेन सन्तुष्यता सन्तोष प्राप्नुवन्तान् ।
“ भिक्षादिभ्योऽण् ” । “ भैक्ष भिक्षाकदम्बकम् ” इत्यमर । यत्र क्वापि यस्मिन्
कास्मिन् प्रदेशे रमशाने वने वेत्यर्थ । निर्षीदतामुपविशताम् । मुहुर् पान-
पुन्येन विश्वं प्रपञ्च बहुतृणमीषदन्ममात् तृणं तृणजलमिति-वर्थ । ‘ विमाना
सुपो बहुस्पृष्टतात् ’ इति बहुस्पृश्यय । प्रहृते ह्वं मृगति । “ म्यादी-
ण्डन्मार्गा तु बहुप्रहृतिणिगक । ” इति प्रहृतिवचनात्प्रतिदिगता ।
पश्यतामाकल्पयताम् । तथा तन्नेगत्यागेऽपि देहसम्बन्धव्यन्धव्यन्धमात्रेऽपि
असंगहोऽसंविद्यन्ते स परमानन्दो न्तानन्दस्त्वभावबोधस्तुम्ब मृगन्तीति

तयोक्तानां जीवन्मुक्तत्वादिति भावः । “स्पृशोऽनुदके किन्” इति किन्प्रत्ययः । योगिना ध्याननिष्ठानां शिवप्रसादेन सुलभः सुलभ्यः कोऽप्यनिर्वाच्यः अर्थात् मोक्षमार्ग इत्यर्थः । सम्पत्स्यते सम्पन्नो भवति ॥ ९० ॥

जो हाथकोही भोजनोचित पात्र बनाते हैं, जो स्वाभाविक पवित्र भिक्षाहारसेही सन्तुष्ट रहते हैं, जो विश्वको तृणके समान देखते हैं और जो शरीरसंबंधके न झूटनेपरभी अखंड परमानंदका अनुभव लेते हैं ऐसे योगियोंकाही शिवजीके प्रसादसे सुलभ ऐसे मोक्षमार्गकी प्राप्ति होती है ॥ ९० ॥

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी ।

नैश्चित्यं निरपेक्षभैक्ष्यमशनं निर्द्राश्मशाने वने ॥

स्वातंत्र्येण निरंकुशं विहरणं स्वातंत्र्यं प्रशांतं सदा ।

स्थैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ११ ॥

शिवार्चनस्य मोक्षोपयोग्यवधूतभावफलकत्वान् “ अत्यागेऽपि तनोरन्त्यपरमानन्दावबोधस्पृशाम् ” इत्युपक्रांतस्वाग्नेदानां तावदववतचर्यामाह । अथावधूतचर्येति । अवधूतो नाम ब्रह्मात्मैक्यानुमन्वानतरसरो विष्णुतवहिः-प्रपन्नो जीवन्मुक्तशब्दमात्रोऽपि तानां योगपुरपस्तस्य चर्या आचार उच्यते इति शेषः । उपक्रांतानामवधूतचर्यादर्शाभिर्यर्णयति—कौपीनमिति ॥ शतखण्ड-रनेकशतैर्जर्जरतरमभिप्रेत्यागे कौपीनं गुह्याऽऽदनचर्यागण्ड यदि अस्ति चेदित्यर्थः । शतमुत्तरादि । “ कौपीनं स्यादकार्यं च गुह्यं च प्रदग्धोः । ” इति विश्वः । तादृशी तथाभूतशतखण्डजर्जरतरैस्त्वर्थः । कथा पुनः कथा चम्बित इति । नैश्चित्यं नियतचित्ततामादिभ्यश्च यदिति । तथा निरपेक्षमत्रानु-वर्तते प्रशांतं भैक्ष्यमशनं भोजनं यदि । मज्जानं प्रेनभूर्मा वने मयागो वा निद्रा च इति । स्वतंत्र्येण स्वतंत्र्येण निरंकुशं निरङ्कुशं विहरणं विहारश्च

यदि । सदा प्रशांत प्रसन्नम् । “ वा दांत० ” इत्यादिना निपातः ।
स्वांत चित्त यदि । योग महोत्सवे योग. समाधिरेव महोत्सवस्तस्मिन् स्थैर्य
च यदि अस्ति चेत्तर्हि त्रैलोक्यराज्येन त्रिलोकाधिपत्येन किं न किमपी-
त्यर्थः । तस्यैव परमसौख्यावहत्वादिति भावः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्युत्प्रत्ययः ॥ ९१ ॥

जिनकी कौपीन और कंधा सैकड़ों जगह खंडित होनेसे महा-
जर्जर हो गई है जो विषयचिंतासे रहित हैं, जो बिना किसीकी
अपेक्षा प्राप्त हुआ अन्न खाते हैं जो उमशान या महारण्यमे सोते
हैं जिनका मन सदा शांत है और जो योगमहोत्सवमें स्थिर हैं
ऐसे अवधूतोंके लिये त्रैलोक्यका आधिपत्यभी क्या है कुछमी नहीं
है याने तुच्छ है ॥ ९१ ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय जनस्विनः ।

शफरीस्फुरितेनाब्धिः क्षुब्धो न खलु जायते ॥ ९२ ॥

नन्वत्यन्तसौरागवहत्वेन प्रनिद्ध त्रैलोक्यराज्य निषिध्य कौपीनादिनभ्यत्तरे-
वोत्तमस्य प्रतिपादित तदमन् यनस्तर्भ्ययान्यतप्रलोभकत्वादिप्रायान्य मन-
स्विनस्तावदेतावदेवाप्रलोभक किंतु ब्रह्माण्डमपि तत्राकिंचित्कामेति नदृष्टान-
माह—ब्रह्माण्डमिति ॥ मण्डलीनात्र त्रिविधा घटादित्रयित्तया परिच्छिन्नमित्यर्थः ।
मण्डलीभूतामिति वा पाठ तदा अमडल मडल सपद्यमान मडलीभूतम् ।
अभूततद्भावे चि । “ ऊर्षादिच्चिडाचक्षु ” इति गतिनज्ञाया “ कुग-
तिप्रादय ” इति समास । “ विवोऽस्त्री मडल त्रिष्टु ” इत्यनर. ।
ब्रह्माट चतुर्दशभुवनगर्भितब्रह्माटकटाह मनस्विनो धीरस्य योगिन इत्यर्थः ।
प्रशान्तायागिति । लोभाय चित्तप्रलोभनाय । क्व भवतीति शेष । न भवत्वेद
वित्तु तदेकाग्र्येण निर्लीन त्रैलोक्यराज्यामिति भाव । तत्र दृष्टानमाह । अत्रि-
समुद्र शफरीस्फुरितेन नस्यविशेषोद्दृष्टनेन क्षुब्ध क्षोभित मथिन इति
शब्द । “ क्षुब्धस्तांत० ” इत्यदिना निपात । न जायते नष्ट । न

भवति खलु । “ प्रोष्ठी तु शकरी द्वयोः ” इत्यमरः । मत्स्योलुठनेना-
ब्धिक्षोभणमिव त्रैलोक्यराज्येन मनस्विनः प्रलोभनमित्यर्थः । अतस्तदेवातिसां-
ख्यावहमिति भावः ॥ ९२ ॥

मनस्वी अर्थात् ब्रह्मविचारवान्के लुभानेको ब्रह्मांडमण्डल
तुच्छ है, मछलीके उछलनेसे समुद्र नहीं उमगता । तात्पर्य यह
है कि ब्रह्मज्ञानीका चित्त समुद्रवत् गंभीर है, त्रैलोक्यकी संपत्ति
उसके आगे छोटी मछली है ॥ ९२ ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काक्षिणी मा स्म भू-
भोगेषु स्पृहयालवस्तव वशे का निःस्पृहाणामसि ॥
सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-
र्भिक्षावस्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ९३ ॥

अयं वैराग्यप्रकारमाह—मातर्निति ॥ मातर्जननि हे लक्ष्मि । “ अवार्थन-
चोर्दस्वः ” इति ह्रस्वः । अत्र मातृग्रहणमेतावत् कालं त्वया रक्षिता वय-
मिति भक्त्यतिशयसूचनार्थमित्यवगन्व्यम् । अपरमन्य कचिद्वाग्यवत् पुरुषं
भजस्व मेदस्व मत्काक्षिणीं मदिप्रयाभिलाषीणीं मा स्म भूर्न भवेत्यर्थः ।
“ स्तोत्रे लृच् च ” इति चकारादाशीर्ष्यं लृच् । “ न माह्वयोगे ” इत्य-
टागमप्रतिषेधः । नन्विदानीं कुतः एतद्वैराग्यमित्यत आहः । भोगेषु सत्तद्वन्दना-
दिस्त्रियानुभवेषु स्पृहयात्प्र स्पृहावन्तः पुमान् । “ स्पृहि० ” इत्यादिना
चुगदिदिताण्यनादात्तप्रत्ययः । तव वशे रजसायत्ततायां वर्तते इति शेषः ।
स्वदर्शनात् भवतीत्यर्थः । “ वश आयत्ततायां च ” इत्यमरः । तर्हि यूप
के इरनाशक्यामाहः । निःस्पृहाणां भोगाभिलाषण्यनां कामि कीदृग्नि-
मि न कामीत्यर्थः । वयं निःस्पृहा इति भावः । अतोऽस्मान् विद्याय
अन्यत्र गच्छेति स्वरयः । नश्येत् तेषामाह कथं जीवित्तयाशक्त्यामाहः ।
वयं मत्प्रतीक्षन्तीं स्पृहयन्त्याह एव “ मय परपरं ” इत्यादिना निपा-

१ स्तोत्रे लृच् च इति वय इति पाठोऽयम् । २ वय इति पाठोऽयम् ।
३ ह्रस्वमि० इति पाठोऽयम् ।

तनात्साधुः । सूता विरचिता । कर्मणि क्तः ! “ श्लोः शूडनुनासिके च ॥
इति ऊठि यणादेश । पलाशपत्रपुटिका किंशुकमर्णपुटिकेव पात्र भिक्षाह-
रणोचितभाजन तस्मिन् पवित्रीकृतैः पावनीभूतैरित्यर्थः । अभूततद्भावे
च्चि । “ अस्य च्चौ ” इतीकार । भिक्षावस्तुभिरन्नकवलोपितशाकादि-
भिक्षाद्रव्यैरेव । भिक्षासक्तुभिरिति पाठेऽपि भिक्षासक्तुविशेषैरित्यर्थः । वृत्ति
जीविका समोहामहे अभिलाषामहे । विरक्ता भवाम इत्यर्थः । अतः किमर्थ
त्वमस्माकमिति भावः । अत्र पलाशपत्रपुटिकाया सद्य सूतत्वकथन विश-
दत्वद्योतनार्थमन्यथा भिक्षाहरणानुपयुक्ता स्यादिति वेदितव्यम् । तथा
“ पलाश पत्रपत्र च ” इत्यादिवचनात्पवित्रीकरणयोगेषु पलाशपत्रेषु निक्षि-
प्तनाधारणान्नादीनामपि पवित्रत्व किमुत निसर्गशुचिभिक्षावस्तूनामिति
चावगन्तव्यम् ॥ ९३ ॥

हे लक्ष्मी माता ! अब तू अन्य किसी पुरुषका सेवन कर,
हमारी आकाक्षा मत कर, विषयभोगके इच्छुक तेरे वशमें रहते हैं,
निःस्पृही विरक्तोंके समीप तू तुच्छ है क्योंकि अब हम तत्काल
बनाये पलाशपत्रके पवित्र होनेमें भिक्षाके वस्तुसेही अपने जीवन-
वृत्तिकी इच्छा रखते हैं ॥ ९३ ॥

महाशय्या पृथ्वी विपुलमुपधानं भुजलता ।

वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ॥

शरच्चन्द्रोऽदीपो विरतिवनितासङ्गमुदितः ।

सुखी शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ९४ ॥

अथ योगिनः सार्वभौमस्तान्यमाह—महाशय्येति ॥ पृथ्वी भूमि महाशय्या
विशकटपर्यंकः । महीं शय्या पृथ्वीति पाठे पृथ्वी पृथु । “ वीतो गुणव-
चनात् ” इति ङीप् । महीं शान्ता । “ गोत्रा कृ पृथिवी पृथ्वी
क्षमादिर्मेदिनी मही । ” इत्यमरः । भुजलता बाहुवल्ली विपुल विस्तीर्ण-

१ महीं रक्षा शय्या इति पठन्तरम् । २ म्पुरहीपश्ये इति पठन्तरम् ।

३ इत् इति पठन्तरम् ।

मुपधानम् । “ उपधान तूपवर्हम् ” इत्यमरः । आकाश च वितानमुल्लो-
चम् । “ अस्त्री वितानमुल्लोचम् ” इत्यमरः । अयं प्रवर्तमानोऽनुकूलोऽ-
निलः पवनः व्यजन तालवृतकमित्यर्थः । “ व्यजन तालवृतकम् ” इत्य-
मरः । शरच्चद्रो दीपिः । शरद्ग्रहण चद्रस्य प्रकाशातिशयद्योतनार्थम् ।
इत्येतत्सर्वमयत्नासिद्धमपरिच्छिन्नं चेत्यर्थः । प्रसिद्ध तु नैवभूतमिति भावः ।
स्वयं विरतिः विरक्तिरेव व्रजिता तस्या सगेन मुदितः सतुष्टः अतः सुखी
आनन्दपूर्णः शान्त शमशीलो मुनिः । “ निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोध-
विवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दातस्तुल्यमृत्काचनो मुनिः ॥ ” इत्युक्त-
लक्षणः कश्चिद्योगीश्वरः अतनुभूतिरखाडितैश्वर्यसपन्नो नृपः सार्वभौम इव
शेते स्वधिति निरातक निद्रातीत्यर्थः । रूपकमकीर्णोऽयमुपमालकारः ।
तया उपमानान्नुपमेयस्य मुनेरपरिच्छिन्नशय्यादिसपन्नत्वेनाधिक्यप्रतीते-
र्व्यतिरेको व्यञ्जयत इत्यञ्कारेणालकारान्तिः ॥ ९४ ॥

भूमिही जिसकी सुन्दर शय्या है, भुजाही सिरहानी (त-
क्रिया), आकाशही चंदोवा, अनुकूल वायुही पंखा और शरच्चंद्र-
माही प्रकाशमान दीपक है इन सामग्रियोंसे विरक्ततारूपी स्त्रीके
संग आनन्दमे शान्त सुखी मुनि बड़े ऐश्वर्यवान राजाओंके
समान सुखमे शयन करता है ॥ ९४ ॥

भिक्षाशी जनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचष्टः सदा ।

हानादानविरक्तमार्गनिश्चतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ॥

स्थयाशीणविशीर्णार्णवसनः संप्राप्तकन्थासना ।

निर्मानो निरङ्कृतिः शमसुखाभोगिकवद्द्रस्पृहः ९५ ॥

अथ भिक्षुस्यैव निरूपयति—निरति ॥ भिक्षामन्नादीनि भिक्षाशी
निशत्रुत्वात्संज्ञेन शरीरसंगणनद्वारा वृत्तम् । जनमये संगरहित
अन्वितः ॥ “ नान्यत्तु शमः ” इत्यादिभूतेभ्यश्च निरान-
न्वितिः ॥ “ निरु सदा सतिः स्वयन्तः स्वयन्तः शेषा व्यापयति पश्य

त तथोक्तः । स्वच्छदविहारनिरत इत्यर्थः । स्वाधीनात्मीयव्यापारो वा ।
 “ अधीनो निम्न आयत्त. ” इत्यमरः । हानादानयोस्त्यागस्वीकारयोर्विरक्त-
 असकीर्णः यो मार्गस्तत्र निरत आसक्तः । नियमेन हेयवस्तुहानोपादेयोपा-
 दानतत्पर इत्यर्थः । यद्वा हानामिद हेयमिति त्याग. आदानमिदमुपादेय-
 मिति स्वीकारस्ताम्या विरक्तः विरहितः यो मार्गस्तत्र निरत आसक्तः ।
 नियमेन हेयवस्तुहानोपादेयोपादानतत्पर इत्यर्थः । यद्वा हानामिद हेयमिति
 त्यागः आदानमिदमुपादेयमिति स्वीकारः । हेयोपादेयमुद्विशून्य इत्यर्थः ।
 “ निर्वैगुण्ये पथि विहरतां को विविः को निषेधः । ” इत्यादिवचना-
 त्तस्य विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः । रथ्याया वीर्यामाकीर्णः अनुपयुक्त-
 त्वज्जनैर्विभक्तिः । कुतो विशीर्णं विशकलितं तत्कुतो जीर्णं पुरातनं तथा-
 भूतं वसनमाच्छादनं यस्य स रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः । “ चीराणि
 किं पथि न सति दिशति भिक्षाम् । ” इत्यादिना तस्य तथाविधवसन-
 वारणस्वाभाव्यादिति भावः । अर्शादिस्त्वान्मत्वर्षीयोऽच्प्रत्ययः । अर्शा-
 दिराकृतिगणः । रथ्यायां कीर्णमनाद्रेण निक्षिप्तं विशीर्णं जीर्णं च
 वसनं निजाच्छादनं येन स तथोक्तः । नप्राप्तं नमविष्टितं कथं-
 धाननं येन स तथोक्तः । चतुर्गुणितकथोपर्युपविष्ट इत्यर्थः । अत एव निर्मा-
 नोऽभिमानशून्यः ससाराध्यासरहित इत्यर्थः । निरहङ्कृतिरहकारशून्यस्तदात्मा-
 ध्यासगहित इत्यर्थः । शमो नाम वैराग्येण निर्बिज्जारचित्तत्वं तेन यः सुमा-
 भोग आनन्दानिशयतत्र एकं मुख्यं यथा तथा वद्धा स्पृहा येन स
 तथोक्तः । ब्रह्मप्याननिष्ठ इत्यर्थः । काश्चित्कोऽपि तपस्वी म्हातमा वेर्गा
 धरः । प्रवृत्ताया विनिः । विधत्तं निरागतं वर्तत इत्यर्थः
 र प्राकीर्णोति नप्राप्तोति च विनेप्यत्वेन व सर्वैराग्यमुक्तमैवा-
 न्तिवगतव्यम् । स्वभावोक्तिरुच्यते । “ स्वभावो निर्मा च न यथावदमु-
 वर्णतः ” इति लक्षणम् ॥ ९९ ॥

भीम नागजे खाना, लोमोके मध्यमे अगम गहना, स्वाधीन-
 चेष्टा कान्ता, वेने और लेनेने निवृत्त मार्गमे रत गहना, मार्गमे एते
 ष्टे पुत्रने इगळे दुवलेनी गुडडी जेवना मान ऊपे उद्विगर्ग

रहित होना, शमसुख अर्थात् ब्रह्मानन्दहीमे इच्छा रखना इस प्रकारसे कोई तपस्वी स्थिर रहता है ॥ ९५ ॥

चण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः ।
किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ॥
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखैराभाष्यमाणा जनै-
र्लकुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९६ ॥

अथ योगिनां मानावमानतुल्यतामाह—चण्डाल इति ॥ अथ पारिदश्यमान-
धण्डाल. किमंत्यजो वा । अथ वेति पक्षांतरे । द्वे जाती शूद्रत्वब्राह्मण्य-
रूपे यस्य स तयोक्तः । किं ब्राह्मणो वा । “ जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा
जायते द्विजः । ” इति वचनादिति भावः । युष्ठा द्वे जाती जन्मना गर्भ-
निर्गमनंश्चाराभ्यां यस्य स द्विजातिः किमयं । यद्वा शूद्रः किं पृथलो वा
किं यदा तापसः किं तपोनिष्ठो वा किं वा । तत्त्वनिवेशपेशला परमार्थ-
वर्षात्तत्त्वतारा मतिर्यस्य स. तयोक्तः कश्चित्कोऽपि योगीश्वरः किं ध्यान-
निष्ठो वा इत्यनेन प्रकारेणोत्पन्नैश्वर्यैर्धिरूपजल्पैर्विकल्पवाक्यैर्मुखैरा वाचा-
भ्यां विद्वेषभूतशङ्काभिः पदद्विरित्यर्थः । जनैः पथि मार्गे आभाष्यमाणा
अजिज्ञेयमाणा अपि न क्रुद्धा न कापिताः चण्डालाद्याश्चक्षुषेणेति भावः ।
अथ तापसस्य न मन्नुष्टान्तःकरणाश्च द्विजातिः साक्षाक्षेणेणेति भावः ।
अथ योगीश्वर इति शब्दा स्वयं यानि तूष्णीं गच्छति अत्यनिष्ठ्यादिनि भावः ।
तदा च मितवचनम् । “ न प्रष्टव्यं प्रिथ प्राप्य नाद्रिजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
नैश्वर्यं त्रिमंशुः प्रसविद्व्यभि संवत् ॥ न तापसमुदाहृत्यैव तया मानाप-
जन्तवः । न तापसवृत्तारणं कृतव्या विजिज्ञेयः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी-
श्वरैः तुष्टमनसः । ” इत्यादि ॥ ९६ ॥

यद्वा शूद्र इति वा ब्राह्मण इति शूद्र इति वा तपस्वी इति स्वयं
यत्त्वनिवेशपेशलं च तद्वा बुद्धिमत् कोऽपि योगीश्वर इति पेशलं च तद्वा
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखैराभाष्यमाणा जनैः पथि मार्गे आभाष्यमाणा

-योगी लोग न क्रुद्ध होते हैं न हर्षित होते हैं किन्तु स्पच्छन्द अपने मार्गमें चले जाते हैं ॥ ९६ ॥

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमज्ञानं धात्रा सरुत्कल्पितं ।

व्यालानां पशवस्तृणांकुरभुजस्तुष्टाः स्थलीशायिनः ॥

संसारार्णवलंघनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां ।

तामन्वेषयतां प्रयांति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९७ ॥

अथ हिंसादिराहिन्त्यवृत्तिमाह—हिंसेति ॥ हिंसया अन्योपतापकवधा-
दिभिः शून्य रहितमयत्नेन यस्त विना लभ्य प्राप्यमज्ञानमज्ञम् " भिःसा
ह्नी भक्तमन्धोऽज्ञम् " इत्यमर । धात्रा इत्यणा व्यालानां सर्पणान् ।
" व्यालान् दुष्टगत्रे सर्पे " इति विश्व । मरुतां कृत्वा कल्पित निर्मितम् ।
पशव गाप्रभृत्पशुशुगान् गालहृगानि भुजन्त सन्त स्थलीशायिनः
क्षत्रत्रिप्रदेशे भयनवन्तस्तुष्टा मनुष्टा । तस्मात् पुत्रमित्रकलत्रादिधारा-
व्यतिरिक्तं सन्ति न एव अयश्स्तरय लघु- " तत्रापि क्षमा परियेषां तेषां
तया ज्ञानानम् । यथा तरणिद्वारा समुद्रं तरन्ति तथा ज्ञानद्वारा तस्मात्
परन्तीत्यर्थः । सा वृत्तिः पूर्वोक्तप्रसिद्धीवत् कृता निर्मितया तदगोचर्यम् ।
ता वृत्तिमन्वेषयतां मार्गमाणां निरन्तरं जन्तुनिमित्तदोषाणां सर्वं गुणा
प्राप्तं सर्वत्र समाप्तिं नाशं प्रयाति प्राप्नुवन्ति । " यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं
व्यतिरेकतया प्रभु । शेषवृत्तिविधानाय ह्यनं विंशु नृतोऽपि वा ॥ " इति
वचनं इत्या वृत्तिकल्पने जागृह्यकं सन् नमवात् वर्तते इति मया हिंसदि-
शक्तिरेव वृत्तिं कर्तुं यदृच्छया सम्प्राप्तद्वयेण दुष्टं तत्र यत्र ह्य वा
तत्र यत्र सन्तुष्टादोषवृत्तिं सन् योगी सर्वथा तस्मिन्मार्गे वृत्तिं यदृच्छया
रत्नाकर ॥ ९७ ॥

विधाताने हिंसाहित विना प्रयत्न वा वैशं दातु भोजन सर्वोके-
तिरे जीविका बनाई और पशु पक्षि बनाये जो सदा संतोषपूर्वक
वृणांको खाते है और भूमिपर संते हैं और जिन्दगी हृदि संसार-

रूपी समुद्र लावनेको समर्थ है उन मनुष्योंकी वृत्ति ऐसी बन गई कि जिसके खोजमें सब गुण समाप्त हो जाय पर वह सिद्ध न होय ॥ ९७ ॥

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य ।

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशंकाः ।

कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वांगमंगे मदीये ॥ ९८ ॥

अथ निर्वृतिप्रकारमाह—गगेति ॥ गङ्गाया सुरनवास्तीरे कूले ।
 “ कूल रोधश्च तीर प्रतीर च तट त्रिषु । ” इत्यमरः । तीरप्रहण तद्गत-
 शीतारवपायित्रयादिमिद्वर्थम् । हिमगिरेः शतितनगस्य शिलाया, पापाणस्त-
 उपरि बद्ध पद्मासन येन तस्य किञ्च ब्रह्मणः ध्यानमुपासन तस्य अभ्यसनम-
 भ्यान्मन्त्रस्य विधि, विधानेन । “ विनिर्विनाने देवेऽपि ” इत्यमरः ।
 योगनिद्रा गतस्य प्राप्तस्य योगिन मम ते सुदिवसी पुण्यदिर्नभाव्य किम् ।
 यत्र ते जरठहरिणाः वृद्धकुरङ्गा निर्विशंका निर्माता गन्तः स्वांग स्वशरी-
 मदीये अङ्गे शरीरे कण्डूयन्ते तैर्भाव्यमित्यभिप्राय । एतच्च ग्रामनिवार-
 द्दकण्डू गङ्गातीरे हिमगिरिशिलापापाणाम्पि पद्मासनासनवती ब्रह्मध्यानाभ्यास-
 नेनैतन् योगनिद्रां गत मन्त्र निर्विशंके, जरठहरिणी साक यत्र स्थाम्ये-
 म् ॥ ९८ ॥

जिस समय हम गङ्गाके तट हिमाचलकी शिलापर व्यास-
 ज्यो पद्मासन वाये बैठे और ब्रह्मजानके अभ्यासमें विधिपूर्वक
 आँख मूंद योगनिद्रामें प्राप्त होंगे, तबमें हमारा मर्म सुदिवस
 है जहाँ निर्विशंके ही वृद्धे २ हरिण हमारा देहमें आपना अंग मगडके
 सुदिवस है ॥ ९८ ॥

येषां निःसंगताङ्गीकरणपरिणतस्वात्मसन्तोषिणस्ते ।

धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकरा कर्मनिर्मूलयन्ति ९९

अथ केवल सर्वसङ्गपरित्यागमाह—पाणिरिति ॥ पवित्र परिशुद्ध पाणि
हस्त एव पात्र भाजनम् । “ योग्यभाजनयो. पात्रम् ” इत्यमरः । भ्रम-
णेन सञ्चारेण परित प्राप्त भिक्ष भिक्षाकदम्बकमक्षय्य नाशरहितमन्नमशनम् ।
आशान दिशा दशक दश विस्तीर्ण विशाल वस्त्र वासः । उर्वी भूमिर-
त्पत्य महत् अचपलमचचल तत्र शय्या । येषा निःसङ्गव्याघ्राः सङ्गराहि-
त्यस्य अङ्गीकरणं परिणत परिपक्व गत यत् स्वांत तेन नन्तोपिण सन्तु-
ष्टास्ते धन्याः । सन्न्यस्ता त्यक्ता दैन्यस्य व्यतिकरनिकरा यैस्ते तयोक्ता
सन्त कर्म निर्मूलयन्ति नाशयन्ति । एव च यत्र कुत्र वा वसन् पाणिपात्रेण
भिक्षान् भुक्त्वा दिग्म्बर उर्वीशयनो निःसङ्गपरिणतचित्तेन सन्नुष्ट सन्
त्यक्तदैन्यव्यतिकरनिकरो धन्यः कर्मधारावाहिक्जन्मपरम्पराप्रद कर्म निमू-
लयन्तीरयमिप्रायः ॥ ९९ ॥

अपने आन्तमर्मे सन्तोषवाले उन पुरुषांको धन्य है कि
जिनका हाथही पात्र है, जो भ्रमण करके भिक्षाका अन्न खाते हैं,
जिनका निर्मल दिशारूपी दशावाला आकाश वस्त्र है, जिनकी
छोटीसी पृथिवी शय्या है, जो परिणाममें अमंग (इकले) रहनेका
स्वीकार करते हैं और जिन्होंने दीनताको समृद्धको भरी प्रकार छोड़
दिया है और जो कर्मकी जड़को उखाड़ देने हैं ॥ ९९ ॥

मातर्मदिनि तात भारत सखे तेजः सुबन्धो जल ।

भ्रातर्व्योम निबद्ध एव भवतामंत्यः प्रणामाञ्जलिः ॥

धुप्यत्संगवशांपजातसुशृतस्फारस्फुरन्निर्मल-

ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीय पद्मज्ञानि ॥ १०० ॥

१ प. पाति इति पाठः । २ इति पाठः ।
३ - इति पाठः ।

रूपी समुद्र लाघनेको समर्थ है उन मनुष्योंकी वृत्ति ऐसी बनाई कि जिसके खोजमें सब गुण समाप्त हो जाय पर वह सिद्ध न होय ॥९७॥

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य ।

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशकाः ।

कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वांगमंगे मदीये ॥ ९८ ॥

अथ निर्वृतिप्रकारमाह—गगेति ॥ गङ्गायां सुरनद्यास्तीरे कूले ।
“ कूल रोधश्च तीरं प्रतीरं च तटं त्रिषु । ” इत्यमरः । तीरप्रहणं तद्गत-
शीतस्वपावित्र्यादिसिद्धवर्थम् । हिमगिरेः शतितनगस्य शिलाया पाषाणस्य
उपरि बद्ध पद्मासनं येन तस्य किञ्च ब्रह्मणः ध्यानमुपासनं तस्य अभ्यसनम-
भ्यासस्तस्य विधिः विधानं तेन । “ विधिर्विधाने दैवेऽपि ” इत्यमरः ।
योगनिद्रा गतस्य प्राप्तस्य योगिनं मम तैः सुदिवसैः पुण्यदिनैर्भाव्यं किम् ।
यत्र ते जरठहरिणाः वृद्धकुरङ्गाः निर्विशकाः निर्भक्ता मन्तः स्वांगं स्वशरीरं
मदीये अङ्गे शरीरे कण्डूयन्ते तैर्भाव्यमित्यभिप्रायः । एव च प्रामनिवारु-
त्यक्त्वा गङ्गातीरे हिमवत्पर्वतपायाणोपरि पद्माननासनवर्ती ब्रह्मध्यानाभ्यास-
विधानेन योगनिद्रां गतं सन्नहं निर्विशकैः जरठहरिणैः साकं यदा स्यास्ये
तदा मे सुदिवसा जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

जिस समय हम गंगाके तट हिमाचलकी शिलापर आसन
लगा पद्मासन बाधे बैठेंगे और ब्रह्मज्ञानके अभ्यासमें विधिपूर्वक
आंख मूंद योगनिद्रामें प्राप्त होंगे, देखें हमारे ऐसे सुदिन कब होते
हैं जहां निःशंक हो चूटें २ हरिण हमारे देहमें अपना अंग रगड़के
खुजलाहट मिटावेंगे ॥ ९८ ॥

याणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भक्षमक्षय्यमन्नं ।

विरतीर्णं बद्धमाशादशंकमन्नप्लवं तल्पमन्नल्पमुर्षीं ॥

येषां निःसंगताङ्गीकरणपरिणतस्वात्मसन्तोषिणस्ते ।
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकरा कर्मनिर्मूलयन्ति ९९

अथ केवल सर्वसङ्गपरित्यागमाह—पाणिरिति ॥ पवित्र परिशुद्ध पाणि
हस्त एव पात्र भाजनम् । “ योग्यभाजनयोः पात्रम् ” इत्यमरः । भ्रम-
णेन सञ्चारेण परित प्राप्त मैक्ष भिक्षाकदम्ब्रकमक्षय्य नाशरहितमन्नमशनम् ।
आशान दिशा दशक दश विस्तीर्ण विशाल वस्त्र वासः । उर्वी भूमिर-
रपत्य महत् अचण्डमचचल तत्र शय्या । येषां निःसङ्गव्यायाः सङ्गराहि-
त्यस्य अङ्गीकरणे परिणत परिपक्व गत यत् स्वात् तेन नन्तोषिण नन्त-
ष्टास्ते धन्याः । सद्यस्ता त्यक्ता दैन्यस्य व्यतिकरनिकरा यैस्ते तयोक्ता
सन्त कर्म निर्मूलयन्ति नाशयन्ति । एव च यत्र कुत्र वा वसन पाणिपात्रेण
भिक्षान् भुक्त्वा दिग्मन्त्र उर्वीशयनो निःसङ्गपरिणतचित्तेन सन्तुष्ट सन्
त्यक्तदैन्यव्यतिकरनिकरो धन्य कमधारावाहिकजन्मपरम्पराप्रद कर्म निमू-
लयन्तीदयमिप्रायः ॥ ९९ ॥

अपने आन्मामें सन्तोषवाले उन पुरुषोंको धन्य है कि
जिनका हाथही पात्र है, जो भ्रमण करके भिक्षाका अन्न खाते हैं,
जिनका निर्मूल दिशाखी दशावाला धाकाश वस्त्र है, जिनकी
छोटीसी पृथिवी शय्या है, जो परिणाममें अमंग (इकले) रहनेका
स्थीकार करते हैं और जिन्होंने दीनताके समूहको भली प्रकार छोड़
दिया है और जो कर्मकी जड़को उखाड़ देने हैं ॥ ९९ ॥

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुवन्द्यो जल ।
भ्रातर्व्योम निबद्ध एव भवतामंत्यः प्रणामाञ्जलिः ॥
पुष्पसंगवशांपजातसुकृतस्फारस्फुरान्निर्मल- ।
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीय परद्रह्मणि ॥ १०० ॥

१ पाणिरिति इति पात्र करण । २ नन्त इति पठ्यताम् ।

३ नन्तोष इति पाठ्यताम् ।

अथ पञ्चभूतानि मन्वोष्याद्—मातरिति ॥ हे मातः जननि मेदिनि-
यसुमति, हे तात जनक मरुत वायो, हे सखे सुहृत् तेजः, हे जल उदक
सुम्बधो शोभनबन्धो, हे भ्रातः सहोदर व्योम अवर, भवतां युष्माकमन्त्यश्चरमः
प्रणामाञ्जलिः नमस्कारपूर्वकाञ्जलिः निगद्य एव । “ पाणिर्निकुञ्ज. प्रसूतिस्ती
युतावञ्जलिः पुमान् । ” इत्यमरः । युष्माक संगस्य योगस्य वशेन अधीनेन
उपजात यत्सुकृत सेन न्कार विस्तार भ्फुरत् निर्मल च युञ्जान तेन
अपास्तो दूरतस्त्यक्तः समस्तमोहगहिमा पुत्रमित्रकलत्राद्यभिनिवेशाज्ञानातिशयः
सन् अह परे ब्रह्मणि सच्चिदानन्दस्वरूपिणि निर्विकारे निष्कलके निरजने
ब्रह्मणि लीये । एव च दारिण्यादिनैषणपुत्रैषणादित्रयरहितः सन् चिदानन्द-
स्वरूपः सन् विदेहकैवल्यपर्यग जात्रमुक्त. सन् अह वर्ते इत्यभिप्रायः ॥ १०० ॥

हे माता पृथ्वी ! हे पिता वायु ! हे सखा तेज ! हे बन्धु जल !
हे भाई आकाश ! तुम्हें दाय जोड़ अन्तसमय प्रणाम करते हैं,
तुम्हारे संगसे पुण्य बना, पुण्य उदय होनेसे ज्ञान निर्मल हुआ
और ज्ञान निर्मल होनेसे मोहमहिमा दूर हुई, अब हम परब्रह्ममें लय
होते हैं अर्थात् प्रथमी आदि पंचतत्त्वचित देहको ब्रह्मज्ञानमें सदा-
यक रामप्र प्रणाम करते हैं क्याकि फिर तुमसे भेंट न होगी ॥ १०० ॥

विवेकव्याकोजे विदधनि श्मे शाम्यति तृषा ।

परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ॥

जराजर्णेश्वर्यग्रसनगरनाक्षेपकृपण- ।

स्तृषापत्रं यस्यां भवति मरुत्तामप्यधिपतिः ॥ १०१ ॥

वस्यां कृष्णायां तृषापात्र भवति तुगे परिष्कृते छेतुमशक्तो मयति इत्यर्थः ।
मनुजानां तु का कया । किञ्चिदशुभं मरुतामधिपतिः जरार्जीर्णैश्वर्यप्रसन्नगह-
नाक्षेपकृपणां जरार्जीर्णैश्वर्यं तस्य प्रसन्नेन यद्गहनं तस्य आक्षेपे कृपणः
विश्वसे असमर्थः अतः कारणात् कृष्णा गरीयसां ॥ १०१ ॥

जब विवेकके प्रकाशसे शांतिका उदय होता है तब कृष्णाखी
झांत हो जाती है और ऊंचे विषयके संसर्गसे वही कृष्णा ऐसी
फैल जाती है जिसके होते जरासे जीर्ण ऐश्वर्यके कठोर त्यागनेमें
इंद्रभी असमर्थ होता है अर्थात् महान् पदवीवाला इंद्रभी कृष्णाको
नहीं त्याग सकता ॥ १०१ ॥

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवर्ता क्लेशहतये ।
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धये विषयिणाम् ॥
इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा- ।
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ १०२ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं उपशमवर्ता विद्वत्ता वैदुष्य क्लेशहतये सत्तागनिवार-
पायासीत् । असौ विद्वत्ता कालेन गता विषयिणां विषयसुखसिद्धये गता
नहो इति खेदे । कष्टं विद्योदय इदानीं सापि विद्वत्ता प्रतिदिन दिन प्रति
मधोऽधः प्रविशति । किं कृत्वा शास्त्रविमुखान् क्षितितलभुजं प्रेक्ष्य
निरक्षिप्य ॥ १०२ ॥

पहिले जो विद्या पण्डितोंके विषयके क्लेश दूर करनेके निमित्त
है, फिर कुछ दिन परे वह विषयी लोगोंके विषयसुखके विद्व-
होनेके लिये भई अर्थात् विद्यासे राजाओंको प्रसन्न करके धन
आदि ले लुलभोग करना इन ब्रह्मवी हुई, इन समयमें राजाओंके
शास्त्र सुननेसे विमुख देखकर प्रतिदिन वह विद्या अधोऽधो
प्रक्षिप्य होती है यह बात यह है ॥ १०२ ॥

अतिक्रान्तः कालो लटभललनाभोगसुभगो ।
 अमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ ॥
 इदानीं स्वः सिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः ।
 सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः १०३ ॥

अतीति ॥ हे वाले । लटभललनाभोगसुभगः कालोऽतिक्रान्तः अतिच-
 क्राम सम्पूर्णाकृतः । लटभाः आप्लावण्या या ललनास्तासां भोगेन सुभगो
 मृनोः लटभललनाभोगसुभग इहास्मिन् मर्त्यलोके संसारसरणी सुचिर
 अमन्तः श्रान्ताः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः स्वर्गगायास्तटभुवि कच्छस्थलीषु
 शिव शिव शिवेति प्रतनुमः विस्तारयामः कथंभूता वय सुतारैः फूत्कारैः
 समाक्रन्दनगिरः । रे वाले त्व कासि तव मुख न विलोकयामः ॥ १०३ ॥

भूषण आदिसे शोभित जो स्त्री उनके भोगनेमें सुभग (योग्य)
 यौवन (समय) तो बीत गया और चिरकालतक इस संसारके
 मार्गमें भ्रमते २ हम थक गये, अब तो श्रीगंगाजीके तटकी
 भूमिपर उक्त स्त्रियोंकी निंदा करते हुए हम शिव शिव शिव यह
 जप करेंगे ॥ १०३ ॥

महादेवो देवः सरिदपि च सैपा सुरसारि- ।
 द्रुता एवागारं वसनमपि ता एव हरितः ॥
 सुहृद्वा कालोऽयं व्रतमिदमदन्यव्रतमिदं ।
 क्रियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥१०४॥

महादेवही एक देव, गंगाही नदी, एक गुहाही घर, दिशाही बरु, कालही मित्र, किसीसे दीन न होना यही व्रत और कहांतक कर्हे बटका वृक्षही हमारी बल्लभा हो ॥ १०४ ॥

सखे धन्याः केचित् त्रुटितभवन्धव्यतिकरा ।

वनान्ते चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगताः ॥

शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां ।

नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचित्तैकशरणाः ॥ १०५ ॥

सखे इति ॥ हे सखे मित्र, त एव धन्या ये एवप्रकारेण रात्रिं नयन्ते ।

किम्भूतास्ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः पुन सुकृतानां चय सुकृतचयश्चित्ते एक शरण येषां ते सुकृतचयचित्तैकशरणा । पुन किम्भूताः त्रुटितभवन्धव्यतिकरा त्रुटितो भवव्रतस्य व्यतिकरो येषां ते । वनान्ते वनमध्ये चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगता चित्तान्तर्मानसमध्ये विषमो यो विषय एव आशीविष. दृष्टिप्रियोरगो गतो येषां ते वा विषमविषयाशीविषगता. इति यावत् । किम्भूता रात्रिं शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा शरच्चन्द्रस्य ज्योत्स्नया शरच्चन्द्रान्तर्चन्द्रमम ज्ञात्या धवलेन गगनाभोगेन यिन्नारेण सुभगा मनोज्ञा सा शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा नाम् ॥ १०५ ॥

हे मित्र ! उन पुरषोंको धन्य है जो वनमें बैठे हुए शरदतुकी चादनीसे श्वेत, आयादांक विरतारसे सुन्दर और मनोहर रात्रिको इस प्रकार दिताते हैं कि पुण्यका समूह जिनके मनमें शरण है और जिनोंने भवबंधनके क्षोभवो तोड़ दिया है और जिनके मनमेंने भयानक दृष्टोर सर्परूपी विषय निकल गया है ॥ १०५ ॥

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ॥

विं जातमधुना मित्र येन यूयं वयं वयम् ॥ १०६ ॥

अतिक्रान्तः कालो लटभललनाभोगसुभगो ।

अमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ ॥

इदानीं स्वः सिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः ।

सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः १०३ ॥

अतीति ॥ हे वाले । लटभललनाभोगसुभगः कालोऽतिक्रान्तः अतिचक्राम सम्पूगीकृतः । लटभाः आतलावण्या या ललनास्तासां भोगेन सुभगो वृनोद्गः लटभललनाभोगसुभग इहास्मिन् मर्त्यलोके संसारसरणौ सुचिरममन्तः श्रान्ताः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः स्वर्गागायास्तटभुवि कच्छस्पलीषु अत्र शिव शिवेति प्रतनुमः विस्तारयामः कथंभूता वय सुतारैः फूत्कारैः समाक्रन्दनगिरः । रे वाले त्वकासि तव मुख न विलोकयाम' ॥ १०३ ॥

भूषण आदिसे शोभित जो स्त्री उनके भोगनेमें सुभग (योग्य) यौवन (समय) तो बीत गया और चिरकालतक इस संसारके मार्गमें भ्रमते २ हम थक गये, अब तो श्रीगंगाजीके तटकी भूमिपर उक्त स्त्रियोंकी निंदा करने हुए हम शिव शिव शिव यह जप करेंगे ॥ १०३ ॥

महादेवो देवः सरिदपि च सैषा सुरसारि- ।

दुहा पद्मागारं वसनमपि ता एव हरितः ॥

सुहृदा कालोऽयं व्रतमिदमदेन्यव्रतमिदं ।

क्रियदा वक्ष्यामि वदविद्य पद्मास्तु दयिना ॥१०४॥

महादेवही एक देव, गंगाही नदी, एक गुहाही घर, दिशाही
रुद्र, कालही मित्र, किसीसे दीन न होना यही व्रत और कहांतक
कहें बटका वृक्षही हमारी बलभा हो ॥ १०४ ॥

सखे धन्याः केचित् त्रुटितभवबन्धव्यतिकरा ।

वनान्ते चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगताः ॥

शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां ।

नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचित्तैकशरणाः ॥ १०५ ॥

सखे इति ॥ हे सखे मित्र, त एव धन्याः ये एवप्रकारेण रात्रिं नयन्ते ।
किम्भूतास्ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः पुनः सुकृतानां चयः सुकृतचयश्चित्ते
एक शरण येषां ते सुकृतचयचित्तैकशरणाः । पुनः किम्भूताः त्रुटितभ-
वबन्धव्यतिकराः त्रुटितो भवबन्धस्य व्यतिकरो येषां ते । वनान्ते वनमध्ये
चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगता चित्तान्तर्मानसमध्ये विषमो यो विषय एव
आशीविषः दृष्टिविषोरगो गतो येषां ते वा विषमविषयाशीर्विगलिताः दृष्टि
पाठः । किम्भूतां रात्रिं शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा शरच्चन्द्रस्य
ज्योत्स्नया शरत्कालीनचन्द्रमस कात्या धवलेन गगनाभोगेन विस्तारेण
सुभगा मनोज्ञा सा शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगा ताम् ॥ १०५ ॥

हे मित्र ! उन पुरुषोंको धन्य है जो वनमें बैठे हुए शरदृतुकी
चांदनीसे श्वेत, आकाशके विस्तारसे सुन्दर और मनोहर रात्रिकी
इस प्रकार बिताते हैं कि पुण्यका समूह जिनके मनमें शरण है
और जिन्होंने भवबंधनके क्षोभको तोड़ दिया है और जिनके मनमेंसे
अयानक कठोर सर्परूपी विषय निकल गया है ॥ १०५ ॥

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ॥

किं जातमधुना मित्र येन यूयं वयं वयम् ॥ १०६ ॥

यूयमिति ॥ हे मित्र, पूर्वं आवयोः तव ममेति बुद्धिरासीत् । कथं यूय
भवतः वयमेव वयं यूयमित्यभेदबुद्धिरासीत् । अधुना किं जातं निमित्तं येन
यूयं यूयमेव वयं वयमेवेति भेदबुद्धिर्जाता ॥ १०६ ॥

जो तुम हो सो हम हैं और जो हम हैं सो तुम हो इस प्रकार परस्परमें कुछ भेद नहीं है ऐसीही बुद्धि हमारी प्रथम थी, अब क्या नई बात हुई कि जिससे तुम तुम्ही हो हम हमही हैं ॥१०६॥

जीर्णा कथा ततः किं सितममलपटं पट्टसूत्रं ततः किं ।

एका भार्या ततः किं ह्यकरिसुगणैरावृतो वा ततः किम् ॥

भक्तं भुक्तं ततः किं कदशनमथवा वासराते ततः किं ।

व्यक्तज्योतिर्नवांतर्मथितभवभयं वैभवं वा ततः किम् १०७

जीर्णंति ॥ जीर्णा कथा लब्धा ततः किम् । सित शुभममल पट्टं पट्टं वा पट्टसूत्रं दुकूलादिकं ततः किम् । एका अद्वितीया भार्या ततः किम् । हया अक्षा करिणो गजाश्च तेषां शोभना गणाः समूहास्तेरावृतो स्यान्नो वा ततः किम् । भक्तमोदनं भुक्तं ततः किम् । भयवा वामराते दिनाते कदशनं करिसतभोजनं ततः किम् । तथा व्यक्त प्रत्यक्षा ज्योतिर्वत्त्वं यस्मिन्स्थानात्किं मथितं भयभयं येन अन्त इति वैभवमैश्वर्यं न ततः किम् ॥ १०७ ॥

पुरानी मुदनी धारण की तो क्या, उज्ज्वल निर्मल वस्त्र वा यौनावर धारण किया तो क्या, पकड़ी स्त्री पास रही तो क्या, सपना घोंटे हाथीमक्षिण कंगोड़ मिया रहीं तो क्या, अन्धे स्यान्न भोजन किये तो क्या वा करिसत अन्न सायंकालको खाये तो क्या, निरमं भवमय नष्ट हो जाय ऐसी अन्नकी ज्योति हृदयमें न जानी तो क्या, बड़ा विभव पाया हो तोभी क्या ॥१०७॥
त्रैलोक्याधिपतिन्वमेव विरमं यस्मिन्महाशासने ।

वृद्धव्यायनवस्त्रमानचरने भोमं रते मा कथाः ॥

भोगः कोजसि म एक एव परमो नियोदितां जुम्भते ।

बन्दादादिमा भदन्ति विषयान्त्रिंशो कथा न्यायः १०८

वैराग्यशतकम् ६ ।

त्रैलोक्येति ॥ हे आत्मन्, तत्परब्रह्म लब्ध्वा भोगे रतिं मा कृष्याः
यस्मिन्परब्रह्मणि एव निश्चयं त्रैलोक्याधिपतित्वं विरस वर्तते किमूते भोगे
आसनवत्प्रमानघटने भासन सिंहासनसुखासनादि वस्त्राणि चौरांशुकपट्ट-
कूलादीनि मान महत्त्वास्तित्वमानादि तेषां घटन आसनवत्प्रमानघटन
तस्मिन् एव विविधे भोगे का रतिः कोऽपि समोगः एक एव परमब्रह्मनि-
स्योदितः सन् जृम्भते यस्त्वादात् यस्य ब्रह्मणो रसस्वादात् त्रैलोक्यराज्या-
दयो विषया विरसा भवन्ति मोक्षदायकत्वात् ॥ १०८ ॥

हे जीव ! जिस परब्रह्मज्ञानके आगे त्रैलोक्यका राज्य फीका
हो जाता है उसे प्राप्त होकर भोजन वस्त्र और मानके लिये भोगोंमें
प्रीति मत कर वही एक भोग सबसे श्रेष्ठ और नित्य उदित
प्रकाशित है जिसके स्वादके सन्मुख त्रैलोक्यराज्य आदि सब ऐश्वर्य
निरस हो जाते हैं ॥ १०८ ॥

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं ।

केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ॥

स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये ।

कामातुराणामतिक्रामकारणम् ॥ १०९ ॥

ज्ञानमिति ॥ सतां मरुत्पुत्राणां ज्ञान मानमदादिनाशनं भवति केषांचिद-
घटनानां एतद्ज्ञानं मदमानकारणं भवति । उक्तमेवार्थं कविर्दृष्टान्तेन ब्रूयति ।
यदिनां मुनिनां विविक्तं स्थानं एकांतप्रदेशः विमुक्तये भवति । ससारच्छेद-
नाय स्थान् । कामातुराणां पुरुषाणां विविक्तं जनराहितं स्थानं अतिक्राम-
कारणं भवति कामविकाराय म्यात् ॥ १०९ ॥

सत्पुरुषको ज्ञान मान मद् आदि नष्ट करनेके हेतु है और
वही ज्ञान दुर्जनोंको मद् मान उत्पन्न करता है । जैसे एकांतस्थान
संयमी पुरुषोंको मुक्तिसाधनका हेतु होता है और कामातुरोंको
कामसाधनका कारण होता है ॥ १०९ ॥

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शांतिश्चिरं गेहिनी ।
 सत्यं मित्रमिदं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ॥
 शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं ।
 ह्येते यस्य कुटुंबिनो वद सखे कस्माद्भयं योगिनः ॥ ११० ॥

दैवसपद्रूपपरिवारवतः कुतोऽपि भय नास्तीत्याह—धैर्यमिति ॥ हे सखे,
 स्व वद ब्रूहि । एते कुटुंबिनो यस्य योगिनस्तस्य कस्माद्भय न कुतोऽपी-
 त्यर्थः । कुटुंबिन एवाह । यस्य योगिनो धैर्यं पितास्ति । क्षमा च राहि-
 ण्युता जननी मानाभिन्नारिबोधयोः पालकत्वात् । यस्य शांतिश्चिरं गेहिनी
 भार्यास्ति । तथा सत्यं यथादृष्टश्रुतकथनरूपमिदं मित्रमस्ति । दया च
 सर्वभूतहितेच्छा भगिनी, मनःसंयमो मनोनिपटो भ्राता, भूमितलं शय्या,
 दिशोऽपि वसनं वस्त्रं, ज्ञानामृतं भोजनमित्येतादृशी यस्य सपद्रु-
 पवत् कुतोऽपि भय नास्तीति भावः । “ देवी सपद्रुमोक्षाय विनयायामुरी
 मता । इति मगधवचनात्तद्वतो न कुतो भयम् ॥ ” ॥ ११० ॥

हे सखे ! तूही बता कि धैर्य जिसका पिता है, क्षमा जिसकी
 जननी है, शांति जिसकी भार्या है, सत्य जिसका मित्र है, दया
 जिसकी बहन है, मनोनिपटह जिसका भाई है, भूमि जिसकी शय्या
 है, दिशो दिशा जिसका वस्त्र है और ज्ञानामृत जिसका भोजन
 है जिसे जिसका कुटुंब है उम योगीका जिसका भय है ॥ ११० ॥

शय्या झुञ्झिटा गृहं गिरिगृहा वस्त्रं तरुणां तनयः ।
 माय्याः सुहृदा ननु क्षिप्रहा वृत्तिः फलैः कामलैः ॥
 येषां निज्जगत्सुखानुचिन्तं सत्येव विद्यागता ।
 मध्ये ते परमेश्वरः शिर्गमि यवदं न मवात्रन्ति ॥ १११ ॥

तरुणां त्वच. वन्न, सुदृढः सारगाः, ननु निश्चित क्षितिरुहाणां वृक्षाणां
कोमलैः फलैर्वृत्तिः, निर्झरमवु पान, एव निश्चयेन रत्येव सहोचिता भगना
इव विद्या येषामिति ते ईश्वरा वै गिरमि सेत्रांजलिर्न वद्वः ॥ १११ ॥

पर्वतकी चट्टान जिनकी शय्या है, कंदराही घर है, वृक्षोंके
बल्कलही बख्त हैं, वनके हिरनही मित्र हैं, वृक्षोंके कोमल फलादि
भोजनसे जीवन और झरनेका स्वच्छ जल पान है, विद्यारूपी स्त्रीहीसे
जिनकी प्रीति है उन पुरुषोंको हम परमेश्वर मानते हैं जिन्होंने
सेवा करनेके हेतु औरोको प्रणाम न किया ॥ १११ ॥

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीवच्छटायां ।
सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां वटवितपभवैर्वल्कलैः सत्फलैश्च ॥
कोऽयं विद्वान् विपत्तिज्वरजनितरुजातीवदुःश्वासिकानां ।
वक्रं वीक्षेत दुःस्थे यदि हि न निभृयात्स्वे कुटुंबेऽनुकंपाम्

नत्यमिति ॥ हि निश्चित यदि चेत् दुःस्थे स्वकीये कुटुंबे अनुकपां
कृपां न विभृणत् । यत्तदोर्नित्य सम्बन्ध इति न्यायात् । तदा कोऽयं
विद्वान् अतीव दुःश्वासिकाना नागोणा वक्रं वीक्षेत अपि तु कोऽपि न ।
क्या विपत्तिज्वरस्तेन जनिता रुक तथा । कस्या सत्या त्रिलोकीसरिति गङ्गायां
मल्यमेव । किंभूताया त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीवच्छटायां हरशिरश्चुम्बिनी
ईश्वरमस्तकस्य रमणीव च्छटा वप्रदेशो यस्याः सा तस्यां । पुनः किंभूतायां
त्रिलोकीसरिति सद्वृत्तिं सदा वर कल्पयन्त्या प्रेरयन्त्यां । कैः सत्फलैः किंभूती-
सत्फलैः वटवितपभवैर्वटपृक्षोद्भवैः ॥ ११२ ॥

महादेवका शिर जिसका तट है और जो गंगा वटकी डालि-
योंके बल्कल और उत्तम २ फलोमे भली प्रकार निर्वाह कर
सकती है ऐसी श्रीगंगाजीके विद्यमान रहते और यदि अपने कुटुं-
पपर दया न करे तो ऐसा कौन विद्वान है जो ऐसी स्त्रियोंके

मुखको देखे जो विपत्तिके ज्वरसे पैदा हुए लंबे २ श्वासोंको लेती हैं अर्थात् कुटुंब बढ़ानेकी इच्छाही उक्त स्त्रियोंका मुख दिखाती हैं. नहीं तो गंगातटपरही सर्वानन्द है ॥ ११२ ॥

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः ।

कौपीनावरणं सुवस्त्रमामितं भिक्षाटनं मण्डनम् ॥

आसनं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते ।

तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ११३

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः । कौपीनावरणं सुवस्त्रमामितं भिक्षाटनं मण्डनम् ॥ आसनं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ११३ ॥

उपवनोंमें नाना प्रकारके भोजन घनायके खाना और जहाँ इतिहासे कठिन तप और लंगोटी पहिननाही परम सुन्दर वस्त्र और मीठे मांसनाही जहाँ भूषण है और मृत्यु आनाही जहाँ काम मद्गठ उत्पन्न होता है ऐसी काशी हो छोड़ परिहृत्य लोग अन्यत्र क्यों वसते हैं ॥ ११३ ॥

नायं ते सप्रयो रहस्यमधुना निद्रानि नाथो यदि ।

स्मिन्ना द्रव्यति कुर्याति प्रभुर्गतिं द्वांसु येषां वचः ॥

चेतन्तानपहाय यदि भवनें देवस्य विश्वाशित् ।

विद्वान्नाहिकानिर्दयोऽन्यपत्न्यं निःसामजर्मप्रदम् ॥११४॥

चेतस्तान् प्रभूनपहाय विभ्वेशितु. परमेश्वरस्य महेशस्य भवन याहि । किंभूतं
मवन निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यपरुष निर्गतो दौवारिको यस्मात् तत् निर्दोवा-
रिक प्रतीहाररहित निर्दयोक्त्या कठोरोक्त्याऽपरुषाः यस्मिन् तन्निर्दयोक्त्य-
परुष निर्दोवारिक च तत् निर्दयोक्त्यपरुष च निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यपरुष
तत्पुनः किंभूत नि.सोमशर्मप्रद सोमारहित तर्षमादय प्रददातीति अति-
निर्मलसीढ्यदायकम् ॥ ११४ ॥

अभी समय नहीं, महाराज एकान्तमें बैठे कुछ विचार कर
रहे हैं, अभी सोते हैं, डचोढीपरसे उठो, तुम्हें बैठे देखेंगे तो प्रभु
रूपपर क्रोध करेंगे ऐसे वचन जिनके द्वारपर द्वारपाल बोलते हैं
उन्हें त्यागकर हे चित्त ! विश्वेश्वरकी शरणमे जा । जिसके द्वार-
पर कोई रोकनेवाला नहीं, वहा नदय और फठोरे वाक्य नहीं
सुननेमें आते और जो अनंत सुखदाई है ॥ ११४ ॥

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ॥

तृणे वा स्त्रौणे वा मम समदृशो यांति दिवसाः ।

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ११५ ॥

इति भर्तृहरिकृतं वैराग्यशतकं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

अद्याविति ॥ अही सर्पे हार मुक्ताफलहार वा बलवति रिपौ शत्रौ
सुहृदि हितकरे वा मणौ वा लोष्ट्रे मृत्पिण्डे पापाणे वा कुसुमशयने पुण्य-
शय्यायां दृषदि पापाणे वा तृणे स्त्रौणे अपत्ये वा इत्यादिषु वा मम समा
दृष्टिर्यस्य समदृशः दिवसाः कदा याति गच्छति । किंभूतस्य मम क्वचित्
कुत्रचित् पुण्यारण्ये स्थित्वा शिवेति नामावाटि प्रलपतः उच्च आक्रोशेन
वदतः ॥ ११५ ॥

इति श्रीभर्तृहरिकृतवैराग्यशतकव्याख्याने वैराग्यशतक सप्तमम् ॥ ३ ॥

सर्प वा हार, बलवान् शत्रु वा मित्र, मणि और पाषाण,
दृषपरचित शय्या वा परथरकी चट्टान, तृण वा स्त्रियोंके समूहमें

मुखको देखे जो विपत्तिके ज्वरसे पैदा हुए लंबे २ श्वासाँको लेती हैं अर्थात् कुटुंब बढ़ानेकी इच्छाही उक्त स्त्रियोंका मुख दिखाती हैं, नहीं तो गंगातटपरही सर्वानन्द है ॥ ११२ ॥

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः ।

कौपीनावरणं सुवस्त्रमामितं भिक्षाटनं मण्डनम् ॥

आसनं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते ।

तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ११३

उद्यानेष्विति ॥ तां काशीं परिहृत्य परित्यज्य हत इति खेदे । विबुधैः किं क्षम्यत्र स्थीयते । अपि तु न । यस्या काशी उद्यानेषु विचित्रभोजनाधिधिः चान्यतीव्रातितीव्रं तपः चान्यसुवस्त्रं कौपीनावरणं मण्डनं चान्ययस्यां अमितं भिक्षाटनं यस्यां काशीं मङ्गलसमं आसनं मरणं समुत्पद्यते तां काशीं मुक्त्वा अन्यत्र कथं स्थीयते ॥ ११३ ॥

उपवर्णोमं नाना प्रकारके भोजन बनायके खाना और जहां कठिनके कठिन तप और लंगोटी पहिननाही परम सुन्दर वस्त्र और मीरा मांगनाही जहां भूषण है और मृत्यु आनाही जहां परम मङ्गल उत्पन्न होता है ऐसी काशीको छोड़ पण्डित लोग अन्यत्र क्यों बसते हैं ॥ ११३ ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथा यदि ।

स्थित्वा द्रश्याति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ॥

चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु- ।

निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसामशर्मप्रदम् ॥११४॥

चेतस्तान् प्रभूतपहाय विभेशितुः परमेश्वरस्य महेशस्य भवन याहि । किंभूतं
मभन निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यपरुष निर्गतो दीवारिको यस्मात् तत् निर्दोवा-
रिक प्रतीहाररहित निर्दयोक्त्या कठोरोक्त्याऽपरुषाः यस्मिन् तन्निर्दयोक्त्य-
परुष निर्दोवारिक च तत् निर्दयोक्त्यपरुष च निर्दोवारिकनिर्दयोक्त्यपरुष
तत्पुन किंभूत नि.सोमशर्मप्रद नीमारहित नर्घमौल्य प्रददातीति अति-
निर्मलसीढ्यदायकम् ॥ ११४ ॥

अमी समय नहीं, महाराज एकान्तमें बैठे कुछ विचार कर
रहे हैं, अमी सोते हैं, डचोढीपरसे उठो, तुम्हें बैठे देखेंगे तो प्रभु
हमपर क्रोध करेंगे ऐसे वचन जिनके द्वारपर द्वारपाल बोलते हैं
उन्हें त्यागकर हे चित्त । विश्वेश्वरकी शरणमें जा । जिसके द्वार-
पर कोई रोकनेवाला नहीं, वहा । नदय और कठोर वाक्य नहीं
सुननेमें आते और जो अनंत सुखदाई है ॥ ११४ ॥

अहो वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ॥
तृणे वा ह्येणे वा मम समदृशो यांति दिवसाः ।
अचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ११५ ॥
इति भर्तृहरिकृतं वैराग्यशतकं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

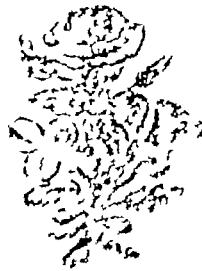
अद्यावति ॥ अही सर्प हार मुक्ताफलहार वा बलवति रिपौ शत्रौ
सुहृदि हितकरे वा मणौ वा लोष्ट्रे मृत्पिण्डे पाषाणे वा कुसुमशयने पुष्प-
शय्यायां दृषदि पाषाणे वा तृणे ह्येणे अपरये वा इत्यादिश्च वा मम समा-
दृष्टिर्षस्य नमदृशः दिवसाः कदा याति गच्छति । किंभूतस्य मम कश्चित्
कुत्रचित् पुण्यारण्ये स्थित्वा शिवेति नामावलि प्रलपतः उच्चैः आक्रोशेन
वदतः ॥ ११५ ॥

इति श्रीभर्तृहरिकृतवैराग्यशतकव्याख्याने वैराग्यशतक सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥
सर्प वा हार, बलवान् शत्रु वा मित्र, मणि और पाषाण,
सुन्दरचित शय्या वा पत्थरकी चट्टान, तृण वा खियोंके समूहमें

समदर्शी होकर पवित्र वनमें शिव शिव शिव जपते हमारे दिन
कहीं व्यतीत होंगे हम यही चाहते हैं ॥ ११५ ॥

इति मर्तृहरिकृतवैराग्यशतकभाषाटीकायां वैराग्यशतक सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

इति श्रीपरमयोगीन्द्रवृदमानसमिळान्मिळदसढोहामदानदलाभाभिनदित-
रधुनदनचरणारविंदमकरदास्वादनकदलितसारसारम्बतेन अखड-
तपःप्रचडमुनिप्रकांडमडलेश्वरशाडिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्या-
वचान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वतर्यवतारातरस्या-
युर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यानवद्यगद्यपद्यनिर्माणचातुरीधुरी-
णसकलकविकुलसार्वभौमस्य कोरिडोपडितवर्षस्य तनू-
जेन गगाविकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचंद्र-
बुधेद्रेण विरचितया सहृदयानदिन्याख्यया
व्याख्यया तहिति शतकत्रय समाप्तम् ।

अथ

भर्तृहरिशतकत्रयस्थश्लोकानामकारादिवर्णक्रमेण
अनुक्रमणिका ।

श्लोकः	श०	अं०	श्लोकः	श०	अं०
अ.			आ.		
अकरुणत्वमकारण १	६०		आक्रात मरणेन जन्म ३	३२	
अग्रे गीत सरस ३	६६		आज्ञा कीर्तिः पालन.... १	४६	
अच्छान्छचदनरसा २	८९		आदित्यस्य गतागतैः ३	४३	
अजानन् दाहात्म्य ३	१८		आधिव्याधिशतैः ३	३३	
अज्ञः सुखमाराध्यः .. १	४		आभीलितनयनाना २	२६	
अतिक्रातः कालः * .. ३	१०३		आयुः कल्लोलोल ... ३	३६	
अदर्शने दर्शन २	२२		आयुर्धर्षशतं नृणा ३	४९	
अधिगतपरमार्थान् ... १	१८		आरभगुर्वा क्षयिणी १	६८	
अपसर सखे दूरात् २	६३		आरस्यं हि मनुष्याणां १	९६	
अप्रियवचनदुरिद्रैः* १	१२०		आवर्तः सशयाना २	४६	
अभिमतमहामान .. ३	२२		आवासः क्लिकिचि.... २	८६	
अमुक्तायां यस्या ... ३	६८		आवासः क्रियता गागे. २	३९	
अमीषां प्राणाना ३	६		आशा नाम नदी ... ३	१०	
अम्भोजिनीवनविहार १	१९		आ संसारात्रिभुवन ३	८१	
अयममृतनिधान १	१०२		आसारेण न हर्म्यतः.... २	९७	
अर्थानामीशिपे त्व .. ३	६२		इ.		
अर्ष सुखा निशायाः. २	९८		इतः स्वपिति केशवः.... १	७७	
अक्षय यातार .. ३	१२		इतो विद्युद्वह्नी .. २	९६	
अशामिहि क्षयं भिक्षा ३	६६		इदमनुचितमक्रमश्च .. २	२७	
असाराः सर्वे ते . २	३६		इमे तारुण्यश्रीनव ... २	१९	
असन्धिससार .. २	९६		इय बाला मा प्रस्य ... २	६६	
अर्ही वा द्वारे वा * ... ३	११६		इह हि मधुरगीत ... २	६७	

श्लोकः	श०	अं०	श्लोकः	श०	अं०
गजभुजंगविहंगम	१	१००	तावदेवामृतमयी	२	४४
गार्ध्रं संकुचिन	३	७३	तावन्महत्त्वं पांडित्य	२	७८
गुणवदगुणवद्वा	१	११२	तुंगं वेश्म सुता सता	३	२०
गुरुणा स्तनभारेण	२	१७	तृषा शुष्यत्यास्ये	३	१९
च, छ.			तृष्णां छिधि भज क्षमां	१	७९
षंडाकः किमप द्विजातिः	३	९६	त्रैलोक्याधिपतित्वं	३	१०८
शुभतो गंडभिर्त्तिः	२	१०१	त्वमेव चातकाधारः	१	४८
शूरोत्तंसितपद्म	३	१	त्व राजा वयमप्य	३	५१
शैलश्रितय मा रमां	३	६५	द, ध.		
शिष्टोऽपि रोहति तरुः	१	९१	दाक्षिण्यं रवजने द्या	१	२३
ज्ञ, झ.			दान भोगो नाशस्तिस्रो	१	४१
ज्येदि ते मुकूतिनः	१	२५	दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना	१	१
ज्जराति सार्धमन्येन	२	५२	दिश वनहरिणीभ्यो	२	३५
जाडञ्चं श्रियो हरति	१	२४	दीना दीनमुखैः सदैव	३	२१
जाडञ्चं ह्रीमति गण्यते	१	५२	दुराराध्याश्चामी	३	७७
जातः कूर्मः स एकः	१	७८	दुर्जनः परिहर्तुं यः	१	५१
जातियात् रसातलं	१	३७	दैवेन प्रभुणा स्वयं	१	१०६
जात्यधाय च दुर्मुखा	२	५९	दीर्मन्ग्रान्नुपतिर्विन	१	४०
जीर्णा एव मनोरथा	३	८३	द्रष्टव्येषु किमुत्तम	२	७
जीर्णा कथा ततः किं	३	१०७	धन्याना गिरिकद्वरेषु	३	१७
ज्ञान सता मानमदादि	३	१०९	धन्यास्त एव धवला	२	६३
त.			धैर्यं यस्य पिता क्षमा	३	११०
तपस्यतः सतः	३	७६	न.		
तरुणीवेषोद्दीपित	२	९२	न कश्चिच्चंडकोपानां	१	५५
तस्मादनंतमजरं	३	६०	न गम्यो मंत्राणां	२	५८
तस्याः स्तनौ यदि पनौ	२	१८	न व्यात पद्मोत्तर	३	४५
तानीद्रियाणि सकलानि	१	३८	न नटा न विटा न	३	५६
तावदेव कृतिनां	२	७२	नमस्यामो देवान्	१	१०८

श्लोकः	श०	अं०	श्लोकः	श०	अं०
भीम वन भवति .. १	११७		य.		
भोगा न भुक्त्वा वय ... ३	७		यतो मेरुः श्रीमान् ३	७२	
भोगा भगुरवृत्तय. . . ३	३१		यत्रानेकः क्वचिदपि.... ३	४२	
भोगा मेघवितान ... ३	३५		यथा क्रंदुकपातेन १	९८	
भोगास्तुगतरग ३	३७		यदचेतनोऽपि पादेः. . १	३५	
भोगे रोगभय कुले ... ३	३१		यदा किञ्चिज्ज्ञोऽह १	१	
भ्रात देशमनेकधा ३	२		यदा योगाभ्यासव्यस. २	७०	
भ्रूधातुर्गार्कुचिताक्षा २	३		यदासीदज्ञान रमर २	७१	
म.			यदेतत्पूर्णदुष्टति २	५०	
मज्जत्वभासि यातु .. १	११५		यदेतत्स्वच्छद ... ३	८२	
मणिः शाणोल्लीडः ... १	४२		यद्वात्रा निजफाल ... १	४७	
मत्तेभक्तभदलने . २	७५		यद्यस्य नास्ति रुचिर * २	१०४	
मधु तिष्ठति वाधि ... २	६२		यः प्रीणयेत्सुचरितैः . १	६८	
मधुरथ मधुरैरपि .. २	८४		यस्यास्ति वित्त स नर' १	३९	
मनसि वचसि काये .. १	८०		या चित्तयामि सतत.* १	२	
महादेवो देव' * . ३	१०४		यावत्स्वस्थमिद् ३	७५	
महाशय्या पृथ्वी . ३	९४		या साधूश्च खलान् १	११०	
भातमेदिनि नात .. ३	१००		यूय वय वय यूयम् * ३	१०६	
मातर्लक्ष्मि भजस्व ... ३	९३		येनैवावग्ग्वडेन * .. १	१०७	
मात्सर्यमुत्सार्य २	३७		ये वर्तते धनपाति .. ३	२८	
माने ग्लायिनि खरिते ३	७८		येषा न विद्या न तपो * १	१४	
भालतीवृसुमग्येव . १	११९		ये मतोपनिर्गतर . ३	२९	
भालनी शिरसि जमण २	२३				
मुग्धेन चद्रकानेन २	१६				
मुग्धे धानुष्वना केय. ०	१३		गर्त्तमेहाब्धेस्तनुपु . १	८०	
मृगमीनमज्जनाना १	५०		गम्य हर्म्यनल न वि ३	८०	
मरिपटो जलरेग्वया ३	५०		गम्याश्चद्रमगीचय ३	७०	
भोत नार्जय च्चमुपा ३	६४		गगम्यागारभेक् ०	३०	
मौनार्भकः प्रवचन .. १	७६		राजन उधत्सि .. १	४१	

श्लोकः	श०	खं०	श्लोकः	श०	खं०
राजवृष्णांबुराशेर्न २	२९		विशदुपचितमेर्षं २	९३	
राशिः सैव पुनः सः.... ३	४४		विरमत बुधा योषित्. २	६९	
रे रे घातक सावधान० १	४९		विरम विरमायःसात्.... १	१०५	
ल.			विरहेऽपि संगमः २	६७	
एजागुष्पीघजनर्नो० १	१२१		विभेकव्याकोशे० ३	१०१	
एमेत सिक्तासु १	६		विश्रम्य विश्रम्य वन २	२१	
सांगूढबालनमधः १	२९		विश्वामित्रपराशर २	८२	
सीलावर्तानां सहजाः. २	३८		विस्तारितं मकर २	५४	
सोमशेद्गुणेन १	५३		वेश्यासौ मदनज्वाला. २	६०	
घ.			वेराग्ये संस्वरत्येको० २	१०३	
वषट्प्रं चंद्रगिरासि २	५		व्य घीव तिष्ठति जरा ३	१८	
वससि मवति संग २	७३		व्यादीर्घेण चरेन २	५६	
यने रणे शत्रुजला १	११६		व्याळं गालमृणाल १	७	
यममिदं पणितुष्टाः ३	५३		झ.		
यधं येन्यां जाताः ३	७८		झक्यो वारयितुं जलेन १	१२	
यत् पर्यवर्द्धयेत्० १	१५		शमुन्मयभृहरयः २	१	
यत् प्रणोक्ते .. १	१४		शय्या शैलशिला गृहं० ३	१११	
यत् कर्णरसम [.... १	८९		शशी दिात रूसरः १	५५	
यत् सिने वंश्य ... ३	७४		शास्त्रकोऽपि प्रगुणित २	७९	
यत् सिद्धयमात्रं ३	८		शास्त्रोपकृतशब्द १	१४	
यत् सिद्धयमात्रं ३	८		शास्त्रः शास्त्रे स्थायि १	११	
यत् सिद्धयमात्रं ३	८		शुभं मत्रं मन्त्रिणा १	११२	
यत् सिद्धयमात्रं ३	८		शास्त्रदुर्भवेति ३	३१	
यत् सिद्धयमात्रं ३	८		शास्त्रं श्रोतव्यं न १	७७	

श्लोकः	श०	अं०	श्लोकः	श०	अं०
साति प्रदीपे सत्यञ्जी....	१	१४	सुतुः सहरितः सती०	१	१६
सरथं जना घच्चि न.	२	४१	सृजाति तावदशेष	१	१०१
सत्यन्येऽपि बृहस्पति.	१	३२	स्तनौ मांसग्रथी	३	१६
सत्यानुता च परुषा	१	४५	स्त्रीमुद्रा कुसुमायुधस्य.	२	८१
सत्यामेव त्रिलोकी०....	३	११२	स्थार्या वैदर्यमय्या	१	११३
सन्मार्गे तावदास्ते	२	७६	स्नात्वा गाँगेः पयोभिः.	३	८८
संपत्सु महता चित्तं	१	६४	स्फुरत्स्फुरज्योत्स्ना	३	८५
स परप्रतारकोऽसौ	२	७४	स्मितं किञ्चिन्मुग्ध	२	६
संमोहयति मदयति०	२	४९	स्मितेन भावेन च	२	९
संसारं तत्र पर्यत	३	३४	स्मृता भवति तापाय.	१	४३
संसारेऽस्मिन्नसारे कु	३	३२	स्रजो ह्या मोदा	२	१०
संसारे स्वप्सारे	२	३८	स्वल्पस्त्रायुषसावसेक.	१	३८
सहकारकसुख	२	स्त्रायत्तमेकातहितं	१	८
सा रम्या नगरी महान्.	३	४१			
साहित्यसंगीतकला०	१	१३	ह.		
सिद्धाध्यासितकंदरे	२	३३	हर्तुर्याति न गोचरं	१	१७
सिद्धः शिशुरपि निपसति	१	३६	हिंसाशून्यमयत्न	६	९७
सुधासुधं षण	१	हेमंते दधिदुग्ध	... १	९९

इति श्लोकानुक्रमणिका समाप्ता ।

शुद्धक मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“सहस्रीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना

कल्याण-मुंबई.

